

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

TILTANYM

№1 (89) 2023

ҚАҢТАР, АҚПАН, НАУРЫЗ, 2023

ЯНВАРЬ, ФЕВРАЛЬ, МАРТ, 2023

JANUARY, FEBRUARY, MARCH, 2023

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

Published since April 2001

Published 4 times a year

АЛМАТЫ

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. 2023. №1
Шығару жиілігі жылына 4 нөмір, 2001 жылғы сәуірден бері шығады.

Редакциялық кеңес:

А. Фазылжанова филология ғылымдарының кандидаты (бас редактор); **Н. Уәли**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Т. Жанузак**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **З. Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Е.З. Қажыбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның коор. мүшесі; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М. Кирхнер**, Ю.Лебих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Э.Д. Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Н. Демір**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **А.В. Дыбо**, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі; **Т.Ж. Мұсаев**, И. Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының коор. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М. Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М. Малбаков**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Б. Момынова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **А. Алдаш**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **К. Күдерінова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Д.Қ. Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакционный совет:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук, главный редактор (Казахстан); **Уали Н.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жанузак Т.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Базарбаева З.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Манкеева Ж.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Кажыбек Е.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Казахстан); **Кирхнер М.**, профессор Гиссенского университета им. Ю. Лебиха (Германия); **Сүлейменова Э.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Демір Н.**, профессор Университета Хаджеттепе (Турция); **Дыбо А.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Россия); **Мусаев Т.**, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И. Арабаева, член-корреспондент академии наук Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан); **Джусупов М.**, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор (Узбекистан); **Малбаков М.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Момынова Б.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Алдаш А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Күдерінова К.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Шомфай Д.**, научный сотрудник Института этнологии Венгерской академии наук, PhD по специальности алтаистика (Венгрия).

Editorial Board:

Fazylzhanova A.M., Candidate of Philological Sciences, Editor-in-chief (Kazakhstan); **Uali N.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhanuzakov T.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Bazarbayeva Z.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Mankeeva Zh.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kazhybek Y.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Kirchner M.**, Professor of the Justus Liebig University of Gießen (Germany); **Suleimenova E.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Demir N.**, Professor of Hacettepe University (Turkey); **Dybo A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the Russian Academy of Sciences (Russia); **Mussayev T.**, Director of the Institute of Linguistics and World Languages of Bishkek University named after I. Arabaev, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kyrgyzstan); **Dzhusupov M.**, Uzbekistan State University of World Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan); **Malbakov M.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Momynova B.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Aldash A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kuderinova K.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Shomfay D.**, researcher of the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, PhD in altaistics (Hungary).

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№ KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Свидетельство № KZ79VPY00044391 о перечете периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи 23.12.2021 г.

Certificate № KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

А.Е. Адишева^{1*}, С.Б. Бектемірова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: alma_777@mail.com

ГЕОЛАНДШАФТТАҒЫ АНТРОПОМОРФТЫҚ КОДТЫҢ МИФТЕРДЕ БЕЙНЕЛЕНУІ

Аннотация. Мақалада тіл мен мәдениеттің байланысы, когнитивтік лингвистикадағы мәдени кодтардың бірі – антропоморфтық код арқылы географиялық ландшафтты үлгілеу жайлы айтылады. Географиялық ландшафт туралы сөз қозғағанда топонимдерге тоқталмай өтпейміз. Топонимдерде халықтың дүниетаным түсінігі көрініс табады. Мәдениеттің антропоморфтық кодын антропоморфтық метафоралар, аңыз, эпсаналар, фразеологиялық тіркестер құрайды. Біздің қарастырғанымыз аңыз, эпсаналар. Қоршаған орта, табиғат туралы аңыздарда әр халықтың өзіне тән таным түсініктері тұжырымдалып беріледі. Сол таным мен түсінікті қалыптастарудың бірден бір жолы – адамның өзін тануы, яғни өзін тану арқылы басқаны, ішкі дүниесін тану арқылы сыртқы әлемді тануы. Адам өзі туралы танымды сыртқы дүниеге проекциялайды да, сол арқылы сыртқы әлем туралы танымын бейнелейді. Қалыптасқан дүниетаным тіл арқылы сипатталады. Сол себепті аңыз-эпсаналарда халықтың дүниетаным сипатталады деп осы мақаланың арқауы ретінде алынды. Мифтердің ішінде антропоморфтық кодтар арқылы берілген түрлеріне талдау жасап, олардың географиялық ландшафтты үлгілеудегі рөлі сөз етіледі.

Тірек сөздер: лингвомәдениеттану; мәдени код; антропоморфтық код; ландшафт; мифтік сана; аңыз-эпсана; топоним.

А.Е. Адишева^{1*}, С.Б. Бектемірова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
*e-mail: alma_777@mail.com

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ЧЕРЕЗ МИФЫ АНТРОПОМОРФНОГО КОДА В ГЕОЛАНДШАФТЕ

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь языка и культуры, моделирование географического ландшафта через одним из культурных кодов в когнитивной лингвистике – антропоморфным кодом. Когда мы говорим о географическом ландшафте, мы не можем не затрагивать топонимы. В топонимах отражается мировоззрение народа. Антропоморфный код культуры передается через антропоморфные метафоры, легенды, мифы, фразеологизмы. В данной работе рассматриваем легенды и мифы. В мифах и легендах об окружающей среде и природе запечатлены мировосприятие, свойственное каждому народу. Один из способов формирования познания – это познать себя, то есть познавая себя, человек познает других, познавая внутренний мир, человек познает внешний мир. Человек проецирует свое познание о себе во внешний мир и, таким образом, отражает свое мировоззрение о внешнем мире. Сформированное мировоззрение выражается через язык. В легендах и мифах описываются мировоззрение народа. Анализируются типы мифов, репрезентированные антропоморфными кодами, и обсуждается их роль в формировании географического ландшафта.

Ключевые слова: лингвокультурология; культурный код; антропоморфный код; ландшафт; мифическое сознание; легенда; топоним.

А.А. Adisheva^{1*}, S.B. Bektemiyrova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: alma_777@mail.com

REPRESENTATION THROUGH MYTHS OF THE ANTHROPOMORPHIC CODE IN THE GEOLANDSCAPE

Abstract. The paper discusses the relationship between language and culture, modeling the geographical landscape through one of the cultural codes in cognitive linguistics - anthropomorphic code. When we talk about the geographical landscape, we cannot leave toponyms out. The toponyms reflect the worldview of a nation. Anthropomorphic culture code is transmitted through anthropomorphic metaphors, legends, myths, and phraseological units. In this paper we consider legends and myths. Myths and legends about the environment and nature reflect the worldview of every nation. One way of forming knowledge is to know oneself, which means by knowing oneself, one knows the other, by knowing the inner world, one knows the outer world. Man projects his knowledge of himself into the outer world and thus reflects his worldview about the external world. A developed worldview is expressed through language. Legends and myths describe the worldview of the nation. The types of myths represented by anthropomorphic codes are analyzed and their role in the formation of the geographical landscape is discussed.

Keywords: linguoculturology; cultural code; anthropomorphic code; landscape; mythical consciousness; legend; toponym.

Кіріспе

Тіл дегенде ең алдымен оның қарым-қатынас құралы қызметі, содан кейін адамдардың дүние, қоршаған орта, өзі туралы жалпы білімін, ойын, танымын, сезімін бейнелеуші, сол ақпаратты сақтаушы және ұрпаққа жеткізуші құрал болатын қызметі аталады. Адамның дүние туралы, өзі туралы танымының тілде бейнеленіп, жеткізілуі лингвистиканың лингвокогнитология саласында зерттелсе, қоршаған орта – бұл кеңістік, әлеуметтік орта, сыртқы дүниемен қарым-қатынас, қоғам, тарих, салт-дәстүр, материалдық және рухани мәдениет секілді ұғымдарды қамтығандықтан бұлардың тіл арқылы көрініс табуы лингвистиканың этнолингвистика, әлеуметтік лингвистика, лингвомәдениеттану салаларының зерттеу нысаны болады.

Мақалада мәдениеттің антропоморфтық коды, оның ішінде аңыз, эпсаналар арқылы ландшафттың үлгіленуін қарастырамыз. Тіл мен мәдениеттің арасындағы байланыс пен қарым-қатынас гуманитарлық ғылымдарда В. фон Гумбольдттан бастап белсенді зерттеліп келеді. Бұл мәселе лингвистиканың қарқынды дамып келе жатқан этнолингвистика, әлеуметтік лингвистика, когнитивті лингвистика, психоллингвистика, лингвомәдениеттану, мәдениетаралық коммуникация секілді бағыттардың өзекті тақырыбына айналды. В.фон Гумбольдттың және оның идеясын әр қырынан дамытушы ізбасарлары А.А. Потемня, Ш. Балли, Г.Г. Шпет, Й.Л. Вайсгербер, Э. Сепир, Р. Барт, В.В. Виноградов, Н.И. Толстой, Д.Н. Шмелев, Ю.Д. Апресян секілді ғалымдардың еңбектерінде тіл және мәдениет туралы ғылым – лингвомәдениеттанудың негізі қаланды. В. фон Гумбольдт «Материалдық және рухани мәдениет тілде көрінеді, осы мәдениет ұлттық, сондықтан оның ұлттық сипаты тілде көрініс табады» деп тұжырымдайды. Осыған орай лингвистика пәнаралық сипатқа ие болып отыр. Ғалым Н.И. Толстой «тіл мәдениеттің бір бөлшегі ретінде қарастырыла алады» дей келе «тіл мәдениеттің құрамдас бөлігі немесе құралы ретінде қабылданып, коммуникативтік және таңбалық табиғатқа ие» деген пікір айтады (Толстой, 1995: 16).

Адамдағы тілді, тілдегі адамды зерттеу ғылымдар тоғысында қарастырылуда. Ал қазіргі кезеңде лингвистикадағы мәселелер антропоөзектік парадигма аясында зерттелуде. Адамның антропологиялық, интеллектілік, сана, ойлау, мәдени, сыртқы дүниені тану ерекшеліктерін, тілін, салты мен дінін, іс-әрекетін жан-жақты зерттейтін когнитивтік ғылым жетекші орында деуге болады. Когнитивтік лингвистика адамның саналық, түпсаналық рухани болмысының тіл арқылы көрініс табуын зерттейді. Оның мақсаты – менталдық құрылымдарды зерттеу, салыстыру арқылы тілдік заңдылықтарды көрсетіп қана қоймай, ұлтқа адамзатқа тән құндылықтар жүйесін айқындау. Ұлттың, жеке адамның танымы көрініс табатын факторлардың бірі – мәдениет. М. Хайдеггер мәдениетке мынадай түсінік береді: «...адамзат әрекеті мәдениет түрінде түсініліп, ұйымдасады. Мәдениет – адамның аса жоғары қасиеттерін насихаттау арқылы рухани құндылықтарды іске асыру болып табылады» (Хайдеггер, 1986: 93). Ал К. Леви-Стросс тіл мен мәдениеттің арақатынасы жөнінде тілді мәдениет жемісі, оның маңызды құрылымдық бөлігі және мәдениеттің өмір сүру шарты деп түсіндіріп: «Бұдан бөлек, тіл мәдениеттің өзіндік ерекшелігі бар өмір сүру тәсілі және мәдени кодтарды қалыптастырушы фактор болып табылады» дейді (Леви-Стросс, 1994:55). Академик Ә. Қайдар

«Мәдениет – жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым» дейді (Қайдар, 1998: 13). Ал мәдениет пен тілдің арақатынасы туралы ғалым Р. Авакова: «Тіл – мәдениет қабаттарындағы (діннен, ғылымнан, әдебиеттен) тылсым құбылыс, ерекше коммуникативтік құрал, мәдениеттің рухани көрінісі, ұлттық менталитеттің сан қырлы қасиеттерінің көрінетін тұсы» деп пайымдайды (Авакова, 2009: 43).

Тіл мен мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты. В.Н. Телия «мәдениеттің өз тілі бар, ол бізбен сәулет, сурет, музыка, би, әдебиет және адам қолынан, дарынынан, ақылынан жаратылған басқа да туындылар арқылы сөйлеседі... Бірақ мәдениеттің мән-мағынаны жеткізудің ең әмбебап құралы – табиғи тіл. Осы құралды пайдалану арқылы адам мәдениленген әлем туралы айтуға болатын нәрсенің бәрін жеткізеді және айтады... Мәдениет – халықтың өзіндік тарихи жадысы. Тіл өзінің кумулятивтік қызметіне орай осыны (тарихи жадыны) сақтап, өткен мен қазіргі күнді ғана емес, қазіргі мен болашақты байланыстырып, ұрпақтар диалогын қамтамасыз етеді» дейді (Телия, 1996: 226).

Тіл мен мәдениеттің ортақ ұқсастықтары көп дей аламыз. Ол екеуі арқылы адамзаттың танымы мен ұлттың менталитеті көрініс табады. Екеуі бірінсіз бірі жасай алмайды, тіл мәдениеттің құралы әрі өмір сүруінің шарты болып табылады. Мәдени факторлар тілдің қызметіне және дамуына әсер етеді.

Таным-түсініктер мәдени код арқылы интерпретацияланады. Зерттеуші ғалымдар мәдени кодты былай түсіндіреді: «Мәдени код деп мәдени мәнділіктерді тасымалдаушы заттық және рухани дүниенің таңбалар жүйесін түсінеміз; қоршаған дүниені игеру барысында адам осы таңбалар арқылы айшықталған мәдени мәнділіктерде көрініс тапқан» (Гудков, 2007: 9). Орыс ғалымы В. Красных мәдени кодқа «Код культуры есть «сетка», которую культура «набрасывает» на окружающий мир, членит, категоризует, структурирует и оценивает его» деген анықтама беріп, мәдениеттің мынадай кодтарын атап көрсетеді: соматикалық, кеңістіктік, уақыттық, заттық, биоморфтық, рухани (Красных, 2003:297).

Материал және әдістер

Негізгі әдіс ретінде жалпы ғылыми зерттеулерге тән бақылау, сипаттау, жалпылау, топтастыру, сипаттама жасау, жүйелеп салғастыру, түйіндеу, талдау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

В. фон Гумбольдттың идеясын ары қарай дамытушылар А.А. Потенбня, Ш. Балли, Г.Г. Шпет, Й.Л. Вайсгербер, Э. Сепир, Р. Барт, В.В. Виноградов, Н.И. Толстой, Д.Н. Шмелев, Ю.Д. Апресян секілді ғалымдардың еңбектерінде тіл және мәдениет туралы мәселелер қозғалды. Сонымен қатар В. Телия, Д. Гудков, В. Красных, И. Журавлевтың ғылыми еңбектеріне талдау жасалды. Мақалада отандық ғалымдардың ішінде Ә. Қайдар, Б. Тілеубердиев, С. Қондыбай, Р. Авакованың, ал шетелдік ғалымдардан К. Леви-Стросс, М. Хайдеггер, М. Мерло-Понтидің еңбектеріне тоқталдық.

Нәтижелер және талқылау

Тіл – ойлаудың құралы, ал ойлау, яғни таным – шындық дүниенің бейнесі. Бұл ғалам бейнесінің тілден көрініс табуы, яғни ғалам туралы ақпаратты тілдік таңбалар арқылы айқындау – ғаламның тілдік бейнесі деген ұғымды тудырады. Ғаламның тілдік бейнесінде адамның ғалам туралы түсініктері ғана емес, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі сияқты ұлттық дүниетанымымен қатар, оның мифтік санасы да көрініс тауып отырады.

Тіл – адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар оның дүниетанымының айнасы, ойы мен сезімін жеткізуші құрал. Тіл арқылы адам сыртқы әлем туралы танымын қалыптастырады әрі оны бейнелеп жеткізеді. Сонымен қатар адам өз дүниетанымын, яғни ішкі әлемін сыртқы әлемге проекциялайды, оны да тіл арқылы жеткізеді.

Адамның сыртқы әлемді тануы өзін проекциялауы арқылы жүреді, бұл – анимизмнің бір түрі антропоморфизм. «Антропоморфизм (грек. антропос – адам, морфе – түр, пішін, бейне) – адам образын және оның қасиеттерін жансыз затқа, жануарларға, өсімдіктерге, табиғат құбылыстарына, тылсым күштер мен абстрактілі ұғымдарға телу». (9) Адам өзі арқылы әлемді танып, оны тілінде бейнеленуі концептуалдық жүйемен негізделеді. Сыртқы әлемді, қоршаған ортаны қабылдау, пайымдау, түсіну, бейнелеу тілде көрініс тауып, адам өзін бәрінің өлшемі ретінде қабылдағандықтан бір қабаты антропоэзектік принциппен астасып жатады. Адамның өзі, денесі кеңістікті қабылдап, оны бейнелеуде де, ондағы нәрселерге атау беруде де негізгі арқау болады. Бұл жайлы ономаст ғалым Б. Тілеубердиев: «Кеңістікте орналасқан табиғи объектілерді бағдарлап айқындауда, географиялық нысандардың өзін сипаттауда адам немесе жануарлардың дене мүшелерінің орналасу тәртібіне сүйену – адамдардың ментальді түсініктерін көрсетеді. Сол танымдық түсініктер аясында қоршаған орта, оның нысандары, жалпы айтқанда, адамға, адам немесе жануардың дене мүшелеріне ұқсатылған. Осыған қарағанда, әлемді тану процесі, әлемнің тілдік көрінісі, соның ішінде әлемнің топонимиялық көрінісі адамның өзінен басталады, яғни адам – дүние құрылымының моделі, үлгісі болып табылады» деп (Тілеубердиев, 2006а:247), семасиологияның ұқсату заңына орай апеллятив терминдерге айналған екінші атау болған сөздер деп көрсетеді. Ал келесі бір зерттеуінде ғалым: «...біздің ойымызша, маршруттық модельде кеңістікті немесе географиялық объектілерді атауда, тануда (тілде, санада бекітуде) адам өз дене мүшелеріне қатысты ментальды түсініктерді қолданған көрінеді. Осы үрдісті біз географиялық апеллятивтер құрамынан және топонимияда кездесетін анатомиялық (соматикалық) атаулардан байқауымызға болады. Қазақ топонимдері мен апеллятивтер құрамында төмендегідей анатомиялық терминдер кездеседі: *бас, төбе, аяқ, ауыз, табан, қойын, бауыр, көз, мұрын, арқа, төс, қабырға, бет, қабақ, тамақ т.б.*»

Тілдің дүниетанымдық көріністері көбінесе адамның ішкі дүниесі сияқты адамға қатысты сөздер арқылы көрінеді. Адами танымды сипаттауда соматикалық тіркестер – *бас, аяқ, көз, құлақ, тамақ, мойын, іш, өкпе, ми, тырнақ, тіл, бет, жүрек, сүйек, тән, қан, арқа т.б.* Бұлар – географиялық терминдердің де құрамында көптеп кездеседі және семасиологияның ұқсату заңына байланысты апеллятив терминдерге әлдеқашан айналып кеткен адами таным негізінде екінші рет атау болған сөздер. Қоршаған ортаны, кеңістікті бағыттық тану моделіндегі дүниені адамиландыру, антропоморфыландыру көне адамдардың (қоғамның) мифтік, мифопоэтикалық танымына, мифтік санаға да байланысты болған. Ежелгі замандарда орын алған мифтік сана бірден толығымен жойылып кетпейді, оның сарқыншықтары күні бүгінге дейін жеткен. Қазақ топонимикасындағы жоғарыда аталған анатомиялық географиялық терминдер мен топонимдер соның тілдік көріністері. Кеңістікті тану, тілдік (апеллятивтік және онимиялық) бірліктермен қоршаған ортаны (кеңістікті, оның нысандарын) белгілеу (таңбалау) жоғарыда көрсетілген бағытта да іске асырылады. Осы үрдістің тілдік нақты айғағы ретінде төмендегідей жер-су аттарын мысал ретінде келтіруге болады: *Сарыарқа, Арқалық, Алғабас, Мұзарт, Қарауыз, Аяққамыр, Бастөбе, Бауыр, Тасбел, Сарыбет, Қарабүйір, Табан, Мойынды, Иекті, Көзбұлақ, Кіндікті, Еренқабырға, Маңдайтас, Төскейбет, Мибұлақ т.б.*» дей келе, соматикалық кодтардың қолданысы мифтік танымға, мифтік санаға байланысты деп көрсетеді (Тілеубердиев, 2006б:184).

Яғни адам танымын ең алдымен өзінен бастаған, өзін танығаннан кейін сырты әлемді тануға ұмтылған, өзі арқылы қоршаған ортаны үлгілеген. Оларға атау беруде семасиологияның ұқсату заңы және архетиптік жады, мифтік сана арқау болған. Халық жадында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен мұралардың бірі – аңыз, эпсаналар халық танымын бейнелейтін мәдени мұралар.

Біздің қарастыратын объектілеріміз (аңыз, эпсаналар) екі семиотикалық жүйеге: табиғи тілдік және мәдени код жүйесіне тиесілі. Табиғи тіл бірінші семиотикалық жүйе болса, мәдени код екінші семиотикалық жүйе. Мәдени код болып табылатын қандай да бір бірлік не объект өзінің әдеттегі мағынасынан алшақтап, екінші семиотикалық жүйенің таңбасына айналады.

Мысалы: *иненің көзі, қазанның құлағы, таудың етегі, судың аяғы, бетпе-бет келу, көзбе-көз сөйлесу* сияқты сөз тіркестеріндегі сөздердің әдеттегі мағыналары әмбебап қолданысқа кіріп кеткен, ал екінші семиотикалық жүйедегі мағынасы халық танымының көрсеткіші болып табылады.

Отандық ғалым Серікбол Қондыбай «Арғықазақ мифологиясы» деп аталатын қазақ мифологиясының қыр-сырына талдау жасаған кітабында: «Миф деген сөзді жұрт екі түрлі, біріне-бірі кереғар келетін мағынада түсінеді. Баспасөз беттерінде осы «миф» деген сөздің «ертегі сияқты, яғни өтірік, жалған, ойдан шығарылған қиял» мағынасында берілгенін байқаймыз. Ал шындығында «миф» деген сөздің нақты мағынасы осы келтірілгендерге қарама-қарсы. Миф – нақты бір тарихи уақытта, нақты бір географиялық кеңістікте (жер тарапта), нақты бір саяси-әлеуметтік, мәдени, шаруашылық жағдайында тірлік етіп жатқан адамзат қоғамының өзі өмір сүріп отырған орта (уақыт пен кеңістік) туралы, ғалам туралы, оның қалай пайда болғандығы, адам туралы, оның қалай пайда болғандығы, адамға ықпал ететін ішкі-сыртқы күштер туралы, өз қоғамының ғаламдағы орны, дәрежесі туралы түсініктерінің жиынтығы, дәлірек айтқанда – «түсіндім» деген таптаурыны. Яғни бұл жағдайдағы миф – ойдан шығарылған өтірік, жасанды дүние емес, нақты халықтың дүние мен өзі туралы шындығы, басқаша айтқанда, «шын» деп есептелінген, тарихи, рухани тәжірибесіне сүйенген стереотиптік деңгейдегі ақиқаты. Миф - әрине, тарихи айғақ емес, бірақ нақты бір тарихи қоғамның танымы, рухани дамуымен байланысты қалыптасқан, тарихи негізі, қисыны бар, яғни, бұл жағынан, «ақиқат» деп есептеуге болатын дүние» дейді (Қондыбай, 2003:21).

Мәдениеттің түрлі кодтары дәл осы аңыз, әпсаналарда көрініс табады. Дүниенің, адамның, табиғаттың, жан-жануар, өсімдіктердің жаратылысы туралы дүние жүзіндегі халықтарда өздерінің таным түсініктеріне сай түрлі мифтері, аңыздары бар. Әр халықтың өзіне тән таным түсінігі болатыны секілді, сол халықтың аңыз, әпсаналары да түрліше мазмұнда болады, бірақ кей аңыз, әңгімелер, ертегі, мифтерде ортақ элементтер кездесіп жатады. Мысалы, адамның жаратылысы туралы дүние жүзіндегі көптеген халықтардың мифтерінде ортақ элемент – топырақ. Қай халықтың аңыз, әңгіме, әпсанасын алмасақ та адам топырақтан жаратылған делінеді. Мысалы, Құдай барлық нәрсені жаратып болған соң адамды жаратыпты, адам дененесін Жерден жаратқан екен. Жердегі нәрселерден адамды жаратқанының дәлелі – адамның дене мүшелері көрсетіп тұрады. Сүйек қатты тасты еске салады. Бұлақ өзендер, адамн денесіндегі сұйықтықтар мен тамырында ағатын қанды еске еске салады. Шаш пен түк жербетіндегі шөпке ұқсас. Үңгірлер адамның құлағы, мұрны, аузындағы қуыстарға ұқсас. Осы әпсанада «Адам – барлық нәрсенің өлшемі» (Протагор), «Дүние – макрокосм, адам – микрокосм» (Демокрит) деген таным түсініктің бейнеленгенін көреміз. Жерден адам денесінің мүсінделгенін көркемдеп жеткізетін мифтерде қоршаған ортаны тануда адамның орны маңызды екені, адам өзін тану арқылы сыртқы әлемді танитыны көрсетілген.

Ежелгі дәуірде дүние бейнесін жүйелеуші ғарыш болған, ол әрі пішіні бар, әрі қасиетті деген ұғым болды. Осыған байланысты И.А. Тульпе «дүниенің (ғарыштың) мифологиялық үлгісін ескере отырып, ғалам үздіксіз жасай беретін, бөлінбейтін, өлім мен өмір, жойылу мен қайта құрылу өзара ажырамас бірлікте, тұтастықта, мәңгі қозғалыстағы әрекет. Өнер туындыларының барлығы (бейнелеу, музыканы қосқанда да) Ғарыштың өмір салты» болып табылады. (Тульпе, 2016: 263). Адам танымында ғалам мен оның жаратылысы, қоршаған орта, күнделікті тұрмыс салты, діни наным-сенімі өнер туындыларымен және де тіл арқылы бейнеленген шығармаларда, оның ішінде ең алғаш мифтерде суреттеледі.

Мифтердің бір тобында тау-тас, өзен-көл жауға қарсы соғысып, көз жұмған рухы биік жандардан қалған тарихи ескерткіш ретінде сипатталады. Мысалы, «Оқжетпес» туралы аңызда Оқжетпес атты алып батыр болған, елін-жерін жаудан қорыған, қапыда жау қолына түсіп қалып, «Құдайым, жауларға қор еткенше тасқа айналдыр!» деп жалбарынып, тілегі қабыл болып, шөгіп, тауға айналады деп беріледі.

Географиялық нысандардың пайда болуы туралы көптеген мифтерде кейіпкерлердің тау не тасқа айналуының негізгі себебі – орасан көп дұшпанмен шайқасу. Кей мифтерде тау-тас жаудың қуғын-сүргініне тап болған қыз-келіншектердің немесе сатқындық жасағандардың әрекет-қимылынан пайда болады. Мұндай мағынадағы «тасқа айналу» мотивінен туған сюжеттер мол. Мысалы, Қырық қыз, Шілтер әулие, Азанұр, Масат ата т.б.

Сонымен бірге мынадай сарындар тұрақты кездеседі. Әулиелер (Масат ата, Укаша ата, Түлкібас, Азанұр әулие, Шілтер әулие т.б.) туралы аңыздарда түрлі қастандық салдарынан қаза тапқаннан кейін олардың денесінен (қанынан, ізінен, түкірігінен) түрлі географиялық нысандар (тау, тас, бұлақ) пайда болады. Мысалы, Шілтер деген әулие серіктерімен намаз оқып жатқанда жау қоршауында қалып, Жаратушыдан өздерін тасқа айналдыруын тілеп, сол мезетте тасқа айналып, қатып қалыпты. Сол жер Қырық Шілтер әулиенің жері аталып, сонда үш бұлақ ағып жатыр екен. Үшеуінің дәмі де үш түрлі, біреуі іш ауруларына, екіншісі көз ауруларына, үшіншісі құлақ ауруларына дәру дейді. Сол сияқты, Укаша әулиенің қаза тапқанда домалаған басы жетіп тоқтаған қуысында киелі құдық пайда болса, Көзата қабірінің қасынан көз жанарды емдейтін бұлақ ағып шығады, Түлкібас әулие түкіріп қалғанда он екі қарсыласы езіліп кетеді, сол жерде он екі шипалы бұлақ пайда болған деген аңыздар бар.

Бұл аңыз-әпсаналарда, мифтерде сипатталған адамнан немесе бір мүшесінен пайда болған тау, жартас, бұлақ, құдық секілді географиялық нысандар жоғарыда атап өткендей, антропоморфизмнің негізін құрайды.

Қорытынды

Сыртқы дүниені тануда, атау беруде, оның ішінде ландшафтты модельдеуде адам өз таным түсінігі арқылы пайымдап, тілі арқылы сипаттайды. Таным түсінік екі жақты жолмен қалыптасады деуге болады: бірінде – адам өзін танып, сол танымын сыртқы ортаға, басқа затқа, айналасына проекциялайды, екіншісінде керісінше, сыртқы дүниені танып, сол арқылы адам өзін таниды. Адамның өзін тануы ең бірінші өзін физикалық, физиологиялық тұрғыдан танудан басталады. Е.С.Никитинаның пайымдауынша: «...только собственное тело субъекта становится прототипом всех существующих форм. Только собственное тело мы знаем динамически, изнутри, и всилу этого знания получаем возможность толковать как форму пространственные грани вещей. Телесный опыт является необходимой составляющей человеческого существования, условием его полноты и цельности» (Журавлев, 2005:54). Сөйтіп, адамның тәні М. Мерло-Понтидің сөзі бойынша: «Мәдени әлемді өз айналасына шоғырландырады» (Мерло-Понти, 1999:35). Географиялық ландшафтты метафоралар (мысалы, таудың басы, бұлақтың көзі, судың аяғы, өзеннің қолтығы, жер бетіндегі түрлі биіктіктегі нысандардың арқасы, жотасы, қабырғасы, теңіз/мұхит табаны) және мифтер (не себепті «Келіншек тау», «Қыз емшек», «Оқжетпес», «Қалмақ қырылған», «Қызбел» деп аталды) арқылы үлгілеу тіл білімінің лингвомәдениеттану саласындағы мәдени кодтар арқылы жүзеге асырылып, тіл арқылы адам түсінігі бейнеленіп, дүниенің тілдік бейнесі қалыптасқанын көрестуге тырыстық. Мәдени кодтардың ішіндегі антропоморфтық код арқылы берілген мифтерде адам дүниетанымы тілде қалай бейнеленгенін көреміз.

Мифтер алғашқы ғылыми танымның формасы, ойлаудың негізгі қайнар көзі боланын жоққа шығармаймыз. Олар бар халықтың дүниетанымында, рухани өмірі мен тарихында ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан асыл мұрасы болып табылады. Мифтерде халықтың наным-сенімінің, тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпының көрінісі бейнеленетін шығармашылық мұра. Қазіргі кезде мифтер ауыз әдеби мұра ретінде әдебиеттану ғана емес, тіл білімі, философия салалары да зерттейтін объект болды. Дүниенің тілдік бейнесі және дүниенің бейнесі деген ұғымдардың қалыптасқанына көп уақыт бола қойған жоқ, сол себепті адам дүниетанымын және ол танымның тіл арқылы бейнеленуін зерттеуде мифтерге жүгінеріміз заңды. Демек, мифтер тек ауыз әдебиетінің ғана емес, адамның ақыл-ой деңгейі мен әрекеттерінің қоршаған ортамен қарым-қатынасының қалыптасуын көрсететін бірден бір мұрамыз.

Жоғарыда атап өткендей адам өзін танып, сол таным түсінігін, пайымын сыртқы әлемге проекциялайды. Ішкі-сыртқы, жақын-алыс, таныс-бөтен деген оппозициялық ұғымдарға сай адам өзі (денесі, ішкі әлемі) мен зерттейтін объектінің (сыртқы әлем, табиғат, қоршаған орта) арасындағы ұқсастықтарды іздеп, сол сыртқы нәрсе адамдық қасиеттерге, пішінге ие ме дегенді анықтағаннан кейін айырмашылықтарды зерттеуге кіріседі. Адамның өзіне ең жақыны – өз денесі болғандықтан, дене пішіні мен қасиеттерін, мүшелері мен ағзаларын және олардың қызметтерін қоршаған ортаға проекциялап, таным түсінігін қалыптастырған, олар антропоморфтық кодтардың бірі аңыз, әпсаналар, мифтер арқылы тұжырымдалған дейміз.

Әдебиеттер

- Толстой Н. И. (1995) Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М.: Индик. - 1995. – 262 с.
- Хайдеггер М. (1986) Время картины мира // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – С.93-109.
- Леви-Стросс К. (1994) Первобытное мышление. – М.: Республика. - 1994. – 384 с.
- Қайдар Ә. (1998) Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі. - 1998. – 304 б.
- Авакова Р.А. (2009) Фразеология теориясы. Алматы: Қазақ университеті. - 2009. – 292 б.
- Телия В. Н. (1996) Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры». - 1996. – 288 с.
- Гудков Д., Ковшова М. (2007) Телесный код культуры: материалы к словарю. – М.: Гнозис. - 2007. – 288 с.
- Красных В. (2003) «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М.: Гнозис. - 2003. – 375 с.
- Антропоморфизм [Электронды ресурс] URL: https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/ANTROPOMORFIZM.html (жүгінген мерзімі 2.01.2022)
- Тілеубердиев Б. (2006а) Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. – Алматы: Арыс. - 2006. – 280 б.
- Тілеубердиев Б. (2006б) Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. Филология ғылымының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Алматы, 2006. – 243 б.
- Қондыбай С. (2003) Арғықазақ мифологиясы Алматы: «Үш қиян», 2003. – 592 б.
- Тульпе И.А. (2016) Религия и другие формы жизни человеческого духа. СПб.: Наука. – 460 с.
- Журавлев И.В., Никитина Е.С., Сорокин Ю.А., Реут Д.В., Тхостов А.Ш. (2005) Психосоматика телесности. – М.: Либроком. - 2005. – 152 с.
- Мерло-Понти М. (1999) Феноменология восприятия. Под ред. И.С. Вдовина, Е.Л. Фокина. – СПб.: «Ювента» «Наука». - 1999. – 262 с.

References

- Tolstoj N. I. (1995) Yazyk i narodnaya kul'tura: Oчерki po slavyanskoj mifologii i etnolingvistike. [Language and Folk Culture: Essays on Slavic Mythology and Ethnolinguistics] Moscow: Indrik [in Russian]
- Haidegger M. (1986) Vremya kartiny mira [Time of the Image of the World] // Novaya tekhnokraticeskaya volna na Zapade. [New technocratic wave in the West] Moscow [in Russian]
- Levi-Stross K. (1994) Pervobytnoe myshlenie [Primitive thinking] Moscow: Respublika [in Russian]
- Qaidar A. (1998) Qazaq tilinin ozekti maseleleri: Aktual'nye voprosy kazahskogo yazyka. [Actual issues of the Kazakh language] Almaty: Ana tili [in Kazakh]
- Avkova R..A. (2009) Frazеologiya teoriyasy [Theory of Phraseology]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh]
- Teliya V. N. (1996) Russkaya frazeologiya. Semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekty. [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects] Moscow: Shkola «Yazyki russkoj kul'tury» [in Russian]
- Gudkov D., Kovshova M. (2007) Telesnyj kod kul'tury: materialy k slovarju. [Corporal code of a culture: materials for the dictionary] Moscow: Gnozis [in Russian]
- Krasnyh V. (2003) «Svoj» sredi «chuzhyh»: mif ili real'nost'? ['Native' among 'strangers': myth or reality?] Moscow: Gnozis [in Russian]
- Antropomorfizm. Available at: https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/ANTROPOMORFIZM.html (Accessed: 2.01.2022)
- Tileuberdiev B. (2006a) Qazaq onomastikasynyn lingvokognitivtik aspektileri. [Linguo-cognitive aspects of Kazakh onomastics] Almaty: Arys [in Kazakh]

Tileuberdiev B. (2006b) Qazaq onomastikasynyn lingvokontseptologiyalyq negizderi. [Linguo-conceptological basis of Kazakh onomastics]. Filologiya gylmynyn doktory gylmi darezhesin alu ushin daiyndagan dissertaciya. [Thesis for the degree of Doctor of Philology] Almaty [in Kazakh]

Qondybaj S. (2003) Argyqazaq mifologiyasy [Mythology of Argykazakh] Almaty: ‘Ysh qiyan’, 592p. [in Kazakh]

Tulpe I.A. (2016) Religia I drugie formy jizni chelovecheskogo duha [Religion and other forms of human spirit]. StP.: Nauka. – 460 p. [in Russian]

Zhuravlev I.V., Nikitina E.S., Sorokin Y.A., Reut D.V., Thostov A.Sh. (2005) Psihosomatika telesnosti. [Psychosomatics of corporality] Moscow: Librokom [in Russian]

Merlo-Ponti M. (1999) Fenomenologiya vospriyatiya. [Phenomenology of Perception] Pod red. I.S. Vdovina, E.L. Fokina. St.Petersburg: «Yuventa» «Nauka» [in Russian]

A. Akar¹ , G.K. Myrzakhanova² , K.K. Pirmanova^{3*}

¹University Mugla Sytki Kocman, Mugla, Turkey;

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: kunsulu.pirmanova@mail.ru

WAYS OF TRANSFERRING PARTIALLY WORD-FORMING AFFIXES IN THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. Creating a linguistic corpus that can automatically set the word-formation markings in the Kazakh language texts requires conducting word-formation analysis in a linguistic system in a clear formal system. The reason is that the computer distinguishes language units depending on the formal markings embedded in the memory. Therefore, in our research work, we have considered the issues of word formation and described the ways of word-formation affixes transfer in the National Corpus of the Kazakh language. Our research work aims to create a linguistic basis for the inclusion of word-formation markers in the corpus of the Kazakh language. The scientific and practical significance of the work is that the linguistic markup will be introduced and implemented in the creation of the National Corpus of the Kazakh language. A brief description of the research methodology: in our research work we have used the descriptive method in reviewing the problems of word formation, word-formation markers, method of analysis, and systematization in determining the functions of affixes that perform partially word-formation functions. Main results and analysis, results of research work: To create linguistic corpora that can automatically put word-formation markings on texts in the Kazakh language, we have taken steps to translate word-formation analyses into a clear formal system, revealed word-formation functions of functional affixes (-лық/-лік, -дай/-дей, -ша/-ше, -сыз/-сіз, - лы/-лі, -ғы/-гі) that do not fully meet the requirements of word-formation. The value of the study: the results obtained in preparing the development of word-formation markers in the Kazakh language, contribute to the addition and development of theoretical problems in the areas of word-formation, morphology, and corpus linguistics of the Kazakh language. The practical importance of the results of the research work: they can be used in lectures and seminars which are held in higher educational institutions on the following subjects: "Modern Kazakh Language", "Word-Formation", "Corpus Linguistics", "Computer Linguistics".

Keywords: corpus, national corpus, word-formation, partially word-formation affixes, linguistic base.

А. Акар¹, Г.К. Мырзаханова², К.Қ. Пірманова^{3*}

¹Мұғла Сытки Кочман университеті, Мұғла, Түркия;

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: kunsulu.pirmanova@mail.ru

ЖАРТЫЛАЙ СӨЗЖАСАМДЫҚ ҚЫЗМЕТ АТҚАРАТЫН ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНДА БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. Қазақ тілінде мәтіндерге автоматты түрде сөзжасамдық белгіленім қоя алатын тілдік корпустарды жасау үшін тілдік жүйедегі сөзжасамдық талдауларды нақты формалдық жүйеге түсіру керек. Өйткені компьютер тілдік бірліктерді жадқа салынған формалдық белгіленімдерге қарай ажыратады. Сондықтан біз зерттеу жұмысымызда сөзжасам мәселелері қарастырылып, жартылай сөзжасамдық қызмет атқаратын қосымшалардың қазақ тілінің ұлттық корпусында берілу жолдары сипатталды. Зерттеу жұмысымыздың мақсаты – қазақ тіліндегі сөзжасамдық белгіленімдерді корпуста енгізудің тілдік базасын жасау. Ғылыми және практикалық маңыздылығы: Қазақ тілінің ұлттық корпусын жасауда лингвистикалық белгіленім түрі ретінде енгізілетін болады, соған бастама болады. Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы: зерттеу жұмысымызда корпустағы сөзжасам мәселелері, сөзжасамдық белгіленімдер туралы шолуда сипаттама әдісі, жартылай сөзжасамдық қызмет атқаратын қосымшалардың қызметін айқындауда талдау, жүйелеу әдісі қолданылды. Негізгі нәтижелер мен талдау, зерттеу жұмысының қорытындылары: Қазақ тілінде мәтіндерге автоматты түрде сөзжасамдық белгіленім қоя алатын тілдік корпустарды жасау үшін тілдік жүйедегі сөзжасамдық талдауларды нақты формалдық жүйеге түсіруге қадам жасадық. Сөзжасам талаптарына толық сәйкес келе бермейтін функционалды қосымшалардың (-лық/-лік, -дай/-дей, -ша/-ше, -сыз/-сіз, - лы/-лі, -ғы/-гі) сөзжасамдық және

форма-жасамдық қызметтерін ашып көрсеттік. Зерттеудің құндылығы: Қазақ тіліндегі сөзжасамдық белгіленімдер әзірлемесін дайындауда алынған нәтижелер қазақ тілінің сөзжасам, морфология, корпус-тық лингвистика салалары бойынша теориялық мәселелерді толықтыруға, дамытуға өзіндік үлес қосады. Зерттеу жұмысынан алынған нәтижелердің практикалық мәні: жоғары оқу орындарында оқытылатын «Қазіргі қазақ тілі», «Сөзжасам», «Корпус-тық лингвистика», «Компьютерлік лингвистика» пәндері бойынша оқытылатын дәрістерде, семинар сабақтарында пайдалануға болады.

Тірек сөздер: корпус, ұлттық корпус, сөзжасам, жартылай сөзжасамдық қызмет атқаратын қосымшалар, тілдік база.

А. Акар¹, Г.К. Мырзаханова², К.К. Пирманова^{3*}

¹Университет Мугла Сытқи Кочман, Мугла, Турция;

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан;

³Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: kunsulu.pirmanova@mail.ru

СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ ЧАСТИЧНО СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ АФФИКСОВ В НАЦИОНАЛЬНОМ КОРПУСЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Создание лингвистического корпуса, способного автоматически устанавливать словообразовательные пометы в текстах на казахском языке, требует проведения словообразовательного анализа в лингвистической системе в четкой формальной системе. Это связано с тем, что компьютер различает языковые единицы в зависимости от заложенных в память формальных меток. Поэтому в нашей исследовательской работе мы рассмотрели вопросы словообразования и описали способы передачи словообразовательных аффиксов в Национальном корпусе казахского языка. Наша исследовательская работа направлена на создание лингвистической основы для включения словообразовательных маркеров в корпус казахского языка. Научно-практическая значимость работы заключается в том, что лингвистическая разметка будет внедрена и реализована при создании Национального корпуса казахского языка. Краткое описание методологии исследования: в нашей исследовательской работе мы использовали описательный метод при рассмотрении проблем словообразования, словообразовательных маркеров, метод анализа и систематизации при определении функций аффиксов, выполняющих частично словообразовательные функции. Основные результаты и анализ, итоги исследовательской работы: для создания языковых корпусов, способных автоматически проставлять словообразовательные пометы в текстах на казахском языке, нами были предприняты шаги по переводу словообразовательного анализа в четкую формальную систему, выявлены словообразовательные функции функциональных аффиксов (-лык/-лік, -дай/-дей, -ша/-ше, -сыз/сіз, -лы/-лі, -ғы/-гі), которые не полностью отвечают требованиям словообразования. Ценность исследования: результаты, полученные при подготовке разработки словообразовательных маркеров в казахском языке, способствуют дополнению и развитию теоретических проблем в области словообразования, морфологии и корпусной лингвистики казахского языка. Практическая значимость результатов исследовательской работы: они могут быть использованы в лекциях и семинарах, проводимых в высших учебных заведениях по следующим дисциплинам: «Современный казахский язык», «Словообразование», «Корпусная лингвистика», «Компьютерная лингвистика».

Ключевые слова: корпус, национальный корпус, словообразование, частично словообразовательные аффиксы, лингвистическая база.

Introduction

While the word-formation field was not recognized as a separate field of linguistics, all affixes, which are subdivided into suffixes and conjugations, became the subject of morphology, the aim of which is to determine the morphemic composition of words as an auxiliary morpheme. Both word-forming affixes and form-forming affixes have been studied as whole units. Considering word-forming suffixes, which are word-forming units, and form-forming affixes, which are non-word-forming units, at a single level is due to their common properties. First, the auxiliary morpheme includes both word-formative affixes and nonword-formative affixes, i.e., form-forming affixes. Secondly, both are not used separately without lexical units (root words), i.e., have no lexical meaning.

Since morphology dealt with the problem of creating a derivative word by attaching affixes, synthetic word formation, which is a derivative method of word formation, remained unrecognized as

a separate branch for a long time. However, in time it was paid attention to the fact that the word-formation process is a way of enriching the word combination of language, there are different ways of creating a new name and it is a certain system phenomenon that was formed as a separate branch of the Kazakh linguistics in the 90s.

Morphology studies the morphemic structure of a word, classes of a word, and its grammatical categories, studies the nature of the formation of word derivative words, word-forming methods, and ways of forming a new name. Morphology studies the word as a root morpheme and in terms of classes of words, which are divided according to the overall grammatical meaning of words, lexicology makes the object of lexical meanings of root and derivative words. And word formatting is based on the word-formation meaning in derived words. The main unit of language – a word is to be studied from various sides of linguistics. Depending on the variety of goals of this study they are differentiated by levels and designate specific objects of study. There are also independent objects of study of morphology and word formation, which in the past were constantly considered at the same level. But there are more complex, controversial issues of morphology and word formation, which are interwoven and intertwined in comparison with other levels of linguistics.

Materials and methods

Practically many affixes in our language have the property of creating new meaningful words while formative affixes within the grammatical categories of word classes, give a grammatical meaning to the connected word, expressing a word-formation or a form-formation function. Their activity can be clearly distinguished by the conditions of classification of affixes in a language. And some affixes, while not subject to the conditions of classification, have a bilateral function and exhibit an intermediate character. For example, in Kazakh, these affixes called "bifunctional affixes" (K. Shayakhmetov), and "functional affixes" (S. Isayev), have been the subject of special study. While Tatar scholar of Turkic languages Nasilov calls "inclusion affixes" and "intermediate affixes", Tatar scholars M.Z. Zakiev and F. Ganiev give some of these affixes in the paradigm of the case category. M.A. Khabichev, a researcher of the Balkar-Karachayev language, calls them "comparative form" (-дай/дей), "equivalent form" (-ша/ше), "area form" (-лы/лі), "negative form" (-сыз/сіз), etc. Determining the linguistic nature of such affixes, standing between word formation and morphology, is a complex and topical problem. Usually, these affixes are regarded as word-formation suffixes of adjectives and adverbs. Very often, however, these suffixes contradict the conditions for distinguishing between word-forming and form-forming affixes. Nevertheless, word formation includes moments in which the word-forming function of functional affixes in such an intermediate layer is visible, sometimes examples are given in which a purely grammatical meaning prevails. And their form-formative functions are not mentioned at all in the field of morphology. This is because they are not regarded as part of any grammatical category of the classes of words considered by morphology.

The affixes that perform this dual function are studied in dissertation works on Kazakh linguistics, and this problem, though repeated over and over again, remains unnoticed both in academic grammar and in individual monographic textbooks.

The composition of all words used in a language consists of root words and added grammatical forms. Therefore, we consider it necessary to clearly define the word-forming and form-forming functions of functional affixes, consider the situations generated by word-forming units in the field of word-formation, and give different grammatical adverbs in the speech act as a part of morphology. This two-way function of functional affixes was theoretically raised in Kazakh linguistics by the famous scholar Y. Mamanov (Mamanov, 1973: 89).

To clarify the reasons for solving the problem posed on this topic and identify ways to solve it, we shall analyze the thoughts and opinions expressed in the Turkic languages and scientific research in the Kazakh language about the linguistic nature of these affixes and justify the need to find one solution to this controversial issue, which so far remains unnoticed in the textbooks and grammars of

the Kazakh language. After revealing the problem, the word-formation services of functional affixes will be considered in the chapters concerning word formation of individual classes of words.

Words created with the help of these affixes performing word-formation functions are an independent lexical unit, so in explanatory dictionaries, they are presented in the register lines.

However, there are also frequent cases where these functional affixes are attached after word-forming, i.e. form-forming suffixes and adverbs of various grammatical shades. We must distinguish clearly between the word-formation and form-formation services of these functional affixes to determine in which cases they fulfill a word-formation function.

The suffix *-лық/лік*, by conjunction with the roots of nouns, fulfills the function of a noun producing nouns, of a superlative, relative meaning, producing adjectives (*адамдық, жақсылық, типографиялық, сындық*, etc.). Similarly, this suffix is also used after participles. For example, *сөйлегендік, сатқандық, жазғандық, айтарлық, берерлік*, etc. are units of speech in use. These words as independent lexical units are not listed in the register rows of the explanatory dictionaries. It is also because of their universal nature, which means that any participle can continue to produce tense substantives by attaching the suffix *-лық/лік* to the formal verb. Because this affix was so polysemous, at the beginning each word was shown as a separate part of speech, sometimes together and sometimes separately. For example, in early grammar, the suffix *-лық/лік* is considered part of an adjective as well as a noun. Because in this period, nouns and adjectives were not completely separated from each other as a separate class of words. One scholar refers to it only as part of the noun class, one group as part of adjectives, and another group as part of nouns and adjectives. Some works define it as the genitive case of a name.

The suffix *-лық/лік* is an adjective-multifunctional affix. It is an affix to root words and word forms with different word formations and grammatical meanings. Although there are various conflicting opinions among scholars as to the word-formation and class of words or form-formation functions of the suffix *-лық/лік*, it has mostly correctly defined the meanings it expresses.

In the works of scholars, the suffix *-лық/лік* is considered as part of both nouns and adjectives, and its meanings are taken in relation to these two classes of words, with a second group of scholars stating that its main function was mainly to create nouns, and later this person became an independent word from some related nouns, emphasizing the birth of new words, i.e., the main function is to create nouns and attributes. Few scholars recognize the suffix *-лық/лік* as a formant. In this group, N.A. Baskakov and Y. Mamanov are of particular note.

N.A. Baskakov shows the suffix *-лық/лік* as an attribute-forming noun in Karakalpak languages, in the historical-typological morphology of Turkic languages, written in 1979, he defined it as a morpheme-producing substantive form of the noun (Baskakov, 1952: 159). Therefore, the scientist considered the suffix *-лық/лік* as a morpheme producing either a substantive form or a form of attribute determination, depending on its function in a sentence.

In Kazakh linguistics, Y. Mamanov's conclusions are also similar to N.A. Baskakov's. He says: "In Turkic and Kazakh languages the suffix *-лық/лік* is considered one of the most productive affixes... But not all nouns with the suffix *-лық/лік* are derived root words included in the vocabulary of the whole language. Most of them refer to verb forms that are used only temporarily in speech. For example, in Kazakh, there are no normal ready-made words like *үйлік, дәптерлік, терезелік* but in speech, it is used in such collocations as *бір үйлік кірпіш, екі терезелік әйнек, столдық ағаш, дәптерлік қағаз*. Therefore, one group of nouns with the suffix *-лық/лік* refers to a lexical whole formed from a derivative root (*тұздық, бастық, сулық, аудандық*), and the second group is verbal forms temporarily used in sentences and word combinations (*едендік, үйлік, құрықтық*), they are not included in the language dictionary... The suffix *-лық/лік* is attached to nouns, adjectives, numerals, and past participle forms indiscriminately. Containing one-word class or several word classes is a characteristic feature of the morpheme that forms a grammatical form. If this is so, then naturally the phenomenon that the primary function of the suffix *-лық/лік* is to create the form, and later, as a result of continuous use of certain words in a particular concept, their meaning is clarified and they become derived root words" (Mamanov, 1973: 26-30).

It can be seen from Y. Mamanov's conclusions above that the scholar did not deny that the suffix *-лық/лік* has a word-creating function, but believed that it originally was an affix that had a form-creating function. Consequently, it is clear that this affix is an affix that has a word-creating function within nouns and adjectives. Irrespective of how the word formation is formed, the suffix *-лық/лік* is a compound noun and adjective. At the same time, its function of creating a form that is a unit of speech and does not create new words generates substantives and attributes has been duly recognized by scholars. Some scholars have emphasized both such functions and given them a name that corresponds to their linguistic nature. In Turkic languages V.M. Nasilov, F. A. Ganiev, M.Z. Zakiev, M. A. Khabichev, K. Shayakhmetov, S. Isayev, and other researchers have come to believe that the performer of the "double function" is the affixes. For example, in Uzbek. S. Usmanov represents a person in a group of affixes that have two functions. In addition to forming nouns and adjectives, this person defines that the word has a linking function in the sentence.

The Tatar scholar V.M. Nasilov includes it in a special group – "*introductory affixes*", i.e. between the word-forming and form-forming systems. F.A. Ganiev shows that the suffix *-лық/лік* is both a word-formative and a grammatical element. According to the fulfillment of these two different functions, the suffix *-лық/лік* is considered a grammatical homonymic affix and is called a "*semi-functional affix*" (Ganiev, 1974: 49). M.Z. Zakiev considered the attachment function in two ways. M.A.Khabichev states that the suffix *-лық/лік* is in a row of syncretic affixes forming both words and forms (Khabichev, 1989: 137). According to K. Shayakhmetov, who did his Ph.D. thesis in Kazakh linguistics on "Dual functional affixes", the substantive-adjective derivative function of the suffix *-лық/лік* is its first function.

The suffix *-лық/лік* is a suffix that can be added to all nouns. But it cannot be an independent lexical unit where all related words are part of the same vocabulary. There are not many specific nouns in our language that are formed by adding these suffixes. For example: *инелік, орындық, түндік, кездік, өсімдік, сыйлық, базарлық, қалындық*, etc. It is indisputable that these words are created with the presence of the suffix *-лық/лік*. But we must consider these words as words not arising from the word-formation function of the suffix *-лық/лік*, but created by the semantic, rather than a synthetic way of word formation, that is, words that have reached the vocabulary through the development of meaning. The reason is that not all words with the suffix *-лық/лік* can be words in their own right, there are very many words that remain an attribute-defining meaning. For example, *үйлік, дәптерлік, көйлектік*, etc. word forms should not be taken together with the words given above. These words do not differ in structure from the preceding words, that is, in both cases, the suffix *-лық/лік* is added to the nouns, but the resultant meaning is different. These words are not derived words included in the vocabulary as the preceding ones, but only word forms used in the speech process. Y. Mamanov called them temporal words (Mamanov, 1973:33).

In Turkology the suffix *-дай/дей* is called declination by the Turkic scholar P.M. Melioransky, and the suffix *-дай/дей* gets the name "*comparative case*" in the scholar's works. In Kazakh linguistics, it was first shown as part of syllogisms by Professor K.Zhubanov. The scholar showed that the *related adverb* is the suffix *-дай/дей* (Zakharov, 2005:392).

The tendency to identify the suffix *-дай/дей* as case affixes have been continued by P.M. Melioranskii and K. Zhubanov. N.P. Dyrenkova calls it an "*equalizing case*" in the Oyrot language. F.A. Ganiev in his article on the synthetic and analytical cases in the Tatar language inserts the suffix *-дай/дей* in the paradigm of cases (Ganiev, 1974: 54-55).

In Kazakh linguistics, G. Musabaev has clearly shown that the suffix *-дай/дей* can serve as a case formant. In Turkic studies, I. Kenesbayev defined the suffix *-дай/дей* as a case-formant, which is the most convincing evidence that the definition is incorrect (Musabaev, 1973: 154). The Kuman languages researcher M.A. Khabichev considers *-дай/дей* a type of formative affixes. Assigning to it the name "*affixative form*", he separately describes the transformation of word classes into this form (Khabievich, 1989: 35).

Although he didn't assign the feature of case-formation to the suffix *-дай/дей*, the scholar Y. Mamanov stated: "Materials of Turkic languages, including Kazakh, show that prefixes *-сыз/сіз, -*

дай/дей, *-ша/ше* are mostly grammatical indicators forming functional forms of nouns. ... the words *дардай*, *құрттай*, *түймедей* and *Жәмиләдай*, *әкеңдей*, *столдай* are all derived affixes looking at the unity of their outward faces. These words (the latter) should be recognized as *an attributive form expressing the meaning of comparison of a noun*" (Mamanov, 1973: 33). And the preceding examples, i.e. the words *құрттай*, *түймедей*, *дардай* did not arise from the word-formation function of the suffix *-дай/дей*, they are recognized as gradually formed into a lexical whole by semantic means from the grammatical forms created by this suffix.

In Kazakh linguistics, the dual-functionality of the suffix *-дай/дей* is outlined in K. Shayakhmetov's Ph.D. thesis "Dual functional affixes". K. Shayakhmetov calls the word-formation function of the suffix *-дай/дей* to attach to singular nouns in nominative case its primary first function and expresses its formative function in 13 different ways. According to Shayakhmetov, the affix *-дай/дей* is attached to plural nouns (әкелердей), after the possessive form (үйіндей), after the *дағы/дегі* (намаздағыдай), after the form *-нікі* (қазақтікіндей), modal words (бардай), numerals (қырықтай), proper nouns (Шыңғыстай), participles (сағынатындай) and action nouns (Shayakhmetov, 1973: 51-91). K. Shayakhmetov thought that the suffix *-дай/дей* should be regarded as a derivative suffix only when attached to the root of singular nouns in the nominative case.

In Kazakh grammar, the suffix *-сыз/сіз* is mostly defined as a relative adjective suffix. However, in our language it is not uncommon for the suffix *-сыз/сіз* to be conjugated after a closed verb or to be conjugated before the roots of nouns, not creating an independent lexical unit, but giving rise to irrelevant tenses of negation. For example: *барусыз қал*, *кітапсыз*, *қаламсыз қалу*, *оқусыз қалу*, etc. M. A. Khabichev in Turkic languages refers to an absence, a negation form in such affixes *-сыз/сіз* (Khabievich, 1989: 62).

In Kazakh linguistics, K. Shayakhmetov says that this adjective serves as a direct adjective to the root of nouns – word-former and after form-forming suffixes – form-former. The researcher gives almost all the two-function affixes he has studied consistently with this system. However, the addition *-сыз/сіз* always gives a word when it is added to a noun root. This absence and negation also produce meaningful speech units. For example, if the suffix *-сыз/сіз* gave rise to derivative adjectives in *мейірімді*, *көңілді*, a phrase like *кітапсыз қалу*, *орамалсыз келу* creates word forms that are only used in speech and are not included in explanatory dictionaries as independent lexical units. Consequently, this additional form serves two different functions, not only when it is added after suffixes generate or transform a word, but also when it is added to the word root. In Turkology, it is called by the terms "semi-functional", "syncretic", "intermediate", "insertive", "bifunctional", etc.

There are also those in Turkology who recognize the suffix *-сыз/сіз* as an adverb similar to the suffix *-дай/дей*. M.Z. Zakiev introduces the suffix *-сыз/сіз* into the accusative case paradigm under the name of "deprivative case" (Zakiev, 1964: 102). F.A. Ganiev also divides the adverbial paradigm into synthetic and analytical adverbs and adds the suffix *-сыз/сіз* to the adverbial system under the name of "deprivative case" (Ganiev, 1970: 82).

There are also those in Turkology who recognize the suffix *-сыз/сіз* as a form of a noun. In particular, N.A. Baskakov calls the attribute-defining form of the noun. The Kumanian languages researcher M.A. Khabichev determines that absence common to all classes of words (lichen) is an indicator of the form.

In Kazakh, Y. Mamanov explains the suffix *-сыз/сіз*, which attaches to all noun roots, proper nouns, referential pronouns, plural forms, dependency, and pronouns, which initially served as a grammatical form generation and then gradually transitioned to word formation function (Mamanov, 1973: 31).

The suffix *-лы/лі* is an antonym to *-сыз/сіз* mentioned above and the multifunctional affix. The suffix *-сыз/сіз* is a negation to the dormant word, and has no grammatical meaning, *-лы/лі* has adjectival meaning to the ownership, dependency value. Opinions on the grammatical meaning of the opposition in all grammar are mostly consistent the moot point being in their word formation and form formation. In Kazakh grammar, this affix is recognized as a derivative suffix of the relative

adjective. And in Turkological works, this affix is considered not only adjective-forming but also as a grammatical formant with possessive meaning.

The suffix *-лы/лі* is defined as an adjective-forming affix in the grammar of the Tatar language (1969), the grammar of the Turkmen language (1970), the grammar of the Azerbaijan language (1973), the grammar of the Kazakh language (1967) and others. Therefore, in Turkic studies, one group of scholars defines the suffix *-лы/лі* as a one-way adjective-formant, while others define it as both an adjective-formant and a substantive-formant in the two classes of words.

In A. Iskakov's monography "Modern Kazakh", the suffix *-лы/лі* is defined as a productive adjective-forming suffix and the following examples are given. The scholar gives the words атақты, әсерлі, инабатты, пайдалы and сиырлы, балалы, гүлді, ағашты in one line.

N.A. Baskakov defines *-лы/лі* as the "possessive form" affix, which generates the attribute-defining form of names.

M. Z. Zakiev in his grammar of the Tatar language recognizes the suffix *-лы/лі* as a word transformer, which refers to the case endings. In the paper written by the Tatar scholar F. A. Ganiev to systematize the paradigm of cases, the suffix *-лы/лі* is built into the system of cases in a synthetic group of cases called "possessive case" (Ganiev, 1970: 77-79).

The suffix *-ua/ue* is considered one of the productive adverb-forming affixes in the Kazakh language. But the breadth of its collocations does not meet the condition of collocations of word-forming adjectives. In other Turkic languages, it has been defined as a case-forming or formative affix. And in Kazakh grammar, it is defined as an *adverb-producing suffix*. However, it is said not always to produce adverbs, that is, it has only a grammatical meaning. It is also considered *dual-functional*.

Both Turkological works and grammar of the Kazakh language give priority to considering it as a part of adverbs. In Kazakh linguistics, the overwhelming majority of scholars consider the suffix *-ua/ue* as an adverbial suffix. In textbooks and academic grammar, it is also indicated as an adverbial suffix.

Turkology also has a definition of the suffix *-ua/ue* as a case-forming affix. The suffix *-ua/ue* is first defined as case-forming in the 'Grammar of the Altai language'.

In Kazakh grammar and textbooks, the suffix *-зы/зі* which is the most productive relative adjective formant is defined as word-forming. This affix may be joined to root words with the meaning of the season. In addition, the conjugation is joined indiscriminately to words in the genitive case, creating a grammatical abstraction. There are misconceptions in the textbooks that the suffix *-зы/зі* serves as an adjective-formant joining after the genitive case.

For example, in A. Iskakov's monography "Kazirgi Kazakh tili": "Affixes with spatial concept join to some nouns, adverbs, as well as names in the genitive and original (rare) case forms, and make relative adjective whose meanings refer to their lexical content. For example ауызғы, төргі, түпкі, ішкі т.б. баладағы, кітаптағы, сөйлегендегі, орталықтағы, заводтағы, цехтағы etc." (Iskakov, 1991: 173). 'The academic grammar of the Kazakh language' (1967) the words to which the suffix *-зы/зі* is attached are considered compound words.

Our research work applies the method of description in reviewing the problems of word formation, word-formation designations in the corpus, the method of analysis and systematization in determining the word-formation and form-formation activity of two-functional affixes, software method in preparing the development of automatic word recognition in the corpus.

Literature review

The works of Kazakh scientists A. Baitursynov, K. Zhubanov, I. Kenesbaev, S. Jienbaev, G. Begaliev, N. Sauranbaev, A. Iskakov, K. Akhanov, etc., and the works of Turkic scientists like M. Z. Zakiev, F. A. Ganiev, N.A. Baskakov, M.A. Khabievich have formed the basis of our research work. The works on word formation of the Kazakh language (N. Oralbayeva), academic "Kazakh grammar", textbooks for higher educational organizations (A. Iskakov), scientific and theoretical

works on corpus linguistics, the website "The corpus of Kazakh language texts" of the Applied linguistics department, etc. have formed the theoretical and methodological basis of the research.

One of the special objects of research were the terms "dual-functional" affixes by K. Shayakhmetov, "dual-functional" affixes, and "functional affixes" by S. Isayev. While Tatar Turkic language scholar Nasilov calls them "inclusion affixes" and "intermediate affixes", the Tatar scholars M. Z. Zakiev and F. Ganiev give some of these affixes in the paradigm of the case category. M.A. Khabichev, a researcher of the Balkar-Karachai language, calls them "comparative form" (-дай/дей), "equivalent form" (-ша/ше), "possessive form" (-лы/лі) "negative form" (-сыз/сіз), etc., and consider such form-forming functions a separate topic Determining the linguistic nature of such affixes, standing between word formation and morphology, is a complex and topical problem. In his monograph "The grammatical nature of words in the Kazakh language" S. Isayev called such affixes contextual, functional affixes, indicating them as a branch of word-formation affixes in the classification of affixes, and he calls the words to which these affixes are attached as "temporal words" (Isayev, 1998: 173). There are not many scholars who recognize the suffix *-лық/лік* as a formative formant. In this group, we did a self-analysis, highlighting N.A. Baskakov and I. Mamanov gave their thoughts on this complementary activity. In Turkic languages V.M. Nasilov, F.A. Ganiev, M.Z. Zakiev, M. A. Khabichev, K. Shayakhmetov, S. Isayev, etc. researchers have come to believe that the affix is the performer of the "double function". Thus, in the Uzbek language S. Usmanova faces *-лық/лік* in the group of affixes performing two functions. This person determines that in addition to forming a noun and an adjective, the word has a binding function in the sentence.

The textbook "Modern Kazakh Language" by A. Iskakov for high schools in all three editions published in 1964, 1974, and 1991 reflects all occurrences of attachment of the suffix *дай/дей* to nouns, pronouns, numerals, and pronouns and defines them as a relative adjective productive suffix. For example, in the textbook participles are attached form-forming suffixes and the following examples are given: жабысқандай, болжағандай, жылардай, өлердей, баратындай, оқитындай (Iskakov, 1991: 174).

The Kuman languages researcher M.A. Khabichev permanently excludes *-дай/дей* from the list of formative affixes. Although in Kazakh linguistics the scholar Y. Mamanov stated that the suffix *-дай/дей* is not a case forming affix, but a grammatical formative affix.

Results and discussion

Thus, the suffix *-лық/лік* firstly is joined to some roots of nouns at the time of the speech, creating an attribute-defining form denoting relative, dimensional meaning (*көйлектік мата, терезелік ағаш*, etc.). Also, when the suffix *-лық/лік* is attached after the form of the participle *-ар/ер* (*барарлық, көрерлік, айтарлық*), it does not substantiate nouns, but instead adds a relative, dimensional meaning, as if it were attached to the roots of nouns, creating an attributive form.

Secondly, it is the noun substantive form after the participles and names of action words (*-ғандық/гендік; -у+лық/у+лік, -атындық/етіндік*).

In the corpus, we considered the function of *-лық/лік* (*жамандық, парақорлық, опасыздық, қалалық, аудандық*) to make nouns/adjectives as a sign of word-formation. In this case, the *-лық/лік* affix is connected directly to the root. And when we consider the participles (*басынғандық, қорлағандық, көрерлік, айтарлық*, etc.), we add to the morphological denotation as we create the substantive form. We have already mentioned that in some cases of direct attachment of *-лық/лік* to the root, it does not produce words, but only units of speech (*көйлектік мата, терезелік ағаш, Әйнекемдік*).

One functional affix that requires a clear definition of word-formation and form-formation activity is the identity of *-дай/дей*. In the Kazakh textbooks, this affix is denoted by a suffix causing an adjective, including a relative adjective.

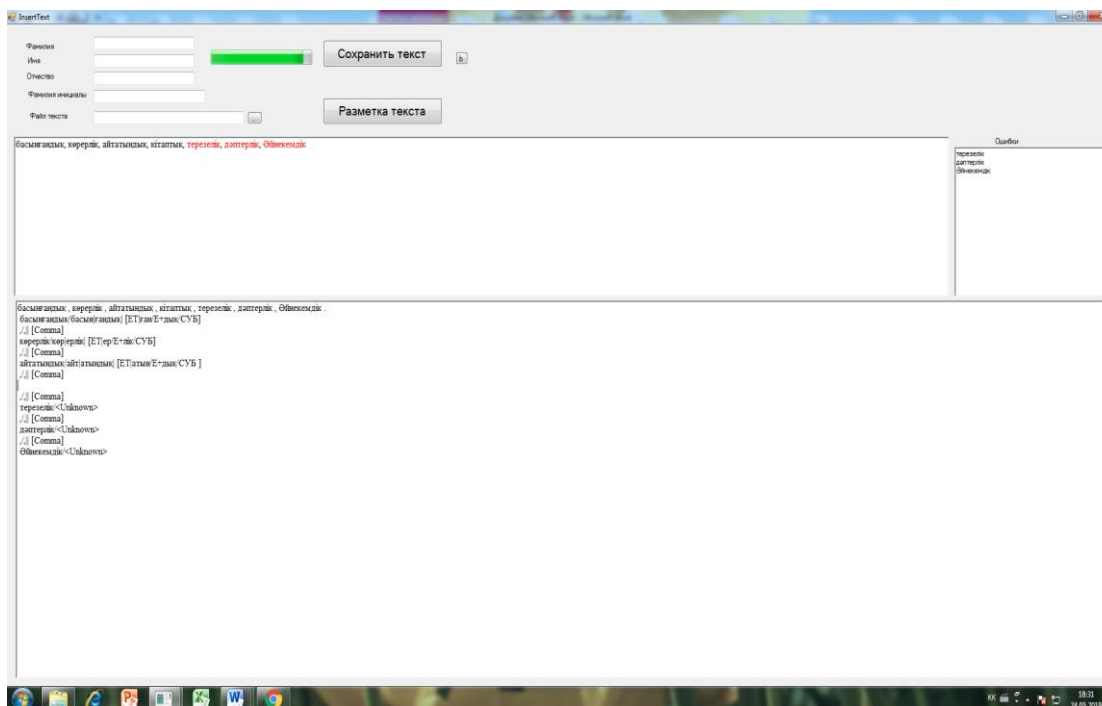

Figure 1 – Recognition of -лық/лік words in a corpus

The suffix *-дай/дей* is also joined to noun roots and is joined after verb forms, resulting in meaningful units of speech. It is not always the case that the suffix *-дай/дей* is directly connected to noun roots and has a derivational function. For example: *кітаптай, қаламдай, үстелдей, пердедей*, etc. Since nouns that are connected to *-дай/дей* are units of speech, it is impossible to list them all in the same register of explanatory dictionaries. Despite attaching to the root, it has the same meaning as case prepositions like "сияқты, тәрізді" used along with the roots, that is it supplements the meaning of the comparison to the adjective. When *-дай/дей* is joined to *-ған/ген, -ар/ер* affixes (*-ғандай/гендей*) and also when joined to possessive, plural forms (*-ымдай/імдей, -лардай/лердей; -дағыдай/дегідей*) it gives the meaning of comparison and has the form-forming function.

Based on such functional meanings, scholars have recognized this affix in every aspect. While one group of scholars recognizes it as an adjective-generating affix, the next group supports the idea that it is a purely formative suffix, and another group now considers it a 'two-functional' affix, suggesting that one group performs both this word-formation and form-formation function (Shayakhmetov, 1973: 101). All the scholars, though, underline that it attaches a comparison meaning.

We have not a few derivative roots to which the suffix *-дай/дей* is adjoined. For example, *алпамсадай, уыздай, соқталдай, титтей*, etc. However, they were formed on the basis of the presence of the semantic approach rather than the synthetic approach of word formation, i.e., the constant joining of the suffix *дай/дей* and its gradual transformation into a lexical whole. Y. Mamanov believes that the natural phenomenon is that as a result of the constant use of some words in a particular concept, the meanings are clarified and it becomes a derivative root word (Mamanov, 1973: 30).

Derivative works (*алпамсадай, уыздай, соқталдай, титтей*, etc.), formed by transformation (lexico-semantic approach) with the suffix *-дай/дей* denotations in the corpus are not shown as word-formation suffixes and recognized as roots. This is because syntactic word-formation does not perform the main function in them. And in cases where the above form is not found in the register word list, it is morphologically designated as "comparison form" (CF), because it complements the meaning of comparison with words.

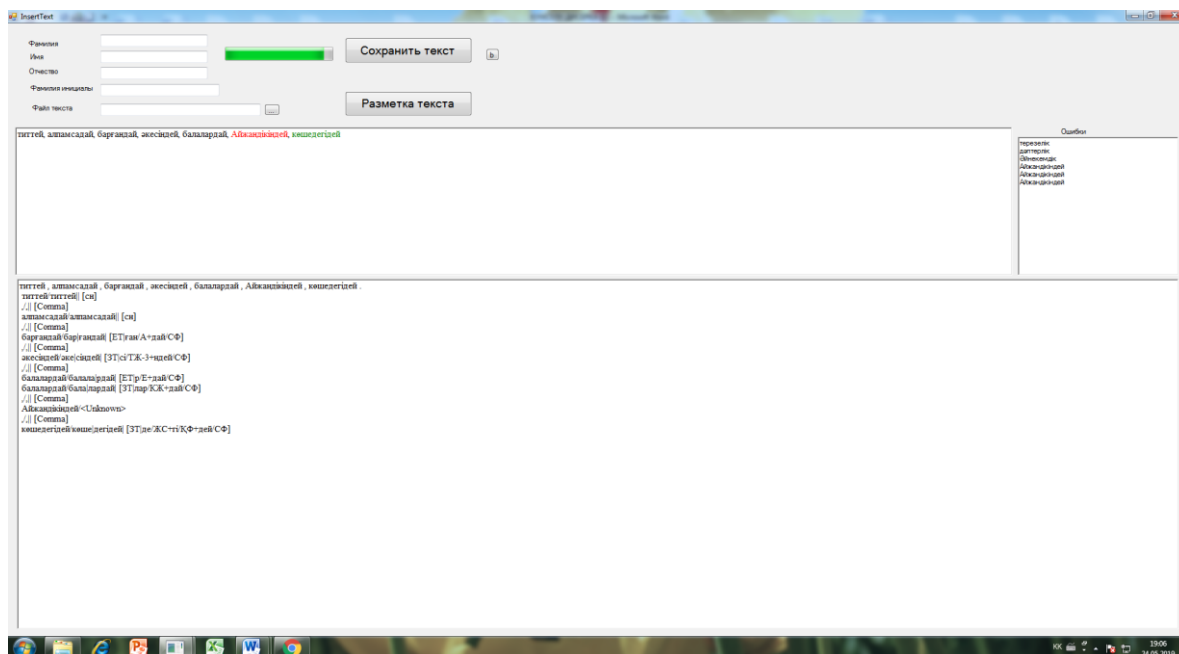

Figure 2 – Recognition of -дай/дей words in a corpus

When it comes to the adjective class of words, we should note its system of transformation, which may constitute a grammatical category, the adjective degrees. S. Isayev pointed out that the adjective degree is a system of speciation of qualitative adjectives only (Isayev, 1998: 138). It is known that the suffix *-сыз/сіз* is the suffix that generates a relative adjective, but one of the words formed with this affix may take adjective degrees. For example: *мейірімсіз - мейірімсіздеу - мейірімсізірек - өте мейірімсіз; әдеңсіз - әдеңсіздеу - әдеңсізірек - тым әдеңсіз - өте әдеңсіз*. In this place the words *мейірімсіз, әдеңсіз* are expressed at the very beginning a relative essence, i.e., dominated by lack of kindness, tact, and then moved on to qualitative criticism. That is why these words take on the suffixes of degrees of comparison. And we cannot convert words *пердесіз, қаламсыз* etc. with these suffixes. For example, we cannot say *пердесіз - пердесіздеу - пердесізірек - өте пердесіз; кітапсыз - кітапсыздау - кітапсызырақ - өте кітапсыз*. Words such as *мейірімсіз, әділетсіз, көргенсіз* and which have become qualitative adjectives mentioned in the corpus designation, and words used in speech such as *кітапсыз, көйлексіз* are shown by the morphological analyzer as homonymous suffixes, in one case – as a root adjective, in the other – as a noun + absence form (AF).

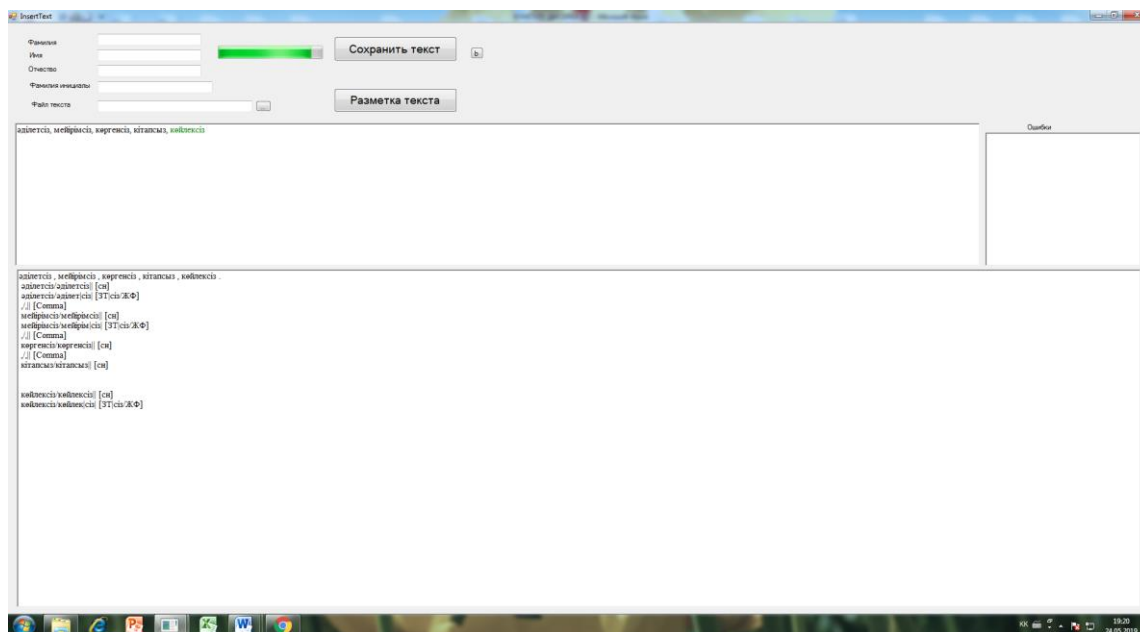

Figure 3 – Recognition of *-сыз/сіз* words in a corpus

There is a view in Turkicology that the suffix *-лы/лі* is functional, i.e., both an adjective-formant and possessive case-formant affixe. For example, turkologist E.I. Ubryatova said that the suffix *-лы/лі* served as a word developer and expressed grammatical relations, sometimes expressing grammatical relations and becoming a syntactic conjunction. MA. Khabichev pointing out that the main function of the suffix *-лы/лі* is formative, does not exclude its function evoking the adjective (Khabiyevich, 1989: 36). F.A. Ganiev calls the suffix *-лы/лі* a "semi-functional affix" that forms an adverb and an adjective (Ganiev, 1974: 52).

K.Shayakhmetov's candidate thesis "Dual functional affixes" says that in the Kazakh language *-лы/лі* affix performs two different functions (Shayakhmetov, 1973: 94).

The category of degree of adjectives is a system of transformation characteristic of qualitative adjectives. We identify the aforementioned *әдепті, ақылды, инабатты* words as relative adjectives. But these words can be transformed into a category of sadness, such as qualitative adjectives. Example: *инабатты-инабаттылау-инабаттырақ-өте инабатты; әдепті-әдептірек-әдептілеу-өте әдепті* etc. Thus, these words have reached the degree in which they are used in the concept of beginning with *әдебі бар, инабаты бар* (Mamanov, 1973: 138).

The words *жақсы, жаман, нашар, тәуір* can be seen as similar, which means qualitative criticism. Thus, these words should be recognized as qualitative adjectives. This similarity can be seen in terms of qualitative adjectives.

So, the suffix *-лы/лі* performs two different functions when attached to singular, nominative nouns: first, it creates new vocabulary units, and secondly, it gives rise to speech forms, i.e. *-лы/лі* is a two-functional affix whose first function is to give rise to form, i.e., it gives rise to the possessive (all) form of the noun. This is the second function of word formation through the lexical and semantic method of word formation.

P. M. Melioranski calls the affix *-дай/дей* a relative case affix and said that the meaning of this case can rarely be expressed in *-ша/ше*. We may say that Turkology has somewhat established a point of view defining the suffix *-ша/ше* as a case suffix. Professor K. Zhubanov was the first to consider it as a case ending in general Turkology, including Kazakh linguistics. The scientist calls the suffix *-ша/ше* the adverbial case suffix. Its most popular types include "неше, сонша, қанша, қазақша, меніңше" (Zhubanov, 1999: 379). A.M.Shcherbak in old Uzbek grammar, based on the limiting, dimensional meaning of the suffix *-ша/ше*, gives it a name a 'limiting case' (Shcherbak, 1987: 60). A. I. Rassadin points it out among the cases in the grammar of the Tofalar language. A

comparison of this voluminous continuation meaning of the affix shows that is used more than the liminal (Rassadin, 1978: 47). Tatar scholar M. Z. Zakiev incorporates this affix into the paradigm of cases under the name of the "*allegorical case*" in his paper dedicated to the systematization of case endings (Zakiev, 1964: 91). V.G. Guzev, describing the categories, the word transformative name, points to the suffix *-ша/ше* in the system of cases with the name "*equative*" (Guzev, 1987: 78).

In Turkology, there is also a point of view that regards the suffix *-ша/ше* as a *form-forming affix*. In Karakalpak Languages, N. A. Baskakov points out the adjective affix *-ша/ше* as an affix producing an attribute-modifier noun form. He does not state this adverbial suffix. M. A. Khabichev recognizes the suffix *-ша/ше* as an indicator generating comparison form common for all classes of words in Kuman languages grammar (Khabievich, 1989: 78).

In Kazakh linguistics, Y. Mamanov defines the suffix *-ша/ше* as a grammatical indicator giving rise to the *functional form* of a noun. The scholar gives the following examples: "*Жаумен Амангелдіше соғысыңдар. Жиналыста Бәйтеновше сөйлендер. Нәзкен біздің құдағиымызша шіренеді*". The author emphasizes that the words "*Бәйтеновше*", "*құдағиыша*", "*Амангелдіше*" in this sentence cannot be attributed to derivative words. It is also not a correct decision to consider the determinative form of nouns, such as "*ойша, қысқаша, түрліше, өзгеше*" words, and "*Жақаевша, ағаларыңша, тойғандарыңша*", as a derivative root adverb in the same frame. And the *өзгеше, түрліше*, etc. words included in the derivational adverb cannot be understood as deriving from the word-formation activity of the suffix *-ша/ше*. We must recognize them gradually semantically formed into a lexical whole from the grammatical forms created by these affixes" (Mamanov, 1973: 33).

There is also a tendency in Turkic studies to recognize the suffix *-ша/ше* as *dual-functional*. Along with the definition of the suffix *-ша/ше* as a singular adverb, in some cases in Uzbek it generates a form, i.e., does not generate a word," says S. Usmanov.

B.M. Nasilov calls it "*insertional affixes*", indicating a separate group (Nasilov, 1958: 31-34). The author believed that the affix *-ша/ше* performs the function of a word-former in direct conjunction without imposing any person on it. These groupings are also functional.

In Kazakh linguistics, K. Shayakhmetov defines the suffix *-ша/ше* as dual-functional. In his view, the suffix *-ша/ше* is neither a single word creator nor a single form-creator. The suffix *-ша/ше* is dual-functional. The affix *-ша/ше* performs a word-formation function by attaching it to a noun in the singular. This results in new words that belong to the adverbial category. For example, *ескі бише, ақынша, қазақша*. K.Shayakhmetov concludes: "The first function of the affix *-ша/ше* is to form adverbs, that is word-formation; a second function, parallel to it is to form-formation. If this is so, the affix *-ша/ше* is dual-functional".

In our opinion, words with new meanings in *-ша/ше* person were also used in a word-changing function. The above *маңдайша, белдемше, кеудеше*, etc., did not arise from the word-formation function of the suffix *-ша/ше* to the root word. They were generalized and transformed into words in their own right by the constant conjugation with the suffix *-ша/ше*. This phenomenon was not carried out from a synthetic word-formation approach but from a lexicographical approach.

The morphological analyzer of words to which the suffix *-ша/ше* is attached performs a bilateral analysis. In the root word registry, words like *осынша, қазақша, өзінше, қысқаша, басқаша* are recognized as adverbs. And children, in their own way, recognize such words as a form of word matching (WM).

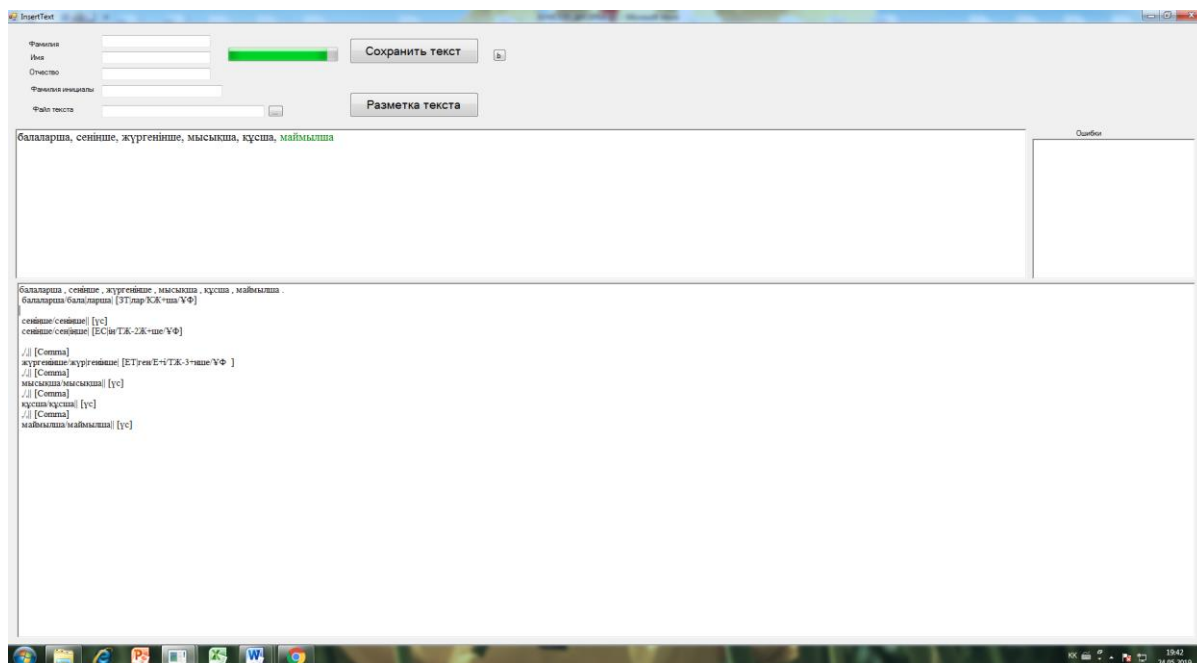

Figure 4 – Recognition of -ша/ше words in a corpus

In Turkology, the suffix *-ғы/гі* is considered in three ways: word-former, form-former, and dual-functional affix, like the above-mentioned affixes. Many scholars consider this affix as adjective-forming both in Turkology and Kazakh linguistics.

A. Baitursynuly only defines the form *-дағы/дегі*, does not give any indication about *-ғы/гі* as part of adverbs (қысқы, жазғы). The scholar determined that *-дағы/дегі* are joined to the noun, and mean that something is located in that noun (Baitursynuly, 1992: 217).

Some of those who define the affix *-ғы/гі* as formative, recognize it as a case-formative, attribute-formative or grammar-formative affix.

The Tatar scholar M.Z. Zakiev has found that both the function of direct addition of the suffix *-ғы/гі* to the root and the function of direct addition after case affixes are expressed in the function of word conversion (Zakiev, 1964: 89). The scholar gives the form *-дағы/дегі* and *-ғы/гі* as the second type of adjective with the name "local case" among the adjectives.

N. A. Baskakov defines the suffix *-ғы/гі* as a relative form giving rise to the attributive-defining form of the names in the group of the functional-grammatical word-formation affixes. V.G. Guzev ascribes both the function of accession to the root of the suffix *-ғы/гі*, and the function of accession after case forms of the word transformation function (Guzev, 1987: 105).

The determiners of the suffix *-ғы/гі* as *dual-functional* are ambiguous, that it fulfills the word-causing function when the base is directly attached to the form, i.e. to the root, and when compounded after the case affix it is a form-generator. MA.Khabievich according to the suffix *-ғы/гі* will both produce the word when joined to the root and will produce the form *-дағы/дегі*. The author calls this the participle form, common to all classes of words. Examples of the manifestation of the word-formation suffix *-ғы/гі* activity of the scholar: *бүгінгі, қысқы, күзгі, ертеңгі*, etc. (Khabievich, 1989: 181).

There are not many views on the fact that the suffix *-ғы/гі* has two different functions in Kazakh linguistics. Y. Mamanov defines the function of the suffix *-ғы/гі* to root words as performed by the word-formation function based on the possibilities of joining to main words that change the meaning of the appended word. For example, *кешегі, кешкі, төменгі*, etc. And conjugation after conjugation indicates that conjugation does not cause words (Mamanov, 1973: 21-25).

K. Shayakhmetov's definition of the activity of the suffix *-ғы/гі* agrees with Y. Mamanov's opinion.

Thus, the suffix *-ғы/гі* performs the function of creating the form in conjunction with grammatical forms.

In cases where the morphological analyzer in the corpus comes after the adjective number, it is taken to be a cognate form according to the term mentioned by the scholars above. And in cases of direct accession to the root, such as *қысқы, жазғы, жоғарғы, төменгі* denotes as an adjective.

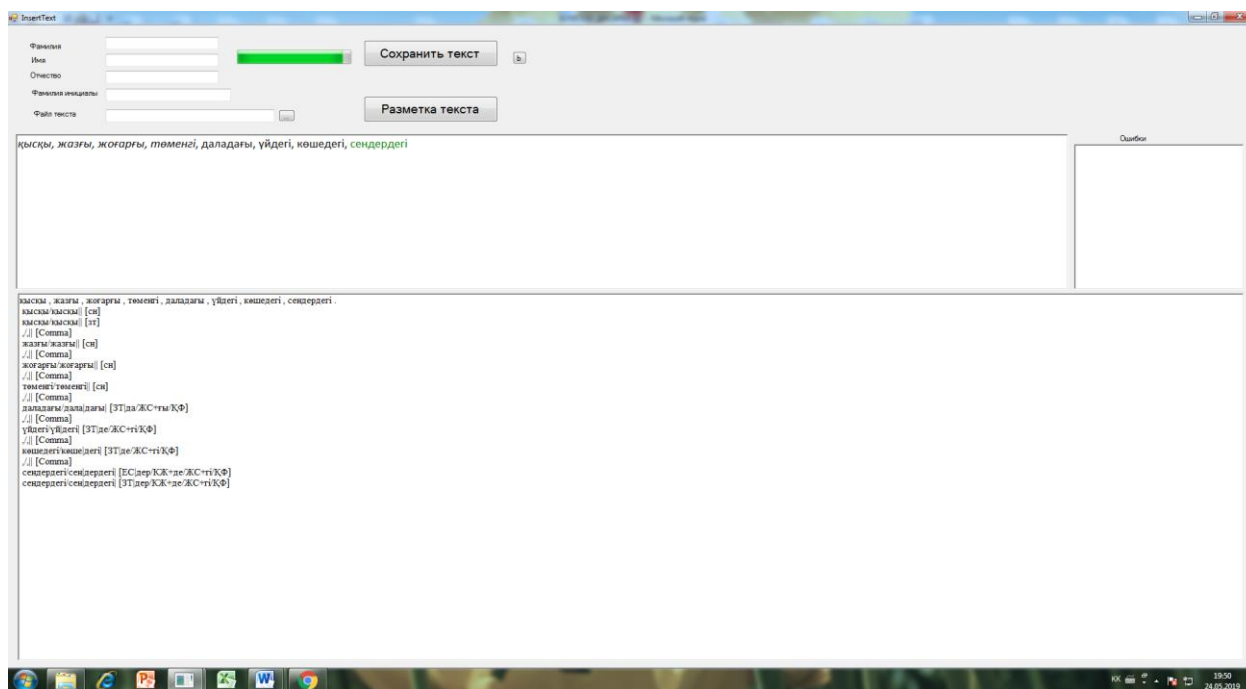

Figure 5 – Recognition of *-ғы/гі* words in a corpus

Conclusion

In order to create linguistic corpora that can automatically assign word-formation marks to texts in the Kazakh language, word-formation analyses in the language system should be reduced to a specific formal system. In the Kazakh language, various phenomena are intertwined in the field of word formation and morphology. Especially in the synthetic way of word formation, problems of homonyms, homoform phenomena, and functionality, i.e., multi-functionality of additions cause difficulty in distinguishing word formation additions. That's why in our research work, to distinguish the underlying phenomena between word formation and morphology, we described the affixes, which are theoretically recognized as word formation affixes in linguistics, according to the criteria of word formation, and then the functional affixes that do not fully meet the requirements of word formation (*-лық/лік, -дай/дей, -ша/ше, -сыз/сіз, -лы/лі, -ғы/гі*). We have revealed word-forming and form-forming affixes. Thus, we have distinguished what should be taken into account in their acquisition of word-formative features and morphological features in the corpus.

«This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP15473441)»

Әдебиеттер

- Маманов Ы. (1973) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1973. – 89 б.
 Баскаков Н.А. (1952) Каракалпакский язык. – М., 1952. – 543 с.
 Ганиев Ф.А. (1974) Суффиксальное словообразования в современном татарском литературном языке. – Казань, 1974. – 231 с.

- Хабичев М.А. (1989) Именное словообразование и формообразование куманских языках. –М.: Наука, 1989. – 217 с.
- Захаров В.П. (2005) Корпусная лингвистика: Учебно-метод. пособие. – СПб., 2005.
- Мусабаев Г. (1973) «Из истории аффиксов казахского языка». Сб. Известия АН Каз ССР, 1958. вып. 1-2, серия филолог. Кеңесбаев І. «О природе казахских лексикализованных единиц формой -дай/дей». – Сб. 7 региональная конференция по диалектологии тюркских языков. – Алматы, 1973. – 179 с.
- Шаяхметов Қ. (1973) Екі функциялы аффикстер. ҚД, Алматы, 1973.
- Закиев М.З. (1964) Синтаксический строй татарского языка. – Казань: Изд-во Казанс. ун-та, 1964. – 464 с.
- Ганиев Ф.А. (1970) О синтетических и аналитических падежах в татарском языке. // Сб. Вопросы тюркологии. – Казань, 1970.
- Ысқақов А. (1991) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991. – 382 б.
- Исаев С. (1998) Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 303 б.
- Жұбанов Қ. (1999) Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
- Щербак А.М. (1987) Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразит. слова). – Л.: Наука, 1987. – 149 с.
- Рассадин В.И. (1978) Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. – М.: Наука, 1978. – 287 с.
- Гузев В.Г. (1987) Очерки по теории тюркского словоизменения. Имя. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. – 141 с.
- Насилов В.М. (1958) Аффиксы включения// Сб. Вопросы языка и литературы стран востока. – М.: Изд-во ИМО, 1958. – 321 с.
- Байтұрсынұлы А. (1992) Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.

References

- Mamanov Y. (1973) Qazırgı qazaq tılı. – Almaty, 1973. – 89 b. [Mamanov Y. (1973) Modern Kazakh language. – Almaty, 1973. – 89 p.] (in Kazakh)
- Baskakov N.A. (1952) Karakalpakskij jazyk. – M., 1952. – 543 s. [Baskakov N.A. (1952) The Karakalpak language. – M., 1952. – 543 p.] (in Russian)
- Ganiev F.A. (1974) Suffiksial'noe slovoobrazovanija v sovremennom tatarskom literaturnom jazyke. – Kazan', 1974. – 231 s. [Ganiev F.A. (1974) Suffixal word formation in the modern Tatar literary language. – Kazan, 1974. – 231 p.] (in Russian)
- Habichev M.A. (1989) Imennoe slovoobrazovanie i formoobrazovanie kumanskih jazykah. –M.: Nauka, 1989. – 217 s. [Khabichev M.A. (1989) Name-formation and form-formation of Kuman languages. – M.: Nauka, 1989. – 217 p.] (in Russian)
- Zaharov V.P. (2005) Korpusnaja lingvistika: Uchebno-metod. posobie. – SPb., 2005. [Zakharov V.P. (2005) Corpus Linguistics: Teaching Method. allowance. – St. Petersburg, 2005.] (in Russian)
- Musabaev G. (1973) «Iz istorii affiksov kazahskogo jazyka». Sb. Izvestija AN Kaz SSR, 1958. vyp. 1-2, serija filolog. Кеңесбаев І. «О природе казахских лексикализованных единиц формој -daj/dej». – Sb. 7 regional'naja konferencija po dialektologii tjurkskih jazykov. – Almaty, 1973. – 179 s. [Musabaev G. (1973) "From the history of affixes of the Kazakh language". – Sat. Izvestia AN Kaz SSR, 1958. vyp. 1-2, series philologist. Chesensbaev I. "About the origin of Kazakh lexicalized units in the form -day/day". – Sat. 7 regional conference on dialectology of Turkic languages. – Almaty, 1973. – 179 p.] (in Russian)
- Şaiahmetov Q. (1973) Eki funksialy afikster. KD, Almaty, 1973. [Shayakhmetov K. (1973) Affixes with two functions. KD, Almaty, 1973.] (in Kazakh)
- Zakiev M.Z. (1964) Sintaksicheskiy stroj tatarskogo jazyka. – Kazan': Izd-vo Kazans. un-ta, 1964. – 464 s. [Zakiev M.Z. (1964) Syntactic structure of the Tatar language. – Kazan: Izd-vo Kazans. university, 1964. – 464 p.] (in Russian)
- Ganiev F.A. (1970) O sinteticheskikh i analiticheskikh padezhah v tatarskom jazyke. // Sb. Voprosy tjurkologii. – Kazan', 1970. [Ganiev F.A. (1970) On synthetic and analytical cases in the Tatar language. // Sat. Question of Turkology. – Kazan, 1970.] (in Russian)
- Ysqaqov A. (1991) Qazırgı qazaq tılı. – Almaty, 1991. – 382 b. [Iskakov A. (1991) Modern Kazakh language. – Almaty, 1991. – 382 p.] (in Kazakh)
- İsaev S. (1998) Qazırgı qazaq tılındegı sözderdiñ gramatikalyq sipaty. – Almaty: Rawan, 1998. – 303 b. [Isaev S. (1998) Grammatical characteristics of modern Kazakh words. – Almaty: Rawan, 1998. – 303 p.] (in Kazakh)
- Jūbanov Q. (1999) Qazaq tılı jönindegi zertteuler. – Almaty: Ğylym, 1999. – 581 b. [Zhubanov K. (1999) Studies on the Kazakh language. – Almaty: Science, 1999. – 581 p.] (in Kazakh)
- Shherbak A.M. (1987) Ocherki po sravnitel'noj morfologii tjurkskih jazykov (narechie, sluzhebnye chasti rechi, izobrazit. slova). – L.: Nauka, 1987. – 149 s. [Scherbak A.M. (1987) Essays on comparative morphology of Turkic languages (adverbs, official parts of speech, figurative words). – L.: Nauka, 1987. – 149 p.] (in Russian)
- Rassadin V.I. (1978) Morfologija tofalarskogo jazyka v sravnitel'nom osveshhenii. – M.: Nauka, 1978. – 287 s. [Rassadin V.I. (1978) Morphology of the Tofalar language in comparative light. – M.: Nauka, 1978. – 287 p.] (in Russian)

Guzev V.G. (1987) Oчерki po teorii tjurkского slovoizmenenija. Imja. – L.: Izd-vo LGU, 1987. – 141 s. [Guzev V.G. (1987) Essays on the theory of Turkic word change. Name – L.: Izd-vo LGU, 1987. – 141 p.] (in Russian)

Nasilov V.M. (1958) Affiksy vključenija// Sb. Voprosy jazyka i literatury stran vostoka. – M.: Izd-vo IMO, 1958. – 321 s. [Nasilov V.M. (1958) Affixy vključenja// Sat. The question of the language and literature of the eastern part of the country. - M.: Izd-vo IMO, 1958. – 321 p.] (in Russian)

Baitürsynұly A. (1992) Tіл tağylymy. – Almaty: Ana tılı, 1992. – 446 b. [Baitursynuly A. (1992) Language Learning. – Almaty: Mother tongue, 1992. – 446 p.] (in Kazakh)

T.T. Ayapova¹ , Zh.B. Kurmambayeva^{1*} , Hans Schahl²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

²Private Pedagogical University, Linz, Republic of Austria

*e-mail: zhuldyzbc@mail.ru

LINGUOCULTURAL BASIS OF NUMERALS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. In this paper, the study of language and culture is presented bearing in mind the concept through cognitive and lingua-cultural approaches. The main subject of linguistic research can consider Numerals, which have turned into an important element in showing the cultural code of a nation, its values, beliefs, history, and traditions through the language. Ancient culture and values, which could be found in the numerals, are preserved in widely spread beliefs and superstitions, in taboo language, in the spiritual cultural vocabulary, and the concept and background knowledge of the language system. The numbers include metric vocabulary and quantitative and numbering vocabulary. Moreover, numbers can be considered as the bearers of cultural information. Having learned the cultural meaning of numbers, one can get acquainted with the traditions and ancient customs of a nation and its beliefs. Using this kind of method we can find significant information about the traditions of the nation, their life, people, traditions, and culture. We can see that the numerals contain national codes which tell us about, the way our forefathers lived, the culture, and traditions across generations. In conclusion, we can state that the lingua-cultural study of numerals in the Kazakh language which contain national codes helps the young generation respect the elderly people and feel proud of their history, tradition, and culture.

Keywords: concept, culture, history, lingua-cultural, numeral.

Т.Т. Аяпова¹, Ж.Б. Құрмамбаева^{1*}, Ганс Шахл²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Жеке педагогикалық университеті, Линц, Австрия Республикасы

*e-mail: zhuldyzbc@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САН АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ

Аннотация. Бұл мақалада тіл мен мәдениеттің зерттелуі концепт ұғымы арқылы, лингвомәдени тәсілдер арқылы берілген. Тіл білімінің маңызды зерттеу нысанына айналған сан атаулары, ұлттық құндылықтар, наным-сенімдер, тарих мен дәстүр арқылы мәдени кодты көрсетеді. Сандар бойында сақталған көне мәдениет пен құндылықтар кең таралған нанымдар мен ырымдарда, тыйым сөздерде, рухани-мәдени сөздікте, тілдік жүйе тұрғысынан сақталған. Ал сан мағынасын білдіретін метрикалық, сан-мөлшерлік, нумеративті лексика сан атауларының қатарына кіреді. Сонымен қатар сандар мәдени ақпараттың тасымалдаушысы ретінде қарастыруға болады. Олар мәдени құндылық ұғымы ретінде қарастырылады. Осылайша, халықтың салт-дәстүрі, тұрмысы, тарихы мен мәдениеті туралы маңызды мәліметтерді таба аламыз. Сандар арқылы ата-бабаларымыздың қалай өмір сүргенін, олардың мәдениеті мен дәстүрлері туралы көптеген ұрпақтарға жалғасып келе жатқан мәдени кодты қамтитынын көреміз. Қорытындылағанда, қазақ тіліндегі ұлттық кодтарды қамтитын сан есімдерді лингвомәдени тұрғыдан зерделеу жас ұрпақтың халқын құрметтеуге, өз тарихын, салт-дәстүрін, мәдениетін мақтан етуге септігін тигізетінін атап өтуге болады.

Тірек сөздер: ұғым, мәдениет, тарих, лингвомәдениеттанымдық, сан есім.

Т.Т. Аяпова¹, Ж.Б. Курмамбаева^{1*}, Ханс Шахл²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

²Частный педагогический университет, Линц, Республика Австрии

*e-mail: zhuldyzbc@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ИМЕН ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье изучение языка и культуры представлено посредством понятия концепта через когнитивный и лингвокультурологический подходы. Основным предметом лингвистического исследования являются имена числительные, которые стали важным элементом в отображении культурного кода через язык, его ценности, верований, истории и традиций. Древняя культура и ценности, которые можно найти в именах числительных, сохраняются в широко распространенных верованиях и суевериях, в фразах табу, в духовно-культурной лексике, в понятиях языковой системы. Имена числительные включают в себя метрическую лексику, количественную лексику и нумерацию. Более того, числа можно рассматривать как носителей культурной информации. Узнав культурное значение чисел, можно познакомиться с традициями и древними обычаями народа и его верованиями. Таким образом, мы можем найти важную информацию о традициях народа, его жизни, истории и культуре. Мы видим, что имена числительные содержат культурный код, который рассказывает нам о том, как жили наши предки, об их культуре и традициях, которые передаются на протяжении многих поколений. В заключение можно отметить, что лингвокультурологическое изучение имен числительных в казахском языке, содержащих национальные коды, помогает молодому поколению относиться уважительно к старшему поколению, гордиться своей историей, народом, традициями и культурой.

Ключевые слова: концепт, культура, история, лингвокультурологический, числительное.

Introduction

Language plays a crucial role in linguistics, which is the scientific study of language and its structure, use, and meaning. Linguistics examines language at multiple levels, from the sounds and structures of individual words to how language is used in social and cultural contexts.

First and foremost, language is the primary means of communication for human beings. Through language, we can express our thoughts, feelings, and experiences, and we can understand the thoughts, feelings, and experiences of others. Without language, it would be difficult or impossible to convey complex ideas or collaborate effectively with others.

In addition, language plays a key role in shaping our cultural identities and understanding of the world around us. Language allows us to express our unique perspectives and experiences, and to connect with others who share similar experiences or cultural backgrounds. Moreover, different languages often encode different cultural values and beliefs, and studying a language can therefore help us gain a deeper understanding of the diverse cultural traditions and perspectives that exist around the world. Language is more than just a means of communication and knowledge transfer. It gives us information about the culture's heritage, traditions, and values. Language is the tool that allows us to express our thoughts, emotions, and experiences, and it provides a medium for constructing meaning and shaping social relationships. Therefore, understanding a language goes beyond communication as it involves understanding cultural nuances, social norms, and the history and politics of a community. Language is not simply the instrument of communication and knowledge but it is the national code. According to Humboldt, the bounds of the language of my nation mean the bounds of my worldview (Humboldt, 1985). So from the anthropological angle, three closely connected values such as man-world-language are considered to be vital. Von Humboldt stated that language does not only reflect and express the spirit of the people but also influences its formation (Humboldt, 2008).

The numerals in Kazakh have a rich linguistic and cultural essence. In traditional Kazakh culture, numbers played a significant role in everyday life, especially in nomadic societies. Kazakhs used numbers for counting their livestock, measuring distances, calculating amounts of goods, and determining time. In addition to their practical use, numbers also held symbolic meanings in Kazakh culture. For instance, the number 7 was considered a lucky number and was associated with success and prosperity. The number 40 was associated with trials and tribulations, as it was said to take 40 days to overcome a challenging situation. The number 100 had a special significance and was used to indicate completeness or perfection.

One of the linguistic and cultural unity is realities. According to Kurmambayeva (Kurmambayeva, 2022) realities are names of material culture with ethnocultural features unique to

one nation or ethnic group that have no equivalent in another culture. In world linguistics, realities are classified into three main groups:

1. Absolute realities are words specific to only one culture and one language. Such realities, which are unique to one ethnic group and are not found in other cultures, are called complete realities. For example, a highly skilled person is called five instruments in Kazakh culture. It was born from the idea that five instruments are ready like five weapons. In the Kazakh tradition, the five weapons of a batyr are required to always be in perfect condition. In the association of this concept, the meaning of a man who is fit for his work is created by depicting the behavior of a man who is fit for his five weapons. Most of us confuse five instruments with five fingers, that is, from five fingers, the hand is flexible and skillful because it is made by hand. The main reason is probably the comparison of five weapons. Thus, five instruments do not exist in any culture, they are an absolute reality born only from the Kazakh worldview. Maybe it is being translated into another culture.

2. Partly, realities found in two cultures are cultural names with close meanings and dissimilar motives. For example, four countries cover two countries' mouths. This regular phrase of Kazakh is a linguistic expression of a non-verbal action. It is common in all cultures to cover one's mouth with one hand to signal that one will not tell or spread gossip. Or, when they see a bad situation, especially women habitually cover their mouths with their hands. Symbolization of this gesture in a language is found only in Kazakh culture.

3. Realities that exist in a universal culture, but are interpreted in a connotative sense in one culture. A sly fox with sixty-two tricks. It is a common phrase used to describe a very cunning person with a variety of tricks. Such a description does not exist in any culture, but the sly fox is a figurative expression that exists in the universal understanding of mankind. And the expression of sixty-two tricks is unique to Kazakh culture. Since cunning is common to women, we believe that the Kazakh people preferred to exaggerate the image of a sixty-two cunning woman when describing the cunning of a sixty-two cunning woman (Kurmambayeva, 2022).

Linguistics has been actively developing throughout time in such a way, that a language is considered to be the cultural code of a certain nation. The fundamental basis of such an approach was defined by the theories of Humboldt (Humboldt, 2008), Mazhitaeva & Abdrazakova (Mazhitaeva, 2012), and other scholars. Linguocultural aspects of the interrelation of language and culture show us that linguoculturology is a new aspect of a complex approach to language and culture, their interrelation with each other, mutual influence on the development of culture and language, their strong ties with social life, psychology, and philosophy.

The concept is an aspect of thought and it gives lots of variants for its interpretation and understanding. Nowadays the category of concept appears in the studies of philosophers, logicians, and psychologists. In the beginning, the term concept was used as a generalized word, which in the process of thinking replaces an uncertain set of objects, actions, and cognitive functions of the same kind. Likhachov (Likhachov, 1993) used this term to refer to the generalized cognitive unit, which reflects and interprets the phenomena of reality, depending on the education, personal experience, professional and social experience of a native speaker.

Materials and methods

Translation of reality into another language is the most difficult and complex work of translation. To translate the realities, you need someone who knows both cultures well. Translating reality into another language can indeed be one of the most difficult and complex tasks. This is because reality is often shaped by language and culture, and the nuances and subtleties of a given language may not easily translate into another. Translated realities are easy to recognize because they have no fixed equivalent and are interpreted differently in each translation. There are also cases of literal translation of realities. In that case, the reality will be transferred to another culture with its entire content. For example, in our language, phraseological units such as Plato's head, and Achilles' heel are exactly the same as their meaning in Russian. Each language has its own national realities specific to its culture. They are selected into several groups: national game names, national clothing

names, national food names, national weapon names, national furniture names, national jewelry names, etc.

Moreover, languages also have different cultural associations and connotations that can impact the meaning and interpretation of a particular word or phrase. For instance, certain words may have negative connotations in one language but be neutral or positive in another. Furthermore, translating reality often requires an understanding of the cultural context in which the language is used. This includes knowledge of cultural norms, customs, and beliefs, as well as the historical and social factors that shape language use in a particular community.

Since there are many realities in language, their classification has been the subject of research by a number of scientists. A. E. Suprin proposes to divide realities into semantic groups according to their material characteristics. This classification corresponds to Reformatsky's formulation of the classification of names in the language according to the material principle. And in the research of E. Vereshchagin, and V. Kostomarov, it is necessary to select according to the information of the knowledge in the real content. This proposal corresponds to V. Vinogradov's conclusion that names in the language should be grouped by considering them at the folk, state, historical, cultural, national, and folkloric levels.

The realities have emerged as a result of the comparative study of culture names in two languages. Despite the similarity in culture, the imbalance in language was the basis for the formation of a new concept in the field of linguistic and cultural studies. For example, stringed instruments exist in both Russian and Kazakh cultures. *Balalaika* and *dombra* are two cultural names with similar external structures. But although they are similar in culture, they cannot be called the same. That is, it is impossible to translate *balalaika* as *dombra* or to translate *dombra* as *balalaika* at all. Because they are musical instruments that represent two cultures. And in every culture, phraseological phrases described in a connotative sense are translated word for word. For example, a *two-stringed dombra* is a two-stringed dombra, and a *seven-stringed balalaika* is a seven-stringed balalaika. Therefore, the inherent property of non-equivalent words is that they cannot be translated into another language. Therefore, non-translatable non-equivalents are considered realities (Kurmambayeva, 2022).

The concept has a complicated structure showing the old notion about cultural values and a brief and meaningful objective reality preserved in the ethno-cultural consciousness, passed through generations.

Literature review

According to Stepanov Concept is treated as a concentration of culture and is closely connected with the categories of number, quality, and time. The process of concept is related to the names of figures (Stepanov, 2004). For example, if we take the number three, it shows the actual amount of one thing defined as a lexical unit in the following way: three - more than two, less than four. Names of figures are connected not only with the nation's spiritual and material culture but also with social existence phenomena and things involved in the recognition of abstract concepts. For example, the name of Three zhuz (word Concepts that find clarity, in reality, acquire a national character and is stored in an equivalent vocabulary. In this context, E. Vereshchagin and V. Kostomarov make the following statement: "Realities represent concepts that cannot be found in other literature and culture. They belong to separate cultural details of a culture because they are characteristic only of a certain culture A and do not appear in culture B: Realities are not translated into another language, they have nothing to do with equivalent words and phrases in a foreign language except for equivalents in their own language" (Vereshchagin..., 1980:91).

Translation scientist A.I. In Fedorov's study: "Realities serve to express the names and concepts of social life, material life unique to a certain nation or country" (Fedorov, 2002:293).

It might be that the realities that are described by a non-equivalent lexeme can be found in figurative words of other cultures. This is because a specific element of one culture can be associated to express a certain concept in another culture. For example, in the Kazakh language, even though turbans (Kyrgyz) and alashapandy (Uzbeks) are used in the associative sense, they do not wear a

turban and do not wear a turban. These are the realities of the Kyrgyz and Uzbek people. In V. S. Vinogradov's study, "associative realities are not reflected in special words, equivalent vocabulary, but are registered in the meaningful tone of the meanings of simple words. They are materially realized in the semantic component of the word, and its emotional-expressive background in the form of inner meaning. Therefore, the conceptual components are not the same in the compared languages" (Vinogradov, 2005:38).

V.G. Hak: "Language units, which are distinguished by the fact that the corresponding terms in the lexical correspondence of a word are different in terms of the potential of content and structure, or that the compared terms are present in one language and not in another, constitute a series of realities" (Krylov, 2007:41).

If we look at the structure of the lexical meaning of the word then we can find national special terms. When we consider the meaning of a word as a meaning related to the language referent, then the realities would have a significant meaning, having nothing to do with the object or phenomenon named by the word. Therefore, it is clear that realities have a cognitive meaning in addition to denotative meanings.

Results and discussion

Numbers will always play an important role in our daily lives. The concept of numbers allows us to see the picture of the world of culture in which it was formed. Numerical symbols are formed in the process of long cultural and social factors. That is why, the symbolism of numbers is considered to be the object of cultural studies and it requires full investigation from cultural and philosophical, ethnographic, linguistic, and cultural aspects. Moreover, these studies help to reconstruct the holistic system of the whole culture. The ontology of numeracy has appeared as a result of the notion of the category of time and space. For example, the phrase *Zheti alem* (seven worlds), *tort tustik* (four sides of the world) show the representation of the world construction of Kazakhs' world. If we take the national cultural aspects of numbers in the Kazakh culture, the following numbers are very popular. They are three, four, five, six, seven, eight, nine, forty, and sixty-two.

The numerals in the Kazakh language have a strong linguistic and cultural basis, reflecting the life, traditions, and beliefs of the Kazakh people. Numbers have great importance in Kazakh culture and are used in many aspects of daily life. For example, specific numbers are associated with good or bad luck and are used in determining the best time for important events, such as weddings or business deals. The origin and meaning of many Kazakh numerals reflect the regional history and culture and also reflect traditional beliefs and customs. Kazakh mythologists connect the significance of the number seven in Turkish culture in ancient times people used to describe life obstacles with squares or circles which decrease to their center. Therefore, in myths number seven is used in the meaning of superlative: the most and the best. The first word combination in Kazakh with the numerative seven is *zheti ata*. Word-for-word translation is seven grandfathers. However, this translation cannot express all the extra-linguistic context of the Kazakh word combination *zhetiata*, since the meaning and importance of seven grandfathers is very vital in Kazakh culture. Therefore, it would not be understandable for the representative of other cultures to get the whole context of word combination by seven grandfathers or to the seven generations (Kurmambayeva, 2022).

The analysis of the number seven in Kazakh culture showed that it is used for strengthening certain meanings. If we consider the etymology of the number three in Kazakh culture, it is often found in beliefs regarding traditions. For example, there are a lot of proverbs and sayings such as "three times boiled, but the broth is not mixed" which means no unity. Also "a man makes three attempts". In addition, the number three has the meaning of complete. In oral folk literature, there are also a lot of phrases related to the number three such as *once upon a time someone had three sons* or *the Khan asked the question three times*. Also in Kazakh tradition, there are many concepts as *three richness* (health, his wife, and his livestock), *three bad actions* (shedding blood, stealing one's livestock, destroying parents' house), and *three drawbacks* (stupidity, laziness, and cruelty), and *three truth* (God, the Ou'ran, the Prophet).

For Kazakhs Friday the thirteen (13) is a respected day. That Friday is the best day of the week from a religious point of view. For Kazakh people and in Kazakh culture Number 13 is considered to be very lucky. «*At 13 he/she is an owner of a home*» which means at the age of thirteen (13) a teenager is mature enough to have his own family, but it does not mean he/she can have his/her home, it underlines that he/she should be responsible as a grown-up. In Kazakh tradition, there are the lucky numbers as three, seven, and nine and combinations of numbers such as 999, 777, and others. They are considered a symbol of prosperity and luck. For many centuries seven was known as a lucky and sacred number for the Kazakh people. It takes a special place in national customs, traditions, and mindset. For many countries all over the world, the number seven is a sacred one. In preparation of Nauryz-kosher (Noodle), you should add seven ingredients to the broth. These seven ingredients signify the seven life beginnings: joy, luck, wisdom, health, wealth, speedy growth, and heavenly protection. That day one should visit seven homes and invite seven guests to his home (Kurmambayeva, 2022).

We can find a lot of phraseological units and proverbs in Kazakh culture, fixed expressions with this number. For example, *zheti ata*- seven grandfathers; *zheti zhargy* – seven laws; *zheti kazyna*- seven richness; *zheti kyn*- seven days; *zheti tyn* – seven nights (word for word translation) and so on. The most part of proverbs based and associated with number seven. For example: *zhut zheti agaiyndy*- misfortune never comes alone, but with 7. According to some research, there are a lot of fixed expressions with the number nine in Kazakh culture.

Nomads believed that the number 9 is a holy number that symbolizes the peak of existence and is widely used in Kazakh traditions and customs. The value and cognitive characteristics of the number four in the aspect of cultural and religious outlook are related to legends, customs, and traditions. In the proverbs about cattle breeding the number four is a popular one for Kazakhs. For example, proverbs about friends and enemies: *Dushpan kozi torteu* (enemy has four eyes); *tort tuliktin toresi tuye* (the best and head of cattle is a camel), *otirik ekeu, shyn torteu* (lie is two, truth is four), *bi ekeu bolsa, dau torteu* (if the judge is two, quarrel will be four). In Kazakh culture, the number four also represents unity, balance, totality, and stability. *Tort ayagy ten, tuligi sai boldi* (to be wealthy), *tort kosi tugel* (all are present), *dunienin tort buryshy* (the universe), *tort kubilassy tugendeldi* (reached all his aims), *tort turmany tugel sai* (having everything for housekeeping) and others.

Conclusion

From the cognitive and lingua-cultural viewpoint, the concept of numbers in Kazakh culture is considered to be an absolute means by which Kazakh culture expresses its vision of the world. Through different numbers of Kazakh culture, we could get valuable information about their historical background and Kazakh people's picture of life. We tried to discover a new side of numbers in Kazakh culture through phraseological units, proverbs and sayings, religions, and mythological beliefs with numbers. In Kazakh culture numbers three, seven, nine, and forty are thought to be sacred among other numerals. In other words, if we sum it up that throughout history the meaning of numbers has played an important role in the life of mankind and always be a part of people's daily life and past. In Kazakh culture numerical concepts are mostly based on religious and mythological beliefs. Numbers are known to be an integral part of the ethnic culture of the Kazakh people. The most widely used above-mentioned numbers with the national codes in Kazakh culture are like the mirror of people's life. Interrelation and correlation of language and culture differentiate the specific way of people's thinking from other nations. Numerals in Kazakh culture act not only as lexical units but also as linguistic and cultural realities, and mythologemes. Numeric units (one, two, three, four, five, six, seven, eight, nine), decimal, hundredth, and thousandth units are considered providers of cultural information. The cultural code is significant information that allows you to understand the unique, special treasury of the people that exists in the worldview of the people. In conclusion, the numerals in the Kazakh language are deeply rooted in the language's linguistic and cultural history, reflecting the traditions, beliefs, and customs of the Kazakh people.

References

- Humboldt, V. (1985) Language and Philosophy of culture. – M.: Germany, 1985. – p.450.
- Humboldt, W. (2008) Selected works on linguistics. M.: Germany, 2008. – p. 400.
- Kurmambayeva Zh.B. (2022) Linguocultural basis of numerals in the Kazakh language. – Almaty: Ulagat – p.195
- Mazhitaeva, S., & Abdrazakova, A. (2012) Ethnolinguistics character of sacred numbers. – European Researcher, Russia – Vol. 11-3, N° 35.
- Likhachov, D. (1993) Concept sphere of the Russian languages. Ivestia Academy of Science of the USSR. Series: Literature and language, Russia – Vol. 52, No 1: 3-9.
- Stepanov Y. (2004) Constants of Russian Culture. - Moscow, 2004. – p. 992
- Vereshchagin E., Kostomarov V. (1980) Linguistic and regional theory of the word. - Moscow.: Russian language, 1980. – p. 320.
- Fedorov A.I. (2002) Fundamentals of the theory of translation. - Moscow, 2002. – p. 348
- Vinogradov V.V. (2005) History of Russian linguistic teachings. 2nd ed., rev. and additional M.: Higher school, 2005. – p. 367.
- Krylov S.A. (2007) Some features of the linguistic concept of V.G. Gak. - Moscow.: Lenand, 2007. – p. 658.

З.М. Базарбаева*

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: zeynepmb@mail.ru

ТҮРКІ (ҚЫПШАҚ) ТІЛДЕРІНДЕГІ ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАРДЫҢ (ВОКАЛИЗМ) ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Аннотация. Ұсынылған мақалада түркі тілдерінің қыпшақ тобындағы вокализм жүйесінің тарихи құбылыстары туыстас тілдердің негізгі даму кезеңдері мен дәуірлері бойынша сипатталған. Туыстас қыпшақ түркі тілдерінің вокализмін салыстыру барысында тілдердің фонологиялық жүйелеріндегі жалпы және айрықша ерекшеліктер қарастырылған.

Ғылыми зерттеудің мақсаты түркі тілдерінің тілдік топтары мен генеалогиялық жіктемелерін қарастыру барысында, олардың дыбыстық жүйелеріне (вокализм) фонетикалық-фонологиялық талдау жүргізу.

Фонетикалық жүйелердің дамуы мен қалыптасуына әсер ететін фонологиялық құбылыстар диахрондық аспектіде қарастырылған. Түркі тілдерінің дыбыс жүйесін талдау барысында салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы қазақ тілі өзімен туыстас бір топтағы, яғни қыпшақ типологиялық тобына жататын татар, қарақалпақ, ноғай, башқұрт, карашай-балқар тілдерімен салыстырылған. Болашақта әр тілдің типологиялық ерекшеліктерін және олардың әмбебаптығын ескере отырып, олардың тарихи дамуы мен ататіл фонологиялық жүйесін қалпына келтіруге болатынына сенеміз. Ұсынылып отырған мақала қазақ тілінің дыбыстық құрылымын жаңа қырынан сипаттауға арналады, яғни лингвистикалық ғылымның одан әрі дамуына, тілдің басқа да деңгейлері үшін заңдылықтарды анықтауға, тілде болып жатқан өзгерістерді түсіндіруге, оның даму жолдарын болжауға ықпал ететін болады. Қазақ тілінің тарихи фонологиясын басқа туыстас түркі қыпшақ тілдерімен салыстырмалы-тарихи аспектіде зерттеу жұмыстың теориялық маңыздылығын айғақтайды. Жұмыстың практикалық маңызы да зор: тарихи фонология тарихи грамматика, тарихи лексикология, этимологияның зерттелмеген мәселелерін шешуге жол ашады.

Тірек сөздер: вокализм, ашық дауыстылар, тарихи фонетика, диахрондық фонология, түркі тілдер, қыпшақ тобы, дыбыстар эволюциясы, синхронды кескін.

З.М. Базарбаева*

Институт языкознания имени Ахмета Байтұрсынұлы, Алматы, Қазақстан
*e-mail: zeynepmb@mail.ru

ЭВОЛЮЦИЯ ГЛАСНЫХ ЗВУКОВ (ВОКАЛИЗМ) В ТЮРКСКИХ (КЫПЧАКСКИХ) ЯЗЫКАХ

Аннотация. В представленной статье описаны исторические явления системы вокализма кыпчакской группы родственных языков на базе основных этапов развития тюркских языков. При сравнении вокализма кыпчакской группы тюркских языков выявляются общие и отличительные особенности фонологических систем.

Целью научного исследования является проведение фонетико-фонологического анализа гласных звуков (система вокализма) на основе кыпчакской группы тюркских языков.

Фонологические явления, влияющие на развитие и формирование фонетических систем, рассматриваются в диахроническом аспекте. При анализе звуковой системы тюркских языков сравнительно-историческим методом казахский язык сравнивается с татарским, каракалпакским, ногайским, башкирским, карачаево-балкарским языками, относящихся к кыпчакской типологической группе. Надеемся, что в дальнейшем, учитывая историческое развитие и типологические особенности каждой группы языков вкупе с их универсальными свойствами, можно будет реконструировать фонологическую модель пратюркского языка. В предлагаемой статье звуковые изменения кыпчакской группы языков рассматриваются под новым углом зрения, что будет способствовать дальнейшему развитию лингвистической науки, выявлению общих закономерностей для других уровней языков, объяснению происходящих в языке изменений, прогнозированию путей его развития. Изучение исторической фонологии казахского языка в сравнительно-историческом аспекте с другими родственными тюркскими, в частности близкими нам кыпчакскими языками, свидетельствует о теоретической значимости работы. Работа также имеет большое практическое значение: историческая фонология открывает путь к решению неисследованных проблем исторической грамматики, исторической лексикологии и этимологии.

Ключевые слова: вокализм, открытые гласные, историческая фонетика, диахроническая фонология, тюркские языки, кипчакская группа, эволюция звуков, синхронные срезы.

Z.M. Bazarbayeva*

Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: zeynepmb@mail.ru

EVOLUTION OF VOFES (VOCALISM) IN THE TURKIC (KYPCHAK) LANGUAGES

Abstract. In the presented article, the historical phenomena of the system of vocalism of the Kypchak group of related languages will be determined according to the main stages of the development of the Turkic languages. When comparing the vocalism of the Kypchak Turkic languages, common and distinctive features of phonological systems are revealed.

The purpose of the scientific research is to carry out a phonetic-phonological analysis of vowel sounds (vocalism system) based on the Kypchak group of Turkic languages.

Phonological phenomena influencing the development and formation of phonetic systems will be considered in a diachronic aspect. When analyzing the sound system of the Turkic languages by the comparative historical method, the Kazakh language is compared with the Tatar, Karakalpak, Nogai, Bashkir, Karashai, Balkar languages belonging to the Kypchak typological group. We hope that in the future, taking into account the historical development and typological features of each group of languages, coupled with their universal properties, it will be possible to reconstruct the phonological model of the Proto-Turkic language. In the proposed article, the sound changes of the Kypchak group of languages are considered from a new angle, which will contribute to the further development of linguistic science, the identification of general patterns for other levels of languages, the explanation of the changes taking place in the language, and the prediction of the ways of its development. The study of the historical phonology of the Kazakh language in a comparative historical aspect with other related Turkic, in particular the Kypchak languages close to us, testifies to the theoretical significance of the work. The work is also of great practical importance: historical phonology opens the way to solving unexplored problems of historical grammar, historical lexicology and etymology.

Keywords: vocalism, open vowels, historical phonetics, diachronic phonology, Turkic languages, Kipchak group, sound evolution, synchronic cuts.

Кіріспе

Соңғы жылдардағы қоғамдық-саяси және экономикалық өзгерістер қазіргі Еуразия аумағында тұратын бүкіл түркі әлемі елдерінің тіліне әсер етті. Түркі халықтарының өз тарихын, шығу тегін, мәдениетін, әдебиетін, тілін тереңірек білуге деген ұмтылысы байқалады. Ғылым мен мәдениет саласындағы ынтымақтастық туыстас халықтар арасындағы гуманитарлық байланыстарды одан әрі дамытуға ықпал ететін болады. Түркі әлемінің жалпы әлемдік қауымдастықтан айырмашылығы мен ерекшеліктері, оның ұлттық құндылықтары, түркі мәдениетінің әлемдік өркениетке қосқан үлесі сияқты мәселелер қызығушылық тудырады. Ортақ дүниетаным, рухани жақындық, менталитеттердің ұқсастығы түркі әлемінің өкілдерін жақындастырады. Тіл ұлттың басты біріктіруші белгісі болып табылады, сондықтан тіл жүйесінің барлық деңгейлерінде туыстас түркі тілдерін салыстырмалы-тарихи зерттеуге деген қызығушылықтың артуы байқалады.

Туыстас елдер түркі әлемінің мәдениаралық кеңістігіне енген жағдайда гуманитарлық қатынастар нығаяды, яғни ғылым, тарих және тіл саласы тығыз ынтымақтастықта болып, онда әрбір халықтың рухани құндылықтары көрініс табады. Гуманитарлық ғылым саласындағы халықаралық қатынастарды одан әрі дамыту үшін тіл білімі саласына бірлесе жұмыс істеу қажеттілігі туындайды, яғни қазақ тілін басқа туыстас түркі тілдерімен салыстыра зерттеу қажет. Түркі әлемінің рухани құндылықтары, ғасырлар бойы жиналған өмірлік тәжірибесі, мәдениеті мен дәстүрлері тілінде сақталатыны белгілі. Тіл білімінің дамуы мен қалыптасуына өзіндік үлес қосқан, тілдің дыбыс жүйесіндегі функционалды жағын зерттейтін сала – фонология. Фонологияның жалпы заңдары, құбылыстары мен түсініктері тіл білімінің аясын кеңейтті және тереңдетті. Лингвистикада салыстырмалы фонологияның маңызы зор, ол тілдің даму барысында әртүрлі өзгерістерге ұшырайтын, олардың эволюциясы процесінде жаңартатын немесе қалпына келетін дыбыстардың дамуы мен өзгеруін анықтайды.

Вокализм жүйесінің сан-сапасын анықтау үшін оларды тіл білімінде қалыптасқан принциптер бойынша топтарға жіктеу қажет. Сонда дыбыстардың жалпы ортақ қасиеттерімен тілдердің жеке түрлеріне тән ерекшеліктері көрінеді. Дауыстылардың шығу тегін, олардың тарихи эволюциясын анықтау үшін қазіргі қыпшақ тілдерінің әр топшасынан мысалдар келтіріп, бір-бірімен салыстыра қарастырған жөн. Қыпшақ-ноғай топ бөлігінен қазақ тілімен қатар ноғай және қарақалпақ тілі, қыпшақ-бұлғар топ бөлігінен татар және башқұрт тілі, қыпшақ-половец топ бөлігінен талдауға қарашай балқар тілі алынады. Сонда бізді қызықтыратын мәселе – қыпшақ тілдерінің дауыстылары қазақ тіліндегі дауыстылармен қандай қатынасқа түсетінін айқындау.

Материал және әдістер

Зерттеудің мақсаты мен міндетіне сәйкес жұмыста салыстырмалы-тарихи, қайта құру (реконструкция) зерттеу әдістері пайдаланылады. Тілдерді салыстырмалы-тарихи зерттеу әдісі семантикасы жағынан ұқсас әртүрлі деңгейдегі тілдік бірліктерді салыстырудан, жүйелік корреляцияларды анықтаудан, хронологиялық арақатынастарды белгілеуден және әртүрлі бірліктер мен олардың архетиптерінің праформасын түсіндіруден тұрады, яғни архетиптерді ретроспективті қайта құру әдісі қазіргі тілдердің синхронды құрылымдарындағы тіл дамуының әртүрлі хронологиялық кезеңдерінің құбылыстарын белгілейді. Туыстас тілдердің қазіргі заманғы жүйесіне сүйене отырып, ретроспективті талдау әдісімен барлық түркі тіліне тән жалпы түркі моделін анықтауға келетінін гипотеза ретінде алуға болады. Түркі тілдерінің дамуы айырым белгілерді өзара қарама-қарсы қою барысында жүзеге асырылатын мағынаны ажыратқыш бірлік ретінде дыбыстардың интеграциялануы, дифференциалануы негізінде орын алды. Тарихи фонологияда түркі тілдерінің жеке тілдік деректерін салыстыру арқылы синхронды кескіндерді талдау әдісі жиі қолданылады. Мысалы, кейбір түркі тілдердің тілдік дерегін бір кесінді ретінде алып, оны алыс туыстас тілдердің фактілерімен салыстырып, реконструкция әдіс арқылы ататіл фонологиялық жүйесін құруға болады. Туыстас түркі тілдерінің әртүрлі типтерінің тарихи факторларын ескере отырып, әмбебап, типологиялық құбылыстар сипатталады.

Фонетикалық құбылыстардың тарихын синхронды кескін әдісі арқылы талдау, сипаттау жазбаша ескерткіштері сақталмаған тілдер үшін жалғыз мүмкіншілік болып табылады. Жазбаша ескерткіштері сақталмаған тілдердің деректерін қайта құру әдісінің әлемдік тіл білімінде өзіндік үлесі бар, әрі ол жалпы әдіснамалық мәнге ие. Дыбыстардың тарихи өзгерістері жүйелілік принципіне негізделгендіктен, тарихи фонологияда бұл тұжырымдаманың мәні ерекше болып табылады. Қазіргі тілдердің фонологиялық құрылымдарының қолданыстағы нақты модельдері негізінде барлық түркі тілдеріне тән жалпы моделін ретроспективті түрде анықтауға болады. Осылайша, түркі ата тілінің фонологиялық жүйесін белгілі бір тілдің синхронды кескінін немесе бірнеше тілдердің әртүрлі синхронды кескінін сипаттау нәтижесінде қалпына келтіруге болады. Мұндай зерттеулерде негізінен салыстырмалы және типологиялық әдістер қолданылады. Сонымен қатар фонологиялық мәселелерді шешуде фонетикалық зерттеулердің нәтижесіне сүйену керек, басқаша айтқанда фонологиялық өзгерістер фонетикалық өзгерістерге негізделеді. Синхронды кескін әдісі тарихи фонологияда кеңінен қолданылады.

Белгілі бір тілдің әртүрлі кезеңдегі фонологиялық сипатының дамуын көрсете отырып, фонологиялық жүйелердің даму жолын анықтауға болады. Бірқатар синхронды кескінді анықтап алып және белгілі бір кезеңдегі жүйе ішіндегі фонологиялық бірліктердің сипаты мен өзара қатысын анықтау қажет. Синхронды кескін әдісінде белгілі бір аралықтағы тілдік деректер бірнеше кескін негізінде алынады, сонда олардың арасындағы ұзақтық азаяды. Әртүрлі тілдердің фонологиялық жүйесінің дамуын зерттейтін тарихи фонология синхронды фонологиямен тығыз байланысты екені белгілі. Сондықтан синхронды фонология әдістері тілдердің дыбыстық құрылымының дамуы мен қалыптасуында кеңінен қолданылады.

Зерттеуде түркі тілдерінің (қыпшақ тобы) вокализм жүйесі алғаш рет диахрондық фонология тұрғысынан қарастырылады, барлық түркі тілдеріне тән жалпы заңдылықтар мен фонологиялық құбылыстар айқындалады. Әрбір тілдің фонетикалық жүйесі үнемі дамиды және өзгеріп отырады. Тілде жаңа сөздер мен ұғымдар пайда болғанда фонетикалық жүйе де байиды. Тілдегі ішкі процестердің дамуының негізінде жаңа фонемалар пайда болады. Фонологизацияның әмбебап процестері, жаңа фонемалардың пайда болуы және аллофондардың тәуелсіз фонемаларға айналуы әлемнің барлық тілдеріне тән құбылыс. Дивергенция процестерінің әсерінен фонемалар бөлінсе, ал конвергенцияның кері процесі фонемаларды біріктіреді. Осылайша, фонеманың аллофондары позициялық тәуелділіктен айрылып, тәуелсіз фонемаларға айналады.

Әдебиетке шолу

Лингвистика ғылымдарының дамуымен байланысты түркі тілдерінің фонетикасы да дамудың бірнеше кезеңінен өтті. Түркі тілдерінің тарихи фонетикасы бойынша алғашқы жұмыстар В. Радловтың (Радлов, 1911) еңбектерінде көрініс тауып, осы саладағы кейінгі жұмыстардың дамуына негіз болған. Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи фонетикасының жекелеген мәселелері В.А. Богородицкий (Богородицкий, 1934), Г. Шараф (Шараф, 1930), Г.И. Рамстедт (Ramstedt, 1957) және т. б. еңбектерінде зерттелді. Сол кездегі туыстас түркі тілдерінің негізгі міндеттерінің бірі түркі тілдерінің әлемдік тілдер құрамынан өзіндік орын табуы болатын. Өткен ғасырдың елуінші жылдарынан бастап Мәскеу және Ленинград ғалымдарының еңбектері пайда бола бастады. Бұл Н.К. Дмитриевтің (Дмитриев, 1955), Ж. Киекбаевтың (Киекбаев, 1970), Г.П. Мельниковтың (Мельников, 1970), А.М. Щербактың (Щербак, 1970) еңбектері еді. Онда түркі тілдерінің тарихи фонетикасының негігі теориялық мәселелері қарастырылған болатын. Қазақ тілі тарихи фонетикасының мәселелері М. Томановтың (Томанов, 1981), Ғ. Мұсабаевтың (Мұсабаев, 1988), Ж. Аралбаевтың (Аралбаев, 1988), Ә. Құрышжановтың (Құрышжанұлы, 2011), М. Оразовтың (Оразов, 2004), Б. Сағандықұлының (Сағандықұлы, 2009), М. Ескееваның (Ескеева, 2007), М. Сабырдың (Сабыр, 2004) және т.б. еңбектерінде қарастырылды. Салыстырмалы фонология мәселелері ұзақ уақыттан бері еуропалық және орыс тіл білімінде зерттеу нысаны болып табылады және осы мәселе бойынша монографиялар мен мақалалар жарияланды. Түркі тілдерінің фонологиялық типологиясы К. Томсеннің (Thomsen, 1957), Л. Базеннің (Bazin, 1961), Н.А. Баскаковтың (Баскаков, 1988) еңбектерінде зерттелген. Сондай-ақ Э.Р.Тенишевтың басшылығымен жарық көрген «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы» (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков) (Тенишев, 2002) атты ұжымдық монографияда түркі (қыпшақ) тілдерінің жалпы заңдылықтары анықталып, ғылыми аппараты қалыптасқан.

Нәтижелер және талқылау

Көне қыпшақ тілі туралы мәліметтерді Махмуд Қашғаридің еңбектерінен (XI ғ.) көруге болады. Мысырда ортағасырлық ескерткіштермен бірге 1245 ж. шыққан «қыпшақ-монғол-парсы» сөздігі сақталған. Белгілі Кодекс-Куманикус қыпшақ тілінде XIII ғасырда жарық көрген. 759 жылы жазылған Селенгі ескерткішінде *turk qurçaq* тайпалары туралы мәліметтерді көруге болады. XIII-XV ғасырларда Алтын орданың әдеби және ресми тілі де қыпшақ тілі болған. Түрік-қыпшақ тіліндегі *qurçaq* деген сөз алдымен одақ, бірлік дегенді білдірген. *Qurçaq* деген түркі-қыпшақ тіліндегі *qur* – байлау, орап, қысып байлау дегеннен шыққан. Қазақ тіліндегі *qurça bel* – *жіңішке бел* дегенді білдіреді. Қыпшақ тайпалары Алтайдан Дунайға дейін кең-байтақ жатқан жерлерде тұрған. Қыпшақтардың сол үлкен байтақ жерлерді алып жатқаны туралы қазақ фольклорында былай делінген: *Barar žeriñ Balqan taw, o da bizdiñ körgen taw. Ulyñ Ürimde, Qyzuñ Qyrumda.*

Түркітанушылар қыпшақ тілдері тарихының төмендегі хронологиясын береді. Ерте атақыпшақ дәуірі – біздің дәуірімізге дейінгі (X–II) ғасырға дейін болған. Орта атақыпшақ

дәуірі (II–VII) ғасырға дейінгі кезең. Осы дәуірден бастап әртүрлі ареалдардағы қыпшақтардың тілінің өзіне тән дыбыстық ерекшеліктері пайда бола бастайды. Олар 4 топқа бөлінеді: шығыс, солтүстік, орталық, батыстық тілдер. Соңғы атақыпшақ дәуірінде (VII – XII) 4 топтың дыбыстық ерекшеліктеріне негізделген бүгінгі қыпшақ тілдері пайда болады. Батыстық тілдерге қарайым, қарашай, балқар, қырым-татар, құмық, ұрұмдық; солтүстік тілдерге – башқұрт, барабин татар, татар; орталық тілдерге қазақ, қарақалпақ, ноғай, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі; шығыс тілдерге қырғыз бен алтай тілдері жатады. Түркітанушылардың пікірлеріне сүйенсек, қазіргі қыпшақ тілдері үш топ бөлігіне жіктеледі: половец қыпшақтарының тілі, бұлғар қыпшақтарының тілі, ноғай қыпшақтарының тілі. Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасының авторлары қыпшақ тілдерін жоғарыдағы таптастыруға сәйкес құман, қаңлы және орал топшаларына бөледі (Тенишев, 2002). Қыпшақ-половец топ бөлігіне құмық, қарашай-балқар, қарайым, қырым-татар тілдерін жатқызады. Бұлар ежелден келе жатқан 8 классикалық дауыстылар жүйесі: *a, e, y, i, o, ö, u, ü* дауыстыларды сақтаған.

Қыпшақ-ноғай топ бөлігі құман топ бөлігімен өте жақын. Бұған ноғай, қарақалпақ, қазақ тілдері жатады. Бұларда 9 дауысты дыбысы бар: *a, ä, e, y, i, o, ö, u, ü* дауыстылары. Тоғызыншы *ä* дауысты дыбысы араб, парсы тілдерінен келген деп есептеледі. Дегенмен бұл дауыстының шығу тегі соңғы кезде даулы мәселеге айналды. Оны таза түркілік дыбыс деп санаудың да мәні бар. Өйткені бұл дыбыстың артикуляция сипаты қазақтарға тән, әсіресе кішкентай сәбилердің *ә-ә-ә*-деп алдыңғы артикуляция аппаратынан шыққан жылауы осыған дәлел. Бұл топ бөлігінің қысаң дауыстылары трансформацияланып тарихи редукцияға ұшыраған. Ал ашық дауыстылары *a, ä, e, o, ö* ешбір өзгеріске түспеген. Қыпшақ тілдерінің бұлғар топ бөлігіне татар тілі, башқұрт тілі, барабин татар тілі жатады. Бұл тілдерде барлық архетиптік қысаң дауыстылар редукцияға ұшырап, өте қысқа дауыстыларға айналған. Бір негізден шыққан туыстас тілдердегі ортақ сөздер олардың архетиптерін жорамалдап белгілеуге мүмкіндік тудырады. Туыстас тілдер топтары дамуының ұзақ тарихы бар. Ғасырлар бойы туыстас тілдердің тобы құралып, ал топтың ішінде дербес тілдер біртіндеп бөліне бастайды. Тілдердің өткен тарихын, олардың даму заңдылықтарын ашып айқындауда қайта құру тәсілінің маңызы зор. Түрлі тілдердің бір-бірімен туыстастығы, туыстас тілдердің топтары қайта құру тәсілінің арқасында көрінеді. Туыстас тілдердің топ бөліктері жасалып, ұзақ мерзімде жеке туыстас тілдерінің құралуына негіз болады. Сонымен, туыстас тілдер топтарының әмбебап және жеке қасиеттері тілдің көне қалпын анықтауға ұйытқы болады.

Ұсынылып отырған мақалада қыпшақ тобына жататын ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, қарашай-балқар тілдерінің ашық дауыстылары қазақ тіліндегі ашық дауыстылармен қандай қатынасқа түсетіні айқындалады.

А фонемасы. Түркітанушылардың еңбектеріне сүйенсек, ерте атақыпшақ дәуірінде (қыпшақ ататілінде) созылыңқы және қысқа *a* теңеліп, бір қалыпты *a* түрінде барлық қыпшақ тілі сөздерінде бірдей тұрақты кездеседі. Барлық халық қолданып жүрген туысқан қыпшақ тілдерінің көбісінде және ортағасырлық қыпшақ тілдеріне қатысты жазба ескерткіштерінде де *a* тапжылмай, өзгермей кездесіп отырады. Жалғыз ғана қазан татар тілінде бұлғар субстрат тілінің ықпалынан татар, башқұрт сөзінің бірінші буынындағы *a* дауыстысында еріндік сипат байқалады *a^o*. Қазақ тілі тарихын арнайы зерттеген М. Томановтың айтуынша, башқұрт пен татар тілдеріндегі *a* фонемасы, басқа тілдермен салыстырғанда, біршама «жасық» яғни *o*-ға жақын естіледі, мұндай мәнер татар тілінде айқынырақ та, башқұрт тілінде ондай дәрежеде емес, *a* дыбысының әбден қысаңдап, қысқаруы татар тілінде ғана қалыптасқан жүйеге айналған, ал башқұрт тілінде бұл заңдылықтан ауытқу жиі кездеседі (Томанов, 1981). Алайда, бұл тілдердегі *a* фонемасының еріндік мәнермен айтылуы фонематикалық қасиет алмаған. *A* фонемасының еріндік мәнер алуы зерттеушілер субстрат теориясымен, яғни белгілі бір тіл құрамындағы жеңілген тілдің қалдығы деп қарайды және тілдің ішкі даму заңдылығының ерекшелігі деп қарайды. Сондай-ақ езуліктің еріндікке айналуы фонетикалық қоршаудың нәтижесіндегі комбинаторлық өзгерістің бір түрі болар.

1-кесте – А фонемасының қыпшақ тілдеріндегі көрінісі

Қазақ тілінде	Ноғай тілінде	Қарақалпақ тілінде	Татар тілінде	Башқұрт тілінде	Қарайым-балқ. тілінде	Жазба ескерткіште
aw <i>аулау</i>	aw	aw	a ^o w	a ^o w	aw	aw
ayaç <i>ағаш</i>	ayaç	ayaç	a ^o ya ^o ç	a ^o ya ^o ç	ayaç	ayaç
qabaq <i>асқаба</i> қ	qabaq	qabaq	qa ^o ba ^o q	qa ^o ba ^o q	qabaq	qabaq
tas <i>тас</i>	tas	tas	ta ^o š	ta ^o š	taš	taš

Сонымен қыпшақ тобына жататын барлық туыстас тілдер сөздерінің барлық шенінде келетін *a* фонемасы тапжылмай сақталып, оның үстіне қыпшақ тілдеріне жататын жазба ескерткіштерде де көрініс табады. Бұндай тұрақтылыққа қарағанда, бұл дауыстыны ежелгі түркі ататілінен келе жатқан дыбыс деп саналады.

Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығын зерттеген М. Сабыр *a* дауыстысының көнелігін көрсету үшін ортағасырлық қыпшақ тілінде жуан, тіл арты *a* жіңішкеріп *ä*-ге, бірде *e*-ге сәйкес келеді деп, мынадай мысалдар келтіреді: *дайым-дәйім, татлы-тәтті, қары-кәрі, жаллад-жендет, карим-керім, ташла-тесекте* (Сабыр, 20004). Қазақ тілінің *ä* дауыстысы алдында *a*-ның аллофоны болып, фонологизация құбылысына ұшырап, интралингвистикалық және экстралингвистикалық факторлардың арқасында кірме сөздердің әсерімен жіңішкеріп алдыға жылжыған болар.

E фонемасы. Қазіргі заманда өмір сүріп жатқан түркі тілдері мен көне түркі тілдерінің материалдарын зерттеген ғалымдардың зерттеу нәтижелеріне қарағанда түркі ататілінде ашық қысқа *a* мен жартылай ашық созылық *e*-нің болғаны және де *ä ~ e ~ e* комбинаторлық варианттарының түрлі фонетикалық қоршауларда ататілдің даму процестерінің соңына дейін тіпті қазіргі түркі тілдерінің даму процесінің өзінде көрініс табады. Қыпшақ ататілінің өз алдына бөлініп дербестену уақытына дейін дауысты дыбыстың созылық-қысқаға бөліну заманы артта қалған және де ескі түркілік ашық, қысқа *ä* мен қысаң, созылық *e* қосылып бір индифферентті *e* фонемасына айналған (Тенишев, 2002:225).

Қазақ тілінде *ä* мен *e* дауыстылары бір-біріне оппозиция құрайды: *сән - сен, мән - мен, тән - тен, бәрі - бері, кәсіп - кесіп, дәм - дем, бәрі - бері.*

Түркітанушылардың көбісі бұлардың ежелгі қыпшақтық қасиетке ешбір қатысы жоқ деп тұжырымдайды. Бірақ соңғы зерттеулерде, *ä* дауыстысы көне түркі тілдерінде *a* – ның варианты ретінде қолданылып орта ғасырда дербес фонемаға айналған дейді.

Қазіргі қыпшақ жазу тілдерінің көпшілігінде *e* дауыстысы ешбір өзгеріссіз сол тілдердің сөздерінің барлық позициясында келе береді. Тек қыпшақ тілінің бұлғар топ бөлігіне жататын татар мен башқұрт тілдерінде қыпшақ ататілінен келе жатқан ашық-езулік *e* қысаңдануына ұшырап қысқарады (*e > i*). Еділ бойындағы башқұрт, татар тілдерінде ашық дауыстылардың көбісі қысаңданып, қысаң дауыстылардың қатары қалыптасқан.

Дауыстылардың қысаңдануы татар және башқұрт тілдерінің ерекшелігі деп, Н.А. Баскаков оларды вокализмнің екінші тобы деп белгілеген (Баскаков, 1988:21). М. Томанов дауыстылардың ашық-қысаң топтарға жіктелуі түркі тілдерінің генезистік заңдылықтарының қатарына жататындығын дәлелдейді деп, ашық-қысаң вариантты сөздерге мысалдар келтіреді: *арсылда-ырсылда, сатыр-сытыр* т.б. Ғалымның пікірінше, мерзім жағынан ашық-қысаң негізінде вариантты сөздердің жасалуы алғашқы құбылыс та, ашық-қысаң формасында қалыптасқан сөздердің дербес мәндерге ие болуы екінші дәрежелі

құбылыс. Басқаша айтқанда, қыпшақ тілдеріндегі ашық-қысаң дауыстылар фонематикалық статусына сәйкес мағына ажыратушы қызмет атқарады.

2-кесте – *E* фонемасының қыпшақ тілдеріндегі көрінісі

Қазақ тілінде	Ноғай тілінде	Қарақалпақ тілінде	Татар тілінде	Башқұрт тілінде	Қарайым-балқ. тілінде	Жазба ескерткіште
eki	eki	eki	ikī	ikī	eki	iki
elek <i>елек</i>	elek	elek	ilak	iläk	elek	elek
esik <i>есік</i>	esik	esik	išik	išik	ešik	ešik
erte <i>ерте</i>	erte	erte	irtä	irtä	erte	erte

Сонымен көріп отырғанымыздай, жартылай ашық *e* дауыстысының қысаңданып *ĭ* – ге айналғаны кейінгі қыпшақ дәуірінде болған, ал қыпшақ ататілінің дәуірінде мұндай жағдайлардың бәріне *e* дауыстысы реконструкцияға түсіп отырған.

Ал кейде *e* фонемасы сөздердегі ассимиляция-диссимиляция әсерінен басқа фонемалармен корреляцияға түсіп кететіні бар. Мысалы қазақ, қарақалпақ, ескерткіш тілдерінде *egiz*, ал татар, башқұрт тілдерінде *igiz*, *igid* (Тенишев, 2002:226).

М. Томановтың пікірі бойынша, қазақ, қарақалпақ тілдеріндегі *e* фонемасы басқа түркі тілдеріндегі сондай дыбыстан дифтонгге ұқсастығымен ерекшеленеді. Қазақ, қарақалпақ тілдерінде бұл ерекшелік, әсіресе тұйық буында айқын көрінеді. Сөздің абсолют басындағы *e* фонемасының алдынан *i* қысаң дауысты айқын байқалады. Сондықтан да қазақ тіліндегі (қарақалпақ тілінде де) сөз басындағы *e* айтылуда дауыссыз *ĭ*-ге жақын дыбысталады: *uel*, *yeiki*. Түркі тілдерінің ішінде көне түркілік *ä* дыбысының ерекше көрінісі татар, башқұрт, хакас тілдерінде кездеседі. Бұл тілдерде *e* дауыстысы, *ĭ* түрінде, яғни қысаңдап, қысқарған түрде дыбысталады (Томанов, 1981:42).

Осындай пікірді танымал түрколог Н. Басқақов та қолдайды. Түркі тілдеріндегі фонологиялық құрылым моновокалды типпен ерекшеленетінін еске алып, қазақ тілінде қарақалпақ, ноғай тілдерімен қатар *e* фонемасы сөздің анлаут позициясында дифтонг сапасында айтылады [*je*]/*ki*, [*je*]/*rte* деп түсіндіреді.

Қазақ тілінде қосымшада *a* фонемасы *e* фонемасымен комбинаторлық түрде алмасады. Белгілі фонетист Ж.Аралбаевтың айтуынша, парадигматикалық тұрғыдан қарағанда, сөздің бас буынында *a* – *e* дербес фонема, синтагматикалық тұрғыдан алғанда *a* – *e* жеке морфонеманы құрайды (Аралбаева, 1988:34). Байырғы замандарда *e* фонемасы *a* фонемасының варианты ретінде қолданылған болар, фонетикалық жүйенің даму барысында фонема аллофондары дербес фонемаға айналған.

О фонемасы. Көне қыпшақ тілдерінде екі ашық тіл арты *o*-созылыңқы мен *o*-қысқасы қосылып бір қалыпты *o* ғана қалды. Қыпшақ ататіліндегі *o* дауыстысы половец және ноғай топ бөліктерінде сақталған. Бұлғар топшасына енетін татар тілі мен башқұрт тілінде қысаңдап, *o* дауыстысы *u* дауыстысына айналған (*o* > *u*) (Тенишев, 20:237).

Осыған байланысты М.Томанов: «Жалпы түркілік *o* фонемасының жеке тілдердегі көрінісі барлық уақытта бірдей болып келмейді. Татар, башқұрт тілінде таза *o* дыбысы жоқ, бұл жағынан басқа түркі тілдерінен оқшау тұрады. Татар, башқұрт тілдерінде *o*-ның орнына қысаң айтылатын *u* қалыптасқан. Татар, башқұрт тілдеріндегі бірінші буында айтылатын қысаң *u* қазақ тілінде тек *o* дауыстысына ғана емес, *u* дыбысына да сәйкес келеді» - деп жазады (Томанов, 1981:34). Ғалым *o* дыбысының қолдану ерекшелігі түркі тілдеріндегі ерін үндестігі заңдылығымен тығыз байланысты екенін айтады. Түркі тілдерінің көпшілігінде ерін үндестігі заңдылығы дамымаған. Сол себептен олар жалпы түркілік *o* көбіне сөздің (түбірдің)

бірінші буынында ғана айтылады да, екінші, үшінші буындарда, аффикстер құрамында қолданылмайды. Сондай тілдің бірі – қазақ тілі. Қазақ тілінде жалпы ерін дауыстыларды *o* дыбысы тек қана бірінші буында айтылады да, қалған буындарда кездеспейді. Жалпы түркі тілдерінің кейбіреуінде *o* дауыстысының екінші буында қолданылуы аса сирек ұшырасатын құбылыс. Ерін үндестігі заңдылығы тек қысаң дауыстыларды қамтитын тілдерде *o* дыбысының айтылуы екінші буыннан аспайды. Ерін үндестігі заңдылығы әбден дамыған тілдер қатарына қырғыз, алтай, якут тілдері жатады. Бұл тілдерде ерін дыбыстарының үндесуі тек қысаңдарда ғана емес, ашық дауыстыларды да қамтиды. Қырғыз тілі ерін үндестігі заңдылығы әбден дамыған тілдерге жатады. Сондықтан ол тілде *o* фонемасы түбір негіз құрамында ғана емес және буын санына қарамай айтыла береді. Қазақ тілінде, қырғыз тілінің екінші, үшінші, кейінгі буындардағы *o* дыбысының орнына жуан езулік дыбыстар айтылады.

3-кесте – *O* фонемасының қыпшақ тілдеріндегі көрінісі

Қазақ тілінде	Ноғай тілінде	Қарақалпақ тілінде	Татар тілінде	Башқұрт тілінде	Қарашай-балқар тілінде	Жазба ескерткіште
oz озу	oz	oz	uz	uδ	oz	oz
oj ой	oj	oj	uj	uj	oj	oj
orma орма	orman	orman	urman	urman	orman	orman
jol жол	jol	jol	jul	jul	jol	jol

Кестеден байқағанымыз, қыпшақ-ноғай топ бөлігінде, соның ішінде қазақ тілінде де ашық тіл арты *o* дауыстысы өзгермей жазба ескерткіштеріндегі қалпында қалған. Дегенмен қазақ әдеби тілінде *o* дауыстысының *u*-ға айналғанын да байқауға болады: *ojanu-ujani, goldanu-quldanu, soraqu-suraqu* (Сабыр, 2004:22). Қазақ вокализмді терең зерттеген Ж.Аралбаевтың пікір бойынша, сөздің анлаут позициясында *o* фонемасы үнемі ашық еріндік дифтонг сапасында келеді: *wot, woraq, won, woq*. *O*-ның дифтонг сапасында келуі қазақ, ноғай тілдерінде де бар, бірақ бұл тілдерге қарағанда, қарақалпақ тілінде *o*-ның дифтонгтік жағы күшті, әсіресе екпінді позициясында айқын байқалады. Қазақ тіліндегі *wo* дифтонг орнында қазіргі чуваш тілінде екі дыбыс бар. Қазақ тілінде *wot*, чуваш тілінде *vut*, қазақ тілінде *worun*, чуваш тілінде *vuran*, қазақ тілінде *uol*, чуваш тілінде *vol, ool* (Аралбаев, 1988:35).

Owa, oba деген сөздер үйілген тас, жартаc дегенді білдіреді. *Owa* деп құман тілінде ғана жазылып, басқа қыпшақ (қазақ, қарақалпақ, қарашай-балқар т.б. тілдерде *oba* болады. Ал татар, башқұрт тілдерінде *o* қысаңданып *o > u*-ге айналып *uba* болыпты. Қазақ тілінде *oba* деген сөздің мағынасы күңгірттеніп, қазіргі тілде онша кездеспейді. Ауыз әдебиетінде XVI ғасырда пайда болған «Қыз-жібек» эпосында *қособа* деген сөз кездеседі.

Ö фонемасы. *Ö* дауыстысы барлық қыпшақ тілдерінде өзгеріссіз сақталған, тек қыпшақ-бұлғар топ бөлігінің татар мен башқұрт тілдерінде қысаңданған. Бұл екі тілде ашық еріндік тіл алды (жіңішке) *ö* трансформацияға ұшырап, қысаңданып еріндік тіл алды *ü* дауыстысына айналған (Тенишев, 2002:243).

4-кесте – *Ö* фонемасының қыпшақ тілдеріндегі көрінісі

Қазақ тілінде	Ноғай тілінде	Қарақалпақ тілінде	Татар тілінде	Башқұрт тілінде	Қарашай-балқар тілінде	Жазба ескерткіште

öt <i>өт</i>	öt	öt	üt	üt	öt	öt
ökir <i>өкіру</i>	ökir	ökir	ükür	ükir	ökür	ökür
böl <i>бөлу</i>	böl	böl	bül	bül	böl	böl
börük <i>бөрік</i>	börk	börük	bürük	bürk	börk	börk

Сөздің анлау позициясында *ö* фонемасы *e*, *o* дауыстылары сияқты, үнемі ашық дифтонг вариантында қолданылады: *wöš*, *wöt*, *wömir*, *wöz* т.б. Ж.Аралбаевтың пікірінше, мұндай жағдай қазақ, ноғай, қарақалпақ тілдерінде де бар. Ғалым *ö* фонемасының осындай позициялық вариантында фонематикалық *ö* дыбысының орнына татар, башқұрт және өзбек тілдерінде *ü*-ға таяу дыбысы айтылатынына назар аударады (Аралбаев, 1988:35).

Қазақ вокализмнің тарихын арнайы зерттеген М.Томанов *ö* дауыстысы жөнінде былай жазады: «Дыбысталу, қолданылу ерекшелігі жағынан *o* дыбысы өзінің жуан сыңарының іздерін қайталайды. *Ö* дауыстысы татар, башқұрт тілдерінде осы сапасында жоқ, оның орнына жіңішке қысаң дауысты *ü* айтылады: *küz*, *süz*, *üt*. Қазақ, қарақалпақ, ноғай, құмық, қарашай-балқар тілдеріндегі *ö* дыбысының басқа тілдердегі сондай дыбыстан ерекшелігі бар. Бұл тілдердегі *ö* монофтонгіден гөрі дифтонгиге ұқсас келеді: алдымен жіңішке, қысаң дауысты естіледі. Алайда, бұл ерекшелік сөздің абсолют басында айтылатын *ö* дыбысына ғана қатысты. Ал бітеу буын құрамындағы *ö* тек қана монофтонг екені айқын» (Томанов, 1981:45). Ерін үндестігі жөнінде М. Томановтың пікірін келтірсек: «*Ö* дыбысының екінші буыннан бастап сөз соңында қолданылуына ерін үндестігі заңдылығымен ұштасып жатады. Ерін үндестігі дамыған тілдерде *ö* дыбысы екінші, үшінші буындарда, қосымшалар құрамында айтыла береді. Ал, ерін үндестігі ондай дәрежеде дамымаған тілдерде, мысалы, қазақ тілінде екінші буыннан кейін езулік жіңішке дауыстылар айтылады (Томанов, 1981:45).

Қорытынды

Сонымен, әр түрлі халықтар бір-бірімен қарым-қатынаста өмір сүретіні белгілі. Өзара қарым-қатынас жасауының барысында халықтардың тілдері бір-біріне әсер етеді, соның негізінде кейбір тілдік элементтері ауысады. Тілдің тарихын зерттегенде, туыстас тілдердің материалдарына үңіліп, салыстырғанда, белгілі бір тілдегі тарихи өзгерістердің себебін айқындауға мүмкіндік туады. Болашақта бұл зерттеу осы саладағы одан әрі ғылыми зерттеулердің негізі бола алады, жаңа зерттеу жұмыстарын құруға ықпал етеді және салыстырмалы-тарихи тіл білімінің дамуына лайықты үлес қосады. Осылайша, тарихи фонология саласындағы зерттеулер түркі (қазақ) тіл білімінің кейбір шешілмеген және күрделі мәселелерін зерттеуде қосымша серпін береді және жаңа зерттеулерге жол ашатынына үміттенеміз. Тарихи фонологияны зерттеу түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи және типологиялық тіл білімінің одан әрі дамуына ықпал ететін болады. Жұмыста алынған нәтижелер түркологияға, көне түркі тіліне, түркі тілінің салыстырмалы фонологиясына, тіл этимологиясына, жоғары мектептегі қазақ тілінің тарихи грамматикасына, дәрістерде пайдаланылуы мүмкін. Сондай-ақ зерттеу материалдары магистранттар мен докторанттар үшін оқу бағдарламалары мен жоспарларын, силлабустарды дайындауда пайдалы болуы мүмкін.

Мақала ЖТН АР14869440 «Диакрондық фонология: түркі тілдерінің вокализм және консонантизм жүйесі» атты гранттық қаржыландыру жобасы (2022-2024) аясында жарияланды.

Әдебиеттер

Радлов В.В. (1893-1911) Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1893-1911. Т. 1-IV.

- Богородицкий В.А. (1934) Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1934.
- Шараф Г.И. (1930) Палатограмма звуков татарского языка. – Казань, 1930.
- Ramstedt G.J. (1957) Einführung in die altaischen Sprachwissenschaft. I. Lautlehre // MSFOu, 1957.
- Дмитриев Н.К. (1955) Вторичные долги в тюркских языках // ИСГТЯ, 1955. Т.1.
- Киекбаев Дж.Г. (1970) О передвижении гласных в башкирском языке // Учен. зап. Башк. пед. ин-та. 1956. Т.8.
- Мельников Г.П. (1970) Причины нарушения симметрии киргизского вокализма // Тюркологические исследования. – Фрунзе, 1970.
- Щербак А.М. (1970) Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л., 1970.
- Томанов М. (1981) Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика, морфология. – Алматы, 1981.
- Мұсабаев Ғ. (1988) Қазақ тілі тарихынан. – Алматы, 1988.
- Аралбаев Ж. (1988) Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы, 1988.
- Құрышжанұлы Ә. (2011) Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы, 2011.
- Оразов М. (2004) Түркі тілдерінің зерттеліне бастауы туралы // Түркология, №4. 2004.
- Сағындықұлы Б. (2009) Фонологические закономерности развития лексики тюркских языков. – Алматы, 2009.
- Ескеева М. (2007) Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі – Алматы, 2007.
- Сабыр М. (2004) Орта түркі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескеркіштері негізінде). Фил. ғыл. докт. ғыл. дәрежесін алу үшін дайындалған диссер. авторефераты. – Алматы, 2004.
- Thomsen K.T. (1957) The closed “e” in Turkish // Acta Orientalia. Havniae, 1957. XXII.
- Bazin L. (1961) Y a-t-il en turc des alternances vocaliques // UAIB, 1961. XXX111, 1-2.
- Баскаков Н.А. (1988) Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М., 1988.
- Тенишев Н.А. (2002) Сравнительно-историческая фонетика тюркских языков. М., 2002.

References

- Radlov V.V. (1893-1911) Opyt slovarja tjurkskih narechij. SPb., 1893-1911. T. 1-IV. (in Russian)
- Bogorodickij V.A. (1934) Vvedenie v tatarskoe jazykoznanie v svjazi s drugimi tjurkskimi jazykami. – Kazan', 1934. (in Russian)
- Sharaf G.I. (1930) Palatogramma zvukov tatarskogo jazyka. – Kazan', 1930. (in Russian)
- Ramstedt G.J. (1957) Einführung in die altaischen Sprachwissenschaft. I. Lautlehre // MSFOu, 1957. (in German)
- Dmitriev N.K. (1955) Vtorichnye dolgoty v tjurkskih jazykah // ISGTJa, 1955. T.1. (in Russian)
- Kiekbaev Dzh.G. (1970) O peredvizhenii glasnyh v bashkirskom jazyke // Uchen. zap. Bashk. ped. in-ta. 1956. Т.8. (in Russian)
- Mel'nikov G.P. (1970) Prichiny narusheniija simmetrii kirgizskogo vokalizma // Tjurkologicheskie issledovaniija. – Frunze, 1970. (in Russian)
- Shherbak A.M. (1970) Sravnitel'naja fonetika tjurkskih jazykov. – L., 1970. (in Russian)
- Tomanov M. (1981) Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика, морфология. – Алматы, 1981. (in Kazakh)
- Musabaev F. (1988) Қазақ тілі тарихынан. – Алматы, 1988. (in Kazakh)
- Aralbaev Zh. (1988) Қазақ фонетикасы бойынша жетюдтер. – Алматы, 1988. (in Kazakh)
- Kuryshzhanuly A. (2011) Til tarihy turaly zertteuler. – Almaty, 2011. (in Kazakh)
- Orazov M. (2004) Түркі тілдерінің зерттеліне бастауы туралы // Түркология, №4. 2004. (in Kazakh)
- Sagyndykuly B. (2009) Fonologicheskie zakonomernosti razvitija leksiki tjurkskih jazykov. – Almaty, 2009. (in Russian)
- Eskeeva M. (2007) Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі – Алматы, 2007. (in Kazakh)
- Sabyr M. (2004) Орта түркі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескеркіштері негізінде). Фил. ғыл. докт. ғыл. дәрежесін алу үшін дайындалған диссер. авторефераты. – Алматы, 2004. (in Kazakh)
- Thomsen K.T. (1957) The closed “e” in Turkish // Acta Orientalia. Havniae, 1957. XXII. (in English)
- Bazin L. (1961) Y a-t-il en turc des alternances vocaliques // UAIB, 1961. XXX111, 1-2. (in French)
- Baskakov N.A. (1988) Istoriko-tipologicheskaja fonologija tjurkskih jazykov. – M., 1988. (in Russian)
- Tenishev N.A. Sravnitel'no-istoricheskaja fonetika tjurkskih jazykov. M., 2002. (in Russian)

И.Б. Байсыдық¹ , К.Б. Кудеринова^{2*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАҒЫМДЫ МІНЕЗ КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАНТТАРЫ

Аннотация. Мақалада қазақ тіліндегі жағымды мінез атауларының толық тезаурусын жасау, лексика-семантикалық топтарға бөлу, мінезге қатысты концептілерді анықтау, мінез атауларының лингвомәдениеттанымдық негіздерін анықтау мақсатында жасалған талдаулар беріледі. Зерттеуде алдымен қазақ ұлтының өзіне тән жағымды мінез сипаты атауларын осы кезге дейін жарық көрген еңбектер негізінде, оның ішінде психология, педагогика саласының мамандары, филолог, ойшыл, философтардың пікірлері, көзқарастары негізінде бір арнаға жинақтап, лингвоконцептілер жүйесін шығардық. Содан кейін концептіні ашатын сөздер мен тіркестер, мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестерін 2006-2013 жж. жарық көрген «Қазақ әдеби тілі сөздігінің» 15 томдығынан және өзге де көздерден жиналған атауларды жинақтадық. Жиналған сөздік қорды лингвомәдениеттанымдық тұрғыда талдадық. Сөйтіп, қазақ халқының бойындағы өзгеге және өзіне қатысты жағымды мінез атауларын лингвомәдениеттанымдық концептілер аясында қарастырдық. Мақаланың көлеміне байланысты байсалдылық, кісілік (адамгершілік), бауырмалдық, момындық, қайырымдылық, ағайыншылдық, шынайылық, жомарттық, ақкөңілділік, әдептілік, имандылық, зиялылық, ақылдылық, батырлық концептілерінің тілдік репрезентанттарын ғана қарастырдық.

Талдау нәтижесінде қазақ халқы өзіне емес, өзгеге қарым қатынасына қатысты мінез сипаттарын көбірек бағалайтыны, біреудің «мендік» шекарасынан аспау, өзгені өзі тұрғысынан бағалау алдыңғы орында болатыны, құндылықтар жүйесінде орын алатын концептілер адам мінезіне қатысты концептілер жүйесімен бірдей болатыны, қазақ ұлтының жағымды мінез сипаттары исламдағы көркем мінез сипатымен сәйкес келетіні, адамның табиғи болмысында бар сапалар – шынайылық, салмақтылық, ақылдылық – қазақ мәдениетінде бағаланатын сапалар екені айқындалды.

Тірек сөздер: қазақ лингвомәдениеттануы, жағымды мінез атаулары, лингвомәдениеттану, ұлттық мінез атаулары, дүниетаным.

И.Б. Байсыдық¹, К.Б. Кудеринова^{2*}

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

²Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

ЯЗЫКОВЫЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КОНЦЕПТОВ ПОЛОЖИТЕЛЬНЫХ НАИМЕНОВАНИЙ ЧЕРТ ХАРАКТЕРА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье представлен анализ с целью создания полного тезауруса наименований положительных черт характера в казахском языке, разделения на лексико-семантические группы, выявления концептов, относящихся к характеру для определения лингвокультурологических основ наименований черт характера. В ходе исследования были собраны наименования положительных черт характера казахской нации на основе опубликованных работ, включающих в себя мнения и взгляды специалистов-психологов, педагогов, филологов, мыслителей, философов. На базе этого была создана система лингвоконцептов. В настоящее время собраны слова и словосочетания, пословицы, фразеологизмы, раскрывающие концепцию из 15-томного "Словаря казахского литературного языка", опубликованного в 2006-2013 гг. и других источников. Мы проанализировали собранную лексику в лингвокультурологическом контексте. Таким образом, мы рассмотрели наименования положительных черт характера казахского народа по отношению к другим и к себе в рамках лингвокультурологических концептов. В связи с объемом статьи нами были рассмотрены лишь языковые репрезентанты концептов как сдержанность, человечность, отзывчивость, скромность, кротость, милосердие, братство, искренность, великодушие, щедрость, доброта, порядочность, учтивость, гуманность, интеллигентность, рассудительность и храбрость.

В результате анализа установлено, что казахский народ больше ценит положительные черты характера: искренность, сдержанность, рассудительность по отношению к другим, а не к себе, что на первом месте стоит соблюдение этических норм, которые имеют место в системе ценностей, идентичны системам концептов по отношению к человеческому характеру, положительные черты характера казахской нации совпадают с духовными ценностями в исламе.

Ключевые слова: лингвокультурология, положительные черты характера, лингвокультурологические основы, национальные наименования характера, мировоззрение.

I.B. Baissydyk¹, K.B. Kuderinova^{2*}

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

²A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

LANGUAGE REPRESENTATIONS OF THE CONCEPTS OF POSITIVE CHARACTER TRAITS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The paper presents an analysis with the aim of creating a complete thesaurus of denominations of positive character traits in the Kazakh language, dividing into lexical-semantic groups, identifying concepts related to the character to determine the linguoculturological basis of denominations of the character traits. In the course of study, denominations of positive character traits of the Kazakh nation were collected based on published works, including the opinions and views of psychologists, teachers, philologists, thinkers and philosophers, and system of linguistic concepts was created. Currently, the words and phrases, proverbs and phraseological units are collected, revealing the concept from the 15-volume "Dictionary of the Kazakh literary language" published in 2006-2013, and other sources. We analyzed the collected vocabulary in a linguoculturological context. Thus, we examined the denominations of positive character traits of the Kazakh people in relation to others and to themselves within the framework of linguoculturological concepts. Due to the volume of the article, we have considered only linguistic representatives of concepts such as modesty, humanity, responsiveness, modesty, humility, benevolence, liberality, kindness, generosity, decency, courtesy, intelligence, consistency and courage.

As a result of the analysis, it was found that the Kazakh people put more value on such positive character traits as: sincerity, restraint, prudence in relation to others, and not to themselves, that in the first place is the observance of ethical standards that take place in the value system, identical to systems of concepts in relation to the human character, and positive character traits of the Kazakh nation coincide with spiritual values in Islam.

Keywords: denominations of positive character traits, linguoculturology, linguocultural basis, national character denominations, worldview.

Кіріспе

Қазақ лингвистикасында қазақ тіліндегі аталымдар жүйесінің әр тобы айтарлықтай зерттелді. Сөздік қорымыздың лексикографиялануы ХХ-ғасырдың 40 жылдарынан бастап қолға алынып, бүгінде «Қазақ әдеби тілі сөздігінің» 106 мың сөз 150 мың сөз тіркесін қамтыған түсіндірме сөздігі жарыққа шығып, сөз байлығы айтарлықтай түгенделді. Академик Әбдуали Қайдар «... Адам мен ұлы табиғат өзара тығыз байланысты: Адам да сол Табиғаттың өзінен жаралған, сол Табиғаттың өзінде өтіп жатқан саналы өмірдің, ондағы қалыптасқан рухани, заттық мәдениеттің ұйтқысы, барша өркениеттің зиялы иегері. Ол бұл дәреже-деңгейге өзін-өзі де, өзін қоршаған табиғат құбылыстарын да, өзі қауымдасып жасап отырған қоғамдағы қарым-қатынасты да – бәрі-бәрін тегіс біліп, тереңнен түсінуі арқылы ғана жетіп отыр... Демек, Адамның ең басты, ең қымбат, ең абзал, ең құнды қасиеті – оның Адамдық қасиеті. Ал, бұл қасиет ақыл-парасаттан бастау алып, жер бетіндегі барша саналы өмірдің ұйтқысы болып отыр» деп айтқандай, қазақ халқы адамның құнын адамдық, яғни гуманистік сипаты жағынан бағалаған (Қайдар, 2009: 784). Ендеше қазақ жақсы мінез дегенді адамның өз атымен байланыстырады.

Адам деген ардақты ат демекші, «адам», «адамзат», «кісі», «кісілік» деген ұғымдардың өзі қазақы мәдениетте жағымды, жақсы жақтармен теңестіріледі. Сондықтан «мінез» ұғымы да жақсы сипатты, жағымды қасиетті атауға көбірек жұмсалған. Мысалы, қазақ тілінде *мінезді кісі*, *мінезділеу* деген тіркестерде «адамгершілігі бар», «сенуге болады» деген мағына басым.

Сондықтан мінез сипаты атауларын сөз еткенде жақсы мінез сипатын алдымен сөз етеміз. Жағымды мінез дегеніміз не? «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» жағымды сөзіне «көңілден шығатын, ұнамды, сүйкімді» деген анықтама берілген. Яғни өзіне емес, өзгеге жағатын қылық туралы айтылады. Мысалы, «*Әрине, Орақ бастығына ж а з ы м д ы, өйткені бастығы оған артық сөз сөйлемейді (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Өз мінезің қырмызы, Ел-жұртыңа ж а з ы м д ы, Шынжыр балақ, шұбар төс, Ата тегің мәлімді (Жамбыл, Шығармалары). Ол жалаң аяқ, жалаң бас дала кезіп, көбелек қуып гүл терген балалық шақтарын, Оспанның сондағы не түрлі ж а з ы м д ы қылықтарын бір ауық еске түсірді (С.Омаров, Дала қызы)*» (Әбілқасымов, Бизақов, Жүнісбеков, 2011: 518). Мысалдардың барлығында біреудің біреуге деген қатынасындағы бағасы, көзқарасы, қабылдауынан шығатын сипат көрсетілген. Сондықтан қазақ тіліндегі жағымды мінез атауында көбіне біреудің өзгеге деген қатынасы аса маңызды уәж алады.

Ә. Алдамұратов, Қ. Рақымбеков, М. Бапаева, Г. Нығыметова, Ж. Түрікпенбеттер «Жалпы психология» оқу құралында мінез атауларын топтастырып, оның қасиеттерін мынадай төрт түрлі жүйеге бөліп қарастырған. Ондай қасиеттер адамның әр алуан нәрселерге қатынас ерекшеліктерінен: 1. Еңбекке байланысты: *еңбексүйгіштік, адалдық, еңбекке жауапкершілікпен қарау, жалқаулық, немқұрайлылық* т. б. 2. Өзге адамдарға қатысты: *қайырымдылық, сергектік, талап қоюшылық, асқақтық, менсінбеушілік*. Бұл екеуін мінездің тереңдігі деп те атайды. 3. Өзіне қатысты: *өркөкіректік, даңғойлық, тәкаппарлық, мақтаншақтық, өзімшілдік, қарапайымдылық, кішіпейілділік*. Бұл қасиетті – мінездің күші деп те анықтайды. Осыған орай адам жақсы, мықты, тұрақты және нашар мінезді болып бөлінеді. 4. Заттарға қатысты: *ұқыптылық, салдыр-салақтық, заттарды ұстап-тұтуы мен ұқыпсыздығы* т.б. туындайды деп көрсеткен. (Алдамұратов, Рақымбеков, Бапаева, Нығыметова, Түрікпенбеттер, 2020: 111).

Материал және әдістер

Біз зерттеуімізде алдымен қазақ ұлтының өзіне тән мінез сипаты атауларының жағымды деп бағаланған бөлігін осы кезге дейінгі еңбектер негізінде толық тезаурусын алу мақсатында жинап көрдік. Екінші, психология, педагогика саласының мамандары, филолог, ойшыл, философтардың пікірлері, көзқарастарын бір арнаға жинақтап, лингвоконцептілер жүйесін шығардық. Содан кейін концептіні ашатын сөздер мен тіркестер, мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестерін 2006-2013 жж. жарық көрген «Қазақ әдеби тілі сөздігінің» 15 томдығынан және өзге де көздерден жинадық. Жиналған сөздік қорды лингвомәдениеттанымдық тұрғыда талдадық.

Әдебиетке шолу

Алдымен исламдағы жақсы мінез туралы әдебиеттерге тоқталсақ. Исламда жақсы мінез-құлық жетпіс сегіз түрлі деп саналады. Олардың шығатын түп асылын тағы да жеті түрлі мінезге тірейді. «Бұларды ахлақ хамида, яки мақтаулы, игілікті мінез құлықтар деп атайды. Олар: *имандылық, әділдік, адалдық, ақкөңілдік, сыпайылық, момындық, жомарттық, үнемшілдік*. Бірақ мінез адамның өзі өмір сүріп отырған қоғамның ерекшеліктеріне байланысты болады. Қоғамдасып, қауымдасып сүрген өмірден көпшілікке ортақ мінездер болады. Сондықтан адамның мінезі дара сипатты және типтік, ортақ сипатты келеді. «Типтік мінездер – сол кезеңнің тарихи-қоғамдық жағдайларының нәтижесі. Типтік мінезден әр адамның ұлттық кәсіптік және жас ерекшелігіне сәйкес өзгешеліктері де тиісінше орын алып отырады» (Алдамұратов, Рақымбеков, Бапаева, Нығыметова, Түрікпенбеттер, 2020: 111). «Егер адамның мінез-құлқын жағдайлар тудыратын болса, онда сол жағдайларды адамға тиімді етіп құру керек» деп Маркс пен Энгельс жазғандай, жақсы мінезді тудыратын органы сауықтыру керек. Яғни қазіргі қазақ қоғамында ислам діні анықтаған *имандылық, әділдік, адалдық, ақкөңілдік, сыпайылық, момындық, жомарттық, үнемшілдік* қасиеттерді бағалау, дұрыс қарау, түсіну болу керек.

Әл-Фараби «Бақыт жолын сілтеу» трактатында: «Адамның басына қонған бақыттың тұрақты болуы жақсы мінез-құлыққа байланысты» деген екен. «Our character, basically, is a composite of our habits. “Sow a thought, reap an action; sow an action, reap a habit; sow a habit, reap a character; sow a character, reap a destiny,” the maxim goes» (Covey, 2013: 391).

Бұл афоризм тілден-тілге өтіп, халықтан-халыққа ауысып, жалпыадамзаттық нақыл сөзге айналғаны – қазіргі қоғамға жетпей жатқаны да, қажет болып, тапшы болып отырғаны да адамның жақсы сипаты, адамның мінезі дұрыс болу керектігінен басталатыны. Қазақ тілінде де «ісің – әдетке айналады, әдет – мінезге айналады, мінез – тағдырың» деген сөздің жиі қайталанатынына көп болды. Өйткені қазіргі қазақ қоғамында жақсы мінез астарында жаман мінез қабаттасып берілетін қаттама пайда болып жатыр.

Қазақ халқы адам бойындағы жақсы мінез сипатына ат беріп, айдар тағып келген. Атаулардың бір лексемадан тұратыны бар, екі лексемадан жасалып, біріккен сөзге айналғаны бар, сөз тіркесінен жасалады да, фразеологизм, мақал-мәтел арқылы да мінезге атау болады. «Когда определенный фрагмент действительности является актуальным для конкретной лингвокультуры, он получает соответствующее обозначение, номинацию» (Ахметжанова, 2012: 74).

Ол атауларды «Қазақ әдеби тілінің сөздігінің» 15 томдығының сөзтізбесінен көруге болады. Және біз де ғылыми зерттеудің мақсатына жету үшін барлық мінез атауларын жинап, жалпы картинасын көруге тырыстық. Мақалада әзірге қол жеткен нәтижелер ғана көрсетілетін болады. Өзге жағымды мінез атаулары алдағы уақытта жалғаса зерттеліп жатқанын айта кеткіміз келеді. Әзірге байқалғаны – жақсы мінез атаулары жаман мінез атауларына қарағанда аз болуы.

Абай қарасөздерінде де жақсы мінезден гөрі жаман мінез атаулары көп екені белгілі. Өз сөзімен алғанда: *қаскүнем, бірінің тілеуін бірі тілеспейтін, рас сөзі аз, залым, тілемсек, антұрған, қаскүнем, жалқау, қызметке таласқыш, қорқақ, қайратсыз, мақтаншақ, ақылсыз, надан, арсыз, сұрамсақ, тойымсыз, қас, арам, қу, сұм, бұзық, құзметқұмар, даугер, бос жүргіш, тіленші, кеселді, қылжақбас, еріншек, ез, ұры-залым, сұм-сұрқия, алдамшы, салғырт*. Ең адамның қоры, өзіне де, айналасына да опа таптырмайтын адамдардың сипаты толып тұр. Мұндағы бір мінездің өзі бір адамның басына жетерлік. Басқа қандай жақсы мінезі болса да, жамандығы жауып кететін сипаттар. Бірақ Абай көрсеткен бұл мінездердің астарында қарама-қарсы, жақсы мінезге үндеу бар. Жаман мінез арқылы жақсыны айту бар.

Нәтижелер және талқылау

Біз жиналған материалдар негізінде адамның өзіне жақсылық әкелетін мінездер, қоғамға, өзгеге жақсылық әкелетін мінездер деп бөлдік. Ал адамның өзіне жақсылық әкелетін мінездер одан ары барып, қоғамға, айналасына, жақынына, ұлтына, еліне жақсылық әкелетін мінездерге айналатыны белгілі.

Осы топтың алғашқысына – *бірқалыптылықты* жатқызамыз. Қазақ дүниетанымында жақсы мінез сапаларының бірі оның *бірқалыптылығы*. Бірқалыпты деген атау – асығыс шешім қабылдамайтын, ақылға салатын байсалды, басқалардың жетегінде кетпейтін, белгілі көзқарасы, принципі, өзіндік мінез-құлқы бар деген мағынаға саяды. Қазақ мәдениеті үшін тұрақты мінездің мәні зор. Сондықтан бұл атау *бір* және *қалыпты* деген екі атау сөзден ұзақ сөзсаямдық процесс нәтижесінде кейін пайда болған. Осы ұғымды беретін *байсалды* деген атау бар еді. Бұл – «нәрсенің байыбына баратын, содан кейін әрекет жасайтын, байыпты, асығыс шешім шығармайтын, асықпай сөйлейтін, ақылға салатын, аңғарымпаз, сабырлы әрекетпен, түбін ойлайтын ұлттық мінез сипаты, жеке тұлғаның беделін биіктететін мінез». «Байсалды болса мінезің, бақыттысың сен өзің» деген сөз бар. Байсалды мінезді адам айналасындағыларға үлгі болады. Қиын іс-әрекетті ақылдасып атқаруды әдетке айналдырған тұлға байсалды мінезі арқылы басқалардың бағдарын жөнге салып отырады. Әрбір әрекетін сабырлықпен баптайтын байсалды мінезді адам өз мақсатына жетіп, тындырымды іс-әрекет жасайды. Байсалды мінезді адам әрбір іс-әрекеттің түбін (нәтижесін, жеңісін, жемісін)

ойлайды. «Жеті рет ойлап, бір рет піш», «асықпаған арбамен қоян алады», «күшінің жеңгенін айтпа, ісінің өнгенін айт», «асыққан–сайтанның ісі» деп халық ұрпағын байсалдылыққа тәрбиелейді.

Байсалдылық – қазақ халқының тектік қасиетін көрсетеді. «Аялдап, артын ойла, түңілмей, түбін ойла» деп қазақ халқы тарихи жеңістерге байсалдылықпен жетті.

Сонымен, жеке адамның тұлғасын биіктететін, қоғамның дамуына оң ықпалы бар бірқалыпты мінездің атаулары: *бірқалыпты, байсалды, сабырлы, салмақты, ұстамды, байыпты, ақылды, аузына берік, бажайлы, байлы, пайымды, байыптышыл, байырқалы, басалқы, басалқылы, басбақыл, басбілгі, берік, бұқыл, бірмінез, бірсөзді, біртоға, мойсапыт, орнықты, салиқалы, сенімді, тағайынды, тұрақты; жер қозғалса, қозғалмайтын.*

Екінші жақсы мінез сипаттарының ішінде осы байсалдылықтың нәтижесі ретінде шығатын бір мінез, ол – *кісілік*. Бұл – «адамшылықты, адамгершілікті, имандылықты, әдептілікті, ізгілікті, салауаттылықты, сабырлықты, биязылықты, қайырымдылықты көрсететін қазақы ұлттық мінез» (Табылды, 2015: 13-18). Қазақы тіршілікте *кісі* сөзінің *адам, пенде, қонақ* мағынасынан басым түсетін «адамгершілігі, адамшылығы жоғары тұлға» деген мағынасы бар. «*Әттең, қайтейін... сенің сондағы төрең к і с і е м е с е к е н, сөзінен танып кетті ғой, – деді Тәуке*» (І. Жансүгіров, *Шығармалары*). Осыдан келіп, *кісі емес, кісілігі бар, кісілігі төмен* деген сөздер шығады. Өйткені бұл сөздің бойында имандылық, ізгілік, қайырымдылық, рахымдылық, ақылдылық, әділдік, жауапкершілік т.с.с. адамшылық қасиеттер жинақталған.

Сондықтан «Қазақ кісілігін жоғалтпаған, жауының да озбырлығын кешіре салатын халық» деген О. Сапиевтің сөзін Ә. Қайдар былай ашады: «<бұл қазақ болмысына тән: әрқашан да бойындағы кісілік қасиетін сақтап қалуын, оның етек-жеңінің кеңдігін көрсететін кешірімділікке тез баратын әдетін көрсетеді (Егемен Қазақстан. 25 қыркүйек 1999)>» (Қайдар, 2008: 652).

Қазіргі қоғам мүшелеріне баға бергенде бұл кісілік ұғымын жаңалап, заманға сай атаудың басқа тілдік бірлігі шыққан. Ол – *жауапкершілік*. Сөзі шынайы, берген уәдесіне берік, айтқан сөзінен айнымайтын, өзінің борышы мен жауапкершілігін біліп жүретін адамға ел сенеді. Кісілігі бар деп атайды. Ал оны ресми-іскери қатынаста *жауапты, жауапкершілігі бар, жауапкершілігі жоғары немесе жауапсыз, жауапкершілігі жоқ* деп атайды. Бұл, бір жағынан, орыс тіліндегі *ответственный* деген сөздің аудармасы түрінде пайда болған сөз. Дегенмен қазіргі іскерлік ортада жиі қолданылатын мінез сипаты атауы болып, тіліміздің табиғи жолымен жасалған бірлігі ретінде қабылданып кетті. *Жауапты* деген сөздің 15 томдықта мінезге қатысты мағынасы көрсетілмеген, тек «міндетті, борышты; жауап беретін, айыпты, кінәлі; негізгі, басты, маңызды» деген ғана мағыналары бар. Ал *жауапты, өз ісіне жауапкершілікпен қарайтын* деген басты мағынасы бар (Қоңыратбаева, Қалиев, Есенова, 2011: 203).

Кісіліктен өрбитін, кісіліктің одан ары сапалануы, адам жасының ақыл парасаты толыққан, егде тартқан шағында пайда болатын мінезі *парасаттылық* болып табылады. Парасатты сөзі – толық адам, кемел адамға айналатын адамның қасиетін көрсетеді. Жастарға немесе қыз келіншектерге парасатты деген сөз айтылмайды. Яғни парасатты сөзі жасы үлкейген, көбіне ер адамға және әйел адамға, бәйбішеге айтылады. Ә.Қайдар “Қазақ – бір адамның құнын бір ауыз сөзбен шеше алатын халық” деген тәмсілді <бұл қазақ халқының бойындағы екі түрлі қасиетке байланысты: біреуі — сөздің нарқы мен парқын айыра білетін, аталы сөзді пір тұтатын, оның құдіретті күші алдында тақ тұрып, пәрменді шешімін бұлжытпай орындайтын имандылық болса, екіншісі қисынды сөзден тосылып, бұлтартпас уәжге тоқтайтын мәрттік пен парасаттылық. Қылышын қынабынан суырып, бас алуға, қан төгуге тас түйін болып қаһарланған батырды да аталы сөз ғана тоқтата алған. “Саптыаяққа ас құйып, сабынан қарауыл қарағандай” бір-бірімен арбасып отырған қазақ билерінің бітпес дауын да шешетін бір ауыз сөз болған... Бұл да қазақ халқының менталитеттік бір қасиеті

болса керек»» (Қайдар, 2008: 652). Қандай халықтан деп анықтауы осы парасатты халықтың сипаты болып табылады.

Момындық қазақ халқы үшін жағымды мінез болып табылады. Академик Ә.Қайдар Баубек Бұлқышевтің «Қазақ – момын да, бауырмал ел» деген сөзін келтіре отырып, «<бұл қазақ менталитетіне байланысты көп айтылатын сипаттама. Қазақ момын халық екені шындыққа жанасады. Бірақ ол ынжық, жуас емес. Бұл арадағы «момындықты» мұсылмандық тұрғысынан «имандылық, инабаттылық» деген мағынада қабылдаған жөн» деп, дәл анықтайды (Қайдар, 2008: 652).

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» осы ұғымды беретін мынадай тіркестер бар. *Момын, жуас, момақан, көнбіс, жуас-қоңыр, айтқанға көнетін, жұмсақ, ұяң, бұйығы, қойдан қоңыр, қой аузынан шөп алмайтын, бетегеден биік, жусаннан аласа, көңіш, көндіккіш, көндімбай, көнікті, көнімді, көнімді, көнімшіл, көтерімді, тығырықталған түйедей, тілалғыш, қой мінезді, қойдай жуас [момын], қоймұрет, қақ-соқпен ісі [жұмысы] жоқ, қақ-соқсыз.*

Жуас-қоңыр сөзінде *жуас* сөзіне қазақ тіршілігінде жиі қолданылатын, санасында жағымды ассоциация тудыратын түсті, қоңыр түсті, қоңыр адам деген бұйығы, таза, шынайы адамды да атайтын сипат бар. Мысалы, *Құрманғазының әкесі Сағырбай бүкіл өмірін байдың жалшылығында өткізген ж у а с-қ о ң ы р адам болатын (А.Жұбанов, Құрманғазы).* (Момынова, Сүйеркүлова, Фазылжанова, 2011: 241-242).

Академик Ә.Қайдар «Бауырмалдық» та осы қасиетке жақын мінез деген. «Қатыгез, қатал, қанқұйлы халық бауырмал бола алмаса керек. Бауырмалдықты бұл арада «өз бауырына ғана, өзінің туыс жақындарына ғана бауыры бұру» деп түсінбеу керек. Қазақы бауырмалдық басқа туыс, көрші халықтарға да ашық көңіл, дарқан жүрекпен, өз бауырына тарта қарайтын табиғи қасиетіне байланысты айтылып, солай қабылданады...» дейді (Қайдар, 2008: 652). Яғни момын адамның бойында міндетті түрде бауырмалдық болады.

Сонымен, қазақ лингвомәдениеттанымдық концептісінің бірі – *бауырмалдық*. Бұл жеке тұлғаның мейірімділігінен, қайырымдылығынан, қамқорлығынан, сүйіспеншілігінен, ынтымағынан туатын ұлттық мінез. Бұл мінез кісінің асыл қасиетін көрсетіп, беделін арттырады. Бауырмал адам үлкенге де, кішіге де, досқа да, жолдасқа да, жалпы адамзатқа қамқоршы болады. Ата-ананың балаға деген қамқорлығы, баланың ата-анаға деген қамқорлығы қазақ халқында ұлттық тәрбие арқылы қасиетті ұғым ретінде қалыптасқан. Отбасыдағы әр адам бір-біріне бауырмашыл болады.

Кейде бұл қарым-қатынас өзара «әкетайым», «анашым», «ағатайым», «әпкетайым», «айналайым», «алтыным», «күнім» деген сөздер арқылы да тілмен айтылып, кейде айтылмай-ақ жүрекпен сезіледі. 15 томдық сөздік бойынша бұл концептіні беретін лексемалар мен тіркестер мынадай: *бауырмал, бауырмашыл, туысшыл, туысқаншыл, ағайыншыл, кірімді, кірімтал, қайырымды, қайырымшыл, қамқор, үйірсек, іші-бауырға кіргіш, жақын тартқыш, жанашыр, жақыншыл, жақын-туысшыл*. Мұндағы *туысшыл, туысқаншыл* сөздері *бауырмал* сөзіне анықтаушы, соның бір белгісін айқындаушы түрінде айтылады. *Ағайыншыл* сөзі де сондай қызметте дүниеге келген.

Академик Ә.Қайдар «Қазақ – туысқаншыл, бауырмал халық» деген ел аузындағы нақыл сөзді былай талдайды: «<қазақтың бұл ерекше көзге түсетін ежелгі қасиеті. Бұл қасиеттің төркіні жеті атаға толмай қыз алыспайтын салтында жатыр. Жеті атаға дейінгі ұрпақ ертеде бөлінбей бірге өмір сүрген, туысқандық сезім, өзара сый-құрмет, бауырмалдықтың дәстүрге айналуына себеп болған. Туыстық қатынас пен жақындықтың, сүйек шатыстықтың иерархиясы жүйелі түрде таратылып, олардың әрбір түріне мән беріліп, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, дәстүрге айналуы халықтың бұл қасиетін осы күнге дейін шындай түсуде. Ер-азаматтың өз елін, туыстарын, нағашыларын, жас келіннің төркінін сыйлауы, т. т. – керемет дәстүр»» дейді ғалым (Қайдар, 2008: 652).

Сондай-ақ «Қазақ – алыс-жақын көршілеріне бауырмалдығымен, кеңдігімен танылған халық» деген С.Әсіпұлының сөзін былай талдайды: «<бұл жерде қазақтардың басқа (көрші, келімсек, сіңбе, ауып келген, т. б.) халықтарға, ұлт өкілдеріне ұнайтын ақжарқын, қарапайым

мінез-құлқы, құшағын жая қарсы алатын қонақжай әдеті, қолынан келген жәрдемі мен көмегін аямайтын бауырмалдығы сөз болып тұр. Шынында да, әртүрлі саяси, тарихи себептерге байланысты қазақ жеріне келіп уақытша қоныстанып, көбісі тұрақтап қалған басқа ұлт (неміс, корей, еврей, шешен, ингуш, қарашай-балқар, орыс, т. б.) өкілдерінің жағдайы жұрттың бәріне белгілі және қазақтың бұл “бауырмалдығы мен кеңдігі” туралы көбінесе сол халықтардың өздері айтатыны да мәлім» (Қайдар, 2008: 652). Бауырмалдық мағынасынан шығатын *көпшіл, сыйымды* деген ұғымға жинақтала алатын мынадай да мінез сипаты атаулары бар: *сыйымды, кірімді, кірімтал, үйірсек, іші-бауырына кіреді, көпшіл, жұғымды, тіл тапқыш*. Сөздікте келтірілген сөйлемдерді көрсетейік: *Қонақ к і р і м д і екен. Үй иелерінің қабағына, қалжыңына рахаттанып, бұрын көрісіп жүрген адамдай, әңгімеге араласып кетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл). К і р і м д і, жағымды мінезі не сойқанды қылығы жоқ. Елеусіз жүр. Сонда да паң (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ол жұрттың бәрімен тез тіл таба кететін ү й і р с е к жан еді (С.Мәуленов, Шыңдағы шұғыла). Ол сөзуарлау адам екен, қоярда-қоймай, і ш і-б а у ы р ы м а е н і п, баурап әкетіп барады («Қаз. Әдеб.»).*

Осы концептіден өрбитін қайырымдылық концептісін де кішігірім дей алмаймыз. Бұл ұғымды ашатын атаулар *қайырымшыл, қайырымы бар, мейірімді; адамшыл, қамқор, қамқоршыл, біреудің қамын жегіш, қайырымды, қайырымы мол* деген сөздер және сөз тіркестерінен тұрады.

Бауырмалдық концептісін аша түсетін тағы бір макроконцепті - *ағайыншылдық*. Тілдік бірліктері: *ағайыншыл, елшіл, жұртшыл, көпшіл, көпшілікшіл, қауымшыл (Ол бір байыпты сөйлейтін, ерінбей-жалықпай түсіндіре білетін қ а у ы м ш ы л кісі екен (Ы.Жақаев, Менің бақытым.), қоғамшыл, ұжымшыл, ұйымшыл*.

Мұндағы *қоғамшыл, ұжымшыл, ұйымшыл* сөздері туыстық мәндегі ағайыншылдыққа жатпайды, бірақ дәстүрлі қазақ қоғамында бұл атаулар да ағайыншылды бере білген. Ал қазіргі уақытта ресми-іскери қатынастағы қоғам мүшелерінің арасындағы қатынасты атап кеткен.

Шыншылдық, шынайылық қазақ мінезінің жақсыатты болып көрінуге бейжайлық, қалай бар, солай болып көрінгенді жанына жақын көретін, егер жақсыатты болуға ұмтылушылықты көрсе, қаны қараятын, жаны қаламайтын болмысынан шығады. «Адалдық – сөздің таным мен сенімге ұштасуы, оның іс-әрекетке қайшы келмеуі. Шыншылдық адамның азаматтық борышына, ар-ожданына қалтқысыздығы. Адал да шыншыл, әділетті болу — еңбек пен білім алуға, жалпы іс-әрекетке дұрыс көзбен қарау, инабатты, тіршілікте тиянақты, принципті болу деген сөз. Адалдық пен шыншылдық бар жерге кісі әділетті де, кішіпейілдік пен қайырымдылық, қарапайымдылық етіп жүреді, бұлар кісінің аты мен абыройына дақ түсірмейді. “Сырты бүтін, іші түтін”, яғни босқа көлгірситін көзқарас пен мінездегі түрлі жалған көріністер (екіжүзділік, жарамсақтық, жалтақтық, күншілдік, іштарлық, мақтаншақтық, тәкаппарлық т.б.) нағыз адалдық шыншылдықпен еш сыйыса алмайды» (Табылды, 2015: 13-18).

Бұл концептінің тілдік репрезенттары *шыншыл, таза, ақ, шынайы, адал, кіршіксіз, мінсіз, пәк, сенімді, күмән тудырмайтын, тура, тік, турашыл, әділ, әділетшіл, қара қылды қақ жарған, әділ, әділетті, әділетшіл, шыншыл* деген атаулардан тұрады.

Қазақ мәдениетінде *жомарттық* аса дәріптеледі. Жоғары бағаланады. Жомарттық кеңпейілділікпен, ашықтықпен қатар айтылады. *Кең, көңілі дарқан, дүниеге кең, кеңпейіл, пейілі кең, қолы ашық, берген, жомарт, мәрт, мырза, алақаны кең, ашық қолды, берген, берекелі, дарқан, етек-жеңі кең, кең етек, қолы мол / мол қол, қолы сақи, қос етегі кең, сақи, дүниенің бетіне қарамайтын* атаулары градациялық өршу ретімен орналасқан. Сонда қазақ үшін жомарттықтың базасында алдымен кеңілдің, пейілдің кеңдігі тұрады. Ә.Қайдар «Қазақ – құдайы қонағына астындағы жалғыз атын сойып тастайтын жомарт халық» деген тәмсілді «<қазақтың жомарттығын бұлайша сипаттау – әсірелеу емес, ертедегі қазақтар салтында болған басқа туыстас түркі халықтарда кездеспейтін, жақсы дәстүр, жомарттықтың шыңырау шыңы>» деп сипаттаған (Қайдар, 2008: 652).

Адам баласына тек жақсылық ойлап, оған адамгершілікпен жақсылық жасауға бейім, ақжарқын ұлттық мінезді *ақкөңілділік* дейміз. Халық «ақкөңілдің аты арымайтынын, тоны тозбайтынын» көрген, Қожанасырдың ақкөңілділігі аңызға айналған.

Ақкөңіл адамға халық әпенде деген атау беріп, ерекше қастерлеген. Себебі ақкөңіл адам ашық-жарқын, адал ниетті болады. Байтұрсынұлы айтқандай, «*Еңкеңдеп ет аңдыған шалдар да көп, Телміріп бір тойғанын ар қылмаған, А қ к ө ң і л, алаң-бұлаң адамдар көп, Есептеп азын-көпке аңқылдаған*» (А.Байтұрсынов, Шығ.) (Жанұзақ, Омарбеков, Жүнісбек, 2011: 249).

«Қазақ ақкөңіл, аңғал халық» (Ел аузында кездесетін пікір) <ақкөңілділік пен аңғалдық кейде бір-біріне жақын, астарлас қасиеттер. Сондықтан да болар, көңілінде жамандық ойы жоқ, айтқан сөздің бәрін шын керетін, тіпті өтірік айтып тұрса да сене беретін адамның мінезінен аңғалдық та байқалады. Жалпы қазақ табиғатынан байқалатын осы қасиеттер оны ақкөңіл де аңғал халық етіп көрсетеді> (Қайдар, 2008: 652).

«Қазақтар аңқылдаған ақкөңілділігі болмаса, ашкөздігі жоқ халық» (Газеттен) <қазақтың ақкөңілдігі ертеден айтылып, өмірде сан рет, әр жағдайда дәлелденіп келе жатқан, оның табиғи, рухани болмысына тән ұлттық менталитеті іспетті асыл қасиеті екені даусыз (Батырлар. 1999. №10)> (Қайдар, 2008: 652).

Ақкөңілділік концептісін таңбалайтын бірліктер біршама болып шықты: *ашық, арамдығы жоқ, адал, таза, аңғал, ақкөңіл, ақжарқын, ақжелең, ақжүрек, ақкөкірек, ақпейіл, алды кең, ашық-жарқын, ашық жүзді, ашық мінезді, ашық райлы, аузын ашса жүрегі көрінетін, аузын ашса, іші [көмейі] көрінетін, бала көкірек, елгезек, елпілдек, жайдары, жайдарлы, жайқар, жайлы, жайраң, жайсаң, жарқылдақ, жарқын, жарқын жүз [жүзді], желтабан, жүзі жарқын, жүзі [өңі] жылы, кекшіл емес, кенен, кең жүрек, кең қолтық, кең мінезді, кешіргіш, кешірімді, кешірімпаз, кешірімшіл, көңіл жықпас, көйлек жыртпас, көңілшек, күшігін аузымен тасығандай, қабағы ашық, марайма, тетігі аузындағы кісі, тілалғыш.* Әрқайсысының өзі қолданыс өрісі бар, барлық сөздер белгілі бір мағынаны нақтылау үшін пайда болған.

Қазақ мәдениетіндегі ақкөңілділік момындық пен кеңдік, тазалық пен ашықтық, кешірімділікпен толыққанды болады.

Әдептілік те қазақ ұлтының жағымды бір мінез сипаты. Бірақ бұл ұғым негізінен әйел адамдарға қатысты бағаланады. Әдеп сақтау, үлкен-кішінің, отбасы мүшелерінің әрқайсысы өз орнын біліп, қарым-қатынас жасай алу өнерімен байланысады. Әдеппен сөйлеу, әдеппен қимылдау, әдепті бұзбау қазақ әйеліне қойылатын мінез талаптары. «Көп сөйлеп, созбайын, әдептен озбайын» деп Абай ақын әдеппен (қысқа-нұсқа) сөйлеудің өзі әдептілік екенін тіктеп айтады. Әдеппен сөйлеу, артық сөз айтпау, дөрекі сөздерді айтпау, қысқа да нұсқа сөз айту – әдептіліктің белгісі» дейді Ә.Табылды (Табылды, 2015: 13-18).

Қазақ «Қоғамда тұрақталып қалыптасқан әдеп ережелері мен нормаларын берік ұстанатын, әдеп сақтайтын» әйел баласын әдепті деп бағалайды.

Қазақ даласында болған Владимир фон-Герн «Әдеп (арабское слово, означает вежливость, скромность, учтивость) в смысле этой пословицы, означает не только учтивость и вежливость, но также – порядочность, вообще порядок в хозяйстве и даже практичность в жизни, хотя последние два понятия и не составляют перевода слова әдеп» деп, әдептілік адамның бар болмысын қамтитынын, бүкіл мінез сипатын көрсететінін байқайды (Герн фон, 2007: 48-52). Осыған байланысты бұл концептіні беретін сөздер де қазақ тілінде біршама. *Ахлақты, әдепті, бипаз, биязы, биязы мінезді, жібек мінезді, ибадатты, ибалы, иман жүзді, инабатты, инабатшыл, көргенді, кішік, кішіпейіл, майпаз, майпаң, мархабатты, мәйім, мінәйі, сыпайы, тәлімді, тәрбиелі, ізгілікті, ізетті, ілтінатты* деген атаулар – әдептілік концептісінің әртүрлі көзқарастар тұрғысынан аталуы.

Әдептілікті *имандылық* жасайды. «Имандылық – әдептіліктің жарқын көрінісі. Иманды адам әдеппен сөйлеп, әдепті қимылдап, адам баласына тек жақсылық жасайды. Ізеттілік, әдептілікті, мейірімділікті, тазалықты көрсететін бұл ұлттық мінез қазақ халқының ұлттық психологиясына тән құбылыс. Иманды адам – инабатты адам. Ол басқаның адамдық қасиетін

қадірлейді, арын ардақтайды, адам баласына тек жақсылық жасайды. Иманды адамнан басқалар байыппен қарап үлгі-өнеге алады. «Иманы бардың – сыйламы бар» деп, халық иманды адамды жоғары бағалайды» дейді Ә.Табылды (Табылды, 2015: 13-18).

Ұяты бар, өзін емес, өзгені көбірек ойлайтын, адамшылығы жоғары, діншіл адамды иманды адам дейді. «Қазақ – көзі ұйқыда, көңілі иманда жатқан халық» деген ел аузындағы тәмсіл «қазақтың замана талабына сай талпынбай, көзін ұйқыдан әлі аша алмай жүргенін, көп елден артта қалып келе жатқандығын бір көрсетсе, бірақ көңілі баршаға адал, имандылық қасиетін жоймай келе жатқандығын тағы көрсетіп тұр. Бұл қазақ болмысына тән, көпшілік айтып жүрген қасиеттердің бірі» дейді Ә.Қайдар (Қайдар, 2008: 652). Ал «Қазақ – шүкіршілікке бейім халық» дегенді «шынында да, “барымен базар”, Алланың бұйырғанына риза, бергеніне ынсап-тауфиқ қылатын, өткен іске салауат деп, болашағына үмітпен қарайтын, “шүкіршілігі” (Аллаға деген ризашылығы) аузынан түспеген иманды халық. Кез келген қазақтан халін сұрасаң (ол ауырып жатса да, қайғы-қасіретке душар болса да, байлығы асыптасып, мәртебесі өссе де), бәрібір “шүкір!” деп жауап береді. Бұл қазақтың ұлттық менталитетіне тән қасиет болса керек» деп, дәл анықтайды ғалым Ә. Қайдар (Қайдар, 2008: 652). Қазақтар – имандылықты бетке ұстаған халық» деген нақыл сөз де осы топқа жатады.

Бұл мағыналық өрісті, концептіні зиялылық деген ұғым да толтырады.

Зиялылық – әдептілікті, біліктілікті, қайырымдылықты, ұлтжандықты, ұлағаттықты, мәдениеттілікті білдіретін бұл ұлттық мінез. Ұлағатты іс-әрекет жасап, ұрпаққа үлгі өнеге көрсететін зиялы тұлғаны «елдің ері зиялы, ел үшін жанын қияды» деп, халық құрметтейді. Зиялы адам – ұйымшыл. Ол ұжымдағы барлық әрекетке басшы болып, ұйымдастыра біледі. Ұжымының бір мүшесі ретінде әрбір істі жауапкершілікпен орындайды. Зиялы адам – мәдениетті. Ол ұлттық мәдениет пен өнерді жақсы біледі. Мінез мәдениеті, сөз, тұрмыс мәдениеті бойынша, ол басқаларға үлгі көрсетеді. Зиялы деген атау біреуге мінездеме берерде, біреуді танығанда қолданыла бермейді. Бірақ 15 томдық сөздікте зиялы сөзінің мағынасы «ізетті, әдепті, сыпайы» деп ашылған да, «*Қызыңыз сондай өңді, сондай з и я л ы бала*» деген М.Мағауиннің «Көк мұнар» шығармасынан мысал келтірілген. Сонда жалпы бұл сөз жеке адамға қатысты сипат ретінде басында қолданыла берген сыңайлы. Ал қазіргі уақытта зиялы – интеллигент сөзінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде заттанып кеткендіктен бұл қызметте белсенді жұмсалмайды.

Ақылдылық – қазақ ұлтының мінез сипатына жататын ерекшелік болып табылады. «Қазақ – дана, шешен, философ халық» (І. Ергалиев) деген сипат бар. Академик Ә.Қайдар <“...Қазақ халқы, қалыптасқан пікірлерге сүйенер болсақ, – дана халық, шешен халық, дүниенің, болмыстың, өмірдің қыр-сырын терең түсінген философ деген авторлардың сөзін келтіреді. (Ергалиев І. Е., Рысқалиев Т. Х. Қазақ философиясы дегеніміз не? // Адам әлемі. 1999. №1)> (Қайдар, 2008: 652). «Қазақ даналықты сүйетін халық» дейді Мұхтар Құл-Мұхаммед. Академик Ә.Қайдар <көшпелі қазақтардың табиғатына тән бір ерекшелігі — дүниетанымдық қабілеті мен зерделілігі. Сондықтан да болу керек дала философтары қарапайым зат пен құбылыс туралы ой-пікірін көбіне-көп қарапайым түрінде емес, қайткен күнде де астарлап, бедерлеп, бейнелеп, нақыштап білдіруге тырысады. Ақыл-парасатқа жүгінеді, аталы сөзге тоқтайды, сөз құдіретіне бас иеді. Көшпелі халықтардың бірі — қазақтарға да, міне, осы қасиеттер тән. Қазақ ханды да, батырды да өзі бағалайтын халық. Бірақ тұлпар мініп, ту толғаған, ел-жұртын қорғаған батырдан да сөз бастаған ділмар-шешендер мен ел билеген дана билерді жоғары қойған. “Барақ жүнді батырды екі долы қатынның бірі табады, ел билеген дана биді мыңның бірі ғана табады” деп даналықты мадақтайды. Аталардан қалған ғибратты сөзді рухани мирас етіп тапсыру салты да даналықты сүюдің бір айғағы болса керек>» деп осы нақыл сөзді дәл ашып берген (Қайдар, 2008: 652).

«Қазақ аңғалдығы баладай, ақылдылығы — данадай (халық)» деген ел аузындағы тәмсілді «<өтірік пен шынның, адалдық пен арамдықтың паркын көпті көрген қарттай пайымдап жатпай, кім не айтса соған оңай сене қалатын жас бала секілді, бірақ ақыл-парасаты сол мінезіне қарай тым қарадүрсін, қарапайым, жұпыны емес, терең де тегеурінді, даналық

нышанын танытатын абзал қасиеттері бар дегенді білдіреді. Бұл жауаптан қазақ халқының бойында екіұдай қасиеттің бар екенін аңғаруға болады: біреуі – бала мінезіне тән аңғалдық, әр істі пайымдап, оның дұрыс-бұрыстығына көзі жетпей жатып, жас баладай оңай сене қалуы да, екіншісі – ойлау қабілеті, ақыл-парасаты сол баладай жұпыны да қарапайым емес, терең де тегеурінді даналық нышанын танытатындығы» деп, қазақ халқының даналықпен өмір заңдылықтарын, философиялық ой түйіндерін байыппен дәлелдейтінін анық айтады (Қайдар, 2008: 652).

«Дана тұлға «мен білемін» деп кеуде қақпайды, білетінін әсерлі әдеппен, ұлылықпен, ұлағаттылықпен ұғындырады. Ол көп біледі, біле беруден жалықпайды, білгендерін айналасына әртүрлі тәсілдер арқылы әдеппен үйрете біледі.

Даналық мінезі қалыптасқан жеке тұлғаның ақыл – парасаты айналасына нұрын шашып тұрады. Оның сөзі қисынды, ойы терең, іс – әрекеті әдепті, үлгілі болады. «Ұлық болсаң, кішік бол» дейді халық. Дана адам кішіпейіл болады (Табылды, 2015: 13-18).

Қазіргі білім мен техника заманында қазақ халқының бұл мінезі біліммен байланысты жаңа атауларды жасады. Сөйтіп, қазіргі қолданыста *білімқұмарлыққа* қатысты сөздер көп. Және қазақ мәдениетінде білімқұмарлықты адам мінезінің жағымды, жақсы сипатына балау басым. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінің» 15 томдығынан жинаған мына сөздер синтетикалық жолмен көбірек жасалған: *алғыр, білгір, білгіш, білікті, білімдар, білімді, білімқұмар, білімпаз, біліскер, ғылымпаз, зейінді, зейілді, зерделі, жан-жақты, көзді, көзі ашық, көзі қанық, көзді-қарақты, көкірегінде көзі бар, көкірегінде [кеудесінде] оты бар, ойлы, ойшаң, ойшыл, оқымысты, саналы, сауатты, талабы таудай, талапты, ізденгіш, ізденімпаз.*

Жаугершілік заманда, ел, жерді жаяулап, атпен, қарумен, қарусыз, сөзбен, мыспен қорғаған заманда қазақ ерлерінің батырлығы мен қайтпас қайсарлығына байланысты көптеген атаулар шыққан. Ол атаулар қазақ ерлерінің ең жақсы мінез сипаты ретінде аталған. Сондықтан ер адамдарға тән мінез атаулары қазақ тілінде біршама. Атап айтқанда, *қайсар, айбарлы, айбатты, айбынды, айдынды, албырт, албыт, арлы, батыл, бірбеткей, дітіне берік, ержүрек, ер көңілді, жанкешпе, жанкешті, жанқияр, жаугер, жаужүрек, жүрегінді түгі бар, жүрекжұтқан, жүректі, жігерлі, көз жоқ, көкжал бөрідей, қадалған жерден [жерінен] қан алатын, қажымас, қажырлы, қайсар, қайтпас, қайыспас, қарағайдың қарсы біткен бұтағындай, қасқыр жүрек, қауға тиген өрттей, намысшыл, намыскер, намысқой, намысқор, намысты, өжет, өр кеуде, өрмінез, өрмінезді, өткір, тік, тік мінезді.* Бұл сипаттар қазіргі қазақ қоғамына байланысты нақты адамдардың мінез сипатынан сирек көрінуі мүмкін. Бірақ әр қазақтың мінез түбінде жатқан ел басына күн туғанда көрінетін мінез деп ойлаймыз. Бірақ бұл мінездердің мағынасы да көпшілікке түсініксіз, көне емес, яғни жалпы қазақ санасында бар ұғымдар. Сондықтан бұлардың қазақ мінез сипат атауларына жатқыза отырып, *қайсарлық* деген концептінің аясына топтауға болады деп ойлаймыз. Адамның қайсарлығы, қайтпастығы, үміт-арманы, алға қарай ілгерілеу талабы неғұрлым биік болса, оның қабілет, таланты да өміршең болып келеді.

Қорытынды

Сонымен, біз мақалада қазақ халқының бойындағы өзгеге және өзіне қатысты жағымды мінез атауларын лингвомәдениеттанымдық концептілер аясында қарастырдық. Мақаланың көлеміне байланысты байсалдылық, кісілік (адамгершілік), бауырмалдық, момындық, қайырымдылық, ағайыншылдық, шынайылық, жомарттық, ақкөңілділік, әдептілік, имандылық, зиялылық, ақылдылық, батырлық концептілерінің тілдік репрезенттарын жинақтадық. Талдау нәтижесінде 1) адамның өзіне деген қарым-қатынасы; 2) өз-өзін көпшілік ортада ұстауы; 3) адамның ерік-жігерін танытушы; 4) адамның басқа адамдарға деген қатынасы; 5) еңбекке, жұмысқа деген қатынасы; 6) адамның адамгершілік қасиеті; 7) заттарға және дүние мүлікке деген қатынасы негізінде мінез атауларын топтастыруға болады деген қорытындыға келе, қазақ халқы өзіне емес, өзгеге қарым қатынасына қатысты мінез сипаттарын көбірек бағалайтыны белгілі болды. Екіншіден, қазақ мәдениетінде біреудің

«мендік» шекарасынан аспау, өзгені өзі тұрғысынан бағалау алдыңғы орында болатыны анықталды. Үшіншіден, қазақ құндылықтар жүйесінде орын алатын концептілер адам мінезіне қатысты концептілер жүйесімен бірдей болатыны айқындалды. Төртіншіден, қазақ ұлтының жағымды мінез сипаттары исламдағы көркем мінез сипатымен сәйкес келетіні белгілі болды. Бесіншіден, адамның табиғи болмысында бар сапалар – шынайылық, салмақтылық, ақылдылық – қазақ мәдениетінде бағаланатын сапалар болып шықты. Зерттеу аяқталмағандықтан үлкен қорытынды жасауды келесі зерттеу нәтижелеріне қалдыра отырып, әзірге қолда бар материалдар бойынша жоғарыдағыдай қорытындымен аяқтаймыз.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті ЖТН BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. I том. Адам. – А., 2009. – 784 б.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том / Құраст. Б.Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. 5-том. – Д – Ж – 518 б.
 Алдамұратов Ә., Рақымбеков Қ., Бапаева М., Нығметова Г., Түрікпенов Ж. Жалпы психология: оқу құралы – Алматы: Нур-Принт, – 2020 – 111 б.
 Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – А.: Ғылым, 1975. 3 б.
 Covey Stephen R. The 7 Habits of Highly Effective People: Powerful Lessons in Personal Change. New York, NY: Simon & Schuster, 2013. – 391 p.
 Ахметжанова З. Очерки по национальной концептологии. Алматы: Елтаным, 2012. – С. 74
 Табылды Ә. Ақкөңілділік мінез әдебі: 6 сынып. / Ә. Табылды // Ұлттық тәрбие = Национальное воспитание. – 2015. – №2. – 13-18 бб.
 Қайдар Ә. Қазақ қандай халық? – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 652 б.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том / Құраст. Ж.Қоңыратбаева, Ғ.Қалиев, Қ.Есенова және т.б. – Алматы, 2011. 6-том. – Ж – Ж – 203 б.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том / Құраст. Б. Момынова, Б.Сүйерқұлова, А.Фазылжанова және т.б. – Алматы, 2011. 7-том. – Ж – К – 241-242 бб.
 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том / Құраст. Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы, 2011. 1-том. – А – А – 249 б.
 Герн фон В. К. Характер и нравы казахов // Этнопедагогика. – 2007. – №5. – С. 48-52

References

- Qaidar Ä. (2009) Qazaqtar ana tılı älemінде: etnolingvistikalyq sözdik. I tom. Adam. A., 2009. 784 b. [Kaidar A. Kazakhs in the world of their native language: ethnolinguistic dictionary. Volume I. Man. A., 2009. 784 p.] (in Kazakh)
 Äbılqasymov B., Bizaqov S., Jünisbekov Ä. және t.b. (2011) Qazaq ädebi tiliniñ sözdıgı. On bes tomdyq. 5-tom. Almaty, 2011. 5-tom. D – J, 518 b. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 5 comp. Abylkassimov B., Bizakov S., Zhunisbekov A. and others – Almaty, 2011. Volume 5. - D-J, 518 p.] (in Kazakh)
 Aldamuratov Ä., Raqymbekov Q., Bapaeva M., Nygmetova G., Türıkpenov J. (2020) Jalpy psihologia: oqu qūraly, Almaty: Nur-Print, 2020. – 111 b. [Aldamuratov A., Rakhimbekov K., Bapaeva M., Nygmetova G., Turkpenov Zh. General psychology: textbook. Almaty: Nur-print, 2020. – 111 p.] (in Kazakh)
 Әл-Farabi (1975) Әлеуметтік-жетикалық traktattar. – А.: Fylym, 1975. 3 b. [Al-Farabi. Socio-ethical treatises. - A.: Science, 1975. 3 p.] (in Kazakh)
 Covey Stephen R. (2013) The 7 Habits of Highly Effective People: Powerful Lessons in Personal Change. New York, NY: Simon & Schuster, 2013. – 391 p. (in English)
 Ahmetjanova Z. (2012) Ocherki po nasionälnoi konseptologii. Almaty: Eltanym, 2012. S.74. [Akhmetzhanova Z. Essays on national conceptology. Almaty: Eltanym, 2012. – 74 p.] (in Russian)
 Tabyldy Ä. (2015) Aqkōñıldılık minez ädebi: 6 synyp. / Ä. Tabyldy // Ülttyq tärbie = Nasionälnoe vospitanie. – 2015. - №2. 13-18 bb. [Tabyldy A. Good-natured manners of behavior: 6th grade. National Education. – 2015. - №2. Pp.13-18] (in Kazakh)
 Qaidar Ä. (2008) Qazaq qandai halyq? Almaty: Daik-Pres, 2008. 652 b. [Kaidar A. What kind of people is Kazakh? – Almaty: Dyke-Press, 2008 – 652 p.] (in Kazakh)
 Qoñyratbaeva J., Qaliev Ğ., Esenova Q. және t.b. (2011) Qazaq ädebi tiliniñ sözdıgı. On bes tomdyq. 6-tom, Almaty, 2011. 6-tom. J – J, 203 b. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 6 comp. Konyratbaeva Zh., Kaliyev G., Yesenova K., and others – Almaty, 2011. Volume 6. G – G, 203 p.] (in Kazakh)

Momynova B., Süierqūlova B., Fazyljanova A. және т.б. (2011) Qazaq әдеби тілінің сөздігі. On bes tomдық. 7-tom Almaty, 2011. 7-tom. J – K, 241-242 bb. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 7 comp. Momynova B., Suyerkulova B., Fazylzhanova A. and others – Almaty, 2011. Volume 7. J – K, Pp. 241-242] (in Kazakh)

Janūzaq T., Omarbekov S., Jünısbek Ä. және т.б. (2011) Qazaq әдеби тілінің сөздігі. On bes tomдық. 1-tom, Almaty, 2011. 1-tom. A – A, 249 b. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 1 comp. Zhanuzak T., Omarbekov S., Zhunisbek A. and others – Almaty, 2011. Volume 1. – A – A, 249 p.] (in Kazakh)

Gern fon V. K. (2007) Harakter i nrawy kazahov Etnopedagogika. 2007. №5. S. 48-52 [Gern von V. K. Character and morals of Kazakhs Ethnopedagogy. – 2007. – No. 5. Pp. 48-52] (in Russian)

А.С. Барменқұлова^{1*} , А.Ә. Жаңабекова² , Ж.А. Манкеева²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: bs.aida@mail.ru

ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІҢ КОРПУСТА БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. Мақалада Қазақ тіліндегі этномәдени бірліктер жүйесіндегі заттық мәдениет атауларына жасалған сипаттамаларды қазақ тілінің ұлттық корпусына енгізу және корпуста белгілеу, берілу жолдары айтылады.

Этномәдени бірліктер қазақ тілінің ұлттық болмысын танытатын, ұлт тілін, дәстүрін, дүниетанымын, рухани әлемін сақтаушы кумулятивтік қызметі зор тілдік таңбалар болып табылады. Осы ретте бүгінгі ұрпаққа тілде бейнеленген этномәдени бірліктер арқылы дүниенің қазақи бейнесін жеткізу – қазіргі жаһандану заманында жас ұрпақтың білім-білігін арттыру үшін оңтайлы да тиімді құрал ретінде өзекті мәселе. Бүгінгі жас ұрпақтың кітаптан емес, ақпараттық құрылғылар арқылы оқуды, білім алуды дағдыға айналдырып бара жатқаны белгілі. Осымен байланысты тіл арқылы бүгінгі ұрпақты ұлттық құндылықтарымызбен сусындатып, ұлттық білім қорын келешек ұрпаққа жеткізу – аса маңызды. Заттық мәдениеттің ұлттық сипаттық жүйесі халық тұрмысының ең негізгі көрсеткіші тіл арқылы сақталған тіл иесі санасында жалғасып, бүгінгі өміршеңдігімен құнды. Сонымен қатар ол басқа халықтардың мәдениетімен ұштаса отырып дамиды. Бірақ кез келген ұлттың дүниетанымы, ұлттық болмысы, ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан ғасырлар бойы жасаған ұлттық мәдениеті оның тілінде көрініс табады. Сондықтан ұлттық мәдениеттің тірегі де тілде.

Қазіргі таңда антропозектік бағытта тілге зерттеу жүргізу қарқынды жүруде. Осымен байланысты аталған бағытта үдерісті тереңдетіп, кеңейтіп Ұлттық корпустар құрастырудың өзектілігіне айқындалуда. Қазақ тілінің ұлттық корпусы осындай ұлттық мәдени бірліктерді кең арнада сақтаушы, ұрпаққа танытушы қызметін атқаратын заманауи инновациялық-ақпараттық құрал болып табылады.

Мақаламызда Қазақ тілінің ұлттық корпусына этномәдени бірліктерді енгізудің жолдары сипатталып түсіндіріледі: этномәдени бірліктерді Ұлттық корпуста енгізуде *кодтау, модельдеу, алгоритмдік-программалық* тәсілдер пайдалану: ең алдымен корпус базасын құруға негіз болатын этномәдени бірліктер жинау, олардың мәдени-семантикалық топтарын анықтап, сол топқа жататын сөздердің тізімін жасау. Олардың әрқайсысына белгі-код қойылғаннан кейін ғана программист мамандарға беру. Программист мамандар этномәдени бірліктерді белгілі бір алгоритмге салып, әрі қарай корпуста ашық пайдалануға қолжетімділікті туғызу үшін бағдарламалық өңдеу жұмыстарын қарастыру үстінде.

Ғылыми-зерттеу жұмысымызда Қазақ тілінің ұлттық корпус базасында айқындалған белгіленімдерді (морфологиялық, сөзжасамдық, семантикалық, лексикалық, фонетика-фонологиялық белгіленімдері) қазақ тілінің корпусына мәдени-семантикалық белгіленімдер ретінде енгізу мәселелерін қарастыруға арналған.

Тірек сөздер: корпус, этномәдени бірліктер, белгіленім, лексикографиялау, белгі-код, тег.

А.С. Барменқұлова^{1*}, А.А. Жаңабекова², Ж.А. Манкеева²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

²Институт языкознания имени А.Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

*e-mail: bs.aida@mail.ru

ПУТИ ПЕРЕДАЧИ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ В КОРПУСЕ

Аннотация. В статье обосновывается необходимость включения в национальный корпус казахского языка наименований материальной культуры в системе этнокультурных единиц казахского языка посредством их описания, а также необходимость их разметки в корпусе.

Этнокультурные единицы являются языковыми символами с большой кумулятивной функцией, отражающими национальную идентичность казахского языка, сохраняющими язык, традиции, мировоззрение, духовный мир нации. Известно, что сегодняшнее молодое поколение приобретает навыки чтения, обучения не из книг, а с помощью информационных устройств. В связи с этим очень важно через язык наполнить сегодняшнее поколение нашими национальными ценностями и донести национальную базу знаний до будущих поколений. Национальная характерная система материальной культуры, являющаяся важнейшим показателем жизни народа,

продолжается в сознании носителя языка и ценна своей жизнеспособностью и сегодня. Она также развивается в сочетании с культурой других народов. Но мировоззрение, национальная идентичность любой нации, национальная культура, которую она создавала на протяжении веков, передавалась из поколения в поколение, отражаются в ее языке. Поэтому опора национальной культуры есть и в языке.

В настоящее время ведется интенсивное изучение языка в антропоцентричном направлении. В связи с этим углубление и расширение процесса в данном направлении определяется актуальностью сборки национальных корпусов. Национальный корпус казахского языка представляет собой современный инновационный информационный инструмент, сохраняющий такие национально-культурные единицы в широком русле и представляющий их следующему поколению.

В нашей статье описаны способы внедрения этнокультурных единиц в Национальный корпус казахского языка: кодирование, моделирование, использование алгоритмико-программных подходов при внедрении этнокультурных единиц в Национальный корпус: прежде всего, сбор этнокультурных единиц, которые являются основой для создания базы корпуса, определение их культурно-семантических групп и составление списка слов, относящихся к этой группе. Передача данных профессионалам-программистам происходит только после проставления разметки-кода. Специалисты-программисты работают над разработкой программного обеспечения для построения этнокультурных единиц на определенном алгоритме и создания в дальнейшем доступа к открытому использованию в корпусе.

Научно-исследовательская работа посвящена рассмотрению вопросов включения в корпус казахского языка разметок, определенных на базе Национального корпуса казахского языка (морфологические, словообразовательные, семантические, лексические, фонетико-фонологические разметки) в качестве культурно-семантических разметок.

Ключевые слова: корпус, этнокультурные единицы, разметка, лексикографирование, разметка-код, тег.

A.S. Barmenkulova^{1*}, A.A. Zhanabekova², Z.A. Mankeeva²

¹Kazakh National University Al Farabi, Almaty, Kazakhstan;

²A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: bs.aida@mail.ru

WAYS OF TRANSMISSION OF ETHNOCULTURAL UNITS IN THE CORPUS

Abstract. The paper substantiates the need to include in the national corpus of the Kazakh language the names of material culture in the system of ethnocultural units of the Kazakh language through their description, as well as the need for their marking in the corpus.

Ethnocultural units are linguistic symbols with a large cumulative function, reflecting the national identity of the Kazakh language, preserving the language, traditions, worldview, and spiritual world of the nation. Therefore, the language is supported by national culture.

Currently, intensive language study is being conducted in an anthropocentric direction. In this regard, the deepening and expansion of the process in this direction are determined by the relevance of the assembly of national buildings. The national corpus of the Kazakh language is a modern innovative and informational tool that serves as a guardian of such national cultural units in a broad way, a carrier of them for generations.

The research paper describes the ways of introducing ethnocultural units into the National Corpus of the Kazakh language: coding, modeling, and using algorithmic and programmatic approaches when introducing ethnocultural units into the National Corpus. First of all, collecting ethnocultural units that are the basis for creating the corpus base, determining their cultural and semantic groups and compiling a list of words related to this the group. Transfer each of them to professional programmers only after applying the markup code. Programmers must work on a certain algorithm and carry out further processing. Works to be done in the future are considered as well.

The research work is dedicated to the consideration of the issues of inclusion in the corpus of the Kazakh language of markings defined based on the National corpus of the Kazakh language (morphological, word-formation, semantic, lexical, phonetic, and phonological markings) as cultural and semantic markings.

Keywords: corpus, ethnocultural units, markup, lexicography, sign-code, tag.

Кіріспе

Қазіргі кезде жаһандануға байланысты жаңа ақпараттарды игеру мақсатында орыс тіл білімінде немесе шетел тіл білімінде үлкен жетістіктерге жетіп отырған тілдік корпустар бар. Шетелдік ғалым Э. Финеган корпустық лингвистикаға табиғи тілдің қолданысы зерттеуге бағытталған корпусты құрастыру мен қолдануды қажет ететін қызмет түрі деген анықтама

береді (Finegan, 2004). Заманауи Қазақстанның да рухани-танымдық жаңа деңгейі Қазақ тілінің ұлттық корпус жасау қажеттілігін көрсетіп отыр. Өйткені, Ұлттық корпусарды құру мәселесі шетел тіл білімінде ХХ ғ. 60-жылдары басталса, орыс тіл білімінде ХХ ғ. 80-жылдары, ал қазақ тіл білімінде осы соңғы жылдарда ғана қолға алынды. Қазақ тілінің корпусық лингвистика мәселесін профессор А.Қ. Жұбанов көтерді. Ғалымның пікірінше, корпусық лингвистика қазақ тіл білімінің де ерекше саласы ретінде қалыптасатын болса, қазақ тілшілеріне көлемді тәжірбиелік материалдарды пайдалануға, қажетті деген тілдік деректерді тез тауып алуға және оларға тиісті деген өңдеулер жүргізуге мүмкіндік тудырады. Осының бәрі қазақ тіліне қатысты зерттеулердің шынайылыққа (ақиқаттыққа) жетудің эмперикалық тәсілдеріне жаңаша көзқараспен қарауға және ғылыми айналым аясына аса маңызды тілдік материалдарды енгізуге жағдай жасайды (Жұбанов, 2017: 4).

Тіл корпусы және онымен байланысты ғылым, корпусық лингвистика тақырыбы ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басында лингвистердің өміріне өте тез енген сала. Егер біз лингвистиканың анықтамасы бойынша өте заманауи саланы атағымыз келсе, онда бірінші кезекте ойымызға корпусық лингвистика келеді. Бірақ, аталған сала бойынша лингвистерге толық түсінік әлі келген жоқ, дей тұрғанымен корпусық тіл білімі мен ғылыми зерттеулердегі рөлін мойындау қазір өте қарқынды өсуде. Корпус деген не? Тіл корпусы – берілген тілдегі мәтіндердің электрондық жинағы. Егер сіз мәтіндерді әртүрлі бөлшектерден жиналған күрделі ойыншық деп елестетсеңіз, онда бала ойыншықпен ойнай алады, көңіл көтере алады, ал лингвист мәтінді бөлшектейтін жаман бала сияқты әрекет етеді, оған басқа ештеңе қажет емес. Себебі мәтіннен қарапайым адамға мағына қажет, оған не айтылғанын түсіну керек, ал лингвист оны бірден бөлшектей бастайды. Осы мүмкіндікті лингвистерге тіл корпусары береді.

Лингвистер мәтіндерді арнайы бағдарламалардың көмегімен өңдейді. Бұл, әрине, автоматты түрде жасалады. Корпус неғұрлым үлкен болса, соғұрлым жақсы. 100 миллион сөзқолданыстан тұратын корпус болды, бұл ұзақ уақыт бойы көлемі мен саны жағынан үлкен корпус болып саналды. Ал қазір миллиардтаған базадан тұратын корпус аз емес. Көлемі тіпті көптеген миллиардтардан асады – оған интернет үлкен мүмкіндік береді. Мәтінді қолмен белгілемейтініңіз анық. Мәтінді өңдеу бағдарламалары бар. Бұл салада қолмен араласуды қажет етпейтін бағдарламалар бағаланады. Осылайша, өңделген мәтіндер, аннотацияланған мәтіндер корпусы құрайды. Бұл бізге зерттеу жұмысын жүргізуде мысалдарды тез әрі жан-жақты іздеу үшін қажет. Мен, мысалы, септіктерді зерттеумен айналысамын делік. Дәстүр бойынша, лингвистер кітапты ашып, септіктердің түрлі формаларын жинайды, содан кейін карталар пайда болды – бұл көп уақытты алатын жұмыс, бірақ көп тілдік бірлік пен материал жинау ғылыми жұмыстың маңызды бөлігі деп саналады. Ғылыми тұрғыдан алғанда ақсайтын, бірақ жинаған материалдары құнды жұмыстар бар. Материалдарды да жинауға айлар емес, жылдар да кететін. Қазір Корпус материалды қолдап жинау жұмысын өте қысқартып, уақытты үнемдеуге септігін тигізуде. Бұрын материалды жинауға жылдар кетсе, қазір материалды бірнеше минут ішінде жинауға болады.

Тілдік корпусарды құрастырудың қиындығын айқындап, саралап берген профессор А.Қ. Жұбанов қазақ тілінің ұлттық корпусын құрастыруды орталықтандыру, мемлекеттік дәрежеде барлығы бірдей жұмыла кірісу керектігі туралы 2014 жылғы «Ана тілі» газетінің бетінде осы мәселеге қатысты бағдарламалық мақала жариялады. Ғалым ол туралы былай дейді: «Ұлттық тіл мәтіндерінің компьютерлік корпусын құру жобасы бір ғана ғылыми ұйымның шешетін мәселесі емес және ол зерттеу жұмысы 3-5 жылда аяқтала қояды деуге де болмайды. Себебі, бұл аса күрделі және оның нәтижелері әлемдік дәрежедегі аса маңызды ғылыми жұмыс болып саналады. Зерттеу жұмысының мақсатына сай орындалатын міндеттері мен сала-салаға кезең-кезеңге бөлініп, тек қана ғалымдар қауымдастығын құру арқылы ғана ауқымды нәтижеге жетуге болары сөзсіз. Қазақ тілінің ұлттық корпусарын жасау – көп болып жұмылып атқаратын ұлттық құндылығымыз. Сондықтан Қазақстанның әр жерінде бірінен-бірі дербес атқарылып жатқан корпус жасау ісін орталықтандыру керек. Оған Қазақстанның әр

жерінде ғылыми-педагогикалық қызмет атқарып жүрген ғалымдардан арнайы лингвистикалық топ құру керек. Өйткені, тілдік бірліктерді модельдеу – өте күрделі мәселе Сондай-ақ тілдік корпустар құрастырудың өзі ең алдымен лингвистикалық белгіленім талдамасын жасауға тіреледі. Осы кезге дейін жасалып жатқан корпус жасау тәжірибесіндегі нәтижелерді бір орталыққа жинақтау керек. Кітап, газет-журнал шығаратын баспалармен шартқа отырып, мәтіндердің электронды нұсқаларын алу қажет» – дейді (Жұбанов, 2014: 9).

Қазіргі уақытта мәтіндерде лингвистикалық және басқа ақпарат түрлерін ұсынудың жалпыға бірдей танылған стандарттары жоқ. Text Encoding Initiative (Tei) арнайы халықаралық жобасы стандартталған белгілеу құралдарын әзірлеуге арналған. Ол үшін SGML құжаттарын белгілеудің жалпыға бірдей танылған халықаралық тілі немесе оның XML ішкі жиыны қолданылады. Корпуста болуы мүмкін белгілеу түрлерін шартты түрде лингвистикалық және сыртқы лингвистикалық деп бөлуге болады. Соңғыларына мыналар жатады:

– мәтінді пішімдеу ерекшеліктерін көрсететін белгіленім (тақырыптар, абзацтар, шегіністер және т. б.);

– автор мен мәтін туралы мәліметтерге қатысты белгіленім. Сонымен қатар, автор туралы ақпарат оның атын ғана емес, сонымен қатар жасын, жынысын, өмір сүрген жылдарын және тағы басқаларын қамтуы мүмкін, ал мәтін туралы ақпарат, әдетте, тақырыптан басқа, ол жазылған тілді, басылымның жылы мен орнын және т. б.

Мұндай ақпараттың болуы мәтіндік мәліметтер базасында іздеуді едәуір егжей-тегжейлі көрсетуге мүмкіндік береді, сонымен қатар тиісті құжатты сәйкестендіру құралдарын ұсынады.

Қазіргі кезде қазақ тіл білімінде тілдік корпустарды құрастыруға қатысты қазақ тілінің тілдік деңгейінің зерттеу нысанына сәйкес лингвистикалық белгіленімдер, морфологиялық деңгейде белгіленім қою – аннотациялау жұмыстары жүргізілуде. Орыс тіл білімінде лингвистикалық ақпаратты «разметка» деп атайды. Ал, бұл терминді профессор А.Қ. Жұбанов қазақ тілінде «белгіленім» немесе «белгі-код» терминдерімен атауды ұсынды. Тілдік корпустарды жасауда осы терминдер белсенді қолданылып жүр. Корпуста этномәдени бірліктерге қатысты белгіленімдердің сипатына қарай оларға тегтар пайдаланылады. Мұндағы белгі-код «тег» сөзі (ағыл. tag – ярлық. Анотациялау дегеніміз – қазақ әдеби тілінен сұрыпталып алынған таңдама мәтіндердегі сөзформаларға лингвистикалық мәліметтер беріп, ақпараттандыру. Лингвистикалық белгі-код қою арқылы тілдік мәліметтерді бейнелесе, белгілер семантикалық (лексика-семантикалық), морфологиялық, синтаксистік сипатта болады. Ұлттық корпуста сөз табына, септелуіне, тегіне, жіктелуіне, шырай, жанды-жансыздығына қарай оларға морфологиялық, синтаксистік белгіленімдер қойылады. Ал, семантикалық талдаулар арқылы мәтін ішінде қажетті белгіленімдер қойылады. Корпус жасағанда белгіленімдердің барлығын бір уақытта енгізу қиындық туғызды. Корпустарда лингвистикалық белгіленімдер кезең-кезеңімен асырылып отырады. Осы аталған белгіленімдерді «терең анотацияланған» (глобоко аннотированный) деп аталады. Лингвистикалық белгіленімдерді автоматтандыратын арнайы бағдарламалар жасалады. Корпустарға белгіленімді қою ең күрделі жұмыс деуге болады. Корпустардың көлемінің үлкен болуына байланысты жұмысты күрделендіре түседі.

Сондықтан да, корпуста этномәдени белгіленімдер қою шартты түрде арнайы тәгтерді «тіркеп» жазу арқылы белгіленетін болады.

Бүгінгі ақпараттық технология заманында кез келген ғылым саласын цифрландыру мәселесі гуманитарлық ғылым салаларына да қажеттілік туғызды. Өйткені қазір барлық қоғамдық қызмет түрлері мен оқу-білім алу жүйесі компьютерлік техника арқылы орындалуда. Ғылым дамыған сайын кез келген қызмет түрін жеңілдету, оңтайландыру қажеттік тудырып отыр. Қазақ тілінің ұлттық корпусын жасау да лингвистикалық зерттеулер жүргізудің мүмкіндігін арттыру, мемлекеттік тілді корпустық ресурстар арқылы жедел меңгерту мақсатын көздейді. Қазақ тілінің ұлттық корпусы негізінен, этнос тіліндегі

материалдық және танымдық мәдени ақпараттарды жеткізуші де қызмет атқаратын Ұлттық корпусқа этномәдени бірліктерді енгізудің маңызы зор.

Қазақ тілі түсіндірме сөздіктерінде этномәдени бірліктер беруде бірізділік сақтала бермейді, соның негізінде сөздікті пайдаланушыға ұлттық құндылықтарды жеткізу жағы әлі де тереңдетуді, жетілдіруді қажет етеді. Осы орайды қазақ тіліндегі этномәдени бірліктерді лексикографиялаудың әдіс-тәсілдерін айқындаудың мәні зор, ол мәселе этномәдени бірліктерді Қазақ тілінің ұлттық корпусына этномәдени белгіленімдер енгізу әзірлемесін жасау міндетін алға шығарады. Осымен байланысты әлемдік Ұлттық корпустардағы этномәдени белгіленімдерді енгізудің әдіс-тәсілдерін зерттеп, саралау қажеттілігі туындайды. Соның барысында қазақ тіліндегі мағыналық құрылымында этномәдени семантикасы бар тілдік бірліктерді жинақтау арқылы этномәдени бірліктерді түсіндірме сөздікте лексикографиялаудың жолдары айқындалады.

Қазақ тілінің ұлттық корпусында этномәдени бірліктерді кодтаудың технологиясын жасау және Қазақ тілінің ұлттық корпусына этнобелгіленімдерді енгізу жұмыстарын да қарастырудың маңызы зор.

Материал және әдістер

Ғылыми-зерттеу жұмысымызда тіл білімінде лексикалық бірліктерді зерттеуде қалыптасқан әдіс-тәсілдерді, оның ішінде қазақ тіліндегі этномәдени бірліктерді жинауда жинақтау, топтастыру (классификациялау) тәсілдері қолданылады. Этномәдени бірліктердің түсіндірме сөздіктердегі лексикографиялану жолдарын айқындауда сипаттамалы, синонимдік, суреттемелі, иллюстрациялық т.б. дефиницияны беру тәсілдері негізге алынады. Этномәдени бірліктерді Ұлттық корпусқа енгізуде кодтау, модельдеу, алгоритмдік-программалық әдістері пайдаланылады.

Әдебиетке шолу

Тіл тек қана коммуникативтік қызмет емес, өз бойында этномәдени ақпараттарды жинақтап, сақтаушы, оларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші және ұлттарды бір бүтін етіп тұтастырушы кумулятивтік те қызмет атқарады. Ғаламның тілдік бейнесі тіл мен мәдениеттің бір-бірімен сабақтастығында қалыптасып, тіл арқылы тіл иесінің ұлттық болмысының сипаты, ұлттық рухы танылады. Ғасырлар бойы мазмұнына сіңірілген тілдің осы құдіретті қызметі мен қасиетін қағида еткен тіл білімінің когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану, этнолингвистика т.б салалары кең қанат жайып дамып келе жатыр.

Ш. Уәлиханов, Қ. Жұбанов, Ә. Марғұлан, М. Әуезов өз еңбектерінде тіл мен мәдениеттің бір-бірімен тығыз байланыстылығына мән бергені белгілі. Мысалы, Қ. Жұбанов тіл арқылы халықтың тағылымдық мұраты мәдени әрі тілдік мұра ретінде сақталатынын және этностың әр дәуірдегі ұрпақ өкілдеріне тіл мен мәдениетті табыстыратын жаңа саланың дүниеге келетіні туралы сол кезеңдердің өзінде-ақ болжам айтқан. Ғалымның «халықтардың тұрмыс қалпы түрлі-түрлі болған соң, олардың әр затқа қоятын аттары да түрлі-түрлі. Тіл ұзақ заман жасалады, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты» – деген пікірі ұлт мәдениетінің ұрпақ жалғастығын сипаттаса, ал, мәдениет жай өмірдің туындысы ғана емес, белгілі бір қоғамда өмір сүрген рухани әрі материалдық қоры бар іргелі елдің өмір тіршілігінің қажетті туындысы деп қарауын: «Мәдениет – қазанның күйесінше жұғатын нәрсе емес, мәдениеттің белгілі бір сатысы көксегендей жағдай тумаған болса, жоғары мәдениеттің өзі келіп ауызға түспейді» деген пікірлерінен көруімізге болады (Жұбанов, 1999: 7). Ертедегі мәдениеттің көріністері, олардың салт-дәстүрілері тіл арқылы сақталып, бізге жеткендігін көреміз.

Қазіргі тіл білімінде тілді мәдени-танымдық тұрғыдан арнайы зерттеу лингвомәдениеттану саласының еншісінде. Тіл мен мәдениеттің байланысын лингвомәдениеттану саласы құрайды. Лингвомәдениеттанушы ғалым В.И. Телия лингвомәдениеттану саласының басты мақсатын былай түсіндіреді: «Тіл мен мәдениеттің өзара

қатынасын қазіргі заман мәдени ұлттық сана-сезім тұрғысынан қарастырып, оның тілдегі көрінісін зертеу мен сипаттау» (Телия, 1987: 28). Демек, Лингвомәдениеттану мәдениеттің тілдегі синхрондық жағын сипаттап, түрлі тарихи кезеңдердегі тіл тұтынушының айналадағы тылсым дүниенің сырларын, мифтік пайымдарын, наным-сенімдерін бейнелеген тілдік деректері, көне этномәдени сөз қолданыстары арқылы халықтың бай ауыз әдебиеті мен көркем әдеби мәтініндегі ұлттық-мәдени компоненттері мен ескіліктері келіп жетті. Соның негізінде тілде сақталған халқымыздың этномәдени даму жолдарын көрсететін материалдық және рухани құндылықтарымыз танылады. Осы арада материалдық мәдениет атаулары да рухани мәдениетпен қатар өз бойында ұжымдық стереотипті сіңіріп, қалыптасады, бір этностың ұжымда тұрмыс кешіп жатқан адамдардың күнделікті тұрмыс барысындағы тіршілік мұқтаждықтарынан туындап қалыптасқан. Материалдық мәдениет пен рухани мәдениеттің бір-бірімен тығыз байланыстылығы екеуін бір бүтіннің екі жағы деп қарастырыруға негіз болады. Өткені, адамды қоршаған табиғат пен өмір сүруші субъектінің қатынасы барысында айналадағы дүниені танып, өз ақыл-ойының елегінен өткізіп, табиғаттың затын өз затына өңдеп айналдыру – зор еңбектің көрінісі. Бұл – түптеп келгенде, заттық мәдениеттің дүниеге келуінің негізгі шарты. Ол өз кезеңінде сол қоғамның эстетикалық символдық тәжірибиесін көрсететін заттық атаулардың рухани өмірмен байланысын білдіретін «материалдық мәдениет өнімдері рухани қажеттіліктерден туындайды» деген пікірді нақтылай түседі. Ол туралы ресейлік этнолингвист ғалым, академик Н.И. Толстой: «Халықтың рухани мәдениеті оның ана тілінде, говорларда, салт-дәстүрлерде материалдық мәдениет арқылы да танылады. Оларды біртұтас деп қарау қажет» деп көрсетеді (Толстой, 1995: 21).

Демек, тірнек (заттық) мәдениеттің мәні дегеніміз – адам әрекетінің нәтижесінде заттандыру. Оның ішкі мәні соны тұтынушы қоғам өкілдерінің санасында, рухани дүниесінде.

Лингвомәдениеттанымдық зерттеулерге сүйеніп, этномәдени атауларды талдаудың негізінде мәдениет ұғымының тілге қатысты мәнін былай айтуға болады: ұлттық мәдениеттің негізі – ортақ тілде сөйлеп, ортақ бір мүддеге келу, этноұжымда қалыптасқан адамның дүниетанымының тұтастығы мен этностың материалдық және рухани кеңістігі.

Материалдық мәдениетке тілдегі заттық ұғымдар қатарына: тұрақ, киім, тамақ, тұрмыс бұйымдары, еңбек құралдары жатады. Ұлттық тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетін рухани мәдениетке салт-дәстүр, миф, өнер, тәлім-тәрбие, көркем мәтін т.б жатады. Осыдан келіп ғылыми-зерттеу барысында мәдени лексиканы Ю.М. Лотман, Е.М. Верещагин, В.Г. Костамаров, Ә.Т. Қайдар, Е.Н. Жанпейісов, Р.С. Сыздық, Е.Қ. Жұбанов, Н.М. Уәлиұлы, Ж. Манкеева, Р. Шойбеков сияқты ғалымдарымыздың зерттеулерінен көрдік.

Тіл мен мәдениет сабақтастығын диахрондық аспектіде қарап, Этнолингвистика этнос болмысын тіл арқылы ашудың ретінде де тілде таңбаланып отырғанын дәлелдеу мақсатында академик Ә. Қайдардың жоғарыда көрсетілгендей, тілдің кумулятивтік немесе «құжаттық» (Э. Сепир) қызметімен байланыстыруын қарастырдық: «Этнос және оның тілін біртұтас, өзара тығыз байланысты құбылыс деп қарасақ, тілдің қоғамда тек сол этностың қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар оның (этностың) бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті барлық болмысы мен өмір тіршілігінің, дүниетанымы мен әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, ата мұрасы, асыл қазына ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын қызметі тағы бар» (Қайдаров, 1998: 34).

Этномәдени мұралардың тілдің өз бойындағы сақтаушылық қызметіне ғалым Н.М. Уәли де ерекше назар аударады: «Тіл – өмір шындығы. Сол шындықты уақыт қалдырған қатпарлардан аршып ала білсек, шежіредей шыр шертіп тұрады. Өмірде болған нәрсе тілде де із тастамай кетпейді. Сондай іздің сорабын асыл мұрамыздың тілінен кездестіреміз» (Уәли, 1998: 13).

Осындай пікірлерге ден қойсақ, мәдениеттің негізгі арқауы тілде сақтала отырып, сол арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отыратынын тұжырымдадық.

Қазіргі қазақ тіл білімінде материалдық лексиканы арнайы зерттеу нысан болуы – профессор Ж. Манкееваның «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері» монографиясында талданады (Манкеева, 2008: 5).

Зерттеуіміздің барысында аталған әдебиеттер бойынша материалдық лексиканың бұл түрі күнделікті өмірге қажетті ұғымдарды қамтитын бөлшегі тұрмыстық лексика туралы мәліметтер аталған еңбектерде барынша жинақталып берілгеніне көз жеткізіп, шолу жасадық. Тұрмыстық лексика сөздік қордағы негізгі бөлікті құрайтын сөздерден тұруы – кез-келген тілге тән құбылыс. Өйткені олар әр халықтың, әрбір ұлттың өмірі үшін, тіршілік етуіне керекті, аса қажетті, маңызды ұғымдардың жиынтығынан тұрады. Тұрмыстық лексиканың семантикалық аттаулары адамның күнделікті өміріне байланысты, адамның тұрмыс-тіршілігінің түрлі қырларын білдіретін сөздерді жинақтайды.

Нәтижелер және талқылау

Тұрмыстық лексиканың сөздік қордағы негізгі бөлікті құрайтын сөздерден тұруы – кез келген тілге тән құбылыс. Ал «белгіленім» корпуста издеген сөзіңіз туралы толық ақпараттарды көрсететін термин. Қазақ тілінің ұлттық корпус базасында бес түрлі белгіленімдер бар: морфологиялық, сөзжасамдық, семантикалық, лексикалық, фонетика-фонологиялық белгіленімдер. Біздің алға қойған мақсатымыз – қазақ тілінің ұлттық корпусына этномәдени бірліктердің белгіленімдер жүйесін енгізу. Оларды түрлеріне қарай топтастырып, өңдеп, одан әрі жетілдіру этномәдени бірліктерді корпусқа енгізіп, оларға шартты белгілер қою арқылы жүзеге асырғаннан кейін мына міндеттер орындалуы тиіс:

Этномәдени бірліктердің корпуста берілу жолдары:

1. Қазақ тілінің ұлттық корпусына этномәдени бірліктердің белгіленімдерін беру үшін Excell бағдарламасында бастапқы мәтіндер базасы жиналады;
2. Excell бағдарламасына жиналған этномәдени бірліктердің мәтіндерін негізгі базаға енгізу үшін өңдеу жұмыстары жүргізіледі;
3. Excell бағдарламасына жиналған этномәдени бірліктер негізгі базаға енгізіледі және мәдени-семантикалық корпуспен жалғанады;
4. Корпуста этномәдени бірліктерге белгіленім қойылады. Мысалы; (этно) белгіленімі;
5. Корпустардың мәдени-семантикасы бойынша іздеу (поиск) жасалады;
6. Әрбір белгіленімдер бойынша іздеу жұмысы жетілдіріледі.

Тұрмыстық лексикаға байланысты «саба» атауының дәстүрлік және оның құрылымдық жағынан мағыналарының ұлттық корпуста қалай ашылатынын көрсетуге болады:

1. Этномәдени бірліктерді корпуста жинаған кезде ең алдымен *саба* туралы анықтамалық ақпарат жиналады;
2. *Саба* – кептірілген шикі теріні әдемі құрамға салып, құм кептеп қатырып, содан кейін ысқа салып төрт бойдан құрастырылған тері ыдыс;
3. Сабаның ең басты белгісі туралы ақпараттарды жинақталады: сабасыз іркіт жиналып, қымыз құйылмайды;
4. Сабаға (этно) белгіленімі қойылады;
5. Сабаның түрлері туралы ақпарат жиналады. *Саба* – жылқы терісінен жасалып, терінің түгі жидітіліп, терісі сыпырылып, көкетін алып тазартылды. Дайын болған теріні талдың қабығымен боялады. Ол шамамен 100 литр болатындай түбі кең, аузы тарлау болатындай етіп пішіп, қосылған жерлерін тарамыс немесе шуда жіппен жөрмелеп тігеледі. Сабаның ішінде қымыз жарық түскенде түбі көрініп тұрады. Ысталған ыдыс берік болады, құрт-құмырсқа түспейді, әрі ыстың дәмі мен иісі шауып, оның иісін арттыра түседі. Сабаны іркіт жинап, қымыз пісу үшін пайдаланады. Сабаның *бұлқын*, *қарақұла* сияқты түрлері бар:

Бұлқын түрі – сабаны піскенде бүлкілдеп, бұлқынып тұратын, сабаның бүйірінен сәл жоғары бөлігінің атауы;

Қарақұла – сабаның жүні мен қылы жидітілген теріден жасалады. Жылқының жал тұсынан сабаның ортаңғы бөлігіне тігінен келтіріп тігетін болған. Сабаның қарақұласы көзге

әдемі көрінетін болған. Сабаны жерге қоймаған. Оның астына пішініне лайықтап *сәкі* (орындық) жасайды, немесе оны *саба орындық* деп атайды. Сабаның астыңғы жағына *күнтулақ* немесе *киіз* салып пайдаланады. Сабаны үйдің кіре берісіне қойып, іркіт жинап отырған. Сондықтан да, қымыз сабасы іркіт сабасынан жоғары тұрады. Сабаның аузын керегенің басына байлап қояды. Қымызды пісу үшін сабада піспек пайдаланылады. С. Мұқанов «*Тайжүзген*» деп аталатын саба туралы былай дейді: «*Біздің елде бес мың жылқысы болыпты деген Есенеі сабаны алты айғырдың терісінен тіктіріп, оның атын «тайжүзген» қойған екен... Тайжүзгеннің піспегін арқанға кереді де, екі қарулы жігіт әрең көтеріп піседі екен...*». Осындай үлкен сабаның басы керегенің басына байланып, ондағы піспектің басы жабдықтан шығарылып, үй сыртынан адамдар келіп, аттың үстінен піскен. Үлкендігі соншалық адамдар піспекті жай қолымен пісе алмаған. Сүттен жасалған тағам, сусын түрлерін әзірлейтін ыдыстың түрі болғандықтан саба үйдің мүлкі ретінде саналады. Қазақ халқының танымдық ұғымында *сабадай* сөзі *ірілікті, молдықты, жуандықты, үлкендікті* ұғымын білдіреді. Сондықтан да бес биенің *сабасындай* деген ұғымы ірілікті, семіздікті білдіретін тұрақты сөз тіркестер де кездесіп отырады. Келісті әйелдерді *бес биенің сабасындай* деп мадақтайды (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі энциклопедия, 2011: 115).

Міне, осындай келтірілген мысалдардан сабаның жылқы терісінен, өгіз терісінен жасалатындығын көреміз. Қазақ халқы сабаны ырымдап үйдің жоғарғы жағына сәндік үшін де іліп қойған. Ғажайып саба жасайтын шеберлер сабаны сәндік бұйым ретінде жасаған.

Этномәдени бірліктерді ұлттық корпусқа енгізуге қатысты маңызды жұмыстың бірі – корпустарда этномәдени бірліктерді бере отырып, олардың дефинициясын анықтап, мәдени-семантикасын ашу. Мысалы, *қобди* сөзі – ұсақ-түйек салатын кішкене сандықшаның атауы. Оның ұстайтын тұтқасы болады. Қобдиға әшекей бұйымдар мен ине-жіп, т.б керекті заттар салуға таптырмас құрал. Оның сыртқы жағы қаңылтырмен қапталады. Ұзындығы 28,4 см, ені 18,8 см, биіктігі 9 см. Қақпағының ортаңғы бөлігінде темірден жасалған үлкен тұтқа орналасады. Алдыңғы бетінде құлып салуға арналған бастырма болады. Кейбір әйелдер қобдиды *бөгіре* деп атайды. Осындай қобдиға шекіме әдісімен өрнектеу, заттық бұйымның беріктігі мен оның эстетикалық танымдылығын арттырады. Осыдан көретініміз – корпуста *қобди* сөзінің мағыналық дефинициясының ашылуы.

Корпустарда заттық атаулардың олардың қолданысына қарай мағыналық динамикасы да тілде көрініс табады. Мысалы: *тегене* – ағаштан жасалған шұңғыл *тік жиек* ыдыс. Тегене қатты ағаштан тұтас шабылып, ойып жасалады. Тегененің шұғыл жасалған түрі де кездеседі. Тегененің екі құлағы болады. Құлағы осы ағаштан шауып жасалатын болса, кейде темірден немесе жезден де жасалады. *Тегене* қымыз, шұбат түрлі сусындар құюға арналған қолайлы ыдыс. Тегененің сыртын ағаштан оюлап безендіреді. Қымызға арналған тегенелерді сүйектен асыл тастармен әшекейлеп те қолданған. Оюдан ойылып жасалған қақпағы болған. Өйткені, тегененің көлемі үлкен болғандықтан, күнделікті өмірде көп қолданылмайды, тек той жиындарда ғана қолданылады. XX ғ. екінші жартысында қазақ халқының арасында талай жылдан бері өткізген *В. Плотниковтың* айтуы бойынша: *тегене* көлемі *5-15 литрге* дейін жеткен. Ағашы қаңсып шытынап кетпес үшін, күн көзіне тигізбей оны сүртіп, майлап отырған (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі энциклопедия, 2011: 385).

Осындай қазақ халқының тұрмыстық бұйымдарды қолдану кезіндегі асқан ұқыптылықпен пайдаланылғаны жайлы көрініп тұр. Дәстүрлі ортада тегенелердің оюларына қарап, үйдің әл-ауқатын байқайтын болған. Міне, содан қазақ халқының тұтынған заттарының өрнек байқампаздығын, даналығын, көрегендігін көреміз.

Торсық – түйенің, бұғының, өгіздің мойын терісінен жасалған қымыз құятын ыдыс.

Торсық – түйе, жылқы, сиыр терісінен, түйенің бітеу сойылған мойын терісінен жасалады. Торсық тігілуіне қарай *өркешторсық, мүйізді торсық, түйенің* мойын терісінен жасалады.

Үнемі өзімен бірге малшылар сусын құйып алып жүргендіктен, *жанторсық* деп аталады. Мүйізді торсықтың сыртына түрлі ою-өрнектер салынады. Оның оюланып, әдеміленіп жасалған түрі *кеужерін* деп аталады. Пішіліп алынған терілер бір-бірімен беттестіріліп қойылып, олардың шеттері *тарамыспен* немесе *шуда жіппен* тігілген. Оның екі бүйіріне *батырғы* (*батырма*) құрал ұшымен өрнек салынады. Мойын тұсынан кішкене «кұлақ» шығарыла пішіліп, оған тұйықтап темір шегелеп, дөңгелек етіп кішкене ғана тесік тесіліп, оған бүтін бір қайыс таспа тағылған. Ол таспаны өріп бау таққан. Торсық жасалып біткеннен кейін кептіріліп, ол кепкеннен кейін оның ішіндегі құмы төгіліп, жуып тазартылады. Осыдан кейін торсық кептіріліп, маймен майланып, тобылғымен ысталып, сусын қоюға қолданылған (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі энциклопедия, 2011: 454).

Көріп отырғандарымыздай, торсықтың қандай мақсатта қолданатындығы жайлы, оның қандай материалдардан жасалатындығына көңіл бөлініп, оларды талдап, топтастырғаннан кейін ғана корпус тар базасына енгізіледі.

Сүйретпе – жылқының бас терісін шикі күйінде жібітіп, түтігін алып, бітеулей тігіп, ысқа 7-8 күн қойып дайындалған қымыз сақтайтын ыдыс, сүттен жасалған сусын түрлерін сақтауға, оларды тасымалдауға арналған теріден жасалған ыдыс. Ол көлемі жағынан сабадан кіші ыдыс. Сабаны дайындаудың тәсілі: саба, бұлқыншақ, торсық сияқты ыдыстармен ұқсас болып келеді. Олар жылқы, өгіздің терісінен жасалады. Сүйретпе – ұзынша, түбі сопақтау келген мойыны қысқаша. Сүйреткіні құралға салып алып тасымалдауға болады. Сүйретпенің негізгі қызметі – сабаны босатып алу үшін сабадағы қымызды қою. Қымызды сүйретпеде уақытша сақтауға, онымен тасымалдауға болады. М.Ж. Көпейұлының айтуынша: *Абылай Жарылғантың аулына келгенде Маңқай бәйбіше жүктің астында сүйретпеде байдың сыбаға осы түнемел тұр еді*, – дейді (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі энциклопедия, 2011: 358).

Осы мысалдан көретініміз сыйлы қонақтарға сүйретпедегі қымыздан құйып берген сияқты.

Сонымен, корпус базасын құру үшін ең алдымен этномәдени бірліктер жинақталады. Олардың мәдени-семантикалық топтары анықталып, сол топқа жататын сөздердің тізімі жасалады, одан кейін оларға *белгі-код* қойылады. Әрқайсысына *белгі-код* қойылғаннан кейін ғана программист мамандарына беріледі. Содан кейін программист мамандары белгілі бір алгоритмге салып, әрі қарай өңдеу жұмыстары жүргізіледі.

Ұлттық корпус ең бірінші кезекте тілші ғалымдарға сол тілдің мәдени-семантикасын жан-жақты зерттеуге көптеген мүмкіндіктер тудырады. Бүгінгі заманауи техникалардың, компьютерлердің қарқынды дамуына байланысты корпус қол еңбектерін жеңілдетіп, корпус пайдаланушы іздеп отырған сұраныстар бойынша жан жақты лингвистикалық ақпарат алуға мүмкіндік береді. Сондықтан да тілдің тарихын, даму бағытын зерттеуді мақсат ететін зерттеушілерге корпустың берер ақпараты мол.

Ұлттық корпус әртүрлі ғылыми зерттеулерді жүргізуді қамтамасыз ету мүмкіндігіне ие. Ұлттық корпус жүйесінде жүргізілген осы жұмыстардың негізінде қазақ халқының тұрмысында асқан шеберлікпен қолданылған материалдық мәдениетінің жарқын көріністерін жан-жақты талдауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Тіл корпустарының тіл білімінің барлық салаларында қолданылу мүмкіндігі бар. Нақтырақ айтсақ, әртүрлі сөздіктерді құрастыруда (жиілік, түсіндірме, аймақтық, фразеологиялық, этнографиялық) құрастыруда, оқулықтар құрастыруда, аудармалар жасауда қолданылады.

Тіл корпустарында этномәдени бірліктер компьютерлік базаға салынып, басқару жүйесі бойынша жұмыс істейтіндіктен, этномәдени бағыттағы тілдік зерттеулерді корпус материалдары бойынша зерттеуге болады. Этномәдени бірліктерді корпуста берудің маңызы

ерекше. Этномәдени бірліктерді корпустарын құрастыру ісі – кең көлемдегі мәтіндерді қамтитын күрделі жұмыстардың бірі болып отыр.

Ең бастысы ешбір корпуста этномәдени бірліктер берілмеген. Осымен байланысты зерттеу жұмысымыздың барысында жинақталып, өңдеуден өткен этномәдени бірліктерге шартты белгілер арқылы лингвистикалық белгіленімдер беріп, корпуста мағынасын ашуымыз қазақ тілін әлемнің кез келген жерінен ғаламтор арқылы зерттеуге жағдай жасайды.

Одан бұрын қазақ тіліндегі лексикографиялық және корпустық зерттеулердің теориялық және практикалық мәселелерін толықтырылып, этномәдени бірліктерді лексикографияландырудың әдіс-тәсілдерін айқындайды. Себебі зерттеу нәтижелерін түсіндірме сөздіктерде, этномәдени бірліктерді лексикографиялау кезінде қолдану ұсынылады.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті ЖТН BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Жұбанов А.Қ. (2009) Компьютер қазақ сөзін жатсынбасынбайды. – Алматы, «Ана тілі», №17 30 сәуір-6 мамыр, 2009. – 3-11 б.
- Жұбанов А.Қ. (2013) Компьютерлік лингвистикаға кіріспе // Монография. – Алматы, 2013. – 204 б.
- Жұбанов А.Қ. (2014) Принципы автоматизации морфологияческой разметки текстов Национального корпуса казахского языка (НККЯ) // Материалы Международной научно-практической конференции «контрастивные исследования и прикладная лингвистика» 29-30 октября 2014 года в Минском государственном лингвистическом университете. – Минск. – 4 комп.стр.
- Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә. (2017) Корпустық лингвистика. – Алматы: «Қазақ тілі», 2017. – 336 б.
- Жұбанов Қ. (1999) Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер – Алматы: Ғылым, 1999. – 325 б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі (энциклопедия) Алматы, 2012. 5-том.
- Қайдаров Ә.Т. (1998) Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 308 б.
- Манкеева Ж.А. (2008) Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері – Алматы, «Жібек жолы», 2008. – 356 б.
- Телия В.Н. (1987) О специфика отображения мира психики и знания в языке. // Сущность, развития и функция языка. – М., 1987. – 28 стр.
- Толстой Н.И. (1995) Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995. – 300 стр.
- Уәлиев Н.М. (1998) Фразеология және тілдік норма. – Алматы, «Мектеп», 1998. – 128 б.
- Finegan E. (2004) Language: its structure and use. – N.Y.: Harcourt Brace College Publishers.

References

- Ginegan E. (2004) Lingua: Eius structura et usus. – NY: Harcourt Brace College Press, MMIV. [Finegan E. (2004) Language: its structure and use. – N.Y.: Harcourt Brace College Publishers.] (in English)
- Kaidarov A.T. (1998) Qazaq tilinin ozekti maseleleri. – Almaty: «Ana Tili», 1998. 308 b. [Kaidarov A.T. (1998) Actual problem of the Kazakh language. – Almaty: «Mother Tongue», 1998. 308 p.] (in Kazakh)
- Mankeeva J.M. (2008) Qazaq tilindegi ethnovadeni ataylardin tanimdik negizderi – Almaty: «Jibek Joli», 2008. 356 b. [J.A. Mankeeva. (2008) Cognitive bases of ethnocultural names in the Kazakh language – Almaty, «Silk Road», 2008 356 p. (in Kazakh)
- Qazaqtin ethografijlik kategorijlar, ygimdar men ataylardin dastyrlı jiesi (ensiklopedij) Almaty 2022. 5-tom. [Kazakh traditional system ethnographic categories, concepts and names (encyclohedias) Almaty 2012. Volume 5. (in Kazakh)
- Telia V.N. (1987) O spesifika otobrojenij mira psihiki i znaniy v jzika. // Suchnost, razvitij i punkcija ijzika. – M., 1987.28 str. [Teliya V.N. (1987) About the specificity of the world of the psyche and knowledge in the language. // Essence, development and function of the language. – M., 1987. 28 p.] (in Russian)
- Tolstoy N.I. (1995) Ijzik i narodnaij kultura: ocherki po slabijnskoj mifologii i etholingvistiki. – M., 1995. 300 str. [Tolstoy N.I. (1995) Language and folk culture essays on Slavic mythology and ethnolinguistics.] – M., 1995. 300 pages. (in Russian)

- Ualiev N.M. (1998) Frazеologij jәne tildik norma. – Almaty, «Mektep», 1998. 128 b. [Valiev N.M. (1998) Phraseology and linguistic norms. – Almaty, «Mektep», 1998. 128 p. (in Kazakh)]
- Zhubanov A.K. (1999) Qazaq tili jonindegi zerteuleri – Almaty: Gulum, 1999. 325 p. [Zhubanov A.K. Computatorium Kazakh verbum non agnoscit. – Almaty, «Mater Lingua», 2 (34), p.] (in Kazakh)
- Zhubanov A.K. (2013) Komputerlik lingvistikaga kirispe // Monografij. – Almaty 2013. – 204 b. [Zhubanov A.K. (2013) Introduction to Computational Linguistics // Monograph. – Almaty, 2013. 204 p.]
- Zhubanov A.K. (2014) Principia automatizacij morfologiziskoi razmetki textov Nacionalnogo Corpora Kazakh // Materiali Megdunarodni nauchno-prakticheskoi konferesii «kontrastivnye izledovanij I prikladnaj lingvistica» 29-30 octobrij 2014 coda v Minskom gosudarstvennim lingusticheskom universitete – Minsk – 4 comp. [Zhubanov A.K. (2014) Principles of the morphological markup of texts of the National Corpus of the Kazah Language (NCCL) // Proceedings of the International Scientific and Practical Conferece «Contact Studies and Applied Linguistics» October 29-30, 2014 at the Minsk State Linguistic University. – Minsk. -4 comp.] (in Russian)
- Zhubanov A.K. Komputer qazaq sozin zhatsynbasynbaydy. – Almaty, «Ana Tili», No. 2 (34) – 3-11 b. [Zhubanov A.K. Computatorium Kazakh verbum non agnoscit. – Almaty, «Ana Tili», 2 (34), p.] (in Kazakh)
- Zhubanov A.K., Janabekova A.A. (2017) Korpustik lingvistica. – Almaty: «Qazaq tili», 2017. 336 b. [Zhubanov A.K., Zhanabekova A.A. (2017) Corpus Linguistics. – Almaty: «Kazakh language» 2017. 336 p.] (in Kazakh)

A.O. Berdeshova¹ , G.S. Gabbasova² , A.S. Nabidullin^{3*} , Ch.K. Ordabayev³ ,
Nezir Temur⁴

¹M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan;

²Zh. Dosmukhamedov Higher Pedagogical College, Uralsk, Kazakhstan;

³Abai Kazakh National Pedagogical University named after, Almaty, Kazakhstan;

⁴Gazi University, Ankara, Tuekiye

*e-mail: aibosha@mail.ru

FEATURES OF THE SPEECH CULTURE OF YOUNGER GENERATION AND THE INFLUENCE OF THE INTERNET LANGUAGE ON ITS FORMATION

Abstract. People are increasingly using the Internet as a number one means of communication in the current world. It is used by every second person and is where they spend the majority of their time. The Internet and other global computer networks, as well as the ability to communicate in a variety of chat rooms, forums, and blogs, all contributed to the fast-paced improvement of information technology and laid the groundwork for the emergence of Internet language, which is now used outside the world web and is a big part of younger generation's speaking culture. Being a unique medium for communication, the Internet has given rise to unique forms of discourse, linguistic devices, and behavioral stereotypes. As a result, it is impossible to avoid seeing how the Internet influences the speech of those who use it: spelling errors, numerous typos, and a disregard for punctuation standards. This article is devoted to identifying the features of the speech culture of modern youth and the influence of the Internet language on its formation. The purpose of the paper is to find the features of the formation of the speech culture of modern youth and to determine the role of the Internet language in this process. Following our goal, we have identified the following tasks: To identify the origin and characteristics of the Internet language as a means of communication for the younger generation; Determine the reasons for the use of the Internet language by modern youth outside the Internet; Consider slang expressions frequently used by young people that originate on the net; To identify the features of the influence of the Internet language on the literacy of today's youth and their speech culture in general.

Keywords: Internet language, virtual identity, information and communicative technologies, slangs, speech culture, language of youth.

А.О. Бердешова¹, Г.С. Габбасова², А.С. Набидуллин^{3*}, Ч.К. Ордабаев³,
Незир Темур⁴

¹М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан;

²Ж.Досмухамедов атындағы жоғары педагогикалық колледж, Орал, Қазақстан;

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

⁴Ғази Университеті, Анкара, Түркия

*e-mail: aibosha@mail.ru

ЖАСТАРДЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ҒАЛАМТОР ТІЛІНІҢ ӘСЕРІ

Аннотация. Қазіргі таңда ғаламтор бірінші кезекте байланыс құралы ретінде қолданылады. Оны әрбір екінші адам пайдаланады, әсіресе, жастар көп уақытын ғаламторда өткізеді. Ғаламдық компьютерлік желілерде, форумдарда және блогтарда, сондай-ақ әртүрлі чаттарда сөйлесу мүмкіндігі ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуына ықпал етті. Бұл бүгінде жастардың ғаламтордан тыс сөйлесу мәдениетінің маңызды бөлігі болып табылатын ғаламтор тілінің пайда болуына негіз болды. Ғаламтор коммуникативті орта ретінде қарым-қатынастың ерекше тәсілдерін, тілдік құралдар мен мінез-құлық стереотиптерін қалыптастырды. Нәтижесінде ғаламторды қолданушылардың орфографиялық қателер, тыныс белгілерін елемей сынды қателіктерге жиі кездесіп, оның сөйлеу тіліне әсер еткендігін байқаймыз. Бұл мақала қазіргі жастардың сөйлеу мәдениетінің ерекшеліктерін және оның қалыптасуына ғаламтор тілінің әсерін анықтауға арналған. Мақаланың мақсаты –

қазіргі жастардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру, ерекшеліктерін табу және осы процесте интернет-тілдің рөлін анықтау. Алға қойған мақсатқа сәйкес мынадай міндеттер айқындалды: жас ұрпақтың қарым-қатынас құралы ретінде Интернет-тілдің шығу тегі мен ерекшеліктерін анықтау; қазіргі жастардың интернет желісінен тыс интернет-тілді пайдалану себептерін анықтау; желіде пайда болған жастар жиі қолданатын жаргон сөз тіркестерін қарастыру; қазіргі жастардың сауаттылығына және олардың сөйлеу мәдениетіне интернет тілінің әсер ету ерекшеліктерін анықтау.

Тірек сөздер: ғаламтор тілі, виртуалды тұлға, ақпараттық-коммуникативтік технологиялар, жаргон сөздер, сөйлеу мәдениеті, жастар тілі.

**А.О. Бердешова¹, Г.С. Габбасова², А.С. Набидуллин^{3*}, Ч.К. Ордабаев³,
Незир Темур⁴**

¹Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан;

²Высший педагогический колледж имени Ж.Досмухамедова, Уральск, Казахстан;

³Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

⁴Университет Гази, Анкара, Турция

*e-mail: aibosha@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ И ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТ-ЯЗЫКА НА ЕЕ ФОРМИРОВАНИЕ

Аннотация. Люди все чаще используют Интернет как средство коммуникации номер один в современном мире. Им пользуется каждый второй человек и именно там молодое поколение проводит большую часть своего времени. Интернет и другие глобальные компьютерные сети, а также возможность общения в различных чатах, форумах и блогах способствовали быстрому развитию информационных технологий и заложили основу для появления Интернет-языка, который в настоящее время используется за пределами всемирной сети и является важной частью разговорной культуры молодого поколения. Интернет как особая коммуникативная среда выработал особые способы общения, языковые средства и стереотипы поведения. В результате невозможно не увидеть, как Интернет влияет на речь тех, кто им пользуется: орфографические ошибки, многочисленные опечатки, игнорирование пунктуационных норм. Данная статья посвящена выявлению особенностей речевой культуры современной молодежи и влиянию интернет-языка на ее формирование. Целью статьи мы ставим нахождение особенностей формирования речевой культуры современной молодежи и определить роль Интернет-языка в этом процессе. В соответствии с поставленной нами целью определили следующие задачи: Выявить происхождение и особенности Интернет-языка как средства общения молодого поколения; Определить причины использования Интернет-языка современной молодежью вне сети Интернет; Рассмотреть часто употребляемые молодежью сленговые выражения, зародившиеся в сети; Выявить особенности влияния Интернет-языка на грамотность современной молодежи и их речевую культуру в целом.

Ключевые слова: интернет-язык, виртуальная личность, информационно-коммуникативные технологии, сленг, культура речи, язык молодежи.

Introduction

We live in the Internet age. The Internet allows you to communicate with people over long distances. Previously, our mothers and fathers, grandparents wrote letters, and with bated breath ran to the mailbox waiting for an answer. And now the signal of the mobile phone notifies us of a message. The Internet is a great resource for learning new and valuable things since it allows individuals from across the world to share their expertise in a variety of topics with us. We have become accustomed to these advantages to the point that we are unable to picture life without the network.

Today, the Internet serves as a popular communication tool for many individuals, particularly the younger generation, in addition to being a source of diverse information. Without understanding its language, full communication in a young environment is difficult. There is a connection between the characteristics of speech and those of the environment. Our reality, which is characterized by an accelerated speed of existence and a shift in cultural attitudes and values, is reflected in our speech. The vocabulary expands in tandem with the increase in life's pace since every new idea must match its word definition.

As a unique medium for communication, the Internet has spawned unique dialects, linguistic devices, and behavioral patterns. The rise in the overall volume of information, the rise in the number of countable units of information at various levels, and significant advancements in electronic, computer, and communications technology are the hallmarks of our age—the age of globalization and information upheavals. The global computer network is regarded as one of the segments of the media system and is a potent tool for gathering and disseminating information, along with electronic means of communication (communication via chats, emails, computer videoconferencing, discussion groups, electronic announcements, etc.). More than 83% of all Internet users are native speakers of one of the top ten Internet languages. English is the primary language used for online communication. Currently, there are about 38 million users on the Internet.

Materials and methods

The virtual world offers special options for communicating and expressing one's opinions. This has happened in part because individuals tend to talk and act in ways that conceal who they are to communicate more easily. As a unique platform for communication, the Internet has given rise to new kinds of language, speech behavior patterns, and communication methods. The language of the Internet is seen as a sort of speech, a channel for the interchange and transmission of information inside the Internet sector. The Internet and other global computer networks, as well as the ability to communicate in a variety of chat rooms, forums, and blogs, all contributed to the foundation for the birth of computer jargon was created by the fast advancement of information technology., which is now understood by both general computer users and specialists in specific fields like programmers.

It has recently been necessary to make considerable language changes to create a virtual picture of the world, which has paved the way for the birth of a new style—the style of Internet communication. This circumstance occurs often in the majority of nations and linguistic communities. The exclusions are those states where the World Wide Web has not advanced sufficiently, affecting how people may connect and live.

As Internet terminology is nearly never borrowed from another language, only English is unique in this sense. However, even in this case, linguists have stated that it is imperative to highlight a distinctive functional style called "Weblish" (Web + English), which is being employed by more and more demographic groups (Letyagina, 2022: 295).

The Internet's global linguistic area is actively becoming more global. Both advantages and disadvantages might be found after evaluating this method. Unfortunately, globalization has a negative impact on all languages. Due to its widespread use as a language for communication in virtual reality, English is the only language that is going through less change. But the right language that we know from the works of the British classics is gradually eroding from the English language over time. This is a result of the ongoing process of incorporating new words, frequently ones with Latin or Greek roots.

The Internet has a specific function for contemporary scientists. It has a big impact on how the national culture develops. The mass media, including radio and television, cannot be compared to this medium (Schiffrin, 2006:124).

The language of the Internet is not encoded, making it challenging to debate information dependability, one of the primary needs for current media due to its broad use.

Moreover, radio and television are primarily consumer-focused informative mediums and do not require open input. Since the Internet is essentially a communication platform, there must be two-way communication. There are news feeds, of course, but they are still designed to elicit a response or response from users, which might be expressed in comments or "likes."

Literature review

In his research, David Crystal describes the creation of a "virtual linguistic personality" as a phenomenon (Crystal, 2011, 32). The vocabulary of the Internet is incredibly fluid since the bulk of its users is relatively young and adaptable. By leveraging the features of online communication and

paying little attention to language standards, they try to express their thoughts and impressions, their points of view, and their stances. Users frequently go beyond the preexisting ideas in their efforts and create additional layers of terminology and professionalism, perhaps taking into consideration the preexisting notions of other languages. Comparing language composition replenishment with everyday communication is impossible in the Internet context. Although we are currently at the pinnacle of technological and Internet advancement, which inevitably necessitates changes in the linguistic environment, this process may lose part of its attractiveness in the future and collapse.

At first glance, there is nothing wrong with the fact that Internet users introduce new terminology into everyday life. But according to some linguists, the problem lies in the fact that they transfer it from the virtual world to real life, replacing literate speech with a stream of abbreviations, Anglicisms, and Internet slang (John, 2010:19).

It might be argued that the incorrect visual representation of a word created by primary perception is the primary contributor to illiteracy on the Internet and elsewhere. Schoolchildren read fewer books but spend more time online communicating and writing without restraint. Unfortunately, as the emphasis has shifted from books to the internet, jargon, vulgarity, and unprintable terminology have replaced the elite level of speech culture in the media and journalism.

There is also an opposite opinion. For example, M.A. Krangauz noted that the Internet does not at all reduce the literacy of the population, but rather, on the contrary, slightly increases it, since it attracted a huge number of people to written communication, in fact, never and nowhere, except for school, who did not write in large numbers (Krangauz 2017: 54).

Results and discussion

We can no longer deny how the Internet is actively influencing our spoken and written language today. It gives new terms and eventually replaces words from our original tongue with English equivalents. Many of these terms soon get ingrained in our language and gain enormous popularity among teenagers.

Virtual environments have their own vocabulary, methods of information presentation, sense of humor, and communication style. Typically, these are English words, slang, or a combination of both. It's difficult to ignore the reality that the Internet has an impact on how people speak nowadays, both verbally and in writing. As a result, the native language's words are not used correctly, punctuation is forgotten, and the culture of communication is lost. A natural and unavoidable trend in the evolution of language in the period of the development of the World Wide Web, language and speech on the Internet and in everyday communication are increasingly convergent.

Phrases are now ingrained in the vernacular and are not only Internet slang. However, there is a significant chance that this may result in a decline in the next generation's literacy and cultural awareness. One cannot undervalue how the Internet affects language. Several issues have emerged as a result of Internet slang becoming part of ordinary speech (Goroshko, 2015: 47).

As is well known, the qualities of online speech sometimes reflect those of informal conversation. These characteristics include spontaneity, lack of preparation, the desire to make a sentence shorter and simpler, the immediacy of the speech act, and the linear aspect, which can in some circumstances lead to either economy or repetition of speaking methods. Users interact with one another in the virtual world by exchanging text messages that are created in real-time using the conventions of impromptu speech.

It is crucial to remember that some of this terminology was introduced into English through indirect borrowings from other languages. Most recent borrowings in languages throughout the world are from the English language.

Such unchecked translation of English terms into other languages can result in the formation of exoticisms, jargon, and other unnecessary terminology, which frequently only clutters up our speech, as well as the proper introduction of the vocabulary required for modern communication.

Trends in word borrowing are particularly obvious on the Internet. Moreover, even a language type that is synthetic and has a substantial number of word formation and derivational models cannot stop spontaneous borrowing.

Despite the fact that many new lexical units are short-lived, they do have an effect on how language systems develop in general. One can observe the Internet's lexical neoplasm saturation when comparing it to different language settings.

In the language, borrowing is a rather easy and uncomplicated practice. A linguistic unit does not undergo a protracted development process before entering dictionaries and the realm of use. A ready-made linguistic phenomenon that was developed in another language is directly transferred into speech, where it is somewhat modified. And this is a justification for the tremendous rise in borrowing.

It might be challenging to keep up with the quickly evolving popular online terminology. Yet it is crucial for parents to learn their children's language if they want to remain ITK, or in the know, about what their children are saying online.

Online lingo frequently has one of three shapes:

- Substituting words with similar-sounding letters, for as changing "are" to "R" or "too" to "2"
- Acronyms - creating new words by combining the initial letter of many words, like in "lol" for "laughing out loud."
- Abbreviations, the practice of shortening words by deleting letters (often to conserve keystrokes or to stay within character constraints), as in the use of 'tho' in place of 'through'.

Yet, due to the impact of music, the internet, apps, social media, celebrities, and local dialects, apparently odd phrases can sprout out of nowhere (and go just as quickly). While some slang expressions are innocent, others—some of which are used to talk about sex, drugs, mental health, and eating disorders—may be more alarming to parents. In this review, we examine several forms of internet slang to interpret the language used by teenagers and tweens online.

Technology advancements have essentially spawned a new language made up of slang and specialized technical and professional jargon. Metaphors are characteristic of computer and Internet jargon. This is frequently the case because the foreign word serves as a metaphor (Brenda, 2007: 121).

Social networks have given rise to a new manner of communication and etiquette. Verbal interaction with a person is generally seen as putting some sort of load on him. In this way, the language aims for brevity and simplicity to make the discussion go as smoothly as possible. Now we can often encounter the phenomenon when people ask their interlocutor if they can call, and make a call only with permission.

Communication with SMS is quite convenient since we can answer the interlocutor at any convenient time, but this is not always rational. Often the solution to any issue is delayed for a long time, and people send dozens of messages to each other, although it would be possible to deal with the problem in one conversation.

When communicating on the Internet, people stopped putting an end, ignoring its spelling. This punctuation mark is often replaced by a smiley face. If the text consists of several sentences, then a period is placed between them, and at the end of the message it is considered redundant.

Because of the Internet, people began to turn less and less to books. Why look for the necessary information in a book, and waste time reading literature, if anything can be found in a couple of seconds in a browser? As a result, literacy rates have declined, especially for the younger generation who grew up in the age of social media and internet blogging. Children make spelling and punctuation errors in cases where the correct spelling seems obvious (Barkovich, 2015: 49-51).

Conclusion

In the modern world, the Internet is becoming a more and more popular place for people to communicate. Every second person its user spends a significant part of his/her time there. The ability to communicate in a variety of chat rooms, forums, and blogs, as well as the Internet and other global

computer networks, all aided in the quick advancement of information technology and paved the way for the emergence of computer jargon, which is now understood by both novice computer users and experts in specialized fields like programmers. As a result, it is impossible to avoid seeing how it influences the speech of those who use it: spelling errors, typos galore, and a disregard for punctuational conventions. A simpler language has been developed by young people for online communication. All of this, without a question, has the potential to negatively impact the younger generation's future and speech culture. Being a unique medium for communication, the Internet has spawned unique dialects, linguistic devices, and behavioral patterns.

The most astounding development of our day is the network language's continued use in print, television, magazines, and newspapers in addition to the virtual world. The level of literacy has decreased as a result of the widespread usage of this language because it is very practical and rapidly becomes habitual. People find it more challenging to communicate their ideas in skillful, lovely language.

English is the most used language on the web. Moreover, many Internet users around the world, including the CIS countries, combine English words with their native ones, inventing hybrid languages. Phenomena such as "Hinglish", a mixture of Hindi and English, and "Konglish", a combination of Korean and English, can be found on the Internet today.

In addition to inventing new ones, the Internet also uses existing words, giving them new, modern meanings. For example, the word "wireless", used in relation to the word radio since the beginning of the 20th century, today goes hand in hand with the word Internet. Another example is the word "stream", which was borrowed from English and means "stream of water". Recently, this word has been directly used to describe the flow of news, videos, photos, and other types of electronic information on social networks such as Vkontakte, Twitter, and Facebook.

References

- Letyagina V.A. (2022) Leksiki molodyozhi v seti Internet // V. A. Letyagina, A. A. Pechekladova. — Tekst: neposredstvennyj // Molodoj uchenyj. — 2022. — № 12 (407). — P. 294-296.
- Schiffrin D. (2006) From linguistic reference to social reality // Discourse and identity: edited by Anna De Fina, Deborah Schiffrin, Michael Bamberg – Cambridge: Cambridge University Press, 2006 – P. 103-131.
- Crystal D. (2011) Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011 – p. 272.
- Harris John. (2010) How the Internet is altering your mind // The Guardian journal. 20th of August, 2010. P. 18-24
- Krangauz M.A. (Lingvisticheskie konflikty v internete/ materialy konferencii v ramkah Letnej diskussionnoj shkoly GAIDPARK-2017, Moskva, 2017 - P. 52-57
- Goroshko E.I. (2015) Sovremennaya Internet-kommunikaciya: struktura i osnovnye parametry // Internet-kommunikacii kak novaya rechevaya formaciya: kollekt. Monografiya / nauchn.red. T.N. Kolokol'ceva, O.V. Lutovinova. — M.: Flinta: Nauka, 2015. — p. 328.
- Brenda & Herring, Susan. (2007) The Multilingual Internet: Language, Culture, and Communication Online. Oxford University Press, USA, 2007 - P. 119-127
- Barkovich A.A.(2015) Internet-diskurs: komp'yuterno-oposredovannaya kommunikaciya: uchebnoe posobie/ Barkovich A.A. – M.: FLINTA: Nauka, 2015. – p. 288.

B.E. Boranbay¹ , G.A. Kamisheva^{1*} , G.S. Oralova¹ , A.T. Tulebayeva³

¹Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan
*e-mail: kamisheva_gulnur@mail.ru

THE SACRAL CONCEPT AND ITS INTERPRETATION

Abstract. The interest in the concept of sacral has been growing rapidly in science in recent years. The first definitions of this concept began to appear in the 80s of the 20th century. There is a lot of polemic in the definitions given to the concept of sacral. The term “sacred” was described in various ways by the English philosopher D. Hume, and German thinkers F. Schleiermacher, M. Scheler, E. Cassirer, and M. Heidegger. Representatives of the French school of sociology as M. Moss, L. Lévy-Bruhl, J. Bataille, and M. Leiris interpreted the term diversely. Therefore, to reveal the meaning of the notion of “sacral” thoroughly it is of paramount importance to explain the concept in the integration of religious studies, philosophy, cultural studies, art studies, archeology, ethnology, folkloristic, and philology.

This research paper clarifies the concept of “sacral”, and shows both well-known and unfamiliar aspects of the sacred as well as its typology that is made from the point of view of the aesthetic category. We also conducted a comparative analysis of definitions in different languages. Considering that the Latin word “sacer” cannot be translated like many international terms, it was suggested to use it as sacral in the Kazakh language as well.

The relevance of the topic was determined and a conclusion was made through comprehensive research, differentiation, and systematization of the concept of sacral.

Keywords: sacral, hierophany, religious consciousness, sacredness, mysticism.

Б.Е. Боранбай¹, Г.А. Камишева^{1*}, Г.С. Оралова¹, А.Т. Төлебаева¹

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
*e-mail: kamisheva_gulnur@mail.ru

САКРАЛДЫ ҰҒЫМДАР ЖӘНЕ ОНЫҢ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Аннотация. Ғылымда *сакралды* ұғымдарға деген қызығушылық соңғы кездері қарқынды артып келеді. XX ғасырдың 80-жылдарында бұл ұғымның алғашқы анықтамалары пайда бола бастады. *Сакралды* ұғымдарға берілген анықтамаларда полемика көп. XVIII ғасырда «сакраль» термині ағылшын философы Д.Юмның, неміс ойшылдары Ф.Шлейермахердің, М.Шелердің, Э.Кассирердің, М.Хайдеггердің және француз әлеуметтану мектебінің өкілдері М.Мосстың, Л.Леви-Брюльдің Ж.Батайдың, М.Лейристің еңбектерінде түрліше сипатталып келді. Сондықтан бүгінгі күні бұл ұғым дінтану, философия, мәдениеттану, өнертану, археология, этнология, фольклористика, филология ғылымдарының интерграциясында түсіндірілсе, оның мағынасы толығымен ашылатыны анық.

Бұл мақалада аталмыш ұғым нақтыланып, *сакралдылықтың* көпшілікке танымал да, таныс емес те аспектілері көрсетіліп, эстетикалық категория тұрғысынан оның типологиясы жасалды, түрлі тілдердегі анықтамаларына салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасалды. Сонымен қатар латын тіліндегі «*sacer*» сөзі көптеген халықаралық терминдер сияқты аударуға жатпайды деп есептеп, қазақ тілінде де *сакралды ұғым* деп қолданылу ұсынылды.

Мақалада *сакралды* ұғымдардың жан-жақты зерттелуі, саралануы, жүйеге түсіріліп қорытылуы арқылы тақырып өзектілігі анықталып, тұжырым жасалды.

Тірек сөздер: сакральды, иерофания, діни сана, кие, мистика.

Б.Е. Боранбай¹, Г.А. Камишева^{1*}, Г.С. Оралова¹, А.Т. Тулебаева¹

¹Қызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан
*e-mail: kamisheva_gulnur@mail.ru

ПОНЯТИЕ САКРАЛЬНОСТИ И ЕГО ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Аннотация. В последнее время в науке стремительно растет интерес к сакральным понятиям. Первые определения данного понятия появились в 80-х годах XX века, но вокруг них много полемики. В восемнадцатом веке термин «сакральность» был по-разному описан в работах английского философа Д. Юма, немецких мыслителей Ф. Шлейермахера, М. Шелера, Э. Кассирера, М. Хайдеггера и представителей французской школы социологии М. Мосса, Л. Леви-Брюля Ж. Батая, М. Лейриси.

С позиций сегодняшнего дня значение данного понятия будет полностью раскрыты, если рассматривать его на стыке таких смежных наук, как религиоведение, философия, культурология, искусствоведение, археология, этнология, фольклористика, филология.

В настоящей статье уточняется рассматриваемое понятие, отражаются как общеизвестные, так и неизвестные аспекты сакрального понятия, разработана его типология с точки зрения эстетической категории, проведен сравнительный анализ его определений в различных языках. Также предлагается использовать в казахском языке латинское слово «sacer» (сакральное), как и многие международные термины, которые не подлежат переводу.

В статье посредством всестороннего изучения, дифференциации, систематизации понятия сакральности определена актуальность данной темы и сделаны выводы.

Ключевые слова: сакральное, иерофания, религиозное сознание, святыня, мистика.

Introduction

Today, the term “sacred” is frequently used. Theses and various books have been written on this topic, and it has become a widely used word both in discussion forums and in everyday life. We try to interpret the meaning of this concept by scrutinizing “sacred places” and sacredness in human destiny.

Before having a particular approach to this concept and studying it as a separate phenomenon, we need to understand that this term is an element of certain discourse, and understanding the concept of “sacred” is the same as knowing the general human ontology. Because the term sacredness is a philosophical concept. Therefore, studying it outside of the human worldview is futile. If our research is to be fruitful, we must consider it in the context of anthropology and the philosophy of religion.

The word “sacred” began to be used first in philosophy, and then in other humanitarian sciences in the 80s of the 20th century. This concept appeared for the first time in the works of Western scientists E. Durkheim, R. Otto, and M. Eliade in the middle of the 19th century and the beginning of the 20th century. Subsequently, sacredness began to take a permanent place in the science of literary studies as a new scientific definition. Nowadays, sacredness is considered to be the main concept of philosophy and religion. Since there are many contradictions in the definitions and opinions to explain this concept, sacredness, and sanctity are absolute synonyms and are accepted in science as a general and ephemeral phenomenon of conventional nature.

The purpose of our research is to make a comparative analysis of the representatives of the sacral phenomenon in different languages. Currently, this phenomenon needs to be studied in the integration of the sciences of religion, philosophy, archeology, ethnology, folkloristics, and philology to solve the problems of specific disciplines and consider various aspects related to the object of the research. Because the concept of sacral cannot be explained unilaterally.

“It is during this period that things considered holy and sacral are desacralized, and the world is losing its sanctity. The political, social, psychological, and economic problems of modern Russia are directly related to this sacredness issue,” says A. Dugin. (Dugin, 2003). Furthermore, A.M. Lidov called the new framework of knowledge in creating a sacred space that is a form of history and culture a special form of human creativity with the term hierotopia. (Lidov, 2009: 352). It's worth noting when the term “sacred” first originated in this context. It appeared in the era of the formation of social sciences. Ogyust Kont introduces the term “sociology” in the middle of the 19th century formulating the science of society. The term “sacred” is a legitimate result of a scientific phenomenon known as intellectual reduction.

Materials and methods

Sacredness in Islam and the sacred image in the modern Kazakh worldview became the subject of research taking into account the opinion of A.M. Lidov follows “Religious and national model is important in the creation of sacred space”.

The characteristics of any nation depend on its religious consciousness. It is known that Kazakh religious consciousness originates from Islam. Our worldview is informed by Islamic values, and that information is sorted through Islamic knowledge. As a permanent or temporary characteristic, the term sacral is related to some objects of worship (wood, stone), people (prophet, saint), settlements and places (grave, mausoleum, mosque), and specific times (Friday, Thursday, fasting month). As a result, not only religious worship but also national traditions and rituals get holy content. Is it possible to see and touch such features in the national consciousness and worldview? Of course, it can be found in our literature and traditions. However, the increase of destructive currents in religion is depriving them of their sacred meaning and making them profane these days.

If the above-mentioned scientists associate the term sacral with Christianity, we will consider this methodology in connection with Islam. That is why we took the concept of the sacred in general, its philosophy, sacredness in Islamic values, and its literary typology as the object of our research. Following the purpose of our research work, we used historical-genetic, historical-comparative, and typological methods, and as a source, we were guided by the scientific-theoretical views of well-known scientists such as T. Fitzgerald, E. Durkheim, R. Otto, M. Eliade, G. Esim, and D. Kenjetai.

Literature review

The study of the sacred in Western culture began in the 18th-19th centuries, and its intellectual history began at the time when this concept was a separate concept from the meaning of the creator, God. The first statements about sacredness as a phenomenon of religious consciousness are in the works of Charles de Bross (1760), and Joseph de Mestra (1821). These scholars considered the concept of sanctity outside of religion. British anthropologists and religious history researchers of the 19th-20th centuries, James George Frazer and Marcel Moss concluded that sacredness is a separate concept from religion. The French sociologist E. Durkheim in his work called “Simple principles of religious life” (1912) said that the beginning of religious experience does not begin with belief in God, but with the division of the world into sacred and profane. (E. Durkheim, 1998: 231).

In the study of the phenomenon of sacredness, scientists said that it has an internal and external direction, and if the internal direction refers to a person's own or another person's feeling of the world, what he experienced in recognizing it, the external direction refers to objectively observing and evaluating the actions of people who have experienced such feelings at the beginning of the 20th century. The first direction is reflected in the works of Rudolf von Otto, Martin Heidegger, and Mircea Eliade, and the second direction is reflected in the research of Max Weber, Mary Douglas, Maurice Godelier, and Yuri Lotman. The German philosopher-theologian Rudolf von Otto was one of the first to define the boundaries of the concept of sacredness and give a clear explanation. Even though his work in this field has been severely criticized, it is apparent that it laid the foundation for future research. Romanian philosopher and theologian M. Eliade created his concept based on the works of R. Otto. Some things outside of this life are sacred to man. Professor M. Eliade suggests using the term hierophanie to explain this (Eliade, 1994:144). “Hierophany” means the concept of holy, and sacred without any indirect meaning. It is safe to say that the history of any religion is devoted to the description of this hierophany. Some consider the simple manifestation of hierophany as a paradox, such as the worship of places, stones or trees, and other things that people consider sacred. In other words, the whole of nature is perceived as a cosmic sacred space, and the cosmos appears as a complete hierophany for people with a religious experience.

Kazakhs considered sacred the graves and mausoleums of saints and especially holy people, the things they consumed, and all the surprising phenomena in nature. Sh. Walikhanov says: “All the mounds are called plague; they are mounds with heaps of dirt”. Be it a pair of trees in a remote area or a plant with amazingly shaped branches, the place where they stand is considered sacred. People

tie clothes, and horse hair, place dishes, and sacrifice animals to the saint when staying overnight at or passing by such holy places. (Walikhanov, 1984:432). The content of this opinion of Shokan and M. Eliade's definition of hierophany is the same. The research findings of the above-mentioned scientists expanded the nature of sacredness and paved the way for various scientific research, in particular, not only philosophical, and theological but also philological ones.

There are almost no research works on sacredness in the science of Kazakhstan. However, we find the methodological foundations of this problem in the scientific research of Sh. Ualikhanov, M. Auezov, A. Margulan, A. Sovetkazy, G. Esim, and D. Kenzhetai. Although these scientists do not use the term "sacred" for the concepts considered holy and sacred in the Kazakh worldview, they have determined the place of sacredness in the modern understanding of the general Turkish culture, its social forms, the ambivalence and transformation of sacredness, the spiritual value of the "father-to-child" concept.

After distinguishing the above-mentioned thoughts and conclusions, we will analyze the concept of sacred and holy from the cognitive point of view, and focus on its interpretation in different languages and Islam.

Results and discussion

The interest of linguists in this category arose from some unresolved issues in the definition of the concept of sacred in the field of linguistics. The most important ones among them were the uncertainty of the conceptual and terminological status of sacredness and the scarcity of works showing the features of mutual influence of the language and spiritual culture of the people in the modern period.

When defining the conceptual and terminological boundaries of sacredness, scientists encountered the abstract problem of this concept. "Sacral" belongs to the category of complex, heterogeneous concepts; its definition requires a wide range of structural concepts, not just one. This can be verified by referring to etymological dictionaries.

Mahmud Kashgari defines the sacred word in the Kazakh language in the "Diwani Lughat at-Turk" dictionary as follows: "Kie (holiness) – "personality" with virtue". (Walikhanov, 1984:432), and in Yusuf Balasaguni's "Kutadgu Bilig" the word "owner" was used instead of the word "kieli" (holy):

"Aitty Odgurmysh olimnin shyn kelgenin (Odgurmysh said that death has come), Tusine enip iesi ayan bergenin (He realized that the owner had given him a vision)" (Egeubai, 1998: 600).

This expression refers to the owner of the soul, that is, the creator. As a result, throughout Y. Balasaguni's work, the concept of the sacred is referenced concerning the transcendental, mystical universe.

In the encyclopedic dictionary of Kazakh traditional culture, *KIE* (holiness) is a mythological concept in the meaning of virtue, aruak (ghost), negative consequence, or harm of something. (Kazak dasturli madenietinin entsiklopediyalyk sozdigi, 1997: 368).

'*Kie*' is a special mystical power and property in living and inanimate objects in the folk concept. The traditional system of ethnographic categories, concepts, and names of the Kazakhs, who considered holy people (prophets, saints, fortune-tellers), animals and birds (wolf, deer, swan), land, and water in traditional beliefs. (Encyclopedia. 2012: 736)

The definition of the word '*kie*' in material mythology from the dictionary of the Kazakh literary language is "A property of something or being that has a special magical power" (Kazak adebi tilinin sozdigi, 2011:744).

According to the data from the aforementioned etymological dictionaries, sacredness refers to two polar concepts that are considered sacred and holy, but also cause fear and dread.

What does European lexicography say about the concept of sacredness? According to German lexicographer A. Walde's Latin etymological dictionary the word sacredness, denoted by the Latin term "sacer" has the following meanings:

1. heilig- kasietti, kieli (holy, sacred);

- 2.geweixt/weihe- nurlangan(consecrated);
- 3.verwünscht-sikyrlangan (bewitched or charmed);
4. mystisch- mistikalyk (mystical);
5. aufs Opfer bezüglich – kurban (sacrificial) (Walde A., Hofmann J.B., Berger E. 1965: 2045)

In the Etymological Dictionary of Latin and the other Italic languages, the term “sacer” refers to the concepts of “votive – kudaiga arnalgan”, “holy – kieli, kasietti”, “dedicated-kiegearnalgan”, “pray – zhalbarynu”, “sacrifice – kurbandyk” (Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages. 2008: 825)

According to the data of the German etymological dictionary DUDEN. “Hercunftswörterbuch” the term “sacerin German sakral” is a religious concept explained by means of geheiligt - bright, geistlich - spiritual, kirchlich - church, nicht weltlich - non-secular (or worldly), religiös - religious, theologisch - theological (Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages. 2008: 825)

Looking up the definitions of *sacral* and *holy* in various dictionaries, we can see that this notion has a unique quality and aura, an undiscovered mystical secret, a living or non-living item that must be reversed.

In our opinion, the study of sacred images and concepts in any religious tradition should begin with the analysis of the language of religious traditions, the source of which is the sacred books of that religion.

There are several root words in the Qur’an that denote sacredness. They are: *سِدْق* - purity, holiness which is used 10 times; the word *روح*-spirit is used 21 times, and the word *سَكَن* -peace is used 6 times in the Qur’an.

The concept “سَكَن - peace” will be the object of our study. This concept is mentioned in the Qur’an 6 times in 3 surahs, namely in verse 248 of Surah Al-Baqarah, verses 26, and 40 of Surah At-Tawbah, and verses 4, 18, 26 of Surah Al-Fath. For example, in Surah Al-Baqarah: The Prophet said to them: “In his kingdom, there will be a sign: An ark will come to you from your Lord. Inside the ark are relics from the families of Moses and Aaron, which will give you *peace* of mind. The ark is carried by angels. If you are a true worshiper (of God, doomsday), this is a great sign for you” (Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages. 2008: 825)

According to the interpretation of theologians-scientists (Imam Iskander al-Mihr, Ibn Kasir, Imam V. Porokhova), the chest (with the staff of Moses, Aaron's turban, and papers with the text of the Torah) was brought by angels, and the people who witnessed it were assured that the creator is true and that there is a doomsday. That is, the chest, in this particular case, had a sacred character. On the other hand, in the remaining 5 contexts, the term “ring” is used in connection with believers. In the 40th verse of Surah At-Tawbah, it is said that Allah sent the ring to Prophet Muhammad, and in Surah Fatih, “Allah stopped the prayers of the believers so that faith would be added to their faith” (4) (Kuran Karim, 1991:589)

“Allah knew the truth in their hearts and then made them *cease* (18)” (Kuran Karim, 1991:589) and “When the fervor of the age of ignorance was boiling in the souls of the unbelievers, Allah made the hearts of both the Prophet and the believers *cease*” (Kuran Karim, 1991:589). It is mentioned in the Qur’an that there is also anger, anger, revenge, illness, resentment, doubt, and distrust alongside peace, goodness, charity, and spirit in the heart of a person. So, the concept of “ring” containing sacredness is used in the Qur’an in the sense of “holy power”. The contextual meaning of the term is the creator’s help in doing good, awakening people’s compassion, specifically in creative works for the benefit of humanity, and it is considered sacred in the human mind.

Thus, we understand that the concept of sacred in Islam is not an ontological category that shows any specific processes, connections, and relations, but a concept that shows the connection of religious or extra-religious, and non-religious concepts.

Analyzing the meanings of the term *sacral* in various texts, we understood that it has a wide range of meanings and that it is a religious cult that expresses its special relationship to what is considered sacred for a person in its variable meaning, that is to say, an attitude that elevates the

spiritual values of human existence to the level of a cult. The distinction between the concepts of religious and non-religious, sacred and profane in Islam causes a lot of discussion in religious-philosophical issues. Because religion covers all aspects of Muslim society and everything related to religious belief is considered sacred.

Conclusion

As a result of current research, we come to the following conclusion:

1. The concept of sacral is an absolute category that does not fit into the framework of only one science.
2. When a person is faced with the sacred world, he experiences many feelings, such as wonder, belief, understanding, fear, and trembling. Many take it as a sign from the Creator. According to R. Otto's concept, the sacred structure is a complex religious phenomenon in this regard.
3. According to M. Eliade, sacral is a category that is not familiar to a human, which expands his knowledge about the world, outside of his daily life. He coined the word *Hierophany*.
4. Sacral is an abstract category that includes many other structural concepts.
5. The words of several languages of the world that convey the concept of sacral are synonymous with each other, there are only contextual differences.

Sacred and religious life, on the one hand, and worldly life and profaneness, on the other, have been opposed in past descriptions of the religious phenomenon.

The concepts of sacred and profane are often ambiguous and fluid in modern society. What was sacred yesterday becomes a joke today and causes indifference tomorrow. Sometimes we pay attention to holy places, sacred things that we consider sacred only when others pollute them or try to destroy them, and we realize their importance for our spiritual world too late. Every time we try to reveal the boundaries of the sacred, we come across difficulties both theoretically and practically. Therefore, it is clear that the mysterious world unknown to science is always of interest to researchers. Studying and formulating such a topic puts a lot of burden on scientists.

**Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен ЖТН АР14870690 «Сыр өңірінің киелі орындары мен ислам құндылықтарының әдеби-танымдық ерекшеліктері» атты жоба аясында жүргізілді.*

Әдебиеттер

- Дугин 2003 – Дугин А. Г. Сакральное // Литературная газета [электронный ресурс] // №11 (5915), 2003. URL: http://old.lgz.ru/archives/html_arch/lg112003/index.htm (дата обращения: 7.08.2017).
- Лидов А. М. Иеротопия. Пространственные иконы и образы-парадигмы в византийской культуре. М.: Дизайн. Информация. Картография: Троица, 2009. -352с.
- Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни / Э. Дюркгейм // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология. – М.: Канон, 1998. -231с.
- Мирча Элиаде Священное и мирское / Пер. с фр., предисл. и коммент. Н.К.Гарбовского. -М.: Изд-во МГУ, 1994. -144с.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1 -А.: Гл. ред. Каз. сов.энц., 1984. -432с.
- Егеубай А.Қ. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі. Үштомдық. -Алматы: Хант, 1998. -600б.
- Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік /Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубаев. -Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. -477б.
- Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. -Алматы: «Сөздік-Словарь». 1997. -368б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. -Алматы: РПК «Слон» DPS, 2012. -736б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том / Құраст.: Қ. Күдерінова, О.Жұбаева, М. Жолшаева және т.б. -Алматы, 2011. -744б.
- Walde A., Hofmann J.B., Berger E. Lateinisches Etymologisches Wörterbuch: Heidelberg, C. Winter, 1965. - 2045s.
- Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages: Vol.7. Leiden, Boston: Brill, 2008. -825p.
- DUDEN7 – Das Herkunftswörterbuch: Bd.7.Mannheim [etc.]: Dudenverlag, 1989. -839s.

Құран Кәрім. А.: Жазушы, 1991. - 589б.

Төлебаева А.Т., Айтимов М.К., Оралова Г.С., Камишева Г.А., Сердалы Б.К. Философиялық дүниетаным және педагогикалық көзқарастар: Арал-Сырдария ақын-жыраулары поэзиясы. Volume 10, Proceedings of the 6th International Conference on Applied Linguistics Issues (ALI 2019) July 19-20, 2019, Saint Petersburg, Russia, Summer and Autumn 2019, Pages 256-274 // <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205673196> (ағыл.)

Жанбершиева Ұ.Н., Оралова Г.С. Сыр бойында туған аңыздардың ұлттық сананы жаңғыртудағы маңызы. // М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. «Керуен» ғылыми журналы. №3, 76-том, 2022 жыл. 111-119 бб.

References

Dugin (2003) – Dugin A.G. Sakralnoe [Sacral] (in Russian) // Literaturnaya gazeta [elektronnyi resurs] // №11 (5915), 2003. URL: http://old.lgz.ru/archives/html_arch/lg112003/index.htm

Lidov A.M. (2009) Iyerotopiya. Prostranstvennye ikony i obrazy-paradigmy v vizantiyskoy kul'ture. [Hierotopia. Spatial Icons and Image Paradigms in Byzantine Culture] (in Russian) M.: Dizayn. Informatsiya. Kartografiya: Troitsa, 2009. - 352 p.

Dyurkgeym E. (1998) Elementarnye formy religioznoy zhizni [The Elementary Forms of Religious Life] (in Russian) / E. Dyurkgeym // Mistika. Religiya. Nauka. Klassiki mirovogo religiovedeniya. Antologiya. – M.: Kanon, 1998. – 231 p.

Mircha Eliade (1994) Svyashchennoye i mirskoye [Mircea Eliade The Sacred and the Profane] (translation of preface and comment from French into Russian) / Per. sfr., predisl. i komment. H.K. Garbovskogo. – M.: Izdatelstvo MGU, 1994. – 144 p.

Valihanov Ch.Ch. (1984) (Sobraniyesochineniy v pyatitomakh. [Collected works in five volumes] (in Russian) Том 1 – А.: Gl. red. Kaz. sov. ents., 1984. – 432 p.

Egeubay A.K. (1998) Mahmut Qashqari Tүrik sozdigi. Ustomdyq. [Mahmut Kashkari Turkish dictionary. Three volumes] (in Kazakh) – Almaty: Hant, 1998. – 600 p.

Adebi zhadigerler. (2007) Zhiyrma tom dyk. 5-t.: Zhusip Balasagun. Kuty bilik [Literary relics. Twenty volumes. 5th volume: Yүsuf Balasaguni. Kutadgu Bilig] (translated from old Turkic to Kazakh) / Kone turki tilinen audaryp, algysozi men tusinikerin A.K. Egeubaev. - Almaty: «Taymasc» baspauyi, – 2007. 477 p.

Kazak dasturli madenietinin entsiklopediyalyk sozdigi. (1997) [Encyclopedic dictionary of Kazakh traditional culture] (in Kazakh) - Almaty: “Sozdik-Slovar”. 1997. - 368 p.

Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiyesi. Entsiklopediya. (2012) 3-tom. [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. Volume three] (in Kazakh) – Almaty: RPK “Slon” DPS, 2012. – 736 p.

Kazak adebi tilinin sozdigi. (2011) On bestomdyk. 8 - tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume eight] (in Kazakh) / Kurast.: K. Kuderinova, O. Zhubaeva, M. Zholshaea zhane t.b. - Almaty, 2011. - 744 p.

Walde A., Hofmann J.B., Berger E. (1965) Lateinishes Etymologisches Wörterbuch: Heidelberg, C. Winter, [Latin etymological dictionary: Heidelberg, C. Winter] (in German) 1965.-2045 p.

Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages (2008): Vol.7. Leiden, Boston: Brill, 2008. – 825 p.

DUDEN7 (1989) – Das Herkunftswörterbuch: Bd.7. Mannheim [The dictionary of origins: Vol.7. Mannheim] (in German) [etc.]: Dudenverlag, 1989. – 839 p.

Kuran Karim. (1991) [Holy Quran] (in Kazakh) A.: Zhazushy, 1991. – 589p.

Tulebayeva A.T.; Aitimov M. K.; Oralova G. S.; Kamisheva G. A.; Serdali B. K. (2019) Philosophical Filofofiyalıq dүnietanım jäne pedagogikalıq közqarastar: Aral-Sırdarıya aqın-jırawları poézıyası [Worldview and Pedagogical Perspectives of the Poets-Zhyrau of the Aral Sea and Syr Darya Areas] Volume 10, Proceedings of the 6th International Conference on Applied Linguistics Issues (ALI 2019) July 19-20, 2019, Saint Petersburg, Russia, Summer and Autumn 2019, Pages 256-274 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205673196> (in Eng)

U.N. Zhanbershiyeva, G.S. Oralova. (2022) The significance of the syr land legends in modernizing the national consciousness. M.O. Auezov Institute of Literature and Art. Keruen. №3, 76 vol 2022. 111-119 p.

Б.Н. Бияров*

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан

*e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

ТАЛАС ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕР

Аннотация. Мақалада көне түркі ескерткіштеріне жататын Талас ескерткіштер тобындағы ономастикалық бірліктер жинақталып, этимологиялық тұрғыдан талданады. Көне түркі ескерткіштері жанры жағынан, жазба тілі және әліпбилік ерекшелігі жағынан, әдебиет өлшемдері тұрғысынан біршама зерттелгенімен, көне мәтіндердегі ономастикалық кеңістік толық қарастырылмаған. Оның ішінде, көлемі жағынан аз болып келетін Талас ескерткіштеріндегі жалқы есімдердің де шет қалғандығы тақырыптың өзектілігін айқындайды. Мақаланың мақсаты – бұрындары қолға алынып, жеке қарастырылмаған Талас ескерткіштеріндегі ономастикалық кеңістікті анықтап, әр ономастикалық бірлікке этимологиялық талдау жасау. Қойылған мақсатқа орай мынадай міндеттерді орындау көзделеді: Талас ескерткіштерінің табылуы мен зерттелуі туралы мәліметтер келтіру; Талас ескерткіштеріндегі барлық жалқы есімдерді теріп алып, ономастикалық түрлерге бөлу; табылған ономастикалық бірліктерді түріне қарай топтап, әрқайсысына этимологиялық талдау жасау; Талас ескерткіштеріндегі жалқы есімдердің Енисей, Орхон ономастикалық бірліктерімен ортақ белгілерін анықтау.

Автор тарихи атаулардың мағынасы туралы бұры-соңды айтылып келген пікір, тұжырымдарды салыстыра қарап, одан соң өз тұжырымын ұсынады. Зерттеуде тіл біліміне тән ретроспективті талдау, сипаттау, топтастыру және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылған. Тарихи, көне есімдердің этимологиясын ашудың өзіндік қиындығына байланысты, автор өзі ұсынған тұжырымдардың болжамдық сипаты басым екенін ескертіп отырады. Соған қарамастан, этимологиялық талдаулар біршама сәтті жасалғанын аңғару қиын емес.

Мақаланың кіріспе бөлімінде Талас ескерткіштерінің табылуы мен зерттелуінен, жазылу ерекшелігі мен жазылу мерзімінен хабар беретін шағын мәлімет келтіріледі. Талас ескерткіштерін оқып, аударған ғалымдарға В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, Г.Гейкель, С.Е.Малов, Ю.Немет, Х.Н.Оркун, А.С.Аманжолов т.б. жатады. Ол түркітанушы-ғалымдар, негізінен, тасқа жазылған мәтіндерді дұрыс оқу, транскрипциялау, қазіргі түркі тілдеріне аудару, жанрын анықтау, тарихи деректерді салыстыру сияқты істерді жүзеге асырды. Ал Талас ескерткіштеріндегі ономастикалық бірліктер жеке алынып зерттелген емес. Кейбір зерттеушілер мағынасы айқын, ашық жалқы есімдерге түсінік беріп қана кетеді. Мысалы, профессор А.С.Аманжолов Айыртау-Ой ескерткішіндегі Удун антропонимінің жанына («Скверный») деген өз этимологиясын қосып өтеді. Антропонимді мәтіннен бөліп алып, жеке талдау жасамаған. Талас мәтіндерінде кездесетін жалқы есімдердің аудармасы профессорлар И.А.Батманов пен А.С.Аманжолов аудармалары бойынша алынған. Талас өзені аңғарынан табылған 20 шақты ескерткіштерде кездесетін жалқы есімдер этимологиялық тұрғыдан түгелдей талданды. Атап айтқанда, жалқы есімдердің антропоним, этноним және топоним түрлері теріліп алынды. Көне түркі ескерткіштерінің дені эпитафиялық жанрда жазылғандықтан, ол мәтіндердің ішінде антропонимнің үлес салмағы басым болып келетіні заңды, сондықтан 17 атропоним анықталып, оларға тілдік талдау жасалды. Одан басқа екі этноним, бір топоним кездесті. Көне ескерткіштердің барлығында жалқы есім бола бермейді, алайда осы шағын топтың өзі біршама мол тілдік-тарихи мәліметтер бере алады. Мақаланың қорытынды бөлімінде Талас ескерткіштеріндегі ономастикалық кеңістіктің өзіндік ерекшеліктері, олардың Енисей және Орхон мәтіндеріндегі жалқы есімдермен байланысы, көне түркі жазуының тарихына қатысты құнды тұжырымдар жасалған. Атап айтқанда, эпитафиялық жанрда жазылған мәтіндер болғандықтан, антропонимдер басым болып келетіні және адам есімдері, негізінен, лақап есім мен лауазым аттарымен араласып жататыны анықталды; көне түріктердің «ер ат» лақап есімінің берілу себебі анықталды; Талас ескерткіштерінде кездесетін әйел адамның есімі талданды; Талас-Енисей-Орхон жазба ескерткіштерінің біртұтас тілде жазылғаны дәлелденді. Бұл тұжырымдар мақаланың жаңалығы болып табылады.

Тірек сөздер: ескерткіш, мәтін, этимологиялық талдау, антропоним, этноним, топоним, көне түркі, ареалдық әдіс, ретроспективті әдіс, семантика, этиология, болжам.

Б.Н. Бияров*

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

*e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ПАМЯТНИКАХ ТАЛАСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Аннотация. В статье собраны и этимологически проанализированы ономастические единицы группы таласских памятников, относящихся к древнетюркским памятникам. Хотя древнетюркские памятники несколько изучены с точки зрения жанров, письменности и алфавитной специфики, с точки зрения литературных критериев, ономастическое пространство в древних текстах не рассматривается полностью. Актуальность темы обусловлена тем, что имена собственные в таласских памятниках, в том числе и менее объемные.

Цель статьи - выявить ономастическое пространство в ранее не рассматриваемых отдельно таласских памятниках и провести этимологический анализ каждой ономастической единицы. В соответствии с поставленной целью предусматривается выполнение следующих задач: приведение сведений об обнаружении и обследовании таласских памятников; собрать все имена собственные памятников Таласа и разделить на ономастические виды; провести этимологический анализ каждой из найденных ономастических единиц, сгруппировав их по типу; выявить общие черты имен собственных в таласских памятниках с енисейскими, Орхонскими ономастическими единицами.

Автор сравнивает высказанные ранее мнения о значении исторических имен, высказывания, а затем предлагает свои выводы. В исследовании использовались ретроспективный анализ, характеристика, группировка и сравнительно-исторические методы, характерные для лингвистики. Из-за своей сложности раскрытия этимологии исторических, древних имен автор отмечает, что предложенные им высказывания имеют преобладающий прогностический характер. Тем не менее, нетрудно догадаться, что этимологический анализ был выполнен несколько успешно. Во вводной части статьи приводятся краткие сведения, информирующие об обнаружении и изучении памятников Таласа, особенностях и сроках написания. К ученым, читавшим и переводившим памятники Таласа, относятся В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, Г. Гейкель, С.Е. Малов, Ю. Немец, Х. Н. Оркун, А.С. Аманжолов и др. Ученые-тюркологи в основном занимались такими делами, как правильное чтение, транскрипция, перевод на современные тюркские языки, определение жанра, сравнение исторических данных. А ономастические единицы на памятниках Таласа отдельно не изучены. Некоторые исследователи просто комментируют имена собственные с ясным, открытым значением. Например, профессор А.С. Аманжолов добавляет свою этимологию к антропониму Удун («Скверный») в памятнике Айыртам-Ой. Выделил антропоним из текста и не сделал отдельного анализа. Перевод имен собственных, встречающихся в текстах Таласа, получен по переводам профессоров И.А. Батманова и А.С. Аманжолова. Этимологически были проанализированы имена собственные, найденные примерно в 20 памятниках, найденных в долине реки Талас. В частности, были опечатаны формы имен собственных антропонимов, этнонимов и топонимов. Поскольку большинство древнетюркских памятников написаны в эпитафическом жанре, естественно, что среди этих текстов преобладает удельный вес антропонима, поэтому выявлено 17 атропонимов и проведен их языковой анализ. Кроме него встречались два этнонима, один топоним. Не все древние памятники имеют собственное имя, однако даже эта небольшая группа может предоставить несколько обширную лингвистическую и историческую информацию. В заключительной части статьи определено своеобразие ономастического пространства в таласских памятниках, их связь с именами собственными в Енисейском и Орхонском текстах, сделаны ценные выводы по истории древнетюркской письменности, в частности, что, поскольку существуют тексты, написанные в эпитафическом жанре, антропонимы преобладают, прецедентные имена, в основном, смешиваются с псевдонимами и именами должностей; определена причина присвоения прозвища; проанализировано имя женщины, найденное в памятниках Таласа; Доказано, что таласско-енисейско-орхонские письменные памятники написаны единым языком. Эти выводы являются новизной исследования.

Ключевые слова: памятник, текст, этимологический анализ, антропоним, этноним, топоним, древнетюркский, ареальный метод, ретроспективный метод, семантика, этиология, прогноз.

B. N. Biyarov*

Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

*e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

ONOMASTIC UNITS IN TALAS WRITTEN MONUMENTS

Abstract. The paper summarizes and etymologically analyzes onomastic units in the group of Talas monuments belonging to ancient Turkic monuments. Although ancient Turkic monuments have been studied in terms of genre, written language, and alphabetic features, in terms of literary criteria, the onomastic space in ancient texts they have not been fully considered. In particular, the relevance of the topic is determined by the absence of proper names in the Talas monuments, which are small in size.

The purpose of the study is to identify the onomastic space in the Talas monuments, which was not previously considered, and to conduct an etymological analysis of each onomastic unit. In connection with this goal, it is planned to

perform the following tasks: provide information about the discovery and study of Talas monuments; dial all the proper names in the Talas monuments and divide them into onomastic types; group the found onomastic units by type and perform an etymological analysis of each; identification of common features of proper names in the Talas monuments with the Yenisei, Orkhon onomastic units.

The author compares the previously expressed opinion, and conclusions about the meaning of historical names, and then offers his own conclusions. The study used retrospective analysis, description, grouping, and comparative-historical methods characteristic of linguistics. Due to the peculiar difficulty of deciphering the etymology of historical, ancient names, the author notes that the predictive nature of the conclusions proposed by him prevails. Nevertheless, it is not difficult to see that etymological analyzes have been made quite successfully. In the introductory part of the research paper, small information about the discovery and study of Talas monuments, the specifics of the appointment, and the timing of the appointment are given. Scientists who read and translated Talas monuments include V. V. Radlov, P. M. Melioransky, G. Geikel, S. E. Malov, Yu. Nemet, H. N. Orkun, A. S. Amanzholov, etc. He was a turkologist-scientists, mainly engaged in such things as the correct reading of texts written in stone, transcription, translation into modern Turkic languages, the definition of the genre, and comparison of historical data. And the onomastic units in the Talas meters have not been studied separately. Some researchers leave only comments on open proper names, the meaning of which is clear. For example, Professor A. S. Amanzholov adds his own etymology to the anthroponym Udun ("Skverny") at the monument to Ayyrtam-Oi. The anthroponym was not isolated from the text and did not make a separate analysis.

The translation of proper names found in the Talas texts was taken by professors I. A. Batmanov and A. S. Amanzholov. The correct names found in about 20 monuments found in the Talas River Valley were analyzed etymologically. In particular, anthroponym, ethnonym, and toponym types of proper names were typed. Since most of the ancient Turkic monuments are written in the epitaphic genre, it is quite natural that the share of anthroponyms among these texts prevails, so 17 anthroponyms were identified and linguistic analysis was carried out. In addition to that, two ethnonyms, and one toponym, met. Not all ancient monuments have proper names, however, even this small group can provide quite rich linguistic and historical information. In the final part of the paper, the specific features of the onomastic space in the Talas monuments, their connection with proper names in the Yenisei and Orkhon texts, and valuable conclusions were made regarding the history of ancient Turkic writing. It is proved that the Talas-Yenisei-Orkhon written monuments were written in one language. These findings are a novelty of the paper.

Keywords: monument, text, etymology, anthroponym, ethnonym, toponym, ancient Turkic, areal, semantics, etiology, assumption.

Кіріспе

Бүгінге дейін табылған көне түркі ескерткіштерін Енисей, Орхон, Талас ескерткіштері деп үш топқа бөліп қарастыру қалыптасқан. Олардың ішіндегі ең шағын топты Талас ескерткіштері құрайды. Бұл жазба жәдігерлер Қырғызстан мен Қазақстанға ортақ өзен Таластың бойынан табылған. Кейде Батыс Түркі қағанатынан табылған барлық ескерткіштерді шартты түрде Талас тобына жатқызады. Жазылу уақыты 5 ғасыр деп белгіленіп жүр және Енисей жазуларына жақын деп бағаланады (Батманов, 1971:6).

Талас ескерткіштер тобынан 10 мәтін қамтылды және ол мәтіндерде 18 антропоним, 2 этноним, 1 топоним кездеседі. Жалпы Талас ескерткіштер тобына 20 шақты ескерткіш жатқызылып жүр, алайда ол мәтіндер құрамында ономастикалық бірліктер кездеспегендіктен, зерттеу аясына алынбады.

Көне түркі ескерткіштерінде антропонимдердің мол кездесуі ол мәтіндердің эпитафиялық жанрда жазылғандығына байланысты. Мәтіндерде қайтыс болған адамның өмір жолы, істеген ерлік істері, туыстары, мал-мүлкі туралы мәліметтер жазылады. Ал топоним мен этнонимдер ол адамның туған және жүрген жерлері мен шыққан тегінен хабар беріп тұрады.

Көне түркі тас ескерткіштеріндегі мәтіндер аудармасында біркелкілік жоқ екені белгілі. Ол ала-құлалық дауысты дыбыстардың жазуда түсіріліп отыратынан туындайтыны да жасырын емес. Мәтін аудармаларындағы сәйкессіздік, өз кезегінде, ономастикалық бірліктерді де қамтып, атаудың бірнеше нұсқасы пайда болады. Бұл көпнұсқалылық жалқы есімнің этимологиясын талдауда өзіндік қиындықтар тудырады, әртүрлі тұжырым мен болжам жасауға, мағынасын ашуда шарттылыққа алып келеді.

Материал және әдістер

Зерттеу жүргізу барысында салыстырмалы-тарихи, ретроспективті, ареалдық, статистикалық, этимологиялық зерттеу әдістері қолданылды. Этимологиялық ұстанымдар көрнекті ғалым В.Пизанидің тұжырымдарына сүйеніп жасалды (Пизани, 1956). Ареалдық

зерттеу барысында түркі ономастикасының таралу аймағына Талас аңғарының енетіні нақты деректермен дәлелденді. Ретроспективті әдіс қазіргі түркі есімдері мен көне түркі жалқы есімдерін салыстыруға мүмкіндік береді.

Талас ескерткіштеріндегі ономастикалық бірліктер И.А. Батманов пен А.С. Аманжоловтың аудармалары бойынша алынды. Олар этимологиялық талдаулар жасамаған. Кейбір этимологиялық шолулар В. Махпировтың «Имена далеких предков» (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики) еңбегінде кездеседі. Сонымен бірге «Древнетюркский словарь» және М. Қашқаридың «Түрік сөздігі» сынды көлемді зерттеулер негізге алына отырып, Талас жазба ескерткіштеріндегі ономастикалық бірліктердің зерттелуіне байланысты автордың өз тұжырымдары ұсынылды

Әдебиетке шолу

Мақалада В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, Г. Гейкель, С.Е. Малов, Ю. Немет, Х.Н. Оркун т.б. түркітанушы-ғалымдардың еңбектері қосымша қаралды. Ал И.А. Батмановтың «Таласские памятники древнетюркской письменности» (Фрунзе: «Илим», 1971.) еңбегі мен А.С. Аманжоловтың «История и теория древнетюркского письма» Алматы: «Мектеп», 2003.) еңбектеріне негізгі сілтемелер жасалды. Олардың аудармалары, басқаларына қарағанда, біршама дұрыс аударылған деп есептеледі.

Нәтижелер және талқылау

I. Антропонимдер

1. Айыртам-Ой ескерткіші. Ескерткіш 1896 жылы қазіргі Қырғызстанның Талас қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 7-8 шақырым жердегі Айыртам-Ой қонысынан табылған. Жергілікті мұғалім Гастевтің көмегімен сол кездегі Әулиеата уезінің бастығы В.А. Каллаур табады. Төрт жолдан тұратын мәтін өзен тасына (малта тасқа) жазылған. Жәдігерді зерттеп, аударған ғалымдар Г. Гейкель, В.В. Радлов, Ю. Немет, С.Е. Малов, Х. Оркун, А.С. Аманжолов, О.Д. Бекжан т.б.

1.1 Антропоним: Удун («Скверный»). (Аманжолов, 2003:87).

1.2. Антропоним: Кара-Барс және Огул-Барс. (Аманжолов, 2003:87).

Удун антропониміне профессор А.Аманжолов «скверный» деген анықтама беріп кетеді (Аманжолов, 2003:87). «Көне түркі сөздігінде» ұдун «дөрекі, әдепсіз, зұлым» сөзі бар (ДТС, 1969,606) және ол лақап есім жасауға негіз болған. Біз бұдан көне түркілердің тек жағымды мәндегі лақап есімдер емес, жағымсыз лақап есімдерді де қолданғанын көреміз.

Х. Оркун да Удун/Ұдун түрінде оқыған (Оркун, 325). Түркітанушы-ғалым О.Д. Бекжан осы антропонимді Ұдуджы түрінде оқып, «шабуыл басшысы, жорық басшысы» деген мағына беретінін келтіреді (Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы, 2019:117).

Қара Барыс есіміндегі Қара анықтаушы туралы М. Қашқари қара «хақанның хандары қара деп аталады. Бұғра қара хақан деген сияқты» деген анықтама береді (Қашқари, 1997:301). Бұл Қарахан мемлекетінің билеушілеріне тән лауазым аты екенін және қара көне түркі. «ұлы, күшті» деген мағына беретінін (ДТС, 1969:424) В.Махпиров өз еңбегінде келтіреді (Махпиров, 1997:154). Алайда «Көне түркі сөздігінде» қара сөзінің «ұлы, күшті» деген мағынасы кездеспейді. Біздің ойымызша, мұндағы қара көне түркі. «билікке бағынатын қара халық, (будун)» (ДТС, 1969:423) мәнінде қолданылатын сияқты: Қарахан «қара халықтан шығып хан болған» деген ұғым тудырады. Қарахан мемлекетін құрған адам қаған әулетінен шықпауы мүмкін. Кейін «қара» сөзі олардың тегін білдіретін лауазым атына айналған. Қара Барыс антропонимі «қарадан шыққан әрі барыстай мықты адам» деген мағынаны білдіреді. Ал Оғұл Барыс «ұл, бала Барыс» мәнінде тұрғаны анық (ДТС, 1969:364).

2. Айыртам-Ой – 2 ескерткіші. Екінші ескерткіш 1898 жылы табылады. Оны да В.А. Каллаур табады, өйткені ол тас бірінші ескерткіштен 500 қадам жерде орналасқан еді.

Алдымен М.Е. Массон мақаласында сипатталады да, кейін П.М. Мелиоранский, Г. Гейкель, Ю. Немет, С.Е.Малов, Х. Оркун, А.С. Аманжолов, О.Д. Бекжан т.б. аударып, оқиды.

2.1. Антропоним: ер атым Қара-Чұр йағы атым Қар Йазмаз (букв. «Рука-Не-Промахнется»). (Аманжолов, 1996:44).

2.2 Антропоним: Тоған. (Аманжолов, 1996:44).

2.3 Антропоним: Огом. (Батманов, 1971:12).

Қара-Чұр – ескерткіш кейіпкерінің алғаш жауға шауып, жорыққа қатысқаннан кейін алған ер аты. Сондай-ақ, Қара Чұр/Чор «қара бұқарадан шыққан чор» мәнінде тұруы ықтимал. Мұндағы чор/чур сөзін барлық түркітанушы-ғалым титул, дәреже деп таниды (Батманов, 1971:52). Мағынасына келгенде, бірде санскрит-парсы-иран тілінен енген чор «жауынгер, батыр» мәнді сөзі дейді, бірде қытай тілінен енген дейді (Махпиров, 1997:130). Қалай болғанда да, «сардар» мағыналы әскери шен екені даусыз.

Кейінгі жаугершілік аты (ер аты) Қар Йазмазды профессор А.Аманжолов «қолының қары жазбас» деп түсіндіріп кетеді (Аманжолов, 1996:44). Лақап есімнің мағынасын тағы да нақтылай түссек, «қары (қолы) жаңылмас (мерген)» дегенді білдіреді және қазақ ондай адамдарды «қол мерген» деп атайды.

Тоған – ескерткіш иесінің атасының аты және көне түркі. тоған «сұңқар» мәнді сөзінен жасалып тұр (ДТС, 1969:571). И.А.Батманов осы есімді Огом деп аударған. Егер оны да талдай кететін болсақ, түркі тіліндегі нұсқасы Өгөм болады да, көне түркі. өге+м «данам, ақылдым» деген мән береді (ДТС, 1969:379).

3. Айыртам-Ой – 3 ескерткіші. Екінші ескерткіштің маңынан жергілікті тұрғындардың көмегімен В.А. Каллаур 1898 жылы табады. Г. Гейкель аудармасыз мәтінді жариялайды, ал кейін Ю. Немет, С.Е. Малов, Х. Оркун т.б. аударды (Батманов, 1971:6).

3.1. Антропоним: Бег-чур. (Батманов, 1971:12).

3.2 Антропоним: Оғұл Асұғ (Оркун, 1994:327).

Бег-чур/Бек Чұр – лақап есімге жатады. Мұндағы бек/бег «билеуші, көсем, князь, мырза» мағынасындағы дәреже аты (ДТС,1969,91). Алайда бек/бег нақты титул, дәреже, шен емес, түркі ақсүйектеріне тән атау деген пікір де бар (Махпиров, 1997:131). Қазіргі түркі халықтары есімдерінің барлығында дерлік антрокомпонет ретінде сақталған: қазақ. Еркінбек, құмық. Асылбек т.б.

Антропонимнің екінші сыңары чұр/чор «әскери шен» лауазымдарын білдіретіні жоғарыдағы талдауда айтылды. Сонда Бек Чұр «жоғары әулеттен шыққан әскербасы» деген ұғым қалыптастырады. Көне түркілерге тән дәреженің өсуіне қарай, адам есімі де өзгеріп отыратыны осы есімнен анық көрінеді. Сондықтан түркілердің туғанда қойылған аты сирек сақталатын болған, себебі ерлік істеріне, елге сіңірген еңбегіне, дәрежесінің өсуіне орай лақап есім мен лауазым аттары қатар беріле беретін болған.

Оғұл Асұғ – антропонимі И.А.Батманов аудармасында жоқ. Солай болса да, Х. Оркун ұсынып отырған Оғұл Асұғ есімінің бірінші сыңары «бала, ұл» мәнін беретіні түсінікті, ал екінші сыңары асығ/асұғ «пайда, өсім» (ДТС, 2016:65); ашұқ/асұғ «асық сүйегі» немесе «дулыға» (ДТС, 2016:69) сөздерінің бірінен жасалады. Бұл сөздердің барлығы дерлік антропоним жасай алады. Нақтырақ айтсақ, олардың ішінен асығ/асұғ «пайда, өсім» сөзі есім жасауға белсене қатысады. Мысалы, Асұғ/Асығ «пайда, олжа» мәнінде: Олжабек, Олжабай сияқты. Сонда бұл антропоним Оғұл Асығ «бала, жас Асығ» мәнінде тұр деп шешеміз.

4. Айыртам-Ой – 4 ескерткіші. Төртінші тасты сол Айыртам-Ой қонысынан 1898 жылы В.А. Каллаур тапқан. П.М. Мелиоранский, Ю. Немет, С.Е. Малов, Х. Оркун т.б. аударды. Кейін А.С. Аманжолов аудармаларды қайтадан нақтылап шыққан.

4.1. Антропоним: Чур. (Аманжолов, 2003:89).

4.2. Антропоним: Оғлан-Чур. (Аманжолов, 2003:89).

Ескерткіштегі *Чур/Чор* әскери лауазымнан жасалған лақап есім болып табылады. Оның ешбір анықтаушысыз тұруына қарағанда, сол маңдағы жалғыз чор «әскербасы» болғанға

ұқсайды, өйткені бірнеше чор болса, онда бір-бірінен ажырату үшін анықтауыштар қосқан болар еді: Қара Чор, Күлі Чор т.б.

Оғлан-Чур «бала (жас, кіші) чор» мағынасын беретіні айқын (ДТС, 1969:363) және ол алдыңғы Чор есімді адамның ұлы, мұрагері екені мәтінде айтылады.

5. Айыртам-Ой – 5 ескерткіші. Ескерткішті Айыртам-Ой қонысынан 1898 жылы Г. Гейкель тапқан. Ю. Немет, С.Е. Малов, Х. Оркун т.б. аударған.

5.1. Антропоним: Огурмыш катун. (Батманов, 1971:14).

5.2. Антропоним: Умач оглы. (Батманов, 1971:14).

Огурмыш катун/Оғұрмыш қатын антропонимі – әйел адамның есімі және көне түркі. оғұр «береке» + мыш (-ған, -ген өткен шақ есімше жұрнағы) тұлғалары арқылы жасалып тұр (Қашқари, 1997:82-83). Оғұрмыш «береке әкелген, жарылқаған» деген мағына береді. Ал қатын айқындауышы қат «қос (шайға сүт қат) + ын (сөзжасам жұрнағы) тұлғалары атқылы жасалып, қатын «қосылған (ерге шыққан)» мағыналы сөзі екені дәлелденген (Тадыкин, 1990:367). Сонда қат+ын, кел+ін сөздері бір үлгімен жасалып тұр деуге болады: қатын «қосылған», келін «келген» мәндерінде. Көне түркі ескерткіштерінде әйел адамға арналғандары өте сирек кездеседі және әйел адамға арнайы тас ескерткіш орнатылмаған. Елтерістің әйелі Елбілге қатыннан кейінгі аталатын әйел аты осы Оғұрмыш қатын есімі болса керек.

Умач оглы/Ұмач оглы есіміндегі Ұмач көне түркі. ұма «қонақ» (Қашқари, 1997:121) + ш «еркелету және кішірейткіш мәнді жұрнақ» тұлғалары арқылы жасалған. Сонда Ұмач «кішкентай қонақ» мәнді есім болмақ. Ал оғлы көне түркі. «ұлы, баласы» мәнді сөз екені мәлім. Ұмач оғлы тұлғасында келетін бұл есім ата-тегін білдіру қызметін барлық түркі тілінде күні бүгінге дейін жалғастырып келеді: Базарбайұлы Төлеген, Момышұлы Бауыржан т.б. Бұл таза түркілік нұсқа болып табылады. Ал үш тұлғалы ата-тек (М.: Ермек Есенұлы Тілеков) – орыстан, екі түбірден тұратын ата-тек (М.: Алмас Қайрат) – қытайдан келген үлгілер екені белгілі.

6. Айыртам-Ой – 8 ескерткіші. Ескерткішті 1961 жылы П.Н. Кожемяко тапты. Тастағы мәтін аса жақсы сақталмағандықтан, оқылуы мен аударылуында шарттылық басым болып келеді.

6.1 Антропоним: Кюч Мудрый/Күч өге. (Батманов, 1971:20).

Күч Өге антропонимі таза түркі тіліндегі күч «күш иесі», өге «дана, ақылды» (ДТС, 2016, 402) сөздерінен жасалған лақап есім екенін аңғару қиын емес. Бұдан, біз, істеген ісі мен ерлігіне қарай мәртебелі лақап есім беру сол кездегі түркілердің барлығына тән болғанын байқаймыз және Енисей мен Талас жазуларының арасында байланыс бар деген ғылыми пікірдің дұрыс екеніне көз жеткіземіз. Оның себебі «күч» және «өге» сөздерінен жасалатын антропонимдер Енисей ескерткіштерінде жиі кездеседі.

7. Айыртам-Ой – 9 ескерткіші.

7.1 Антропоним: Счастливый Озин/Құтлұғ Өзин. (Батманов, 1971:21).

Құтлұғ Өзин есіміндегі Құтлұғ көне түркі. құт+лұғ/лығ «құт+ты, қасиетті, бақытты» (ДТС, 1969:473) сөзінен жасалып, кең тараған лақап есімге жатады. Елге құт әкелген адамдарға беріліп отырған: Құтлұғ қаған. Осыған қарағанда, Талас жазулары Орхон жәдігерлерімен де байланысып жатыр деуге болады.

Өзүн/Өзін есімінің түбірі өз «өмір» + ін (көне түркі. мезгіл үстеу жұрнағы) тұлғалары арқылы жасалған (ДТС, 1969:394,658) десек, өзін сөзі «өмірінде» мағынасын береді. Сонда Құтлұғ Өзін «құтты өмірінде» деген ұғымдағы лақап есім болып шығады.

8. Айыртам-Ой – 10 ескерткіші. Оныншы ескерткішті 1961 жылы Д.Ф. Винник, У. Асаналиев, К. Аширалиев, Ч. Джамугуловтар арнайы экспедиция кезінде тапты.

8.1 Антропоним: Ыағы аты – Қыяған. (Аманжолов, 2003:47).

8.2 Антропоним: Атасының аты – Өтүг. (Аманжолов, 2003:47).

Қыяған есімі Енисей ескерткіштерінде де кездеседі және қый «кес, шап етістігі» + аған (бейімділікті білдіретін сын есім жұрнағы) тұлғалары арқылы жасалып, «қиып түскіш,

қылышкер» мағынасын беретін лақап есім екені анықталады. Жаугершілік аты Қыйаған болған бұл адам Енисей тастарындағы Қыйағанмен бір адам емес, аттас есімдер деп ұққан жөн.

Ескерткіш кейіпкерінің атасының аты *Өмүз* антропонимі көне түркі. өтүг/өтүк «ертегі, баян, хикая, өтініш» сөзінен жасалған (Қашқари, 1997:97). Баян антропонимі қазақтарда күні бүгінге дейін қолданылады. Мұнда моңғол. баян «бай» сөзінің де үлесі бар екенін ескертеміз.

9. Айыртап-Ой – 13 ескерткіші. Тасқа жазылған мiтңн 1977 жылы табылған.

9.1 Антропоним: Құмар Чұр. (Аманжолов, 2003:47).

9.2 Антропоним: ер атым – Еш Құлы («Дос құлы»). (Аманжолов, 2003:47).

Құмар Чұр есімінің бірінші сыңары жалқы есім де, екінші сыңары – лауазым аты. Мұндағы Құмар көне түркі. құмар/құмарұ «мұра» сөзінен жасалады (ДТС, 1969:465). Сонда Құмар антропонимі «мұрагер, ұрпақ» мағынасына сай келеді. Ал чұр/чор әскери лауазым аты екені айтылды.

Еш Құлы антропонимін профессор А.Аманжолов «Дос Құлы» деп түсіндіріп кетеді (Аманжолов, 1996:47). Расында да, көне түркі. еш «дос, жақын таныс, серік» сөзі бар (ДТС, 1969:184) және ол жалқы есім жасай алады. Ал Құлы сыңары «достың құлы (нағыз дос)» мәнінде тұрғаны анық. Ескерткіш кейіпкеріне ер ат бергенде, Дос Құлы «сенімді дос» деген есімді лайық көргені байқалады.

10. Шу жазулары. Шу өзенінің басындағы Көксай шатқалынан археологтар К. Табалдиев пен О.Солтобаевтар 9 жазба табады. 1998 -2000 жылдарда табылған бұл шағын жазулар жартас беттеріне қашалған.

10.1 Антропоним: ер атым – Сағунак бег. (Аманжолов, 2003:99).

Сағунак бег/Сағұнақ бек есімі сағұн «қарлұқ жұртының мықтыларына берілетін ат, лақап» (Қашқари,1997,1-т.:462) + ақ (кішірейткіш мәнді жұрнақ) тұлғаларымен жасалып, Сағұнақ «кіші, бала сағұн» деген мағына береді. Сағун/Сангун/Саңұн/Сегун – Шығыс Азияға кеңінен таралған титул. Саңұн сөзі қытай тіліндегі цзянцзюнь титул атынан шығатыны дәлелденген (ДТС, 1969:485). Сағун түркі тіліндегі «қолбасшы» лауазымына сәйкес келеді.

Ал бек «ақсүйектер әулетінен шыққан» деген сөз екені айтылды.

II. Топонимдер

1. Шу жазулары.

1.1 Топоним: Ярыш. (Аманжолов, 2003).

Мәтінде *Ярышым/Йарышым* түрінде тәуелдік жалғауымен берілген. Ярыш/Йарыш/Жарыс топонимі Орхон ескерткіштерінде де кездеседі: Йарыс йазыда («Түйүкүк», 33,36-жолдар). Шығыстағы Жарыс жазығы, аты айтып тұрғандай, ат бәйгесі өтетін кең, жазық жер екені анық. Мәтін бойынша қарасақ, «Алтай тауын асып, Ертіс өзенін кешіп» өткен тұста, яғни Ертіс өзенінің сол жағалауынан басталатын далалардың бірі болуы әбден мүмкін. Ал Шу бойынан табылған ескерткіштегі мына Ярыш/Жарыс топонимі басқа, аттас атау екені түсінікті, алайда мағынасы бір болып келеді.

III. Этнонимдер

1. Айыртап-Ой - 4 ескерткіші (1898 жылы табылды).

1.1 Этноним: Отуз оғлан. (Аманжолов, 2003:89).

Профессор А.С. Аманжолов Талас ескерткіштерінде бірнеше рет кездесетін *Отұз оғұлан* тіркесін этносоциалдық бірлік (тайпалық одақ) болуы мүмкін екенін ескерте отырып, оны «отұз татар» этнонимімен теңестіреді. Сондай-ақ, Сол қол қырғыздар тайпасына енетін Отуз уул руының аты болуы да мүмкін екенін атап өтеді (Аманжолов, 2003:90).

2. Айыртап-Ой - 10 ескерткіші (1961 жылы табылды).

2.1 Этноним: Сү Чұр – әулет аты. (Аманжолов, 2003:47).

Сү Чұр әулет аты дегенде, әрине Қыйағанның шыққан руын айтып тұрғаны анық, сондықтан этноним ретінде қарастырамыз. Мұндағы Сү көне түркі. сү «әскер», «әскери топ» мағыналы сөзі екені белгілі (ДТС, 1969:516). Ал Чұр көне түркі. чұр «әскери шен, лауазым аты

және антропоним қызметін де атқарады» (ДТС, 1969:157). Сү Чұр «әскери қолбасшы» әулеті екенін білдіреді.

Қорытынды

Түркілердің лақап атты адамның ерекше бір белгісіне қарай және адамның өзі жеткен жетістіктеріне қарай беріп отыратындығы анықталды. Екінші жағынан, ондай атақ, дәрежеге ұмтылу түркілердің дамып, өсуінің негізгі қозғаушы күші болғанға ұқсайды. Түркі қоғамында адамның әр қасиеті, еңбегі, ерлігі қалыс қалмай бағаланып, тиісінше лақап есімдер беріліп отырғанын байқаймыз. Сондықтан түркі антропожүйесінде лауазым аты кісі есімі орнына қолданыла беретіні заңды құбылыс болып табылады.

Талдау барысында, біз Удун/Ұдұн «дөрекі, әдепсіз, зұлым» сөзінен жасалған лақап есім арқылы, көне түркі ескерткіштерінде тек жағымды лақап есімдер емес жағымсыз лақап есімдерді де қолданғанын анықтадық.

Көне түркі ескерткіштерінде, дәлірек айтсақ, «Күлтегін» мәтінінде кездесетін «ер ат» тіркесі туралы даулы мәселеге нүкте қоятын кез келді. Оның сүндетке отырғызуға (Қ.Сартқожаұлы) еш қатысы жоқ екенін Талас ескерткішінен табамыз. Мәселен, «Айыртамы-Ой-2» ескерткішіндегі Қара-Чұр – ескерткіш кейіпкерінің алғаш жауға шауып, жорыққа қатысқаннан кейін алған ер аты. Ал кейінгі жаугершілік аты Қар Йазмазды профессор А.Аманжолов «қолының қары жазбас (жаңылмас)» деп түсіндіріп кетеді (Аманжолов, 1996:44).

АҚШ «үндістерінде» де дәл осы үрдіс бар: алғаш жауын өлтірген жас адамға жаңадан лақап ат (бізше: ер ат) беріп отырған. М.: Отырған Бұқа, Құтырған ат, Үлкен Жылан т.б. Бұл үндестік түркі халқы мен АҚШ «үндістері» арасында генетикалық байланыс бар деген ғылыми пікірді растай түседі.

Көне түркі ескерткіш мәтіндерінде әйел адамның есімі өте сирек кездеседі және оларға арнайы эпитафиялық мәтінді тас орнатылмаған. «Айыртамы-Ой-5» мәтініндегі Оғурмыш қатун/Оғұрмыш қатын антропонимі және Елбілге қатун есімі Елтеріс қағанның әйелі ретінде тас ескерткішке қашалған. Соңғы антропоним ел «ел, халық» + білге «дана» сөздерінен бірігіп жасалады және Елбілге «ел сыйлаған дана әйел» мағынасын береді. Елтеріс қағанның жарына мұндай мәртебелі лақап есім берілуіне қарағанда, ол адамның қағанатқа еңбегі сіңген танымал әйел болғаны анық. Осы ескерткіштегі Умач оғлы/Ұмач оғлы есімі түркілердің ата-тегін білдіру қызметін сол дәуірден бастап, күні бүгінге дейін жалғастырып келе жатқанын аңғарамыз. Мысалы, қазақша Базарбайұлы Төлеген, Момышұлы Бауыржан деп атау қалыпты жағдай болып есептеледі.

Талас ескерткішіндегі Күч Өге, Қыйаған антропонимдері Енисей ескерткіштерінде бірнеше рет кездеседі. Бұдан, біз, істеген ісі мен ерлігіне қарай мәртебелі лақап есім беру сол кездегі түркілердің барлығына тән болғанын байқаймыз және Енисей мен Талас жазуларының арасында байланыс күшті деген ғылыми пікірдің дұрыс екеніне көз жеткіземіз (И.А. Батманов). Көне түркі жазуы батыстан еніп, ең алғаш Талас жерінде тасқа түсіп, әлдебір себеппен шығысқа өрлеген қырғыздар Енисей аңғарына алып баруы да мүмкін. Ендеше Алатау қырғыздары Енисейден аумай, керісінше, Алатаудан Енесай бойына баруы мүмкін деген болжам ұсынамыз. Онда көне түркі жазуының таралу аймағы Талас – Енисей – Орхон бағыттарында жүрген болып шығады. Тас мәтіндерді түзген жазудың даму сапасы да осыған меңзейді.

Сондай-ақ, «Айыртамы-Ой – 9» ескерткішіндегі Құтлұғ есімі Талас жазулары Орхон жәдігерлерімен де байланысып жатыр деген ойға әкеледі: Құтлұғ қаған.

Көне түркі ескерткіштерінде бар топонимнің барлығы дерлік көне түркі тілінен жасалғандары анықталды. Ол, өз кезегінде, Көне түркі ескерткіштері жазылған уақытта (V-VIII ғасырлар) бұл өлкеге санскрит, қытай, араб, моңғол т.б. кірме топонимдердің араласпағанын және осы ұлан-байтақ жердің автохонды тұрғындары түркілер болғандығын дәлелдейді.

Топонимдер эпитафиялық мәтін кейіпкерінің жүрген жолы, жаулаған жері, мекендеген өлкесі, жерленген орыны ретінде ғана тасқа қашалып жазылып, бізге жетіп отыр. Ол атаулардың кейбірі күні бүгінге дейін сақталған, кейбірі, уақыт өту барысында, жоғалған немесе өзгеріп кеткен.

Көне түркі мәтіндерінде иппоним (жылқының лақап аты) кездесіп отыратыны белгілі. Мәселен, «Күлтегін» ескерткішіндегі Тадықын чордың боз аты атауындағы Тадықын – антропоним болса, чор/чұр – лауазым аты. Ендеше, Күлтегін батыр «Тадықын чор деген адамның боз атын» мініп жауға шапқан. Аттың атын иесінің есімімен атау қазірге дейін бар дәстүр: Алпамыстың Байшұбары, Ақанның құласы, Сайлаубай мінген қарагер т.б. Бұл Көне түркілер мен қазақ халқының арасында терең тарихи дәстүр жалғастығы бар екенін көрсетеді.

Талас ескерткіштерінде иппоним кездескен жоқ, алайда профессор С.Е. Малов Қара Чор, Қар Йазмаз, Тум Құла жалқы есімдерін жылқының лақап есімдері ме деп күдіктенген болатын (Батманов, 1971:36). Ол Тучайан антропонимін шығарып, әйел адамның аты болуы ықтимал деген болжам ұсынған. Бұның бәрі аударманың қиындығынан туындаған мәселелер болып табылады, өйткені бір аудармашы жалқы есім деп тапқан сөзді екінші аудармашы жалқы есім ретінде танымайды.

Қорыта келгенде, Талас-Енисей-Орхон жазба ескерткіштеріндегі ортақ ономастикалық кеңістік жалпы Түркі қағанатының бір тілде сөйлеп, бір жазуды пайдаланған біртұтас мемлекет болғаныны дәлелдейді. Көне түркі руникалық жазуының осыншама аумаққа таралғаны таң қалдырады. Таң қалумен бірге, Қағанат халқының басым бөлігі сауатты болған ба деген ойға жетелейді, өйткені жазуды жазу және оны оқу болмаса, ол тастарды өңдеп, жазу жазып, ешкім әуре болмас еді.

**Мақала 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP09260070 гранты).*

Әдебиеттер

Аманжолов, 1996,50: Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1996. – 128 бет.

Аманжолов,2003: Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы: «Мектеп», 2003.

Батманов, 1971,52: Батманов И.А. Таласские памятники древнетюркской письменности. Фрунзе: «Илим», 1971.

ДТС, 1969. 570, 584: Древнетюркский словарь. М., Л., 1969.

Қашқари, 1997,1,343: Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрк): 3 томдық шығармалар жинағы/ауд. А.Егеубай. Алматы: ХАНТ, 1997. – 1353 б.

Махпиров, 1997,135: Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). – Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997. – 302 с.

Orkun,1994, 450: Orkun H.N. ESKI TURK YAZITLARI. Ankara – 1994

Тадыкин,1990,367: Тадыкин В.Н. О некоторых топонимах Горного Алтая // Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: Ғылым, 1990. С,367-374.

Reference

Amanzholov A.S,1996 .Tyрки filologijasy zhane zhazu tarihy. Almaty, «Sanat», – 128 bet. [Turkic philology and history of writing] (. Almaty ."Sanat", - 128 pages) [in Kazakh].

Amanzholov A.S., 2003. Istorija i teorija drevnetjurkского pis'ma. Almaty, «Mektep». [History and theory of ancient Turkic writing.] (Almaty, "Mektep").[in Russian]

Batmanov I.A,1971 Talasskie pamjatniki drevnetjurkской pis'mennosti. Frunze: «Ilim».[Talas monuments of ancient Turkic writing.].(Frunze: «Ilim»)[in Russian]

DTS, 1969. 570, 584: [Ancient Turkic Dictionary.] (M., L., 1969.)

Qashqari M, 1997.Tyrik tilinin sozdigi (Diwani lugat-at-tyrk):Almaty: HANT- 1353 b.[Dictionary of the Turkish language (Diwani lugat-it-Turk)].(Almaty: HANT- 1353) [in Kazakh].

Mahpirov V.U,1997. Imena dalekih predkov (istochniki formirovaniya i osobnosti funkcionirovaniya drevnetjurkskoj onomastiki). – Almaty: Institut vostokovedeniya MN-AN RK,– 302 s.[Names of distant ancestors (sources of formation and features of functioning of ancient Turkic onomastics)]. (Almaty: Institut vostokovedeniya MN-AN RK,– 302) [in Russian]

Tadykin V.N. 1990. O nekotoryh toponimah Gornogo Altaja // Problemy jetimologii tjurkskih jazykov. Alma-Ata: Fylym, S,367-374.[(Alma-Ata: Fylym, S,367-374). [in Russian]

FTAMP 16.21.39

doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-90-108

Б.К. Еликбаев¹, Г.Д. Кошикбаева^{1*}, А.О. Ыбырайым¹

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
*e-mail: 75koshikbaeva75@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СҰРАУ МӘНДІ СӨЙЛЕУ АКТІЛЕРІНДЕ БЕРІЛЕТІН КОММУНИКАТИВТІК СТРАТЕГИЯЛАР

Аннотация. Кез келген сөйлеу актісі сөйлеушінің қатысымдық мақсатына негізделіп, адресаттың коммуникативтік стратегиясы мен тактикасын, прагматикасын, эмоционалды-экспрессивті көзқарасын білдіруге бағытталады. Осымен байланысты мақалада қазақ тіліндегі сұрау мәнді сөйлеу актісінің прагматикасын және сұраулы сөйлемдер арқылы берілетін коммуникативтік стратегияларды айқындау мақсаты қойылды.

Зерттеу барысында қазақ тіліндегі сұрау мәнді сөйлеу актісіндегі төмендегідей коммуникативтік стратегиялар анықталды: ақпарат сұрау (алмасу), ақпаратты нақтылау, жөн сұрасу, іздеу, өзге адамның пікірін білу, өзгенің мақұлдау/мақұлдамау ниетін білу, өзінің көп білетінін көрсету, түсінуге ұмтылу, назар аударту (қызықтыру), жеңімпазды анықтау, өтініш жасау, кеңесу (ақылдасу), ұсыныс жасау, рұқсат сұрау, сынау, тергеу, қарсы шабуыл, ақталу, ескерту, бас тарту, кінәлау (жазғыру), тыйым салу, бұйыру, қорқыту және аралас стратегия.

Қазақ тіліндегі сұрау мәнді сөйлеу актісінде қолданылатын коммуникативтік стратегиялар жоғарыда аталғандармен шектелмейді. Өйткені бүкіл адамзаттық тілдік қатынас хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемдерден тұратындықтан, сол сөйлеу актілерінің төрттен бір пайызын сұраулы сөйлемдер құрайды. Өрине хабарлы сөйлемдердің үлес салмағы көп. Дегенмен сұраулы сөйлемдердің де бүкіл адамзаттық тілдік қатынасты орнату қызметі үлкен.

Зерттеуден алынған нәтижелердің қазақ тіл білімінде жаңа салалар болып табылатын прагматика, сөйлеу актісі теориясы және т.б. бағыттарда ғылыми-практикалық маңызы жоғары саналады.

Тірек сөздер: прагматика, коммуникативтік стратегия, коммуникативтік тактика, сөйлеу актісі, сұраулы сөйлем

Б.К. Еликбаев¹, Г.Д. Кошикбаева^{1*}, А.О. Ыбырайым¹

¹Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
*e-mail: 75koshikbaeva75@mail.ru

КОММУНИКАТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ, ВЫРАЖАЕМЫЕ ВОПРОСИТЕЛЬНЫМИ РЕЧЕВЫМИ АКТАМИ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Любой речевой акт основывается на коммуникативной цели говорящего и направлен на выражение коммуникативной стратегии и тактики, прагматики, эмоционально-экспрессивной точки зрения адресата. При этом в статье поставлена цель определить прагматику вопросительного речевого акта и коммуникативные стратегии, передаваемые вопросительными предложениями.

В ходе исследования были выявлены следующие коммуникативные стратегии вопросительного речевого акта на казахском языке: запрос (обмен) информации, уточнение информации, приветствие, поиск, знание мнения другого человека, знание чужого намерения одобрения/неодобрения, демонстрация своих многочисленных знаний, стремление к пониманию, привлечение внимания (интереса), определение победителя, просьба, консультация (совет), предложение, запрос разрешения, проверка, расследование, контратака, оправдываться, предупреждение, отказ, обвинение (укор), приказывание, запрещать, запугивание и смешанная стратегия.

Коммуникативные стратегии, используемые в вопросительном речевом акте на казахском языке, не ограничиваются перечисленными выше. Поскольку вся человеческая языковая коммуникация состоит из информативных, вопросительных, повелительных предложений, вопросительные предложения составляют четверть этих речевых актов. Конечно, информативные предложения имеют большой вес. Тем не менее, вопросительные предложения также имеют большую функцию установления общечеловеческого языкового общения.

Результаты исследования имеют большое научно-практическое значение в области прагматики, теории речевого акта и др., которые являются новыми областями в казахском языкознании.

Ключевые слова: прагматика, коммуникативная стратегия, коммуникативная тактика, речевой акт, вопросительное предложение

B.K. Yelikbayev¹, G.D. Koshikbayeva^{1*}, A.O. Ybyrayim¹

¹M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

*e-mail: 75koshikbaeva75@mail.ru

COMMUNICATION STRATEGIES EXPRESSED BY INTERROGATIVE SPEECH ACTS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. Any speech act is based on the communicative purpose of the speaker and is aimed at expressing the communicative strategy and tactics, pragmatics, and emotional and expressive point of view of the addressee. At the same time, the paper aims to determine the pragmatics of the interrogative speech act and the communicative strategies conveyed by interrogative sentences.

In the course of the study, the following communicative strategies of the interrogative speech act in the Kazakh language were identified: request (exchange) of information, clarification of information, greeting, search, knowledge of another person's opinion, knowledge of someone else's intention of approval/disapproval, demonstration of one's numerous knowledge, striving for understanding, attracting attention (interest), determining the winner, request, consultation (advice), proposal, request for permission, verification, investigation, counterattack, justify, warning, refusal, accusation (reproach), ordering, forbidding, intimidation and mixed strategy.

The communicative strategies used in the interrogative speech act in the Kazakh language are not limited to those listed above. Since all human language communication consists of informative, interrogative, and imperative sentences, interrogative sentences make up a quarter of these speech acts. Of course, informative offers carry a lot of weight. Nevertheless, interrogative sentences also have the great function of establishing universal language communication.

The results of the study are of great scientific and practical importance in the field of pragmatics, theory of speech act, etc., which are new areas in Kazakh linguistics.

Keywords: pragmatics, communicative strategy, communicative tactics, speech act, question sentence

Кіріспе

Тіл – ең алдымен адамзат баласының қарым-қатынас құралы болғандықтан, тілдік қарым-қатынасқа түсуші субъектілердің арасындағы байланысты орнату қызметін атқарады. Мұндай қарым-қатынасқа, негізінен, өмір, қоғам туралы өзіндік стереотиптері қалыптасқан, белгілі бір ұлтқа тән менталитетке ие, психологиялық жағдайы қалыпты субъектілер – адресант пен адресат(тар) түседі. Сондықтан коммуникация таным, менталдылық, психология категорияларымен тығыз байланысты болады да, оның прагматикасы осы категориялардың бірлігінен тұрады.

Құрылымдық грамматика тілдік бірліктердің категориялық жүйесін қарастырып, тіл білімін ғылым ретінде қалыптастыруда өзіндік рөл атқарды. Осы ретте Ф.Соссюрдің «тілдік таңба» теориясын негізге алатын жүйелі-құрылымдық парадигма өз нәтижесін берді. Мұнда тілдік құрылымды категориялауда көбінесе лингвистикалық түрткіжайттар негізге алынады (Соссюр, 2004). Алайда тілдік құралдардың сөйлеудегі қызметі, оны қолданушы коммуникация субъектілерінің өз ойларын құрылымдаудағы, жарыққа шығарудағы мақсат-міндеттері мен іске асыру жолдары тілден тыс, яғни экстралингвистикалық түрткіжайттарды қарастыру қажеттігін тудырды. Антропоэзектік парадигма тілдік тұлғаның ой-санасын, дүние туралы білімін, мінез-құлқын және коммуникацияға түсудегі мақсаты мен тыңдаушыға әсер ету жолдарын анықтауға мүмкіндік берді. Осыған байланысты кейінгі кездері тіл білімінде коммуникативтік-прагматикалық зерттеулер басымдық алып келеді.

Кез келген тілдік коммуникацияда сөйлеуші прагматикасы міндетті түрде көрініс береді. Ал коммуникация кейде «дискурс» ұғымымен шектесіп жатады. Алайда бұл екеуінің арасында мынадай айырмашылық болады: коммуникация жалпы тілдік қарым-қатынасты білдірсе, дискурс белгілі бір коммуникация түріндегі, яғни жанрдағы, стильдегі, сөйлеу типіндегі шектік қарым-қатынасты білдіріп, ғылыми дискурс, ресми дикурс, іскери дискурс, публицистикалық дискурс және т.б. болып сараланады.

Коммуникацияның мақсаты сөйлеу актісінің орындалып, ойдың жарыққа шығуын көздейді. Сөйлеу актісінің субъектілері – сөйлеуші, адресант пен тыңдаушы(лар) немесе адресат(тар) қарым-қатынас үдерісінде өз мақсат-діттемдерін алға қояды. Сөйлеуші ойын тыңдаушыға жеткізуде алдымен оның ой-санасында коммуникативтік мақсаты болады, мақсатсыз коммуникация болмайды. Сөйлеуші ойындағы коммуникативтік мақсат жарыққа шығар алдында санада жоспарланады. Мұндай мақсат біреу немесе бірнешеу болуы мүмкін, ал сол мақсатты немесе мақсаттарды орындау үшін сөйлеуші өз сөзінің жоспарын, болжамын құрылымдайды. Бұл *коммуникативтік стратегиялар* деп аталады. Осы ретте *тілдік стратегия мен коммуникативтік стратегияның айырмашылығы* былай көрсетіледі: тілдік стратегияда экстралингвистикалық компоненттер болмайтындықтан, ол коммуникативтік стратегия түсінігіне қарағанда тар мағынада қолданылады (Салахова, 2008: 149-182).

Жоғарыда аталған мәселелерге байланысты мақалада «сөйлеу актісі», «сөйлеу прагматикасы», «коммуникативтік стратегиялар» және т.б. теориялық бағыттарды қарастырған жалпы және қазақ тіл біліміндегі ғылыми еңбектер басшылыққа алына отырып, сұрау мәнді сөйлеу актісінде көрініс беретін *коммуникативтік стратегиялар* зерттеу нысаны ретінде алынды.

Материал және әдістер

Әртүрлі дереккөздерден (ақын-жазушылардың шығармалары, ауызекі сөйлеу тілі, ашық интернет деректері, құжаттар) алынған тілдік деректер қазақ тіліндегі сұрау мәнді сөйлеу актісінде білдірілетін коммуникативтік стратегияларды айқындауға негіз болды.

Мақалада тілдік материалды жинақтау, сұрау мәнді сөйлеу актісіне негіз болатын сұраулы сөйлемдерді білдіретін тілдік құралдарды құрылымдық және функционалды-семантикалық талдау, сұрау мәнді сөйленімдерді мәтіндік, мәнмәтіндік және интерпретациялық талдау, әртүрлі стратегиялық мақсатта қолданылатын сұрау мәнді сөйленімдерді жанрлық-стильдік салыстыру әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Тіл біліміндегі прагматикалық зерттеулер Дж.Остин, П.Грайс, Дж.Серль және т.б. ғалымдардың еңбектерінен бастау алады (Austin, 1962; Grice, 1968; Searle, 1969). Бұл зерттеулердің теориялық қағидасы мына үш негізге сүйеніледі: тілдік қатысымды түсіну үшін «әрекет» ұғымы басты саналады, тіл қатысушылардың (коммуниканттардың) өзара әсер ету құралы ретінде қарастырылады, тілдік бірліктердің жұмсалымы мәнмәтінге және тілдік (тілдік емес) жағдаятқа байланысты болады.

Қазіргі тіл білімінде прагмалингвистика саласы теориялық және практикалық тұрғыдан біршама зерттелген бағыт саналғанымен, оның ұғымдары осы кезге дейін түрліше түсіндіріліп келеді. Мысалы, прагматика «семантика – синтактика – прагматика» ұштағанынан тұратын *синтезделген (интегративті) сала* (Morris, 1938); лингвистика мен прагматиканы байланыстыратын *радикалды прагматика* (Moeschler, Reboul, 1994) ретінде қарастырылады. Сондай-ақ сөйлеу қатысымы прагматикасы (коммуникативтік прагматика) *антропоөзектік* (Минкин, 1997); *когнитивті психология* (Grice, 1975; Fodor, 1983; Sperber, 1986); *психосистематика* (Гийом, 1992), *функционалды тәсіл* (Богданов, 1989; Почепцов, 1975; Сусов, 1980) және т.б. бағытта зерделенді. Бұл бағыттар бірін-бірі толықтырып, прагмалингвистика саласының қалыптасуы мен дамуына септігін тигізді.

Ғалым Р. Якобсон қарым-қатынасты сипаттау үшін *коммуникация* терминін ең алғаш қолданған: «Кез келген коммуникацияның екі қыры болады. Мәселен, *хабар таратушы – хабар алушы, жазушы – оқушы, сөйлеуші – тыңдаушы, продуцент – реципиент, адресант – адресат.*» (Якобсон, 1985).

Осы ретте коммуникацияның әсерін зерттеуге бағытталған еңбектерде тілдің коммуникативтік аспектісі «тілдік прагматика» ұғымымен теңестіріледі (Колшанский, 1980: 122). Демек, сөйлеу қатысымында коммуниканттардың тілдік құралдарды қандай тұлғада,

қандай мақсатпен қолдануы, қандай мағынада жұмсауы тілдік бірліктердің прагматикалық сипатына (жұмсалымдық қабілетіне) байланысты болады.

Мақаламыздың нысаны болып отырған «стратегия» ұғымы әскери сала терминінен қалыптасқан деуге негіз бар. Өйткені әскери салада «стратегия» ұғымы әскери істерді жоспарлау, жүргізу өнері, яғни соғыс жүргізу қимылы ретінде түсіндіріледі. Сонымен қатар «стратегия» термині лингвист ғалымдардың еңбектерінде кеңінен төмендегідей мағыналарда қолданылатын ұғымға айналды: 1) ғаламдық коммуникативтік ниет, адресаттың санасына өзгерістер енгізу және оның әлем моделін түзу үшін қолданылатын сөйлеу механизмі, 2) саяси коммуникациядағы қақтығысты басқару ұстанымы, 3) мәдениетаралық іскери қатысымды ұйымдастырудың жаһандық үлгісі, 4) коммуникацияның фатикалық қызметін жүзеге асыру ретінде түсіндіріледі. Қарастырып отырған феноменнің көп мәнділігіне қарамастан, «стратегия» сөзінің лексикалық мағынасында нақты бір мақсатқа қол жеткізуде іс-әрекетті кешенді жоспарлау түсінігі бар. Стратегия түсінігінің астарында «*мақсат-жоспар-жетістік*» үштік ұстанымы жатыр (Куркимбаева, 2021: 64). Демек, коммуникативтік стратегия коммуникативтік мақсатқа жетудің жоспары ретінде құрылады. Коммуникативтік стратегияларсыз коммуникативтік мақсат орындалмайды.

Сонымен, *коммуникативтік стратегия* – коммуникативтік мақсатқа жету жолындағы белгілі бір сөйлеу әрекеттерінің кешені. Т.А. Ван Дейктің пікірінше, стратегияға когнитивтік жоспар тән, сөйлеуші осындай жоспарлар арқылы сөйлеу әрекетін тиімді ұйымдастырып, коммуникативтік мақсатқа жетуді көздейді (Ван Дейк, 1989: 98).

Коммуникативтік стратегияның басты мақсаты – адресатқа әсер ету, иландыру, сендіру, сөйтіп, сөйлеуші көздеген перлокутивтік актінің жүзеге асырылуына септігін тигізу. Сөйлеу актісі теориясын алғаш зерттеген Джон Остин еңбегінде сөйлеу актісі үш деңгейде сипатталады. Олар: *локутивті акт*, *иллокутивті акт*, *перлокутивтік акт*. *Локутивті акт* адресатқа әртүрлі тілдік құралдарды пайдалана отырып, ойды жеткізуге бағытталса, *иллокутивті акт* – сөйлеушінің коммуникативтік стратегияларды жүзеге асыру үшін коммуникативтік тактикаларды қолдану әрекеті, *перлокутивтік акт* – сөйлеу әрекетінің нәтижесі (Austin, 1962: 103). Осы сөйлеу актісінің деңгейлері бойынша сұраулы сөйлемдер перлокутивтік актіні тікелей талап ететін сөйлеу бірліктері болып табылады. Өйткені хабарлы сөйлемде сөйлеуші жай хабарлау мақсатын ұстанса, сұраулы сөйлемдерде жауап алу мақсатын көздейді, сол сияқты бұйрықты сөйлемдер де адресатқа тікелей әсер етуді көздейді. Сондықтан да сұраулы сөйлемдер тікелей перлокутивтік актіні жүзеге асыруға бағытталады.

Тіл білімінде «коммуникативтік стратегия» ұғымына ғалымдар түрлі анықтама береді: *нақты коммуникативтік мақсатқа жетуде жеке тұлға үшін әлеуетті саналы шешім жоспары* (Faerch, Kasper, 1983); *тілдік қатынаста глобалды мақсаттың іске асырылуы* (Поспелова, 2009); *сөйлеушінің алдын ала жоспарлаған және коммуникативтік мақсатқа жетуге бағытталған коммуникативтік акт барысында жүзеге асатын теориялық тәсілдер жиынтығы* (Клюев Е.В., 2002); *коммуникативтік стратегия адам әрекеттерінің түрі ретінде уәжбен және тұлғаның коммуникация үрдісі кезіндегі қажеттіліктері мен тілектеріне тікелей байланысты* (Иссерс, 2008); *жалпы жағдайды түсіну және қарым-қатынас мақсатына қол жеткізу мүддесінде ықпал етуді ұйымдастыру* (Гойхман, Надеина, 2001); *сөйлеу әрекетін жоспарлау, жетістікке жетуге мүмкіндік беретін принциптер, әдістер мен амалдарды таңдау және адресаттың оқиғаларға және адамдарға көзқарасын өзгертуге бағытталған* (Чудинов, 2008); *тілдік тұлғаның танымдық деңгейін вербальды және прагматикалық (мотивациялық) тұрғыдан байланыстыратын делдал* (Виколова, 2018).

Коммуникативтік стратегияларды талдау үшін әңгімелесушілердің өздерінің стратегиялық мақсаттарын шешу үшін пайдалана алатын әсер ету әлеуеті болуы маңызды. Мысалы, сөйлеу әрекетін оңтайландыру мақсатында сөйлеуші өзін-өзі таныту (самопрезентация) стратегиясын пайдаланады; адресат бейнесі мәртебелік және рөлдік тактикалар арқылы қалыптастырылады; хабарда (тілдік кодты таңдауда) әртүрлі стилистикалық стратегиялар қолданылады (Трошина, 1990: 62-68).

Зерттеуші И.Н. Борисова: «коммуникативтік стратегия – коммуниканттардың прагматикалық ниетіне сәйкес сөйлеу әрекетін ұйымдастырудың нәтижесі», - деп түсіндірсе (Борисова, 1999: 89), А.П. Сковородников мынадай анықтама береді: «коммуникативтік стратегия «жалпы жоспар» немесе сөйлеу және жазу барысында кезең-кезеңімен ойластырылған тілдік іс-әрекет» (Сковородников, 2004).

Коммуникативтік стратегияның басты мақсаты – адресатқа әсер ету, иландыру, сендіру, сөйтіп, сөйлеуші көздеген перлокутивтік актінің жүзеге асырылуына септігін тигізу. Сөйлеу актілерінің деңгейлері (локутивтік акт, иллюкутивтік акт, перлокутивтік акт) бойынша сұраулы сөйлемдер перлокутивтік актіні тікелей талап ететін сөйлеу бірліктері болып табылады. Өйткені хабарлы сөйлемде сөйлеуші жай хабарлау мақсатын ұстанса, сұраулы сөйлемдерде жауап алу мақсатын көздейді, сол сияқты бұйрықты сөйлемдер де адресатқа тікелей әсер етуді көздейді. Сондықтан да сұраулы сөйлемдер тікелей перлокутивтік актіні жүзеге асыруға бағытталады.

Коммуникативтік стратегияның толыққанды орындалуы үшін сөйлеушінің коммуникативтік құзыреттілігі аса маңызды болады және мынадай білімдерді меңгеруді талап етеді: *қандай да бір мақсатқа қол жеткізу үшін тілдік бірлікті қолдана білу; сөйлеу формасы мен сөйлеу жағдаятына (ауызша, жазбаша, ресми, бейресми және т.б.) және сөйлеуге қатысушыларға (әртүрлі әлеуметтік топтар) байланысты тілдік бірліктерді «түрлендіре» білу; әртүрлі мәтіндерді түсіне және құрастыра білу (әңгімелесу, есеп, сұхбат және т.б.); тілді білудегі әртүрлі шектеулердің болуына қарамастан, сөйлеу актісін жүргізе білу* (Jack, 2006: 8).

Коммуникативтік стратегия мәселесі кейінгі зерттеулерде негізінен үш түрлі: *психолингвистикалық* (Færch, Kasper, Залевская А.А.), *прагмалингвистикалық* (Grice, Leech, Иссерс О.С., Труфанова И.В., Борисова И.Н.) және *когнитивтік* (Van Dijk, Kintsch, Баранов А.Н., Паршин П.Б.; Иссерс О.С., Татарникова Н.М.) қырынан қарастырылады.

Коммуникативтік стратегияларды зерттеуге деген қызығушылық, біріншіден, экстралингвистикалық факторлармен, яғни адам қарым-қатынасының заңдылықтарын білуге деген әлеуметтік қажеттілікпен, екіншіден, адам өмірінің психикалық, әлеуметтік және этномәдени сипаттарын есепке алатын ақпараттың қажеттілігіне байланысты.

Зерттеушілер стратегияны зерттеуге арнаған еңбектерінде «сөйлеу стратегиясы» және «коммуникативтік стратегия», «сөйлеу тактикасы» және «коммуникативтік тактика» терминдерін тең мағынада қолданып жатады. Екі түсініктің ара-жігі ғылыми еңбектерде келесідей түсіндіріледі: «адресант «коммуникативтік стратегияны» ойланып, саналы түрде тандаса, «сөйлеу стратегиясын» ойламай, бірден тандайды. Екі терминге де ортақ мақсат – ол адресатқа әсер ету» (Матвеева, Самарская, 2009: 53).

Коммуникативтік стратегияның басты қызметі адресатты иландыру, көндіру болғандықтан, оның *негізгі белгілері* төмендегіше көрсетіледі: *алдағы коммуникативтік оқиға туралы ақпарат, оның мақсаты; алдағы диалогтық ұстанымдар (автор мен адресат тұжырымдамасы); сөйлесуші мен тыңдаушының мақсаты; сөйлеу тактикасының табыстылық шарттары; перлокутивтік әсерлер; коммуникативтік ағым және олардың тілдік маркерлері* (Иссерс, 2008: 146-150).

Сөйлеушінің коммуникативтік стратегиясы коммуникативтік ниетті таңдауға байланысты. Ол мыналардан тұрады: а) *негізгі сөйлеу ниетін таңдау* (мысалы, дерек туралы хабарлау немесе түсіндіру, сұрау беру, өтініш жасау); ә) *жағдаят туралы ақпараттың әңгімелесуші санасының жай-күйімен, оның аялық білімімен сәйкес келуі*. Сөйлеу стратегиясы сөйлеуші қандай да бір нәтижеге қол жеткізу мақсатын қойғанда коммуникация процесінің бүкіл құрылымын қамтиды. Стратегияның барлық түрі болашақ жағдаятқа қатысты болады да, ықтималдық деңгейі әртүрлі болады. Адамның сөйлеу әрекетін айтырлықтай уәжін бейнелейтін және сөйлеу стратегиясын жіктеуде ескерілетін мақсаттың екі түрі болады. *Негізгі мақсат* – коммуникацияда әсер ету мақсаты; *қосымша мақсат* – сөйлеушінің өзіндік бағасына, коммуниканттардың тиімді өзара іс-әрекетімен байланысты мақсат: хабардың

тиімділігі, релеванттылығы және байланыстылығы, тыңдаушы тарапынан әлеуметтік мақұлдау, теріс эмоциядан қашу. Осылайша стратегия сөйлеушінің ақпаратының жеткіліксіздігі жағдайында коммуникативтік міндеттерді оңтайлы бақылауға болатын қарым-қатынастың когнитивті жоспары саналады.

Коммуникативтік стратегияның толыққанды орындалуы үшін сөйлеушінің коммуникативтік құзыреттілігі аса маңызды болады және мынадай білімдерді меңгеруді талап етеді: қандай да бір мақсатқа қол жеткізу үшін тілдік бірлікті қолдана білу; сөйлеу формасы мен сөйлеу жағдаятына (ауызша, жазбаша, ресми, бейресми және т.б.) және сөйлеуге қатысушыларға (әртүрлі әлеуметтік топтар) байланысты тілдік бірліктерді «түрлендіріп» қолдана білу; әртүрлі мәтіндерді түсініп, тиімді құрастыра білу (әңгімелесу, есеп, сұхбат және т.б.); тілді білудегі әртүрлі шектеулердің болуына қарамастан, сөйлеу актісін сәтті жүргізе білу (Jack, 2006: 8).

Зерттеуімізге нысан ретінде алынған сұрау актісі негізінен адресант және адресат сияқты екі түрткіжайтқа байланысты болады да (Британ, 2005: 14), мәнмәтінге, сөйленімнің логика-семантикалық құрылымына, иллокутивтік және прагматикалық күшіне, сөйлеушінің интенциясына (ниетіне), сөйленімнің жоспарланатын және түпкілікті перлокутивті әсерінің сипатына, сондай-ақ адресат пен адресанттың экстралингвистикалық әлеуметтік-мәдени және психологиялық жағдайларының жиынтығына байланысты әртүрлі коммуникативтік қызметте қолданылады (Шевченко, 1998: 105).

Прагматика қазақ тіл білімінде жаңа сала саналғанымен, кейінгі кездері жүргізілген зерттеулер бұл бағыттың ғылыми-теориялық негізін қалыптастыру мен дамытуға үлес қосып келеді. Мысалы, прагматика саласындағы зерттеулерге талдау жасай келе, ғалым Д.А.Әлкебаева прагматиканың негізіне ойлау мен сөйлеуді жатқызып: «1) прагматика – адам мен тіл арасындағы қатынас, демек, адамның сөйлеу процесіне дейін ойлау да прагматика өтеді; 2) ойлау туралы психологиялық, филологиялық, философиялық еңбектер негізіне сүйене отырып, сөзде ойлау мақсаты, яғни прагматика болатыны анықталады; 3) адам сөзі ойлау арқылы сүзгіден өтеді, прагматиканың ойлауда негізі қаланады; 4) ойлау – тек адам баласына тән күрделі процесс; 5) сана, ақыл, ой ұғымдары қандай тілде болса да жарыспалы, жуық мағынада қолданылады, ал психология мен философиялық еңбектерде әрқайсысы бөлек деңгейлі процесс ретінде сипатталады», – деп тұжырымдаса (Әлкебаева, 2018: 75), филология ғылымдарының докторы, профессор Қ.Ө. Есенова газет материалын прагматикалық тұрғыдан қарастыра келе, «мәтіннің адресатқа бағытталу дәрежесі, яғни автордың өз мақаласын арнаған аудиториясының әлеуметтік ерекшеліктерін (жасы, жынысы, мамандығы, кәсібі, саяси ұстанымы т.б.) ескеру үнемі зерттеуші назарында болуы тиіс», – дей отырып, автор мен оқырманның арақатынасын газет мәтнінде көріну ерекшеліктеріне қарай былайша топтастырады: 1) автор-басшы, адресат-орындаушы; 2) автор-оқытушы, адресат-оқушы; 3) автор-ұстаз, адресат-рухани шәкірт; 4) автор-үгіттеуші, адресат-күмәнданушы. (Есенова, 2007: 15, 20). Ғалым автор фразеологизмдерді мынадай мақсаттарда қолданатынын айтады: мәтін тақырыптарының экспрессивтілігін арттыру; ирония, сарказм әсерін тудыру, юморлық ықпалын күшейту, мәнді дамыту, дәстүрлі образға «жан бітіру». (Есенова, 2007: 44).

Зерттеуші Г.А. Сейдалиева мерзімді баспасөз мәтіндерінде стереотиптер арқылы адресатқа ықпал етудің тәсілдерін *шынайы дәйектеме қолдану тәсілі, сезімдік әсерін ояту тәсілі, суггестия тәсілі* (Сейдалиева, 2017: 71) деп көрсетсе, Л.Ж. Заурбекова көркем мәтіндегі тілдің функционалды прагматикалық аспектілерінің көрсеткіштері ретінде мына жайттарды атайды:

- автордың интенциясы (манипуляция, шығармадағы ситуативті жағдайларда функционалды стильдердің көрінісі, автордың ниеті, қалауы, образдардың инстинкті әрекеттерінің тілдік көрінісі);

- мәтіннің прагматикалық потенциалы (мәтін мазмұны, жазушы я автордың ойын жеткізудегі тілдік амалдардың мағыналық байланысы);

- жазушы я баяндаушының көркемдік амал-тәсілдерді қолдануы;

- мәтіндегі антропоцентризм, яғни автор образы; оқырман немесе тыңдаушының аялық білімі (шығарма я мәтіндегі тарихи-мәдени әлеуметтік жағдайлар мен оқиғаларды түсінудегі білімі, танымы, жасы, жынысы, ұлты, әлеуметтік статусындағы ерекшеліктері арқылы ашылады) т.б.. (Заурбекова, 2022: 90). Сондай-ақ көркем мәтіннің коммуникативтік-прагматикалық әлеуетін зерттей келе, А.Аккузова мынадай тұжырымға келеді: «... көркем мәтіннің негізгі қазығы – *автор, автор тұлғасы*. Сондықтан *автор – кейіпкер – оқырман* ұштағаны негізінде ғана көркем туынды адресатқа жетіп, антропоэзектік сипаттағы коммуникативтік қызмет атқарады» (Аккузова, 2020: 58).

Прагматикалық лингвистика тұрғысынан коммуникативтік стратегия «коммуникативтік мақсатқа жетуге бағытталған тілдік құралдарды таңдау және коммуниканттардың нақты мазмұнды жеткізуіне әсер ететін коммуникативті процесс шеңберінде нақты әрекет схемасы» деп түсіндірілсе (Иссерс, 2008: 55), «прагматикалық мақсатқа, интенцияға сәйкес сөйлеушінің / жазушының сөйлеу әрекетін ұйымдастыру нәтижесі» (Борисова, 1999: 22], «сөйлеу әрекетінің жиынтығы» (Труфанова, 2007: 166). Бұл анықтамалардан адресанттың коммуникативтік үдерісте ерекше рөл атқаратынын байқаймыз, өйткені адресант пролокутативті тиімділікке қол жеткізу үшін бұқаралық аудиторияға ұсынылатын медиамәтінді кодтау үдерісін алдын ала болжауға, сондай-ақ реципиент алған хабарламаның декодтау процесін қамтамасыз етуге тиіс.

Сұраулы сөйлемдердің ең басты қызметі – сөйлеушінің тыңдаушыға сұрақ қою арқылы жауап алуы. Дегенмен сұраулы сөйлемдер сөйлеу актісінде қолданылғанда перлокутивті актіге айналмауы да мүмкін, яғни жауапсыз сұрақ деңгейінде қалып қоюы да мүмкін. Сонымен қатар сұраулы сөйлемдер кейде жауап алу мақсатын көздемейді. Сұраулы сөйлемдердің прагматикалық қызметі сөйлеу жағдаятына қарай нақтыланады. Бұл сұраулы сөйлемдердің көпқызметтілігін көрсетеді. Құрылымы сұраулы сөйлем формасында келіп, бұйрықтық, күдік, болжам және т.б. мағыналарда қолданылуы мүмкін.

Нәтижелер және талқылау

Сұрау мәнді сөйлеу актісінің басты коммуникативтік мақсаты сұраққа жауап алу болғандықтан, осы мақсатқа жету үшін сөйлеуші санасында бірнеше коммуникативтік стратегия жоспарланады. Сұрау мәнді сөйлеу актісінің негізгі стратегиялары сұрақ формасында жарық көретін және жауап алуды көздейтін коммуникативтік нысандар болып табылады.

Қазақ тіліндегі сұрау мәнді сөйлеу актісінің коммуникативтік мақсатына сай төмендегідей стратегиялар көзделетіні анықталды: *ақпарат сұрау (алмасу), ақпаратты нақтылау, жөн сұрасу, іздеу, өзге адамның пікірін білу, өзгенің мақұлдау/мақұлдамау ниетін білу, өзінің көп білетінін көрсету, түсінуге ұмтылу, назар аударту (қызықтыру), жеңімпазды анықтау, өтініш жасау, кеңесу (ақылдасу), ұсыныс жасау, рұқсат сұрау, сынау, тергеу, қарсы шабуыл, ақталу, ескерту, бас тарту, кінәлау (жазғыру), тыйым салу, бұйыру, қорқыту, аралас*.

Ақпарат сұрау (алмасу) стратегиясы.

Ақпарат сұрау (алмасу) стратегиясы – сұрау мәнді сөйлеу актісі арқылы жүзеге асатын ең қарапайым әрі қолданылатын стратегия. Сонымен қатар ақпарат сұрау (алмасу) стратегиясын сұрау мәнді сөйлеу актісіндегі барлық коммуникативтік стратегияларға ортақ болып келетін жалпы стратегия деуге де болады. Сондықтан да ақпарат сұрау (алмасу) мақсатындағы сұрақ-жауап адамзаттық қоғамдағы адамдардың арасында болатын қарым-қатынас жасау формасының бірі болып табылады.

Ақпарат сұрау (алмасу) стратегиясы тұрмыстық қарым-қатынастан бастап, жоғары деңгей – ресми, саяси, заңи және т.б. көптеген дискурс типтерінде қолданыла береді. Қойылатын сұрау типтері де қарапайымнан бастап, күрделі деңгейде болуы мүмкін. Қарапайым сұрау типтері көбінесе бейресми сипатта болса, күрделі типтері ғылыми

дискурста, заң дискурсында, саяси дискурста және т.б. қоғамдық-әлеуметтік мәселелер бойынша болған қатысым түрлерінде кездеседі.

Ақпарат сұрау (алмасу) стратегиясы негізінен тұрмыстық деңгейде ауызекі қатысымда жиі кездеседі. Мысалы: – *Әбіш, сен қалаға қашан бармақсың?* – *Ертең жол жүремін. – Пойызың нешеде?* – *Жергілікті уақытпен он төрт отызда. – Кім-кім шығасыңдар?* – *Өзім ғана, билетті әзер таптым. – Қасыңдағы бірге оқитын студенттер қашан шықпақ?* *Билет таппаң па?* – *Оларды білмедім, әркім өз ыңғайларына қарай шықпақ болған.* (Ауызекі).

Бұл ауызекі сөйлеу тілінен келтірілген мысалда сұрау мәнді сөйлеу актісін жасауға сұрау мағыналы тілдік құралдар (*қашан, неше, кім* сұрау есімдіктері, *-па* сұраулық демеулігі) қатысып, сөйлеушінің тыңдаушыдан қалаға баратын уақытын, пойыздың уақытын, басқа студенттердің шығатын уақытын және билет алғанын немесе алмағанын білу мақсатына қол жеткізу, яғни ақпарат сұрау стратегиясына құрылған.

Қарапайым ақпарат сұрау немесе алмасу жағдайына көркем әдебиеттен мысал келтірейік: 1) Ғазиз (Әбділдәға). *Төлеу қайда кеткен?* Әбділдә. *Төлеуің қасына он кісі қосып беріп, Есендіктің жылқысын алып кел деп жібердім.* Ғазиз. *Не дейді? Қашан кетті?* Әбділдә. *Қайтып келетін уақыты болды* (М.Әуезов); 2) Жүсіп. *Қасен, сен өзіңде ойнайсың ба?* Қасен. *Ойнағанда қандай... Жігіттің рөлін өзім атқарам.* Жүсіп. *Қыз боп кім ойнайды?* Қасен (Жамалға қарап). *Мына кісі.* (Б.Майлин). Драматургиялық шығармадан алынған бұл мысалдарда сұрау мәнді сөйлеу актілерін жасауға сұрау мағыналы тілдік бірліктер (*қайда, не, қашан, кім* сұрау есімдіктері, *-ба* сұраулық демеулігі) қатысып, сөйлеушінің тыңдаушыға сұрау қою арқылы қандай да бір ақпараттарды алу мақсатын көздегенін аңғарамыз.

Ақпаратты нақтылау стратегиясы.

Әңгімелесу барысында сөйлеуші немесе тыңдаушы сұрақ қою арқылы өздері естіген қандай да бір хабарды немесе өзі сұратқан ақпаратты нақтылау стратегиясын көздейді. Мысалы, 1) – *Жаман хабар әкеліп тұрмын. Балалар әзір естімей-ақ қойсын. Ғаламат қайғылы хабар. Біздің Әбутәліп қайтыс болыпты. – Не дейсің?* (Ш.Айтматов); 2) – *А, сіздің ауыл қайда?* – *Біздің «Өжет» пе?* (Ш.Мұртаза). Келтірілген бірінші мысалда «Не дейсің?» сұрағы сөйлеуші айтқан ақпаратты, ал екінші сөйлемдегі «Біздің Өжет пе?» сұрағы сөйлеушінің сұрағын нақтылау үшін қойылған. Келтірілген мысалдардың біріншісінде тыңдаушы «Әбутәліптің қайтыс болуы» туралы ақпаратты, ал екінші сөйлемде тыңдаушы сөйлеушінің «ауылың қайда?» деген сұрағын сұрау формасындағы құрылымдар арқылы нақтылайды.

Жөн сұрасу стратегиясы.

Жөн сұрасу – сұрау мәнді сөйлеу актісіні ұйымдастырудың негізгі стратегияларының бірі. Жөн сұрасу түрлі сөйлеу жағдаяттарында, ең алдымен, амандасуда, танысуда, кездесуде, таныс адамдардың көптен көрмей кездесулерінде, мән-жайды білуде және т.б. көрініс табады. Мысалы, 1) Мұғалім. *Салаумалейкүм! Дәрібай. Әліксалам, мұғалім шырағым, аман ба?* (Б.Майлин); Бақыт. *Салаумалейкүм! Е, Ісеке, мал-жан аман ба? Шал. Бақытпысың? Денін сау ма?* (Б.Майлин). Жөн сұрау стратегиясында, негізінен, қалыптасқан сөз орамдары (*мал-жан аман ба, қалдарың қалай, үй-іші қалай* және т.б.) қолданылады.

Іздеу стратегиясы.

Сұрау мәнді сөйлеу актісінде қажетті адамды немесе затты, жоғалған нәрсені іздеу, табуға ұмтылу, іздеу салу іс-әрекеті көрініс табады. Іздеу стратегиясы жоқ іздеген неше түрлі жағдаяттарда көзделеді. Мысалы, жоғалған нәрсе біреуге (адамға, ұжымға) тиесілі әрі қажетті болғандықтан, иесі ол затты немесе нәрсені жоқтайды, қайта қалпына келтіргісі, орнына қойғысы келеді. Қарапайым заттың жоғалуынан бастап, құнды заттың, кісінің жоғалуына дейін сұрау салу арқылы іздестіріледі. Мысалы, жұмыс үстелінің үстінен қаламсабыңызды таппай қалдыңыз делік. Оны табу үшін алдымен үстеліңіздің үстін мұқият аударып қарайсыз, тартпаларын ақтарасыз, түсіп кеткен жоқ па екен деп, еңкейіп үстел астына үңілесіз. Ары-бері жүріп, барған, кірген-шыққан жерлеріңізді айналып қарайсыз. Осылайша жоғыңызды іздеу барысында қасыңыздағы не айналаңызда жүрген адамдардан қаламсабыңызды көрген не алғаны туралы сұрақ қоясыз. Мысалы: – *Менің қаламсабымды көрген жоқсыздар ма? Осында*

жатқан еді. Таппай қалдым. – Қаламсабым сізде емес пе? – Менің қаламсабым қайда? – Менің қаламсабым қайда кеткен? – Қаламсап көргендерің бар ма? – Қаламсабымды сіздерде тастап кетпедім бе? (Ауызекі).

Жоғалған затты іздеу кезінде адресант айналасындағы адамдармен сұрақ-жауап мәнді тілдік қатынасқа түседі, тіпті еске түсіру кезінде өз-өзіне де сұрақ қояды. Сөйленім прагматикасы осы жоғалған затты табуға бағытталады.

Малы жоғалған адам үйме-үй жағалап, көрші-қолаңның малқорасын айналшықтайды, иелерінен сұрайды. Мысалы: – *Маңдайы ақ ала қара ешкі көрмедіңіз бе? – Сіздің отарға маңдайында ағы бар бөтен қара ешкі қосылмады ма? – Жоқ іздеп жүр едім. Бөтен мал қосылып кетпеді ме? (Ауызекі).*

Немесе кішкентай баласын таппай қалғанда мынадай сұрақ түрлері қойылады: – *Көрші, Ерлантайымды көрмедіңіз бе? – Менің Ерлантайым сіздікінде емес пе? – Ерлан жоқ па сіздің үйде? (Ауызекі).*

Сондай-ақ: «Ерлан, Ерлан» деп атын атап айқайлайды. Баласы естісе, «Әу!» деп дыбыс береді. Бұл – баланың «мен мұндамын» деген жауабы. Сонда анасының атын атап айқайлаған, шақырған сөзінің мағыналық астарында «Сен қайдасың?» деген сұрау мәнді құрылым жатады. Бұл жағдайға көркем әдебиеттен мынадай мысал келтіруге болады: Төлеш. ... *Ғазиз қайда? ... Ғазиз. Мен мұндамын, ағатай! (М.Әуезов).*

Ал жазбаша формада жоқ іздеу хабарландыруларында іздеу стратегиясы болғанмен, тікелей сұрау мәнді құрылымдардың мәтінде болмауы мүмкін. Мысалы:

КҮШІК ЖОҒАЛДЫ!

Аты – Саққұлақ. Түгелдей қап-қара. Бойы кішкентай. Мойнында сары лента жіп байланған. Бір құлағы екіншісінен сәл кішірек.

Тапқан жанға сыйақы бар!

Көргендеріңіз болса мына номерге хабарласыңыздар. (<https://znaniya.com/task/21714654>)

Немесе мынадай мысал: *«Үй жануары жоғалды. Ол өте қымбат тұрады. Оны менің туған күніме достарым сыйлаған. Табуға көмектесіңдерші!» (<https://znaniya.com/task/40054335>).*

Көріп отырғанымыздай, бұл хабарландырулардың құрамында сұрау мәнді сөйлемдер қолданылып, іздеу стратегиясы көзделгендіктен, жалпы мәтін прагматикасында сұрау салу, жауап алу мақсаты болады. Берілген мәтіндерден сұрау мәнді сөйлеу актісінің көбінесе ауызекі дискурста болатынын көреміз.

Өзге адамның пікірін білу стратегиясы

Жалпы тілдік қатынаста өзге адамның пікірін білу стратегиясы қолданылатын сөйлеу жағдаяттары өте көп. Күнделікті отбасылық басқосуда, топтық, ұжымдық жиындарда, екеуара тілдесімде, сондай-ақ іскери дискурстарда, телебағдарламаларда және т.б. толып жатқан іскери дискурстарда, ресми/бейресми тілдік қатынастарда жиі кездеседі. Өйткені адамның әрбірі жеке тұлға болғандықтан, әр адамның өмір, қоғам, қоршаған дүние, болып жатқан құбылыстар туралы өзіндік пікірі болады. Сонымен қатар өзге адамның пікірін білу қарым-қатынас этикетінің бір түрі болып табылады. Өзгемен санасу, өзгенің ойын құрметтеу – саналы әлеуметтік қоғамға тән құбылыс. Мысалы, 1) Ғазиз. *Менің жүрегімнің түкпіріндегі шын тілегім: өзіңнің басыңды сұраймын (Түріне қарап, қолынан ұстап тұрып). Осыған не айтар ең? Дәмеш. Олай болса, сол тілегіңізді сұраңыз. (М.Әуезов); 2) Төлеш. *Ақсақал, менің ендігі ойлап отырғаным мынау: бүгін жиылған ағайын аузына келгенін сөйлеп, Қайшаның сойылын соғып, біздің еселі сөзімізді тыңдамай кетеді ғой. Одан соң бұл іс біздің бетімізге таңба болып, сүтке тиген күшіктей жексұрын болармыз да отырармыз. Одан да бүгін осылардың қасынан көшіп кетіп, есемді артынан қуып алсам қайтеді? Әбділдә (ойланып). Бұл да дұрыс сөз екен. (М.Әуезов). Бірінші сөйленімде бірінші кейіпкер (Ғазиз) «Осыған не айтар едіңіз?» деген сұраулы сөйлем арқылы екінші кейіпкердің (Дәмеш) өзіне жар болуға қалай қарайтыны туралы пікірін, екінші сөйленімде бірінші кейіпкер (Төлеш) «Одан да бүгін**

осылардың қасынан көшіп кетіп, есемді артынан қуып алсам қайтеді?» деген сұраулы сөйлем арқылы екінші кейіпкердің (Әбділдә) пікірін сұрайды.

Өзгенің мақұлдау/мақұлдамау ниетін білу стратегиясы ауызекі сөйлеуде жиі кездесіп, Қарсы емессіз бе? Келісесіз бе? Сіз қалай қарайсыз? Бола ма? сияқты сұраулы құрылымдар арқылы жарыққа шығады. Мысалы: – Аға, жексенбі күні достарымды қонаққа шақырайын деп едім. Сіз қарсы емессіз бе? (Ауызекі); – Аға, достарымды қонаққа шақырсам, сіз қарсы болмайсыз ба? (Ауызекі).

Өзгенің мақұлдау/мақұлдамау ниетін білу стратегиясы әртүрлі мағыналармен астасып келуі мүмкін. Мысалы, 1) Аманбай. Қандай бол дейсіңдер? Өздерің айтыңдаршы, кәне? 2-жігіт. Айтатыным мынау: қызды өзің сөйлесіп, икемдеп әкет. Біз онымен үйір емеспіз және сен тұрғанда біздікінің лайығы жоқ болады. (М.Әуезов); 2) Аманбай. Дәмеш, ұрыспа! Ұрысқан... тырысқанымыз жарай ма? Құдай қосқан соң қайтесің? Дәмеш. Не деп жүр өзі? Құдай сендей жарымеске қоспай-ақ қойсын! Сенің есіріп жүргенің құдайдың бір уақытысы шығар. Әйтпесе сені үміт қылатын болып па едім мен? (М.Әуезов). Бірінші сөйленімде бірінші кейіпкер (Аманбай) қызды алып қашу туралы ойын «Қандай бол дейсіңдер? Өздерің айтыңдаршы, кәне?» сұраулы сөйлемі арқылы жеткізіп, екінші кейіпкердің (2-жігіт) оны мақұлдайтынын немесе мақұлдамайтынын білгісі келеді және оған нақты жауап алады. Екінші сөйленімде бірінші кейіпкер (Аманбай) екінші кейіпкерге (Дәмеш) өзінің қосылғысы келетіні туралы ойын Дәмештің мақұлдайтынын немесе мақұлдамайтынын білгісі келеді және екінші кейіпкер оны мақұлдамайтынын сұраулы сөйлемдер арқылы жеткізеді.

Өзінің көп білетінін көрсету стратегиясын қолданушы адресант сұраулары көбінесе викториналық сұрақ типінде құрылады. Мысалы: Сұрау қоюшы: – Ең мықты медресе қай елде? Жауап: – Арабия, ...Мекке, ... Сұрау қоюшы: – Жоқ, олай емес, Египеттегі «Алиаскар» медресесі. Сұрау қоюшы: – Ал енді сен мынаны білесің бе? ... (ауызекі сөйлеу таспадан жазылып алынды).

Сұрақтар желісі кезек-кезегімен «ал енді мынаны айтшы», «ендеше мына сұраққа жауап берші», «ал сен мынаны білесің бе?», «жоқ», «олай емес», «қате», «ол былай ғой» қыстырмалары арқылы жалғасып отырады. Осылайша адресант сұрауды бірінен кейін бірін қойып, әр сұрақтың жауабы дұрыс болмағанда, өз нұсқасын айтып, өзінің ақпараттық білімінің жоғары екендігін көрсетеді.

Түсінуге ұмтылу стратегиясы.

Сұрақ бір нәрсе не құбылыс туралы өзіне белгісіз немесе жетімсіз ақпарат болғанда білетін адамнан сұрап білуге болатын мүмкіндіктің түрі, сұрап-білудің әдісі саналады. Сұрақ қою арқылы білуге, түсінуге ұмтылу – әсіресе өсіп келе жатқан баланың психологиясына тән құбылыс. Ес кіре бастаған бала айналасына өте көп сұрақ қояды. Өйткені оған бәрі таңсық, бәрі қызық, бәрі өзіне беймәлім. – Мынау не? – Бұл кім? – Сенің көзің неге үлкен? – Мен қайдан пайдан болдым? – Анашым, менің неге інім жоқ? – Әке не үшін керек? – Сыйлықты кім береді? – Мысық кімнің баласы? (Ауызекі) және т.б. осы сияқты сұрақ жаудыру – тілі шыққан сәбиге тән.

Түсінуге ұмтылу стратегиясы жас маманның жаңа жұмысқа тұрған кезінде де көптеген сұрақтар туындатады. Мысалы, – Бұл қалай жұмыс істейді? – Нешеге дейін қабылдауға болады? – Құжаттарды қайдан табамын? – Жарық сөніп қалса, не істеймін? – Кімге беру керек? – Мына зат қайда тұратын еді? (Ауызекі) және т.б. жаңа жұмыстың неше түрлі жұмыс істеу тетіктерін біліп алу мақсатында қойылады.

Назар аударту (қызықтыру) стратегиясы.

Сұрақ – назар аудартудың, қызықтыруды да жолы, әдісі. Назар аударту стратегиясына барлық стиль түрінен мысал келтіруге болады. Мысалы, ауызекі сөйлеу тілінен: 1) – Балалар, сіздер әлемге саяхат жасағыларыңыз келе ме? – Балалар, ертегілер еліне барғыларыңыз келе ме? – Ендеше, бәріміз, бірге баралық! (Ауызекі); көркем әдебиеттен: 2) – Отанымыздың ғылым жолына түскен жастарынан менің тілейтінім не? Алдымен, бір ұстаған беттен

қайтпау, біртіндеп ілгерілей беру... (А.Нұрманов). Бұл сөйленімде сөйлеуші тыңдаушылардың назарын аударту үшін сөзін сұрау есімдігі қатысқан сұраулы сөйлем арқылы жеткізеді.

Осы сияқты қандай да бір ғылыми жиын немесе сабақ өту барысында да сөйлеуші (дәріскер) өз тақырыбына қызықтыру, тыңдаушылар назарын аударту үшін ортаға шешілмеген, өзекті мәселе бойынша сұрақ тастап алады. Мысалы, – *Киелі сан атауларын төрт топқа бөлуге болады. Ол қандай топтар?* («Қазақстан мұғалімі»). Әрі қарай дәріс беруші төрт топты санамалап айта бастайды. Осы сөйленімдегі сұраулы сөйлем тыңдаушыларға қаратыла қолданылғанымен, баяндамашының ойын жалғастырушы әрі назар аудартушы құрал қызметін атқарады. Баяндамашы мақсатты түрде (аудиторияның назарын аудару үшін) осы сұрақты қолданып отыр.

Жеңімпазды анықтау стратегиясы.

Сұрақ – белгілі бір арнаулы байқауларда, жарыстарда топтың не жеке адамның білім деңгейін, білім-білігін анықтаудың әдісі. Викториналық сұрақтар бүгінде көптеген телебағдарламалар жүргізудің негізіне айналды. Мысалы, – *Әлемдегі ең ұзақ жасаған адам кім? – Әлемдегі ең үлкен кітап қандай кітап? Футбол ойынын ойлап тапқан адам кім?* және т.б. Қазіргі кезде викториналық сұрақтарды тест түрінде жауабын жасыру да көп қолданылып жүр. Яғни төрт нұсқа беріліп, жауап сол нұсқалар ішінен ізделеді. Жеңімпазды анықтау стратегиясы байқауды ұйымдастырушы адресанттардың көздеген прагматикасына жатады.

Өтініш жасау стратегиясы.

Сұраулы сөйлем айтылу мақсаты жағынан сұрау мәнді сөйлеу актісін ұйымдастырудың формальдық құрылымы болғанымен, оның көп қызметтерінің бірі ретінде өтініш жасауды білдіру екенін көруге болады. Мысалы, 1) – *Қатын-ай, үйі құрғыр азынап кетті ғой, тағы бірдеңе тауып жағасың ба?..-деді Қайрақбай* (Б.Майлин); 2) – *Дәмеш, бері келіп кетесің бе? – деді біреу* (Б.Майлин); 3) – *Айтпақшы, осы құда өлеңші деп еді, өлең айтып жіберсеңіз қайтеді?* (Б.Майлин). Келтірілген сұраулы сөйлемдер **-ба,-бе** сұраулық демеулігі, **қайтеді** сұраулық сөзі арқылы жасалғанымен, олардың мазмұнынан «от жағуды өтіну», «келіп кетуін өтіну», «өлең айтуын өтіну» стратегиялары айқын көрінеді.

Сондай-ақ тілімізде бұйрық рай формалы етістікке *-шы/-ші* қосымшасы жалғанғанда да біз бұйрықтың жұмсарған формасы берілгенін көреміз. Тап осылай сұрақ формасында қойылғанда да бұйрық өтіну формасына көшеді. Осылайша өтініш білдіру стратегиясын көздеген сөйлеуші адресаттың қабылдауына ыңғайландырып, сыпайыландырып, бұйрық рай формасының орнына сұраулы сөйлеммен өтінішін білдіре алады. Мысалы, – *Сен кел! – Сен келесің бе?* («келші» деген мағынада); – *Сыртқа шыға тұр. – Сен сыртқа шыға тұрасың ба?* («шыға тұршы» деген мағынада). (Ауызекі).

Кеңесу (ақылдасу) стратегиясы.

Сөйлеуші тыңдаушыға сұрақ қоя отырып, қандай да бір іс туралы оның ойын біліп, онымен, кеңесу, ақылдасу мақсатын көздейді. Мысалы, 1) – *Піскен бидайды ғана аламыз. Сен тиме! Мен білем, мен басын ғана үзіп алам. – Иә, мен қайтем? Әжем маған да тер деген.* (М.Әуезов); 2) – *Бұл жұртта қанша отырар екенбіз? Ауыр теңдерді шешіп, ақ үйлерді тігеміз бе, әлде жеңіл-желпі, қоңыр үйлер дұрыс па?* (Қ.Жұмаділов). Келтірілген мысалдарда бидайды теру немесе термеу, ақ үй немесе қоңыр үй тігу туралы ақыл-кеңес сұрау стратегиясы сұраулы сөйлемдер арқылы білдірілген.

Ұсыныс жасау стратегиясы.

Сөйлеушінің тыңдаушыға қойған сұрағы ақпарат алу мақсатында емес, қандай да бір іске қатысты ұсыныс жасау мазмұнында жұмсалуды мүмкін. Мысалы, 1) – *Сіз бір жолға соларды сайлап, сынап келсеңіз қайтер еді?* (М.Әуезов); 2) – *Мүсіреп аға, маралымды көресіз бе? –Көр десең көрейін* (Ғ.Мүсірепов). Мысалға алынған сөйлемдерде сынап келу, маралды көру туралы ұсыныстар сыпайы түрде, сұраулы сөйлемдер арқылы білдіріліп тұр.

Рұқсат сұрау стратегиясы.

Сөйлеушінің тыңдаушыға қарата айтқан сұраулы сөйлемінде қандай да бір ақпаратты сұрату емес, белгілі бір істі орындауға рұқсат сұрау стратегиясы көзделуі мүмкін. Мысалы, 1)

– *Ата мен кете берейін бе?* (Ж.Нәжімеденов); 2) Сая. *Айтан Жораевич, үш адам келіп тұр. Оларды бүгін қабылдайсыз ба?* (Б.Мұха). Келтірілген сұраулы сөйленімдер арқылы кету, қабылдау әрекеттеріне рұқсат сұрау стратегиясы білдірілген.

Сынау стратегиясы өзгенің білім-білігін байқау мақсатында қойылатын сұрақ астарынан орын алады. Сынау сұрақтары кісіні, жас маманды жұмысқа аларда, қандай да бір қызметке, оқуға, орынға қабылданар алдында алынады. Жоғары оқу орындарына қабылдау алдында да кейде әңгімелесу өтеді. Әңгімелесу сұрақ-жауапқа құрылады. Мысалы, докторантураға тапсыру кезінде қойылатын сұрақтар: – *Қай жоғары оқу орнын бітірдіңіз? – Бұл мамандықты не үшін таңдадыңыз? – Қазіргі тіл білімінде қандай өзекті тақырыптар бар? – Қай саланы зерттегіңіз келеді? – Қандай Скопус базаларындағы журналдарды білесіз?* (Ауызекі). Осы сияқты сұрақтар легі талапкерге қойылып, олардың жауаптары арқылы кәсіби дайындықты қаншалықты екенін байқауға болады. Бұл сұрақтардың астарында сынап-байқау стратегиясы жатыр.

Би-шешендер сөзінде де сұрақтар қою арқылы сынау стратегиясы жақсы көрініс табады. Мысалы: «Кім жақын, не қымбат, не қиын?» деген сұраққа Қазыбек би былай жауап берген екен:

<i>Тату болса, ағайын жақын,</i>	<i>Алтын ұяң – Отан қымбат,</i>	<i>Арадан шыққан жау қиын,</i>
<i>Ақылшы болса, апайың</i>	<i>Құт-берекең – атаң</i>	<i>Таусылмайтын дау қиын.</i>
<i>жақын.</i>	<i>қымбат.</i>	<i>Шанышқылаған сөз қиын,</i>
<i>Бауырмал болса, інің</i>	<i>Аймалайтын анаң қымбат</i>	<i>Жазылмаса дерт қиын</i>
<i>жақын.</i>	<i>Асқар тауың – әкең</i>	<i>Іске аспаған серт қиын,</i>
<i>Алдыңа тартқан адал асын</i>	<i>қымбат.</i>	<i>Ақылыңнан адасып</i>
–	<i>Мейірімді анаң қымбат,</i>	<i>Өзің түскен өрт қиын!</i>
<i>Қимас жақын қарындасың.</i>	<i>Туып-өскен елің қымбат.</i>	(Би-шешендер).
<i>Сыбайлас болса, нағашың</i>	<i>Ұят пенен ар қымбат</i>	
<i>жақын,</i>	<i>Өзің сүйген жар қымбат.</i>	
<i>Адал болса, досың жақын.</i>		
<i>Жан серігің жас кезіңнен</i>		
<i>Бәрінен де әйелің жақын.</i>		

Тергеу стратегиясы.

Тергеу стратегиясы бойынша тергеу үдерісінде айыпталушыдан заңбұзушылық себептерін анықтау мақсаты көзделеді. Сөйлеу актісіне қатысушы субъектілер – тергеуші (адресант) мен айыпталушы (адресат). Тергеу стратегиясын адресант айыпталушыдан қылмыстық оқиғаның әрбір кезеңін тәптіштеп сұрау арқылы жүзеге асырады.

Жауап алу кезінде қойылатын сұрақтарды төмендегіше бөлуге болады: *негізгі сұрақтар; қосымша сұрақтар; нақтылаушы сұрақтар; еске түсіруші сұрақтар; бақылаушы сұрақтар.*

Негізгі сұрақтар жауап алу үдерісінің толығымен бір бөлігін қамтиды. Қосымша сұрақтар жауап берушінің ұмытып кеткен мән-жайларды анықтау үшін қойылады. Нақтылаушы сұрақтар жауап алынып отырған айғақтарды нақтылау үшін қойылады. Еске түсіруші сұрақтар ұмытылғанды еске түсіру мақсатында қойылады. Бақылаушы сұрақтар жауап берушінің айғақтарын тексеру үшін қойылады.

Сұрау мәнді сөйлеу актісі жауап алудың негізгі формасы болып табылады. Қойылатын сұраулар: қылмыстың болған уақыты, қылмыстың болған орны, қылмыстың қалай жасалғаны, амал-әдісі, қылмысты кімдердің жасағаны, оған қанша адамның қатысқаны, істеген қылмыстың зардабы, залалы, сипаты мен мөлшері және қылмыстық оқиғаның басқа да мән-жайлар туралы болады.

Жауап алу кезінде адресанттың пресубпозициялық дайындығы болуы керек, яғни қылмыстық оқиғамен алдын ала таныс болуы, тергеу, жауап алу кезінде неге мән беру керектігі, шамамен қандай сұрақтар қоятындығы анық болуға тиіс. Сонымен қатар тергеуші жауап алынатын айыпкердің қай тілде еркін сөйлейтінін білуі және жауап алынатын адамның

жеке басы, мінез-құлқы, жұмыс орны, тұрғылықты жері, айналысатын кәсібі және т.б. туралы мәліметтермен таныс болу керек. Кейде қылмыстық іс қозғалған орынмен, мекемемен алдын ала танысады. Бұл түрткіжайттар жауап алу кезінде айыпталушының қойылған сұрақтарға бұлтартпастан жауап беруіне септігін тиігізеді. Сондай-ақ пресубпозициялық түрткіжайттарға жауап алатын орынның белгіленуі, жауап алу күні, сағаты, шақырылатын адамдардың (куә, айыпталушы, жәбірленуші, ата-ана және т.б.) белгіленуі де жатады.

Жауап алу процесінсіз қылмыстық істің қозғалуы мүмкін емес. Е.Ф.Жәкішев «Жауап алуды – жасаған қылмыстың мән-жайлары жөнінде керекті деректі мәліметтерді алуға бағытталған, заңда көрсетілген тергеу және сот әрекеті», - дейді (Жәкішев, 1997: 21).

Тергеу стратегиясы негізінен ресми заңнамалық сөйлеу жағдаятында қолданылатыны белгілі. Мысалы, 1) Милиция (отырып жазуға кіріседі. Молдова). *Қай ауылдікісің?* Молда (қалтырап). *Тоғызыншы.* Милиция. *Атың кім?* Молда (сасқалақтап). *Менің атымды жазып қайтесіз?* Милиция. *Сен неке қиюға келіп отырған жоқсың ба? Молдасың ғой?* Молда. *Ойбай, тақсыр, молда емеспін.* (Б.Майлин). Келтірілген мәтінде кейіпкердің (милиция) қызметіне байланысты нақты сұрақтар екінші кейіпкерді (молда) тергеу мақсатында қойылған.

Тергеу стратегиясын көздейтін сұрақтарда негізінен қандай да бір эмоционалды немесе (және) т.б. қосымша мағыналар үстелмейді. Алайда күнделікті тұрмыс жағдайында да қандай да бір істің, оқиғаның мән-жайына жету үшін тергеу стратегиясының «жұмсақ» түрі қолданылады. Мысалы: 1) Дәмеш. *Қайшамен бірігіп не істеп жүрсіңдер? Тоқалдық өз басының жаулығы жетпей жүр ме? Бәрің жиылып, садақа қылғандарың мен болдым ба? Төлеш. Қалқам, өкпеңді анықтап айтшы, мен әлі күнге сен ренжитін іс қылдым деп жүргенім жоқ. Сенің ырзалығыңа қарап жүрмін деп ойлаймын. Қатем болса – бар шығар, айт!* (М.Әуезов); 2) Жүсіп. *Ал, сосын не деді содыя?* Бақыт. *Қызға ұрысты. «Көргенсіз! Неге үйіңнен қашасың?! Біз адам жемейміз, үйіңе жүр!..» – деді. Жүсіп. Қыз не деді? Бақыт. Қыз жаман қорықты. Бізбен еріп үйіне келді. Сол оқиғаны Қасен естіп, өлең шығарыпты.* (Б.Майлин). Келтірілген бірінші сөйленімде бірінші кейіпкердің (Дәмеш) екінші кейіпкерге (Төлеш) Қайшамен бірігіп не істеп жүргені, тоқалдың жаулығы, бәрінің өзіне қарсы шығуы туралы жазғыру мәніндегі тергеуге алу мақсатындағы сұрақтары қойылады. Ал екінші сөйленімде бірінші кейіпкердің (Жүсіп) екінші кейіпкерге (Бақыт) «судьяның және қыздың не дегені» туралы қатарынан қойылған сұрақтары болған оқиға туралы нақты ақпарат алу мақсатын, яғни қандай да бір деңгейде «тергеуді» көздейді.

Қарсы шабуыл стратегиясы.

Қарсы шабуыл стратегиясында тыңдаушы сөйлеушінің сұрағына тура жауап беруді емес, керісінше сұраққа қарсы сұрақ қою отырып, қандай да бір мәселеде өз басын арашалап алу және т.б. мақсаттарды көздейді. Мысалы, 1) Дәмеш. *Рақыш-ау, мұнша өтірікті қайдан үйренгенсіздер?* Рақыш (аңырып). *Е-е, мына құдай не дейді? Қалқам-ау, қай арада өтірікші болып қалыпты?!* (М.Әуезов); 2) Ақбан. *Маған тиесің. Мен алам! Мен содыя. Маған, қазақтың жаман қыздары түгіл, оқыған орыс қыздары да тиеді. Жамал. Сүймесе қалай алмақшысыз? Зорлап алуға заң көтере ме? Әйелге бостандық деп өздеріңіз айтып жүрген жоқсыздар ма?* (Б.Майлин). Бірінші сөйленімде бірінші кейіпкердің (Дәмеш) «мұнша өтірікті қайдан үйренгенсіздер?» деген жазғыру мағыналы сұраулы сөйленіміне екінші кейіпкер (Рақыш) өтірікші емес екенін қарсы сұрақ қою арқылы білдіреді. Екінші сөйленімде бірінші кейіпкердің (Ақбан) «маған тиесің» деген ұсынысына екінші кейіпкер (Жамал) сұраулы сөйлемдер арқылы «теріс» жауап беріп, бұл ұсыныстан бас тартады.

Қарсы шабуыл стратегиясында сұрақ өзіне сырттан қауіп төнгенде, тығырықтан шығу үшін қолданылатын шараның да бір түрі болып табылады. Мұндай сөйлеу жағдаяты тұрмыстық ауызекі қарым-қатынаста көп кездеседі. Мысалы, – *Қайдан келдің? – Неге түннің бір уағына дейін отыра бердіңдер? – Кіммен бардың? – Не себептен бардыңдар?* және т.б. (Ауызекі). Бұл – отбасылық қақтығыста үйіне кеш оралған күйеуін әйелінің сұраққа алуынан үзінді. Мұндай бірінші артынан бірі қарша бораған сұраққа жауап беру, әсіресе өтірік айту қиын. Не дерін білмей, жауап беруге қашқақтаған күйеуі әйелінің өзіне дүрсе қоя береді.

Мысалы, – *Өзің нешеде келдің үйге? – Сен неге уақытылы келмедің? – Менің ертеңгі киімдерім үтіктелді ме? – Анамның жағдайын неге сұрамадың? – Неге үй жиналмаған? және т.б. (Ауызекі).*

Мұндай қарсы шабуыл стратегиясын телешоу қатысушылары арасындағы қақтығыстардан да көруге болады. Мәселен, жастардың «Танысайық» телебағдарламасына қатысушы көрермендер сахнаға шыққан қыз бен жігіттің арасындағы танысу жағдаятына талдау жасайды. Көрермендердің бір тобы қызды, екінші тобы жігітті қолдап, сөзін сөйлейді. Пікір айту барысында көрермендер өзара дауласады. Мысалы, – *Асқар, сенің Аяужан сияқты нәзік, ұяң мінезді қызды бұлай ауылдық менталитет деп кемсіткенің дұрыс емес. – Сен өзің қайда туылдың? – Ауылдан шықпадың ба? – Қашаннан бері қалалық болып қалдың? – Ауыл баласы мен қаланың баласының санасында айырмашылық бар деп ойлайсың ба? және т.б. (Ауызекі).* Осылайша көрермендер өз пікірін дәлелдеу үшін өзіне төнген қауіп қайтарудың бір жолы ретінде қарсылық көрсетудің бір тәсілі – қарсы сұрақ жаудыру стратегиясын ұстанады.

Ақталу стратегиясы.

Сұрау мәнді тілдік бірліктер қатысқан сөйленімдердің мазмұны сөйлеушінің білгілі бір сөйлеу жағдаятына байланысты өзінің қандай да бір іске қатысты ақталуын да білдіруі мүмкін. Мысалы, – *Есіл жарым, екі көзің жаудырып, орысқа қор боп кеттің-ау! Жұртым-ау, менде не жазық бар?* (Ж.Аймауытов). Бұл сөйленімнің екінші сөйлемінде «не жазық бар» сөз тіркесі арқылы қандай да бір ақпаратты сұрау емес, сөйлеушінің ақталуын білдіретін мазмұн білдірілген.

Ескерту стратегиясы.

Сөйлеуші тыңдаушыға бағытталған сұраулы сөйлем формасындағы сөйленімі арқылы қандай да ақпарат алу мақсатын емес, тыңдаушыны белгілі бір жайт туралы ескертуді көздеуі мүмкін. Мысалы, 1) – *Сен жаңағы ат қойған деген пәлені қайдан шығардың? Оның жаман ырымын айтпап па едім?* (М.Әуезов). Келтірілген мысалда сөйлеуші «ат қою дегеннің жаман ырым екенін» ескертуді сұраулы сөйлемдер арқылы білдіреді.

Бас тарту стратегиясы.

Сөйлеуші әңгімелесу барысында қандай да бір істі орындаудан бас тарту мақсатын көздегенде, оны үзілді-кесілді жасаймын деп айтпай, сұраулы сөйлем түрінде «жұмсартып» айтуы мүмкін. Мысалы, 1) *Әбіш. Сен өзің сөйле! Қорабай. Қой, ойбай, түк білмеймін, не сөйлеймін?* (Ж.Аймауытұлы). Бұл сөйленімде «не сөйлеймін» сұраулы сөз тіркесі арқылы сөйлеуші сөйлеуден бас тартатындығын білдіреді, бұл мағына оның алдындағы мәнмәтін, яғни «түк білмеймін» сөз тіркесі арқылы нақтылана түседі.

Кінәлау (жазғыру) стратегиясы.

Сұрау мәнді сөйленімдердің мазмұны ақпарат алудан гөрі тыңдаушыны кінәлау (жазғыру, күстаналау) стратегиясында жұмсалуды мүмкін. Мысалы, 1) *Есендік (шоқпарды жұлып алып тағы ұрады). Өлтіремін сені, көзіңді жоғалтамын, тумай кеткір! Дәмеш. Ағай! Тоқалға болысып, бәрімізді ұрдың ба?* (М.Әуезов); 2) – *Е, тазартпайсың ба, кім қолыңнан ұстап тұр?* (Ә.Нұрпейісов). Бірінші сөйленімде тыңдаушы әңгімелесушіні ұрғаны үшін, ал екінші сөйлемде тазартпағаны үшін кінәлауды сұраулы сөйлем арқылы жеткізеді.

Тыйым салу стратегиясы.

Сөйлеуші әңгімелесу барысында сұраулы сөйлем арқылы тыңдаушыға қандай да іске тыйым салу стратегиясын көздейді. Мысалы, 1) *Қаракөз, қайда барасың, қайда?* (М.Әуезов) деген сөйлемде сөйлеуші Қаракөзге бір жаққа баруға тыйым салуын «қайда» сұрау есімдігінің қайталап қолдануы арқылы білдіреді.

Бұйыру стратегиясы

Қатысым барысында сөйлеуші тыңдаушыға бұйыру ниетін сұраулы сөйлемдер арқылы жеткізуі мүмкін. Мысалы, 1) – *Көкшешек, аңдығаныңды қашан қоясың, осы?! (С.Мұратбеков); 2) –Кетесің бе, жоқ па? (А.Шамкенов).* Бірінші мысалда «аңдығаныңды қой» деген бұйрықтық мағынаны білдіруге «қашан қоясың» сөз тіркесімен қыстырма қызметте жұмсалған «осы» сөзінің қатар қолданылуы себеп болып тұр деп санаймыз. Екінші сөйленімде

сөйлеушінің «кет» деген бұйрығы сұраулық демеуліктердің қайталануы және «жоқ» сөзінің қолданылуы арқылы білдіріледі.

Қорқыту стратегиясы.

Сұрау мәнді сөйленімдердің мазмұны арқылы сөйлеуші тыңдаушыны қорқыту мақсатын көздеуі де мүмкін. Мысалы, 1) – ... *Әй, ешкімге айтпашы мұны, Қайыркен, жарай ма? – Айтамын. Қазір тура апам барып айтамын. Салтанат әнші екен деймін. Өткен жолы сен де көрген түсімді апамның алдына жайып салып, өлеңімді оқып бергенсің. Енді есеп айырасамыз, білдің бе?* (Д.Исабеков). Келтірілген мәтінде бірінші кейіпкер екінші кейіпкерден (Қайыркен) қандай да бір ақпаратты айтпауын өтінсе, әңгімелесуші екінші кейіпкер оны айта отырып, «есеп айырасамыз» деп қорқытады.

Аралас стратегия.

Сұрау мәнді сөйлеу актісі барысында сөйлеу жағдаятына, сөйленім мазмұнына және т.б. түркіжайттарға байланысты бірнеше стратегия қатарынан берілуі мүмкін. Біз сөйлеушінің немесе тыңдаушының мұндай бірнеше мақсатты көздеуін *аралас стратегия* деп атап отырмыз. Мысалы, 1) – *Кел, жоғары шық, отыр. Атың кім, айналайын? – Сөди. – Жөн. Менің атым Таутан. Осы үйде тұрасың ба? – Осында, үшінші подъезде. – Көрші екенбіз ғой, бала-шаға бар ма? – Болған... әкесі алып кетті. – Бұратала ма? – Жоқ, қайтып әкеп береді. – Ол қалай болғаны? – Солай, ағай. Қайқыбас шал алып кетеді, шыркөбелек шешесі әкеп береді* (О.Әубәкіров); 2) Жаппасбай. *Неғып тұрсың селтиіп? Төсек салмайсың ба? Жаңыл. Төсек салғаны иесі? Жаппасбай. Немене, түсінбей тұрсың ба? Мен қонайын деп келдім. Жаңыл. Қонайын деп?! Жаппасбай. Несіне таңырқайсың.* (Т.Ахтанов). Бірінші сөйленімде мынадай стратегиялар аралас қолданылады: *жөн сұрасу* (Атың кім?), *ақпарат сұрау* (Осы үйде тұрасың ба? Бала-шаға бар ма?), *нақтылау* (Бұратала ма? Ол қалай болғаны?). Екінші сөйленімде *күнәлау* (Неғып тұрсың селтиіп? Немене, түсінбей тұрсың ба?), *бұйыру* (Төсек салмайсың ба?), *нақтылау* (Төсек салғаны иесі? Қонайын деп?!) стратегиялары аралас қолданылған.

Қорытынды

Мақалада қазақ тіліндегі сұрау мәнді сөйлеу актісінде білдірілетін коммуникативтік стратегиялардың біршамасын (ақпарат сұрау (алмасу), ақпаратты нақтылау, жөн сұрасу, іздеу, өзге адамның пікірін білу, өзгенің мақұлдау/мақұлдамау ниетін білу, өзінің көп білетінін көрсету, түсінуге ұмтылу, назар аударту (қызықтыру), жеңімпазды анықтау, өтініш жасау, кеңесу (ақылдасу), ұсыныс жасау, рұқсат сұрау, сынау, тергеу, қарсы шабуыл, ақталу, ескерту, бас тарту, кінәлау (жазғыру), тыйым салу, бұйыру, қорқыту және аралас) анықталды.

Ауызекі сөйлеу тілінен және көркем әдебиеттен келтірілген мысалдар арқылы сұрау мәнді сөйлеу актісін жасауға сұрау мағыналы әртүрлі тілдік құралдар қатысатындығы және олардың қолданылу ерекшелігі (тура және жанама мағыналары, қайталанып және бірнеше тілдік бірліктің бірге қолданылуы), жалпы сөйлеу жағдаяты, мәтін прагматикасы, сөйлеушінің немесе тыңдаушының коммуникативтік ниеті және т.б. түркіжайттарға байланысты сөйлеушінің және (немесе) тыңдаушының түрлі стратегияларын білдіретіндігі, сондай-ақ сұрау мәнді сөйленімдерде аталған түркіжайттарға байланысты бірнеше стратегияның аралас берілетіндігі айқындалды. Сонымен қатар аталған және т.б. түркіжайттарға байланысты сұрау мәнді сөйлеу актісінде білдірілетін коммуникативтік стратегиялар біз көрсеткен түрлермен шектелмейтінін ескерткіміз келеді.

Әртүрлі әлеуметтік топтарға жататын субъектілердің (адресат пен адресант) сөйлеу актісіне қатысуына байланысты ол (сөйлеу актісі) мынадай құрамдастардан тұрады: а) сөйлеу актісіне қатысушылардың сипаты (жасы, жынысы, әлеуметтік дәрежесі, білімі, пресубпозициялық дайындығы, менталитеті, дәстүрді білуі, тілді меңгеруі, сөйлеу шеберлігі, сөз байлығы және т.б.); ә) сөйлеу актісіне қатысушылардың эмоционалды-экспрессивті көзқарасы (оң, бейтарап, теріс (негативті) және т.б.); б) сөйлеу актісінің нысаны (ауызша, жазбаша, отбасылық басқосу, екеуара тілдесім, ресми топтық және ұжымдық жиындар, іскери

дискурстар, телебағдарламалар және т.б.) және т.б. Осы орайда сұрау мәнді сөйлеу әктісін қазақ тіл білімінде жаңа салалар болып табылатын прагматика, сөйлеу әктісі теориясы және т.б. ғылыми бағыттарда аталған түрткіжайттармен байланыстыра тереңдей зерттеу қажет деп есептейміз.

Әдебиеттер

- Austin J.L. How to do things with words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – 166 p.
- Аккузова А.А. Антропоэзектік парадигма: көркем мәтіннің коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті (Д.Исабеков шығармаларының негізінде). 6D021300 – Лингвистика. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2020. – 168 б.
- Әлкебаева Д.А., Ахметкалиева Л.Ж. Прагматика негіздері: ойлау мен сөйлеу // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. 2018. – №2 (170). – 74-81 бб.
- Богданов В.В. Классификация речевых актов // Личностные аспекты языкового общения: Межвуз. сб. научн. трудов. – Калинин: Изд-во Калинин. ун-та, 1989. – С.25-37.
- Борисова И.Н. Категория цели и аспекты текстового анализа // Жанры речи: Сборник научных статей. – Саратов: Изд-во Гос. Унв. «Колледж», 1999. Вып.2. – С. 81-96.
- Британ И.Б. Вопросительные предложения в авторской речи художественного текста: На материале произведений немецких авторов и их переводов: Дисс. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 2005. – 183 с.
- Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 245 с.
- Викуллова Л.Г. Медийное коммуникативное пространство: научно-популярный журнал предметной сферы «путешествие» // Вестник Южно- Уральского государственного университета. – 2018. Т.15. – № 1. – С. 43-49.
- Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. – М.: Прогресс, 1992. – 224 с.
- Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 272 с.
- Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде). 10.02.02 – қазақ тілі. Филология ғыл. докторы ... дисс. авторефераты. – Алматы, 2007. – 49 бет.
- Grice H.P. Utterer's meaning, sentence-meaning, and word-meaning // Foundation of Language. – 1968. – Vol. 4. – No 3. – P. 225-242.
- Grice P. Logic and conversation // Syntax and semantics. – N.Y.: Academic Press, 1975. – P.41-58.
- Faerch C., Kasper G. Strategies in Interlanguage Communication. London: Longman, 1983. – 253 p.
- Fodor J. The Modularity of Mind. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1983. – 217 p.
- Jack C. Richards // Communicative Language Teaching Today. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo Cambridge University Press. 2006.
- <https://www.professorjackrichards.com/wp-content/uploads/Richards-Communicative-Language.pdf>
- Заурбекова Л.Ж. Көркем мәтіндегі тілдің функционалды прагматикалық аспектілері. 6D020500 – Филология. Философия докторы (PhD) ... дисс. – Алматы, 2022. – 139 б.
- Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – Изд.5-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 288 с.
- Жәкішев Е.Ф. «Криминалистік тактика» // «Жеті жарғы». – Алматы, 1997. – 46 б.
- Клюев Е.В. Речевая коммуникация: Учеб. пособие для ун-тов и ин-тов. – М.: РИПОЛ Классик, 2002. – 316 с.
- Колшанский Г.В. Прагматика языка. – М.: Изд-во МГПИИЯ им. М.Тореза, 1980. – 176 с.
- Куркимбаева А.М. Туристік блогинг: коммуникативтік стратегиялар мен тактикалар (ағылшын және қазақ тілі материалдары негізінде): Филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2021. – 214 б.
- Матвеева Г.Г., Самарская Л.Н. Два направления в современной прагмалингвистике // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2009. – №1(2). – С. 50-56.
- Минкин Л.М. Новая теория прагматики и некоторые идеи современной лингвистики // Вісник Харків. ун-ту. – № 390 – 1997. – С.101-104.
- Moeschler J., Reboul A. Dictionnaire encyclopedique de pragmatique. – Paris: Seuil, 1994. – 975 p.
- Morris Ch. Foundations of the Theory of Signs. – Chicago: Univ. of Chicago Press, 1938. – 59 p.
- Поспелова Ю.Ю. Педагогический дискурс и его характеристики // Вестник КГУ. – 2009. – № 1. – С. 307-310.
- Почепцов Г.Г. Прагматический аспект изучения предложения // Иностр. яз. в школе. – 1975. № 6. – С.15-25.
- Searle J.R. Speech Acts: an essay in the philosophy of language. – Cambridge: CUP, 1969. – 203 p.
- Салахова А.Г. Дискурс: функционально-прагматический и функциональный аспекты: коллектив. моногр. / отв. ред. Е.Н. Азнахаева. – Челябинск: Челяб. гос. ун-т, 2008. – С. 149-182.
- Сейдалиева Г.А. Мерзімді баспасөздегі стереотиптердің лингвопрагматикалық ерекшеліктері. 6D020500 – Филология. Философия докторы (PhD) ... дисс. – Алматы, 2017. – 152 б.

Сковородников А.П. О необходимости разграничения понятий «риторический прием», «стилистическая фигура», «речевая тактика», «речевой жанр» в практике терминологической лексикографии // Риторика – Лингвистика: сборник статей. – Смоленск: СГПУ, 2004. – Вып. 5. – С. 5-12.

Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики / Пер. с французского А. М. Сухотина, под редакцией и с примечаниями Р. И. Шор. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

Sperber D., Wilssn D. Relevance: Communication and Cognition. – Oxford: OUP, 1986. – 208 p.

Сусов И.П. Семантика и прагматика предложения. – Калинин: Изд-во Калинин. ун-та, 1980. – 51 с.

Трошина Н.Н. Стилистические параметры текстов массовой коммуникации и реализация коммуникативной стратегии субъекта речевого воздействия // Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М.: Просвещение, 1990. – С. 62-68.

Труфанова И.В. Риторические фигуры и типы повествования // Русский язык: исторические судьбы и современность: III Международный конгресс исследователей русского языка / МГУ им. Л.В. Ломоносова. – М., 2007. – 414 с.

Чудинов А.П. Политическая лингвистика: учебное пособие (для студентов вузов). – 3-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 254 с.

Шевченко И.С. Историческая динамика прагматики предложения: английское вопросительное предложение 16-20 вв.: Монография. – Харьков: Константа, 1998. – 168 с.

Якобсон Р.О. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – 460 с.

References

Austin J.L. How to do things with words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – 166 p. (in English)

Akkuzova A.A. Antropoozektik paradigma: kerkem matinnin kommunikativtik-pragmatikalyq aleueti (D.Isabekova shygarmalarynyn negizinde). 6D021300 – Lingvistika. Filosofia doktory (PhD) darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertasiya. – Almaty, 2020. – 168 b. [Akkuzova A.A. The anthropo-linguistic paradigm: the communicative and pragmatic potential of a literary text (based on the works of D. Isabekov). 6D021300 – Linguistics. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). – Almaty, 2020. – 168 p.] (in Kazakh)

Alkebaeva D.A., Ahmetkalieva L.Zh. Pragmatika negizderi: oilau men soikeu // Al-Farabi atyndagy Qazaq ulttyh universitetinin Habarshysy. Filologia seriasy. 2018. – №2 (170). – 74-81 bb. [Alkebaeva D.A., Ahmetkalieva L.Zh. Fundamentals of Pragmatics: Thinking and Speech // Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Philology series. 2018. – №2 (170). – P.74-81.]

Bogdanov V.V. (1989) Klassifikasiya reshebyh aktov // Lichnostnye aspekty iazykovogo obshenia: Mezhhvuz. sb. nauchn. trudov. – Kalinin: Izd-vo Kalinin. un-ta, 1989. – S.25-37. [Bogdanov V.V. (1989) Classification of speech acts // Personal aspects of language communication: Inter-university collection of scientific works. – Kalinin: Kalinin Publishing House. un-ta, 1989. – P.25-37] (in Russian)

Borisova I.N. Kategoriya tseli i aspekty textovogo analiza // Zhanry rechi: Sbornik nauchnyh statei. – Saratov: Izd-vo Gos. Unb. «Colledzh», 1999. Byp.2. – S. 81-96 [Borisova I.N. Category goals and aspects of text analysis // Genres of speech: Collection of scientific articles. – Saratov: Publishing house of Gos. Unts «College», 1999. Issue.2. – pp. 81-96] (in Russian)

Britan I.B. Voprositelnye predlozhenia v avtorskoi rechi hudozhestvennogo teksta: Na materiale proizvedenii nemetskih avtorov i ih perevodov: Diss. ... kand. filol. nauk. – Krasnodar, 2005. – 183 s. [Britan I.B. Interrogative sentences in the author's speech of a literary text: Based on the works of German authors and their translations: Dissertation ... Candidate of Philology: 02.10.20. – Krasnodar, 2005. – 183 p.] (in Russian)

Van Deik T.A. Iazyk. Poznanie. Kommunikatsia. – M.: Progress, 1989. – 245 s. [Van Dyke T.A. Language. Cognition. Communication. – M.: Progress, 1989. – 245 p.] (in Russian)

Vikulova L.G. Mediinoe kommunikativnoe prostranstvo: nauchno-populiaryi zhurnal predmetnoi sfery «pyteshestvie» // Vestnik Uyzhno-Uralskogo dosudarstvennogo universiteta. – 2018. T.15. – № 1. – S. 43-49. [Vikulova L.G. Media communicative space: popular scientific journal of the subject area «journey» // Bulletin of the South Ural State University. – 2018. Vol.15. – No. 1. – P. 43-49.] (in Russian)

Giiom G. Prinsipy teoreticheskoi lingvistiki. – M.: Progress, 1992. – 224 s. [Guillaume G. Principles of theoretical linguistics. – M.: Progress, 1992. – 224 p.] (in Russian)

Goikhman O.Ia., Nadeina T.M. Rechevaia kommunikatsia. – M.: INFRA-M, 2001. – 272 s. [Goikhman O.Ya., Nadeina T.M. Speech communication. – M.: INFRA-M, 2001. – 272 p.] (in Russian)

Essenova H.O. Qazirgi qazaq media-matinnin pragmatikasy (qazaq baspasoz materialdary negizinde). 10.02.02 – qazaq tiki. Filologia gyl. doktory ... diss. avtoreferaty. – Almaty, 2007. – 49 bet. [Essenova H.O. Pragmatics of modern Kazakh media text (based on materials of the Kazakh press). 10.02.02 – Kazakh language. Philological science. doctor diss. abstract. – Алматы, 2007. – 49 p.] (in Kazakh)

Grice H.P. Utterer's meaning, sentence-meaning, and word-meaning // Foundation of Language. – 1968. – Vol. 4. – No 3. – P. 225-242. (in English)

Grice P. Logic and conversation // Syntax and semantics. – N.Y.: Academic Press, 1975. – P.41-58.

- Faerch C., Kasper G. *Strategies in Interlanguage Communication*. London: Longman, 1983. – 253 p.
- Fodor J. *The Modularity of Mind*. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1983. – 217 p. (in English)
- Jack C. Richards // *Communicative Language Teaching Today*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo Cambridge University Press. 2006.
- <https://www.professorjackrichards.com/wp-content/uploads/Richards-Communicative-Language.pdf> (in English)
- Zaurbekova L.Zh. Korkem matindegi tildin funksionaldy pragmatikalyq aspektleri. 6D020500 – Filologia. *Filosofia doktory (PhD) ... diss.* – Almaty, 2022. – 139 b. [Zaurbekova L.Zh. Functional pragmatic aspects of language in a literary text. 6D020500 – Philology. Doctor of Philosophy (PhD) diss. – Almaty, 2022. – 139 p.] (in Kazakh)
- Issers O.S. *Communicativnyie strategii i tactici russkoi rechi*. Izd. 5-e. – M.: Izdatelstvo LKI, 2008. – 288 s. [Issers O.S. *Communicative strategies and tactics of Russian speech*. – Ed. 5-e. – M.: LKI Publishing House, 2008. – 288 p.] (in Russian)
- Zhakishev E.G. «Kriminalistik taktika» // «Zhetl zargy». – Almaty, 1997. – 46 b. [Dzhakishev E.G. «Criminalistic tactics» // «Seven decrees». – Almaty, 1997. – 46 p.] (in Kazakh)
- Klyuev E.V. *Reshevaia kommunikasia: Ucheb.posobie dlia un-tov i in-tov*. – M: RIPOL Classic, 2002. – 316 s. [Klyuev E.V. *Speech communication: Textbook for univ and in-tov*. – M: RIPOL Classic, 2002. – 316 p.] (in Russian)
- Kolshanskii G.V. *Pragmatika iazyka*. – M.: Izd-vo MGPIIIA im. M.Toreza, 1980. – 176 s. [Kolshansky G.V. *Pragmatics of language*. – M.: Publishing House of the Moscow State Pedagogical Institute named after M.Torez, 1980. – 176 p.] (in Russian)
- Kurkambaieva A.M. *Turistik bloging: kommunikativtik strategialar men taktikalar (agylshyn zhane qazaq tili materialdary negizinde): Diss. ... kand. filol. nauk.* – Almaty, 2021. – 214 b. [Kurkembayeva A.M. *Travel blogging: communicative strategies and tactics (based on materials of English and Kazakh languages)*] (in Kazakh)
- Matveeva G.G., Samarskaia L.N. *Dva napravleniia v sovremennoi pragmalingvistike* // *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*. – 2009. – №1(2). – S. 50-56 [Matveeva G.G., Samarskaya L.N. *Two directions in modern pragmalinguistics* // *Bulletin of St. Petersburg University*. – 2009. – №1(2). – P. 50-56] (in Russian)
- Minkin L.M. *Novaia teoria pragmatiki i nekotorye ideii sovremennoi lingvistiki* // *Bisnik Harkiv. un-tu.* – № 390 – 1997. – S.101-104. [Minkin L.M. *A new theory of pragmatics and some ideas of modern linguistics* // *Visnik Harkiv. un-tu.* – No. 390 – 1997. – P.101-104] (in Russian)
- Moeschler J., Reboul A. *Dictionnaire encyclopedique de pragmatique*. – Paris: Seuil, 1994. – 975 p. (in English)
- Morris Ch. *Foundations of the Theory of Signs*. – Chicago: Univ. of Chicago Press, 1938. – 59 p. (in English)
- Pospelova Yu.Yu. *Pedagogicheskii diskurs I ego kharakteristiki* // *Vestnik KGU*. – 2009. – № 1. – S. 307-310. [Pospelova Yu.Yu. *Pedagogical discourse and its characteristics* // *Bulletin of KSU*. – 2009. – No. 1. – P. 307-310] (in Russian)
- Pocheptsov G.G. *Pragmaticheskii aspekt izucheniia predlozheniia* // *Inostr. iaz. v shkole*. – 1975. – № 6. – S.15-25. [Pocheptsov G.G. *The pragmatic aspect of the study of the proposal* // *Foreign language at school*. – 1975. – No. 6. – P.15-25.] (in Russian)
- Searle J.R. *Speech Acts: an essay in the philosophy of language*. – Cambridge: CUP, 1969. – 203 p. (in English)
- Salakhova A.G. *Diskurs: funktsionalno-pragmaticheskii i funktsionalnyi aspehty: kolektiv. monofr. / otv. red. E.N. Aznachaeva*. – Cheliabinsk: Cheliab. gos. un-t, 2008. – S. 149-182. [Salakhova A.G. *Discourse: functional-pragmatic and functional aspects: collective. monogr. / ed. by E.N. Aznacheev*. – Chelyabinsk: Chelyabinsk State University, 2008. – S. 149-182.] (in Russian)
- Seidalieva G.A. *Merzimsi baspasozdegi stereotipterdin lingvopragmatikalyq erekshelikteri*. 6D020500 – Filologia. *Filosofia doktory (PhD) ... diss.* – Almaty, 2017. – 152 b. [Seidalieva G.A. *Linguopragmatic features of stereotypes in the periodical press*. 6D020500 – Philology. Doctor of Philosophy (PhD) diss. – Almaty, 2017. – 152 p.] (in Kazakh)
- Skovorodnikov A.P. *O neobhodimosti razgranicheniia poniatii «ritoricheskii priem», «stylisticheskai figura», «rechevai taktika», «rechevoi zhanr» v praktike terminologicheskoi leksicograpi* // *Ritorika – Linguistika: sbornik stsei*. – Smolensk: SGPU, 2004. – Byp 5. – S. 5-12. [Skovorodnikov A.P. *On the need to differentiate the concepts of «rhetorical device», «stylistic figure», «speech tactics», «speech genre» in the practice of terminological lexicography* // *Rhetoric – Linguistics: collection of articles*. – Smolensk: SSPU, 2004. – Issue 5. – P. 5-12.] (in Russian)
- Sossior Ferdinand de. *Kurs obshei lingvistiki* / Per. S frantsuzskogo A.M. Suhotina, pod redaktsiei i s primechaniani R.I. Shor. – M.: Editorial URSS, 2004. – 256 s. [Saussure Ferdinand de. *The course of general linguistics* / Translated from the French by A.M. Sukhotin, edited and with notes by R. I. Shor. – M.: Editorial URSS, 2004. – 256 p.] (in Russian)
- Sperber D., Wilssn D. *Relevance: Communication and Cognition*. – Oxford: OUP, 1986. – 208 p. (in English)
- Susov I.P. *Semantika i pragmatika predlozheniia*. – Kalinin: Izd-vo Kalinin. un-ta, 1980. – 51 s. [Susov I.P. *Semantics and pragmatics of the sentence*. – Kalinin: Kalinin Publishing House. un-ta, 1980. – 51 s] (in Russian)
- Troshina N.N. *Stylisticheskie parametry textov massovoi kommunikatsii i realizatsii kommunikativnoi strategii suvekta rechevogo vozdeistvia* // *Rechevoe vozdeistvie v sfere massovoi kommunikatsii*. – M.: Prosveshenie, 1990. – S. 62-68. [Troshina N.N. *Stylistic parameters of mass communication texts and the implementation of the communicative strategy of the subject of speech influence* // *Speech influence in the sphere of mass communication*. – M.: Enlightenment, 1990. – P. 62-68] (in Russian)

Trufanova I.V. Ritoricheskie figury i tipy povestvovaniya // Russkii iazyk: istoricheskie sudby i sovremennost: III Mezhdunarodnyi kongress issledovatelei russkogo iazyka / MGU im. L.V.Lomonosova. –M7. 2007. – 414 s. [Trufanova I.V. Rhetorical figures and types of narration // Russian Language: Historical destinies and modernity: III International Congress of Researchers of the Russian Language / Lomonosov Moscow State University. – M., 2007. – 414 p.] (in Russian)

Chudinov A.P. Politicheskaya linguistika: uchebnoe posobie (dlya studentov vuzov). – 3-e izd. – M: Flinta: Nauka, 2008. – 254 s. [Chudinov A.P. Political Linguistics: a textbook (for university students). - 3rd ed. – Moscow: Flint: Nauka, 2008. – 254 p.] (in Russian)

Shevchenko I.S. Istoricheskaiadinamika pragmatiki predlozheniya: angliiskoe voprositelnoe predlozhenie 16-20 vv.: Monografiya. – Harkov: Konstanta, 1998. – 168 s. [Shevchenko I.S. Historical dynamics of Sentence Pragmatics: English Interrogative sentence of the 16th-20th centuries: Monograph. – Kharkiv: Constant, 1998. – 168 p.] (in Russian)

Yakobson P.O. Izbrannye raboty. – M.: Progress, 1985. – 460 s. [Yakobson R.O. Selected works. – M.: Progress, 1985. – 460 p.] (in Russian)

К. Жаңабаев^{1*} , А. Мауленов¹ , А.Ш. Түргенбаева¹ , А.М. Фазылжанова²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

²Институт языкознания им. Ахмета Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

*e-mail: ovlur1963@mail.ru

ПОВТОР В УСТНОЙ ТРАДИЦИИ ЖЫРАУ: ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТЬ И ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОСТЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА

Аннотация. В статье исследуется формульная природа эпического повтора в устной традиции казахских жырау XV–XVIII веков. Он проявляет себя в двух его основных функциях – в *выразительной* и *изобразительной*. Основная *цель* статьи – раскрыть эстетическую и функциональную природу эпического повтора, выявить его особенности как технического приема и проследить его начальные истоки – ритмизованные заклинания, суггестивные магические реалии, его первичные трансформации. В ходе исследования нами использованы историко-генетический, структурно-семантический, герменевтический *методы* и – метод *устной теории* Пэрри-Лорда (Oral Tradition). Теоретическая ценность использованных методов заключается в том, что они позволили выявить генетическую природу эпического повтора, особенности его функционирования в традиционном поэтическом искусстве. Формульно-стилевые закономерности разного вида звукового повтора – анафоры, глагольной рифмы, монорима, реди́фа и т. д., – впервые изучены на материале устной индивидуально-авторской поэзии жырау XV–XVIII веков. Практическая ценность статьи и ее обоснование заключаются в написании монографии «Поэтическое слово в мифе, обряде и ритуале» и подготовке «Поэтического Словаря частотности формульных единиц» в рамках научного Проекта «Исследование художественно-определяющей системы, «формульной стилистики» и грамматики поэзии жырау XV–XVIII вв. Частотный словарь» (по Программе грантового финансирования научных и научно-технических проектов на 2021–2023 годы МНВО РК, ИРН АР09261377).

Ключевые слова: повтор, изобразительность, выразительность, устная теория, функции.

Қ. Жаңабаев^{1*}, А. Мәуленов¹, А.Ш. Түргенбаева¹, А.М. Фазылжанова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: ovlur1963@mail.ru

ЖЫРАУЛАРДЫҢ АУЫЗША ДӘСТҮРІНДЕГІ ҚАЙТАЛАУ: КӨРКЕМ БЕЙНЕДЕГІ ЭКСПРЕССИВТІЛІК ЖӘНЕ БЕЙНЕЛІЛІК

Аннотация. Мақалада XV–XVIII ғасырлардағы қазақ жырауларының ауызша дәстүріндегі эпикалық қайталаудың формулалық табиғаты зерттеледі. Ол өзін екі негізгі функциясында – экспрессивті және бейнелеу функцияларында көрсетеді. Мақаланың негізгі мақсаты – эпикалық қайталаудың эстетикалық және функционалдық табиғатын ашу, оның техникалық әдіс ретіндегі ерекшеліктерін анықтау және оның бастапқы шығу тегін – ырғақты сиқырлауды, суггестивті сиқырлы реалияларды, оның бастапқы өзгерістерін қадағалау. Зерттеу барысында біз тарихи-генетикалық, құрылымдық-семантикалық, герменевтикалық әдістерді және Пэрри-Лордтың ауызша теория (Oral Tradition) әдісін қолдандық. Қолданылған әдістердің теориялық құндылығы – олар эпикалық қайталанудың генетикалық табиғатын, оның дәстүрлі поэтикалық өнердегі жұмыс жасауының ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Өртүрлі дыбыстық қайталаудың формулалық-стильдік заңдылықтары – анафора, етістік рифмасы, монорим, реди́ф және т.б. – алғаш рет XV–XVIII ғасырлардағы жыраулардың ауызша жеке-авторлық поэзиясы негізінде зерттелген. Мақаланың практикалық құндылығы және оның негіздемесі «Миф, ырым және рәсімдегі поэтикалық сөз» монографиясын жазу және «XV–XVII ғасырлардағы жыраулар поэзиясының көркемдік-анықтаушы жүйесін, «формулалық стилистикасын» және грамматикасын зерттеу жиілік сөздігі» ғылыми жобасы аясында «Формулалық бірліктер жиілігінің поэтикалық сөздігі» дайындау болып табылады (ҚР ҒЖБМ 2021–2023 жылдарға арналған ғылыми және ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыру бағдарламасы бойынша, ЖТН АР09261377).

Тірек сөздер: қайталау, бейнелілік, экспрессивтілік, ауызша теория, функциялар.

K. Zhanabayev^{1*}, A. Maulenov¹, A. Sh. Turgenbaev¹, A.M. Fazylzhanova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

²Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: ovlur1963@mail.ru

REPETITION IN THE ORAL TRADITION OF ZHYRAU: EXPRESSIVENESS AND FIGURATIVENESS OF THE ARTISTIC IMAGE

Abstract. The article explores the formulaic nature of epic repetition in the oral tradition of the Kazakh Zhyrau XV–XVIII centuries. It manifests itself in its two main functions – expressive and pictorial. The main purpose of the article is to reveal the aesthetic and functional nature of epic repetition, to identify its features as a technical acceptance, and to trace its initial origins – rhythmized spells, suggestive magical realities, and its primary transformations. In the course of the research, we used historical-genetic, structural-semantic, hermeneutic methods and the method of the oral theory of Parry-Lord (oral tradition). The theoretical value of the methods used lies in the fact that they made it possible to reveal the genetic nature of epic repetition and the peculiarities of its functioning in traditional poetic art. The formulaic and stylistic patterns of various types of sound repetition – anaphora, verbal rhyme, mononym, rediff, etc. – were studied for the first time on the material of the individual author's oral poetry of Zhyrau of the XV–XVIII centuries. The practical value of the article and its justification lies in the writing of the monograph "The Poetic word in myth, ritual and ritual" and the preparation of a "Poetic Dictionary of the frequency of formulaic units" within the framework of the scientific project "Research of the artistic-determinative system, "formulaic stylistics" and grammar of poetry of Zhyrau XV–XVIII centuries. Frequency dictionary" (under the Program of grant financing of scientific and scientific-technical projects for 2021-2023 by the MSHE RK, IRN AP09261377).

Keywords: repetition, figurativeness, expressiveness, oral theory, functions.

Введение

В своей монографии «Жанр толгау в казахской устной поэзии» известный фольклорист Б.Ш. Абылкасимов отмечал, что в последние годы в современной науке «усилился интерес к изучению проблем, связанных с повторами в устной поэзии» (Абылкасимов, 1984: 71), что «ученые выявили такие особенности повторов, как формульность, устойчивость позиций слов, устойчивость стилистических блоков и т.д.» (Абылкасимов, 1984: 71).

Интерес к повтору в устной поэзии обусловлен рядом обстоятельств, формирующих объективное понимание специфики устной традиционной поэзии, где повтор выступает основным композиционным приемом. О специфике и функции повтора в эпических произведениях писали такие видные фольклористы, как Ш. Ибраев (Ибраев, 1989 :70) и О.А. Нурмагамбетова (Нурмагамбетова, 1975 :51, 52).

Актуальность выбранной темы отмечают и другие известные фольклористы. «Чрезвычайная распространенность повтора в фольклоре, – пишет Н.А. Акименко, – привлекает многочисленных исследователей: филологов, лингвистов, литературных критиков, поэтов и прозаиков на анализ и изучение их функционирования в текстах» (Акименко, 1993: №17-20). Повтор в устной поэзии казахских кочевников отличается не только неоднократным употреблением одних и тех же слов, образов, художественных деталей. В процессе исполнения он обретает значение и функции формулы и играет решающее значение в организации языка и стиля художественного мира, его жанровых и идейно-тематических аспектов.

В кочевой устной среде, где доминировало словесно-музыкальное искусство, основные выразительные и изобразительные возможности поэтического искусства зависели от поэтической техники певца, использующего самые разные технические средства и приемы, в том числе и многообразные виды повтора. Таким образом, основная его функция заключается в усилении изобразительности или *выразительности* образа, явления или действия:

Ор, ор коян, ор коян,
Ор коян атлы бір коян,
Он екі көжек атасы

Рыжий, рыжий заяц, рыжий заяц,
Все одно тебе имя - рыжий заяц!
Отец двенадцати зайчат -

Қаудыркұлақ шал қоян
Шалкиіз жырау (ТМАТ, 2014; 64)

Вислоухий старый заяц!

1. Изобразительность тут выступает в двух планах: а) внешнее описание рыжего зайца. Описывая зайца, певец четыре раза упоминает о его рыжем цвете - *ор*. Такой прием повтора не случаен: цветовая характеристика обращает на себя внимание слушателя; б) ритмический образ, то есть внешнее изображение, описание «прыгающего» зайца. Это действие обеспечивается ритмическим повтором: 1+3+3. Четырежды повторяется не только цветовой эпитет, но и *движение* этого эпитета, украшающего художественный образ «прыгающего» зайца. Слово заяц упоминается здесь 5 раз.

3. В процессе исполнения слушатель понимает, что тут речь идет совсем не о зайце, а о ком-то человеку, имеющем существенные черты зайца – *суетливость, непостоянство*, возможно – какую-то цветовую особенность (о чем говорит рыжий цвет зайца), то есть повтор подчеркивает психологические особенности персонажа, выступающего под образом рыжего зайца и совершающие действия, подобные зайцу;

Таким образом, и первый, цветовой, и второй, действенный, планы отразили изобразительные возможности повтора, создание им внешних признаков образа.

4. В совокупности они открывают третий план – *выразительный, психологический*, когда под образом зайца мы понимаем характер и внешность описываемого певцом человека. Подобные повторы, в виде устойчивых сочетаний исследователь Ж. Бектуров называет *образными формулами*. Исследователь пишет, что «содержание и функции этих образных формул восходят к ранним этапам освоения человеком действительности, когда предметы и явления окружающего мира назывались не прямо, а косвенно, так сказать, образно, с помощью косвенных ассоциаций и уподоблений» (Бектуров, 1989: 50). Такие эпитеты, указывая обычно на устойчивые признаки, одновременно содержали эмоционально-оценочный момент, отмечая *наиболее важные, ценные или особенные качества* предмета (Бектуров, 1989: 50). Исходя из этого, мы можем сказать, что повтор тут имеет значение *психологическое*, раскрывая с одной стороны, суетную, беспокойную природу описываемого человека, его характер и описывая его *существенные признаки*, а также углубляя саму авторскую идею. Не случайно, критикуя современные западные теории происхождения эпоса, Е.М. Мелетинский указывал на тот пункт авторов устной теории, где ими утверждалось, что «содержание эпических формул имеет мифологическое происхождение» (Мелетинский, 1963 :12).

Особенно актуален последний аргумент, исходя из которого, мы можем уже говорить о возможной реконструкции древних начальных оснований – архаического эпоса, обряда, мифа и ритуала. Это важнейшее направление современной науки об эпосе.

И последнее. Актуальность и обоснованность эпического повтора исходят из ключевого его понимания как *организатора* художественного мира и художественного текста всего произведения. Не случайно М. Пэрри считал, что весь традиционный текст не только состоит из формулы, то есть имеет формульный стиль, но и сам выступает формулой, традицией. Рассмотрим эту функцию:

Ор, ор қоян, *ор* қоян,

Ор қоян атлы бір қоян,

Он екі көжек атасы

Қаудыркұлақ шал қоян

Шалкиіз жырау (ТМАТ, 2014: 64)

1. Эпитет *ор* – рыжий выступает анафорическим зачином

2. Эта тематическая формула сочетается с моноримом

3. Создается целостный монолитный блок, жанр поэзии

4. Раскрывается полная характеристика человека

1. Эпитет *ор* является определяющей характеристикой основного слова *қоян*.

2. Слово *қоян* – заяц является здесь ключевым, опорным. Употреблено 5 раз.

3. Оба слова организованы в эпический двучлен и составляют анафору – единоначатие текста, темы, жанра и стиля, то есть, участвуя в роли формульного повтора, организуют

художественный текст и художественный мир эпического произведения. Таковы узкие и широкие функции эпического повтора в устной традиции жырау. Главным образом как усилителя *выразительных* и *изобразительных* возможностей эпической формулы.

В такой функциональности проявляется *роль* повтора и *актуальность* его исследования. Поэтому целью нашего исследования становится изучение повтора в устной традиции жырау XV-XVIII веков в аспекте выразительности и изобразительности художественного образа.

Несмотря на то, что в последние годы появилось много интересных и продуктивных работ в сфере семантики, функций повтора, все же сам *объект исследования* составляет особую научную глубину и именно с точки зрения своей полифункциональности. Но общий интерес к повтору любых видов, в особенности – эпических повторов остается достаточно высоким, поскольку охватывает различные сферы междисциплинарных исследований, весомо отличается своей теоретической и практической значимостью: реконструкция мифологической системы, происхождение поэтического искусства, связь формул с *первичными трансформациями* и начальными основаниями – мифом, обрядом и ритуалом и т.д. Поэтому *объектом* нашего исследования становится эпическая устная традиция жырау, а предметом – *повтор* в устной традиции, его *выразительные* и *изобразительные* функции. В соответствии с *целью* и *задачами* необходимо изучить различные подходы и методологические установки, касающиеся структурно-семантической и художественно-стилистической организации устного текста певца.

Материалы и методы

В работе использованы передовые достижения современной науки – труды и методологические достижения казахстанских и отечественных исследователей в сфере устной поэзии и фольклора. В процессе исследования функций формульного повтора мы использовали уже известные текстологические издания М. Мағауина «Бес ғасыр жыраулайды» (Мағауин, 1989: 384 с.) и Е. Турсунова «Таза мінсіз асыл сөз» (Турсунов, 2014: 112 с.), и глубокие разработки видных отечественных и иностранных эпосоведов, в области поэтики, семантики и стилистики устной поэзии. Это исследования Б. Ш. Абылкасимова (Абылкасимов, 1984: 71-105), Ж.Ж. Бектурова (Бектуров, 1989: 37, 45), А. Ж. Жаксылыкова (Жаксылыков, 2017 : 70; 2013: 124), Мауленова А. 2021 : 131); С. Негимова (Негимов, 1984: 79), О. А. Нурмагамбетовой (Нурмагамбетова, 1975 :9-60), Е.Д. Турсунова (Турсунов, 2017 : 15-56), других специалистов по казахскому устному народному творчеству.

Наиболее распространенными направлениями в изучении функций повтора в устной казахской поэзии выступают *структурно-семантический* (Ж. Бектуров), *семантико-стилистический* (Б. Абылкасимов), *историко-генетический* (Е. Турсунов), *культурологический* (А.Жаксылыков), историко-типологический (О. Нурмагамбетова), метод формульного анализа (Ш. Ибраев) и т. д.

Основной методологией наших исследований мы считаем устную теорию (Oral Tradition), для которой первостепенное значение имеет формульный повтор и формульный стиль устного поэтического текста. В критическом разборе современных теорий происхождения эпоса Е.М. Мелетинский отмечал два основополагающих принципа этой теории: 1. устный стиль произведения выводится из поэтической техники, а любые виды повтора есть элемент этой древней поэтической техники; 2) что «содержание эпических формул имеет мифологическое происхождение». Вот тот основной вопрос, поставленный в свое время в трудах М. Пэрри и А.Б. Лорда и имеющий самое актуальное значение для изучения многих аспектов казахского фольклора, устной индивидуальной литературы и эпоса (Parry, 1932: 30)

Обзор литературы

Собственно повтору в тексте было посвящено достаточно много работ как отечественных, так и зарубежных. Но повтору в устной поэтической традиции жырау XV–

XVIII век – посвящено не так много. Среди известных казахстанских исследователей следует назвать Б. Абылкасимова (Абылкасимов, 1984 :71), Ж. Бектурова (Бектуров, 1989; 37–45), Ш. Ибраева (Ибраев, 1989 :70), О.А. Нурмагамбетовой (Нурмагамбетова, 1975 :52), Жанабаева К. (Жанабаев, 2022 :3-12). Следует также указать на работы исследователей СНГ и ближнего зарубежья, имеющих ценное научно-теоретическое и методологическое значение. Так, о роли повторов в эпическом произведении «Шарвили» пишет известный исследователь Г. А. Халифаева. Ею проанализирована роль повторов в лезгинском эпическом сказании. Повтор в эпическом тексте всегда выступает как важный структурно-семантический и композиционный элемент и осуществляется во всех языковых уровнях текста: фонетическом, интонационном, лексическом, морфологическом и синтаксическом. Особенно ярко текстообразующая роль повтора проявляется в эпических сказаниях и в фольклоре (Халифаева, 2014):

В своем исследовании «Эпические формулы и «Нибелунгов стиль» Лушневская Е.В. отмечает, что устное исполнение эпических произведений связано с использованием эпических формул, повторов и других средств эпической техники. Это общеизвестное положение исходит из устной теории Пэрри-Лорда. Исследователь пишет о важности эпических формул в организации эпоса «Песни о Нибелунгах». Благодаря эпической формуле и поэтической технике автор «Песни» сумел создать свой особый стиль, который называется нибелунговым». Этот «нибелунгов стиль», замечает автор, не только связан с архаичной формульной традицией, но служит отражением современной автору исторической эпохи. И в этом заключается большая роль формул, эпической техники, повторов и иных важных закономерностей организации художественного текста (Лушневская, 2015: ;8).

В статье «Типы повторов в текстах англоязычного несказочного фольклора» исследователь Акименко Н. А. пишет о том, что фольклорное пространство англо-саксонской лингвокультуры наполняют различные виды повтора. Повтор является одним из важнейших структурообразующих средств текстов легенд, эпических произведений, фольклорных рассказов, анекдотов, рыцарских книжных романов и т. д. Методика анализа ученого заключалась в изучении несказочных произведений, не проводившегося на материале английского языка до настоящего времени. Анализ состоял в сравнении выявленных типов повторов с повторами, типичными для англоязычных сказочных текстов (Акименко, 2008: 17-20).

В ходе описания внешней природы и функциональной нагрузки повтора в эпическом тексте автор на примере «Песни о Роланде» исследует условно-поэтические единицы, связанных с описанием внешней природы. В основном это традиционные и регулярные композиционно-значимые повторы словесно-звукового порядка, постоянно встречающиеся в эпическом тексте. По мнению Е. В. Дубовой, формулы-зарисовки природы несут большую функциональную нагрузку: они передают эмоциональное и психологическое состояние героев, создают у слушателя визуальное представление об окружающей действительности, помогают выстроить и организовать художественное пространство, а также обозначить течение художественного времени в его соотношении с действительностью (Е. В. Дубовая. 2021: №1).

Статья В. И. Шапошниковой посвящена исследованию эпических формул (анафорическим повторам) мироздания в олонхо «Элэс Боотур» П. Оготоева (в оригинале и в переводе на французский язык). Цель исследования – сопоставить якутские и французские варианты эпических формул мироздания для выявления способов их перевода с якутского на французский язык. Автор показал, что и в оригинале, и в переводе олонхо два типа аллитерации – вертикальная и горизонтальная, что в аллитерации преобладает анафорический повтор. Повторяются также одинаковые синтаксические конструкции в эпических формулах. Они образуют ритмико-синтаксические параллелизмы, состоящие из нескольких стиховых строк, и создают ритмическую организацию эпических формул, что придает олонхо необычайную торжественность (Шапошникова, 2016 :83-90 с.). Функции

эпических формул изучают также Матюшина («Функции формульного стиля в поэмах англосаксонской хроники»), С.Х. Анчек («Некоторые особенности языкового пространства собственно колыбельных песен адыгов» (Анчек, 2017: 2 (197)), Махуика Н. («Переосмысление устной истории и традиций: взгляд коренных народов» (Махуика, 2021: 1-27), А. Н. Веселовский Эпические повторения как хронологический момент (1989 :62-87) и другие исследователи СНГ.

Из зарубежных исследователей повтора следует перечислить таких известных авторов, как F. Abdugarimova, Finkelberg M., K. Койпер, Кристоаль Паган Кановас, Михайло Антович, Вернер Х. Кельбер, Alexander Hall, Munira Yusupova, Musavar Oripova, Mohira Rachabova, Dm. Nikolayev, Finkelberg M., Foley J, Parry M., Lord A.B.

Так, в своих работах Munira Yusupova, Musavar Oripova, Feruza Abdugarimova, Mohira Rachabova – касаются непосредственно природы повтора. Они отмечают существующую классификацию типов повторов. И эта классификация исходит из соответствия уровням языка: фонетические повторы, повторы словообразовательные, лексические, семантические, синтаксические и лексико-синтаксические повторы. Исследователи выявили, что повторы (лексические, семантические) в концептуальной системе художественной картины мира становятся основным источником языкового выражения автора, то есть выполняют в основном *выразительную* функцию. Повторы выполняют в тексте и другие функции, например, способствуют лаконичной передаче информации за счет сохранения ее смысла, облегчая понимание текста и установление смысловых связей между его компонентами (Munira Yusupova, Musavar Oripova, Feruza Abdugarimova, Mohira Rachabova). <https://doi.org/10.51582/interconf.21-22.06.2021>.

Такие исследователи эпической традиции, как Кристоаль Паган Кановас и Михайло Антович (Университет Ниша, Сербия и Университет Наварры, Испания) – изучают технику импровизации в эпическом пении. Они утверждают, что устные формулы усваиваются аналогично фразовым образцам (повторам) в языке. Авторы также пишут, что при пении преобладают вступления, содержащие односложные функциональные слова и повторы, что остается неизменным руководством к использованию их разными певцами или одним и тем же певцом. Анализ сюжета стихов показывает, что этот *строительный материал* (служебные слова и повторы) влияют на структуру повествования (Кановас, Антович, DOI: 10.1016/j.langcom.2017.11.002).

В статьях и монографиях Вернера Х. Кельбера исследуются проблемы памяти, устная и письменная речь, проблемы орально-письменных взаимодействий и процессы устной мемориальной коммуникации христианской древности. В аспекте устной передачи традиций основную роль играет поэтическая техника. Она способствует не только исполнению, импровизации, но и запоминанию текста для дальнейшего толкования и для передачи его последующим исполнителям. Роль повтора имеет здесь первостепенное значение (Вернер Х. Кельбер, 2014 : 144-155).

Наибольшее значение мы уделяем так называемой устной теории Пэрри-Лорда. Основная суть их концепции заключается в том, что эпическая традиция обеспечена своим существованием так называемой формуле, формульному стилю, к различного рода устойчивым техническим приемам (повторам и другим средствам устно-стилевой техники), организующим художественный текст и художественный мир устного произведения. Под формулой авторы устной теории понимают «группу слов, регулярно употребляемую в одинаковых метрических условиях для воплощения заданной основной идеи». Эту идею усиливает эпический повтор, выступающий на разных уровнях текста. Эпический повтор также проявляет свою выразительную, изобразительную и психологическую функцию (Parry M. *Studies in the Epic Technique of oral Verse-Making*. 1. Homer and Homeric style. – Harvard Studies in Classical Philology, V. XLI, 1930, p.80).

Об эпическом повторе писали такие известные казахские фольклористы, как Ш. Ибраев и О.А. Нурмагамбетова. «Основной признак стиля устного эпоса, – пишет Ш. Ибраев, – это

традиционная формульность его языка. Еще в конце прошлого века на материале фольклора тюркоязычных народов В.В. Радлов отмечал что при устной передаче героических сказаний народные сказители-импровзаторы часто прибегали к готовым традиционным языковым формулам, к различным повторам, с помощью которых они и воссоздавали эпос (Ибраев, 1989: 70).

Результаты и обсуждения

Известно, что в кочевой среде доминировало искусство слова. Основные выразительные и изобразительные возможности поэтического искусства зависели от техники певца. Он использовал разные технические средства и приемы, в том числе и виды повтора. В процессе исследования выяснилось, что основная функция повтора заключается в силе его изобразительности и *выразительности* того или иного художественного образа, явления или действия. Вот пример:

Ор, ор қоян, ор қоян,
Ор қоян атлы бір қоян,
Он екі көжек атасы
Қаудырқұлақ шал қоян
Шалқиіз жырау (ТМАТ, 2014 ;64)

Рыжий, рыжий заяц, рыжий заяц,
Все одно тебе имя - рыжий заяц!
Отец двенадцати зайчат -
Вислоухий старый заяц!

1. Певец, описывая зайца, четырежды упомянул о его рыжем цвете. Такой прием привлекает внимание слушателя к цветовой характеристике художественного образа;

2. Образ зайца создается также и ритмическим повтором: слушатель видит действие, то есть «прыгающего» зайца: Ор, ор қоян, ор қоян (1+3+3);.

3. И первый, и второй планы свидетельствуют об *изобразительных* возможностях повтора.

4. Устойчивое сочетание *ор қоян* (рыжий заяц) Ж. Бектуров называет образными формулами. «Содержание и функции этих образных формул восходят к ранним этапам освоения человеком действительности, когда предметы и явления окружающего мира назывались не прямо, а косвенно, так сказать, образно, с помощью косвенных ассоциаций и уподоблений» (Бектуров, 1989: 50). Такие эпитеты, указывая обычно на устойчивые признаки, одновременно содержали эмоционально-оценочный момент, отмечая наиболее *важные*, ценные или *особенные качества* предмета (Бектуров, 1989: 50). Можно сказать, что повтор этого эпитета имеет здесь значение *психологическое*. Он характеризует суетную природу какого-то человека, его *существенные признаки*.

5. Упоминаемая четырежды цветовая характеристика зайца в качестве эпитета *ор қоян* – включена в состав анафоры – ведущего звукового средства, *заостряющего* внимание слушателей. Анафора здесь тематическая, то есть через образ зайца раскрывается вся тема эпического произведения. Поэтому повтор здесь служит прежде всего для усиления художественной выразительности образа, а также – для психологического его раскрытия. Наиболее популярны в казахской поэзии звуковые повторы *начального* и *конечного* рядов эпического *жыра* (традиционного стихотворного метра, состоящего из 7–8 слогов). Эти повторы выявлены нами в процессе анализа богатой архитектоники звуковых форм поэзии жырау. И поскольку все эти формы в традиционной поэзии казахов изначальны, то их следует считать архетипами тюркского (казахского) стиха. А это значит – обнаружить в них известное «мифологическое содержание» (Мелетинский, 1963 :12).

К древним звуковым формам следует отнести а) *монорим* – регулярный повтор однородной рифмы: *хан Тұрсын, ант ұрсын, жатырсың, қасқырсың, басқа ұрсын* и т.д. (из карғыса Маргаски, автора XVII века); б) *однородную глагольную рифму*: *ер салмай, қолға алмай, жер шалмай* (из терме Махамбета), а также – в) *редиф* (досл. *сидящий позади всадника* – повторение одного и того же слова после рифмы в конце каждой строки). Таков редиф Қазтуғана: *алаң жұрт, қонған жұрт, барған жұрт* и т.д.). Сюда же мы отнесем и самую

популярную в устной поэзии звуковую форму - анафорическую формулу. Анафору известный исследователь поэзии жырау А.Жаксылыков считает рифмой, но это рифма *начального* порядка. Она проявляет все те же закономерности, что и конечная рифма, например, может проявлять полное созвучие сразу с первой строки, прямо с зачина:

- 1.Ереуіл...
- 2.Егеулі...

Рифма – особый вид звукового повтора. Она имеет древнее происхождение и восходит к мифо-ритуальным основаниям, к сфере словесной магии. Структурно-семантическое единство повторяющейся *начальной* и *конечной* рифмы зачастую создает впечатление кругового движения, напоминая образ шаманского кругового танца:

- 1.Ереуіл атқа ер салмай,
 - 2.Егеулі найза қолға алмай,
 - 3.Еңку-еңку жер шалмай
- Махамбет (БҒЖ, 1989 ;180)

Существует устойчивое мнение, что рифма возникла поздно, что ранняя поэзия не знала рифмы. Это мнение подтверждается богатыми образцами орхонских надписей и енисейской эпитафийной лирики. Господствующим в них является *аллитерированный* стих, и действительно здесь еще нет места рифме. С другой стороны, вся казахская и тюркская *устная* поэзия – фольклор, эпос и авторская индивидуальная поэзия – насквозь пропитана рифмой, о чем писал этнограф Г. Н. Потанин в своем «Дневнике» 1914 года. И устная песенно-поэтическая культура насчитывает тысячелетия своего развития. И, если «Эпос о Все издавшем» мудреца Синклиуннинни ритмичен, но не рифмован, а он создан примерно 3500 лет до н.э., если «Илиада» Гомера (IX в. до н. э.) ритмична, но зарифмована, то великий «Манас», насчитывающий 1500 лет – уже представляет собой вполне рифмованное эпическое произведение. И весь многовековой казахский эпос имеет тоже рифму. И невозможно себе представить казахскую поэзию и песню без рифмы.

Если исходить из истории аллитерации, свойственной на стадии первобытной поэзии всем языкам, то можно считать, что все языки были наделены *звуковой магией*. Из этой звуковой магии повторов, порождающих аллитерацию, вышла и анафора – первое структурное средство для *запоминания*. И анафора как вид звукового повтора повсеместно встречается в древнетюркских памятниках и енисейских эпитафиях. Можно утверждать, что она является основным показателем эпического стиля этих памятников. И, выступая одной из разновидностей рифмы, она исполняет те же самые *функции*, что и рифма. И имеет те же самые *виды*, что и рифма: *смежная, кольцевая, перекрестная*. И поэтому скажем, что рифма, в ее начальной, в анафорической ее форме тюркской поэзии существовала уже с глубокой древности.

Что же касается обычных, *конечных* рифм и редифа, то и тут заметим, что в *целях запоминания* первые словесные магические реалии, суггестивные повторы и ритмические заклинания, безусловно, строились на повторении одинаковых, сходных звуковых сочетаний. Это делалось в целях более *эффективного психологического воздействия*, а также – в целях *передачи традиции*.

Исследование звукового повтора в устной казахской поэзии, изучение строфической структуры текста жырау и его поэтической техники – один из путей реконструкции древнего стиха и мышления. Эти два аспекта неизбежно связаны с обрядом и ритуалом, с мифом. Но для уяснения мифологической природы и семантики повтора нам необходимо изучить его начальное состояние, его специфические особенности.

Такова анафора, возникшая из древнего тюркского аллитерированного стиха. В силу своей *ориентальности* (движение справа налево, с солнечной стороны), она выступила первым и основным средством организации тюркского поэтического мира. Ориентальный комплекс лежит и в основе генезиса самой тюркской поэтической речи и мышления эпических певцов. Древнетюркские памятники выбивались справа налево, с востока, от солнца. И ведущим структурным и композиционным элементом в них была анафора. Ориентальный комплекс дал развитие древним формам первобытной поэтической речи. Но как создается образ кругового движения темы в поэтическом тексте? Возьмем тираду – большую поэтическую речь приподнятого содержания. Это, основанное на едином лирическом порыве, разовое целостное выступление. Оно не требует долгих и частых пауз, остановок. Она имеет особую форму синтаксического построения и отличается такими признаками, как *чередование синтаксических рядов* (такты), *синтаксический параллелизм* (ряды), *сцепления* и т. д. Звуковую его организацию составляют *повторы, ритмика, интонация*. И поскольку этот текст традиционен, то в нем уже заложены устойчивые формульные обороты, повторы и прочие закономерности.

Одним из признаков поэтической тирады мы указали *сцепление*, с участием причастия или деепричастия как особых форм *действия* или *состояния* (образа движения). Когда подобная глагольная форма незавершенного действия смыкается с анафорой следующего ряда, то образуется не только перетекание смысла. Создается образ «движения, перетекания» и развития самой поэтической мысли. Этот образ «верчения» мысли создается посредством сцеплений. «Сцепляются» синтаксически все последующие ряды, возглавляемые анафорой и глагольной рифмой. Так, в знаменитом терме «Ереуіл атқа ер салмай» Махамбета Утемисова мы видим использование приема, создающего образ круговращения, спиральное движение основной мысли автора:

Махамбет, XIX в.

1.Ереуіл атқа ер салмай,	Анафора + деепричастие	Певец использует прием «сцепления», перехода мысли автора с одной строки на другую
2.Егеулі найза қолға алмай,	Анафора + деепричастие	
3.Еңку-еңку жер шалмай,	Анафора + деепричастие	

В действительности текст Махамбета звучит в форме тирады. Образ движения, *текучести* текста и мира создается посредством глагольной рифмы, которая и сама по себе уже есть действие и движение. И слушателю-кочевнику, живущему ритмами, такой глагольный повтор, безусловно, понятен и близок. Ведь речь идет о ритме, о *движущейся* картине: скачущем герое, течении реки, движении времени и т. д., – то есть того, что мы выше обозначили «скрытой» техникой, или «скрытым» кадром, фреймом. Смотрите: «Тоғай, тоғай, тоғай су» (Доспамбет), или «Ор, ор қоян, ор қоян» (Шалкиіз), или «Жел, жел есер, жел есер» (Ақтамберді), а также в фольклоре – «Бақа, бақа, балпақ» (образ прыгающей лягушки) и т. д.

Ценное значение в обогащении художественного мира жырау имеет прием *звукописи*. В звуковой организации речи используется целый звуковой комплекс, решающий *художественно-выразительные* и *стилистические* задачи: ассонанс, аллитерация, различные виды звукового повтора; интонация, однородные синтаксические обороты, разные другие виды повтора.

Звуковая организация терме:

1-пример

1 – по горизонтали:

<i>Ереуіл атқа ер салмай,</i>	ассонанс (е-е-і, а-а, е, а), аллитерация (р-л, р-л) + л-м
<i>Егеулі найза қолға алмай,</i>	ассонанс (е-е-і, а-а, о, а), аллитерация (г-л, ғ-л) + л-м

Еңку-еңку жер шалмай...

синтакс. анаф., ассонанс (е-е, у-у), аллитерация (ңк-ңк)

1 – по вертикали:

тематическая звуковая анафора: Е-Е-Е, лексический повтор: ереуіл-егеуіл; редиф с комплексом конечных звуков - *салмай, алмай, шалмай...*

2-пример

*Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей...*

2 – по горизонтали:

аллитерация (т-г, т-г), ассонанс (е-е-е-е)
аллитерация (ер, ер), ассонанс (ай-ай, е-ей)

2 – по вертикали:

тематическая слоговая анафора Те-Те, ассонанс (е-е, і-і), комплекс конечных звуков - *шірімей, ерімей*

3-пример

*Ат үстінде күн көрмей,
Ашаршылық, шөл көрмей...*

3 – по горизонтали:

ассонанс (е-е), аллитерация (т-т, н-н, к-к)
ассонанс (а-а), аллитерация (ш-ш-ш)

3 – по вертикали:

тематическая звуковая анафора А-А, монорим с известным комплексом звуков – *көрмей, көрмей*

4- пример

*Түн қатып жүріп, түс қашпай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темір қазық жастанбай...*

4 – по горизонтали:

аллитерация (т-қ, т-қ), ассонанс (ү-ү, а-а)
аллитерация (т-т-т, б-б, нг-нг), ассонанс (е-е, і-і)
аллитерация (қ-қ), ассонанс (а-а-а)

4 – по вертикали:

Тематическая звуковая анафора в сочетании со слоговой: Т-Те-Те, аллитерация (т-т-т, қ-қ-қ-қ, н-н-н-н, ж-ж), ассонанс (е-е-е, а-а-а)

Таким образом, в организации жанра и стиля устного произведения и в описании образа действия рифма играет важнейшую роль. Основная ее задача – развитие звукового образа и авторской идеи от строки к строке, от образа к образу.

Если сравнить функцию глагольной рифмы в терме «Ереуіл атқа ер салмай» Махамбета с функцией с редифом в прощальной песне Казтугана «Алаң да алаң алаң жұрт...», то на первый взгляд выходит *динамика* и *экспрессия* первого и *медитативность, замедленность, монотонность* второго текста.

Редиф выполняет в тексте разные функции, но в зависимости от лексического содержания, грамматических свойств, структурно-синтаксического состава и т. д. всякий раз заново и по-своему формирует жанр и стиль устного поэтического высказывания. Основная задача редифа в поэтическом тексте – *выразительная*: усилить впечатление слушателя, раскрыть эмоциональное состояние говорящего, углубить основной мотив и эмоционально-психологический фон поэтического произведения. И для реконструкции древнейшего солярного обряда он, как и анафора, имеет первостепенное значение.

Монорим

Важную роль в организации жанра и стиля играет и моноримная система. Монорим представляет собой звуковой повтор однородной рифмы. Основная цель этого стилистического приема – усилить впечатление от сказанного, подчеркнуть выразительность стиха и идеи, заложенной в нем:

Шалқиіз, XVI ғ.

Марғасқа, XVII

Жиёмбет, XVII ғ.

Алаштан байтақ *озбаса*, Арабыдан
атты сайлап *мінбен-ді!* Күлікке
тастай болып *тимесе* Үстіме көбе
сайлап *кимен-ді!* Күмістен екі
қолтық *жоқ болса*, Сыпайшылық
сұрмен-ді! Алғаным ару *болмаса*,
Алдыма алып *сүймен-ді!*
Дұлығамның төбесі
Туған айдай *болмаса*, Батыршылық
сұрмен-ді!!

(БҒЖ, 1989:36)

Ей, Қатағанның *хан Тұрсын*,
Кім арамды *ант ұрсын*,
Жазықсыз елді еңіретіп, Жер
тәңрісіп *жатырсың*. Хан
емессің, *қасқырсың*, Қара
албасты *басқырсың*, Алтын
тақта жатсаң да Ажалы жеткен
пақырсың! Еңсегей бойлы *Ер*
Есім Есігінде келіп тұр:
Алғалы тұр *жаныңды*,
Шашқалы тұр *қаныңды!*

(БҒЖ, 1989:56)

Еңсегей бойлы *Ер Есім*
Меніңменен ханым ойнаспа,
Менім ерлігімді *сұрасаң*,
Жолбарыс пенен аюдай,
Өрлігімді *сұрасаң*, Жылқыдығы
сұрасаң, Бекіре менен
жайындай, Періктігімді
сұрасаң, Қарағай менен
қайындай...

(БҒЖ, 1989:53)

1. В первом примере (Шалкииз) моноримная система основана на глагольной рифме двух видов: а) с утверждающей флексией – *ді*, раскрывающей романтический характер лирического героя. Основная задача этой монорифмы – *выразительная*: максимально раскрыть образ певца и придать торжественный стиль всему суждению; б) вторая глагольная рифма – сослагательного наклонения. Она «работает» в тесном единстве с первой и несет семантику *причинности*, необходимого условия: если не *то*, то разве будет *то-то*.

Алаштан байтақ *озбаса*,
Арабыдан атты сайлап *мінбен-ді!*
Күлікке тастай болып *тимесе*,
Үстіме көбе сайлап *кимен-ді!*
Күмістен екі қолтық *жоқ болса*,
Сыпайшылық *сұрмен-ді!*
Алғаным ару *болмаса*,
Алдыма алып *сүймен-ді!*
Дұлығамның төбесі
Туған айдай *болмаса*,
Батыршылық *сұрмен-ді!!*

Если в скачке не обгонит всех во всем Алаше
Мой арабский скакун – разве стану его седлать?
Если коню не покажется тяжелым камнем моя кольчуга,
Разве я надену ее?!
Если мои боевые нагрудники не будут вылиты из серебра,
Разве мне окажут уважение?!
Если не будет прекрасна та, которую я взял в жены,
Разве я стану ее любить?!
Если мой шлем не будет сверкать
Своей вершушкой, подобно молодому месяцу,
Разве назовут меня батыром?!

Вполне очевидна здесь и другая функция *глагольной монорифмы* – она участвует в формировании стиля хвалебного произведения (*мадақтау, мақтау*).

2. Во втором примере (Марғаска жырау) мы видим монорим. Он основан на однородной рифме, составленной из разных частей речи и имеющих односоставную или двусоставную структуру. Так создается единый и прочный звуковой монолит жанра (*қарғыс*).

Здесь рифма тоже способствует *выразительности*. Она выступает «строительным» средством, организующим текст, и *стилистическим средством*, организующим художественный мир и даже, в своих повторах, как магическая структура. Так формируется жанр *қарғыс (проклятие)*.

Взаимодействие анафоры и монорима в жанре *қарғыс (проклятья)*:
структурно-синтаксическая, образная и грамматическая природа монорима.

Марғаска жырау, XVII ғ.

1. Ей, Қатағанның *хан Тұрсын*,
2. Кім арамды *ант ұрсын*,
3. Жазықсыз елді еңіретіп,
4. Жер тәңрісіп *жатырсың*.
5. Хан емессің, *қасқырсың*,
6. Қара албасты *басқырсың*,
7. Алтын тақта жатсаң да
8. Ажалы жеткен *пақырсың!*
9. Еңсегей бойлы *Ер Есім*
10. Есігінде келіп тұр:
11. Алғалы тұр *жаныңды*,

1. *статус + имя персонажа* – составная рифма
2. *первая магическая формула* (глагольная рифма)
3. тематическая анафора с участием глагольной рифмы в 4-ом стихе.
4. *вторая магическая формула*. В ее составе негативный образ волка, злого духа албасты и глагольная монорифма.
5. тематическая анафора оснащена унизительным эпитетом 8-го стиха и глагольной рифмой;
6. участвует *развернутый эпитет*, в составе его *имя героя*, созвучное с рифмой.
7. Заключительная мысль: образ мести. Смена монорима.

Здесь основная функция монорима – звуковая организация жанра проклятья, его суггестивного фона. В организации жанра *қарғыс* участвуют *глагольные рифмы* разного состава. Содержание глагольной монорифмы составляют имена (и жертва, и исполнитель возмездия), магические и эпические тематические формулы, «уничжительный» эпитет, негативные образы, в том числе демонологические.

В единстве с моноримом в организации жанра и стиля высказывания участвует и анафора. Ее основная функция – заострить внимание слушателя на той или иной детали, придать высказыванию четкость и выразительность. В состав анафорической системы включены также и тематические эпические формулы, служащие для организации жанра и стиля, темы и идеи, а также – для запоминания, воспроизведения (толкования) и передачи его последующим исполнителям.

Эту эпическую магическую формулу Маргаски жырау, певца XVII века, «Хан емессің, қасқырсың, // Қара албасты басқырсың...», употребляет впоследствии и Махамбет Утемисов, героический певец XIX века в своем «Обращении к хану Джангиру». В русской и европейской литературе такой прием называется *заимствованием*.

3. В третьем примере (Жиембет жырау) моноримная организация представлена двумя грамматическими формами: существительными: *аюдай* (подобный медведю), *тайындай* (подобный упрямому неуку), *жайындай* (подобный могучему сому), *қайындай* (подобному крепкой березе). Это – сравнительные художественные образные структуры предметного мира. Они наделены позитивными признаками высокого качества и служат для гиперболического описания эпического персонажа. Поэтому основной задачей этой монорифмы стало воспевание силы духа и физической мощи этого персонажа. Безусловно, все эти эпические сравнения и гиперболы свидетельствуют о том, что перед нами хвалебный жанр (*мақтау*).

Вторая грамматическая форма нам хорошо известна: *глагольная рифма*. Здесь она имеет выразительное и организационно-композиционное значение. Лексическим ее содержанием рифмы стал глагол *сұрасаң – если спросишь*. Во фрагменте она используется 4 раза и, «вопрошая» через каждый стих, получает утвердительный ответ:

Взаимодействие
глагольной рифмы и рифмы с
основой существительного
Меніңменен ханым ойнаспа,
Менім ерлігімді *сұрасаң*,
Жолбарыс пенен аюдай,
Өрлігімді *сұрасаң*, Жылқыдығы
асау тайындай, Зорлығымды
сұрасаң, Бекіре менен
жайындай, Періктігімді *сұрасаң*,
Қарағай менен қайындай...

Перевод:
Не заигрывай со мною, мой хан:
Если спросишь о моем героизме,
То тигру и медведю подобен он;
Если спросишь о моем нраве,
То упрямому неуку подобен он;
Если спросишь о моей мощи,
То сому и севрюге подобна она,
Если спросишь о моей крепости,
Сосне и березе подобна она...

Нами представлены основные, наиболее популярные, не смешанные в своем синтаксическом разнообразии, рифменные повторы – реди́ф, глагольная рифма и монорим. Мы раскрыли их изобразительные и выразительные функции, их конструктивную роль в организации жанра, стиля и композиции устного авторского поэтического произведения. Мы понимаем, что в процессе дальнейшего изучения и погружения в устную традицию, в реальное и живое исполнение и в системный анализ устного лиро-эпического наследия певцов XV–XVIII веков перед нами предстанет невообразимо бесконечное число самых разнообразных синтаксических и стилистических фигур, чистых и смешанных форм. Главное, что нужно всегда учитывать, когда мы имеем дело с устной эпической поэзией, что эти формы

не придуманы искусственно какими-либо отдельными певцами, жырау и акынами, но лишь мастерски используются ими. Сами эти поэтические формы и техники являются плодом тысячелетнего непрерывного развития казахской устной поэтической традиции и всех тюркских народов.

В результате исследования повтора в устной традиции жырау мы подтвердили научное положение о том, что усиление изобразительности и выразительности художественного образа является основной для эпического повтора. Нами также подтверждено мнение сторонников устной теории о том, что формула в своем составе включает определенную заданную (*essential* – существенную) идею. Например, такой идеей была сокрытая в образе рыжего зайца характеристика человека, которого певец критикует за суетливость и легкомысленность.

Повтор в устной традиции жырау имеет такую разновидность выразительной функции, как психологическая – раскрытие внутреннего мира человека.

В ходе исследования сущности, функций, структуры ведущих формульно-стилевых компонентов – *анафоры*, *редифа*, *глагольной рифмы* – мы убедились в том, что все они структурно и композиционно участвуют в звуковой организации художественного текста и художественного мира, составляя единый целостный звуковой изобразительный и выразительный комплекс.

Нами показано, что такое богатое разнообразие повтора устной традиции, начиная с фонетического и заканчивая повтором самой большой эпической формы – *loci communes* (общими местами) в национальной и мировой эпике – свидетельствует о сложном пути формирования многовековой поэтической техники и поэтической системы казахской поэзии, начиная с первых звукоподражаний и звуковых повторов (*первичных трансформаций*).

Все формульно-стилевые компоненты устной поэзии, независимо от класса и вида, имеют первостепенное значение для ее композиции, формирования ее темы, жанра и стиля. Так, анафорическая эпическая формула, выработанная многовековой устной поэтической техникой, используется последующими певцами как эффективное средство создания нового устного поэтического произведения. Это было одно из положений устной теории. Нами замечено, как из отдельных тематических миров (формула носитель художественного мира и какой-либо идеи) может «выстраиваться» большой художественный мир произведения. *Анафорическая* и *рифменная* системы предстают в нашем исследовании двумя ведущими устно-стилевыми средствами. Они выступают источником реконструкции обряда, ритуала, поэтического мышления и мифологии предков.

Следует особо отметить, что в предыдущих исследованиях некоторые казахские и зарубежные авторы (Ж. Бектуров, А. Лорд, В. Савельева) писали о том, что в традиционных эпических формулах живут отдельные художественные миры, отголоски неких важных «историй и событий», особое «мифологическое содержание». Такие древние жанровые формы, как, *қоштасу* (песнь прощания) и *жоқтау* (плач по умершему), в своей *изобразительно-синтаксической* и *выразительной звуковой* структуре неизменно хранят различные модели древних тем, обрядов и ритуалов. Поэтому вся поэтическая техника жырау, с ее богатой анафоричностью и структурно-организационно, и идейно-тематически подготовлена для устной импровизации последующими жырау и акынов.

Выводы

1. Нами показано, что особенности и закономерности художественного мира и художественного текста поэзии тюркских жырау XV–XVIII веков раскрываются через генезис и семантику их художественных форм, средства их изобразительности и выразительности. Они ведут к начальным структурам, мифо-ритуальным основаниям текста, формирующим его национальное своеобразие;

2. Нами выявлено, что основным средством художественной изобразительности и выразительности устного поэтического текста выступает звуковой повтор. На разных уровнях

текста он формирует звуковые художественные образы, мотив и архитеконику (композицию) поэтического текста. Ведущими из них выступают анафора, реди́ф, глагольная рифма разного вида (моноримная и т. д.), а также входящие в их состав *ассонанс* и *аллитерация*;

3. Нами подтверждено, что в основе генезиса тюркской поэтической речи лежит древний *аллитерированный* стих. Он дал развитие анафоре. Но и сам он организован на основе *первичных трансформаций*. Они же сформировали некогда ассонанс и аллитерацию, – и еще более древние формы первобытной поэтической подражательной речи (*мимесис*), первый ритуально-символический, песенно-горловой комплекс, первоязык обряда. Исходя из генезиса поэтической речи, мы вывели, что эпическая анафора, как и другие формульно-стилевые компоненты, не только организует художественный мир и художественный текст. Она составляет основу для реконструкции древнего обряда и ритуала.

4. Нами выявлено, что *анафора*, как древнейшее техническое «строительное» средство, структурирует художественный мир и текст жырау. Как звуковое средство, оно способствует выразительности идей и изобразительности образа и имеет важное структурно-композиционное, идейно-тематическое, стиле- и жанрообразующее значение для поэтического высказывания;

5. Показано, что *редиф*, как и анафора есть особая форма звукового повтора. Участвуя в звуковой организации текста, он формирует его жанровую специфику, признаки и свойства. Завершая стих в конце каждой его строки и в заключительной его части, реди́ф усиливает звуковую выразительность текста, его эмоционально-психологический фон, состояние лирического героя и играет основную роль во всей звуковой и структурной организации текста.

6. В процессе исследования выведено, что в совокупности все формульно-стилевые единицы – анафора, реди́ф и глагольная рифма, – составляют прочную единую изначальную структуру (архетип), свидетельствуя о глубокой древности жырау, эпического стиха. В казахской устно-стилевой практике эта совокупность предстает как целостный художественный мир. Выступая особой формой звукового повтора, описанные нами структурно-стилистические и синтаксические средства выразительности представляются не только имеющими древнейшее происхождение, но и ведущими нас к начальным мифо-ритуальным основаниям, к магическим (суггестивным) жанровым формам. Повтор – своеобразный образ «ухода и возвращения» духа музыки и эпоса, образ кружения – слепка шаманского камлания и солярного мифа.

Литературы

Абылкасимов Б.Ш. Жанр толгау в казахской устной поэзии. А.: 1984. – 120 с.

Акименко Н.А. Типы повторов в текстах англоязычного несказочного фольклора. Альманах современной науки и образования Тамбов: Грамота, 2008. № 2 (9): в 3-х ч. Ч. I. С. 17–20. ISSN 1993–5552.

Бектуров Ж.Ж. «Проблемы семантики устной индивидуальной культуры казахского народа»; «К характеристике лексического и образно-семантического фонда памятников казахской поэзии XV–XVIII веков». В кн. Исследования по истории и семантике стиха. Караганда, 1989. – 120 с.

Веселовский А. Н. Эпические повторения как хронологический момент. Историческая поэтика. М.: Высшая школа, 1989

Дубовая Е.В. Формулы – описания внешней природы и их функциональная нагрузка в эпическом тексте (на примере старофранцузской «Песни о Роланде». Москва: Преподаватель ХХН. Филологические науки, 2012, №1.

Жаксылыков А.Ж. Поэзия жырау веков: ментальность и поэтика. А.: 2016. – 160 с.

Жанабаев К. О семантике и функции эпического повтора в поэзии жырау веков. В журн.: Qazaqtanu, №2 (50) 2022. – 72 с.

Жиембет жырау. Еңсейгей бойлы Ер Есім. «Бес ғасыр жырлайды» кітабынан алынды. Құрастырушылар М. Мағауин, М. Байділдаев. А: Жазушы, 1989. – 384 бб.

Ибраев Ш. Эпические формулы и поэтические средства в Китаби дедем Коркут. В кн. Исследования по истории и семантике стиха. Караганда, 1989. – 120 с.

Лушневская Е.В. Эпические формулы «нибелунгов стиль». Международный научный журнал «Символ науки» №8/2015 ISSN 2410-700X

- Мелетинский Е.М. Современные теории происхождения эпоса. В кн.: Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. М.: 1963. – 464.
- Негимов С. Өлең өрімі. А.: Ғылым, 1980. – 136 с.;
- Нурмагамбетова О. А., Н.В. Кидайш-Покровская. Героическая поэма «Кобланды батыр». В кн.: Кобланды батыр. М.: Наука, 1975. – 444 с.
- Халифаева Г.А. Роль повторов в эпическом произведении «Шарвили». SSN 1991–5497. Мир науки, культуры, образования. № 4 (47) 2014
- Шалкиіз жырау. Ор, ор қоян, ор қоян. Таза мінсіз асыл сөз (XV-XVII ғасырлардағы жыраулардың шығармалары) кітабынан алынды. Құрастырушы Е. Тұрсынұв. Алматыкітап баспасы, 2014. – 112 бб.
- Munira Yusupova, Musavar Oripova, Feruza Abdukurimova, Mohira Rachabova. Semantics and functions of epic repetition <https://doi.org/10.51582/interconf.21-22.06.2021>
- Antović M., Cánovas C. Not dictated by metrics: Function words in the speech introductions of South-Slavic oral epic. *Language and Communication* (2018) 58 11-23. DOI: 10.1016/j.langcom.2017.11.002 3. Dm. Nikolayev, 2020. A New Algorithm for Extracting Formulas from Poetic Texts and the Formulaic Density of Russian Bylinas Oral Tradition. Available from: https://www.researchgate.net/journal/1542-4308_Oral_Tradition accessed Oct 16. 2020.
- Finkelberg M. 2020. Homer and Traditional Poetics. *Trends in Classics, Volume 12* (2020), Issue 1, Pages 5–15, eISSN 1866-7481, ISSN 1866-7473. <https://doi.org/10.1515/tc-2020-0002> 16.
- Foley, *Acta poét* vol.26 no.1-2 México abr./nov. 2005.
- http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0185-30822005000100004
- Parry M. 1932. *Studies in the Epic Technique of Oral Verse – HSCP*, 30, vol. 41; *HSCP*, vol. 43. Homer and Homeric style, – *HSCP*, vol. 41, 30. The Homeric language as the language of Oral Poetry, vol; 43, 1932, с 1-50.
- Lord A.B., «The Singer of Tales». THIRD EDITION. Edited by David F. Elmer. Harvard University, Cambridge MA. – 2018 – 338; Cambridge, (Mass), 1964; Parry M. *Studies in the Epic Technique of Oral Verse*, Lord A.B., «The Singer of Tales» New York, 1968.
- Вернер Х. Кельбер. Устность и грамотность в раннем христианстве. 22.07.2014 <https://doi.org/10.1177/0146107914540489>. Информация о статье .Том: 44 выпуск: 3, страницы: 144-155

References

- Abylkasimov B.S. Tolgau genre in Kazakh oral poetry. А.: 1984. – 120 p.
- Akimenko N.A. Types of repetitions in the texts of English-language non-fairy folklore. *Almanac of Modern Science and Education Tambov: Diploma*, 2008. No. 2 (9): in 3 ch. I. С. 17-20. ISSN 1993–5552.
- Bekturov Zh.Zh. "Problems of semantics of the oral individual culture of the Kazakh people"; "To characterize the lexical and figurative-semantic fund of monuments of Kazakh poetry of the XV–XVIII centuries". In the book. *Studies on the history and semantics of verse*. Karaganda, 1989. – 120 p.
- Veselovsky A. N. Epic repetitions as a chronological moment. *Historical poetics*. Moscow: Higher School, 1989
- Dubovaya E.V. Formulas – descriptions of external nature and their functional load in an epic text (on the example of the Old French "Song of Roland". Moscow: Teacher XXH. Philological Sciences, 2012, No. 1.
- Zhaksylykov A.Zh. Poetry of the Zhyrau centuries: mentality and poetics. А.: 2016. – 160 p.
- Zhanabaev K. On the semantics and function of epic repetition in the poetry of the Zhyrau centuries. In the journal: *Qazaqtanu*, №2 (50) 2022. – 72 S.
- Zhyembet zhyrau. Ensegey boily Er Esim. "Bes gasyr zhyrlaydy" kitabyнан аlyнды. Kurastyrushylar M. Magauin, M. Baidildaev. А: Zhazushy, 1989. – 384 bb.
- Ibraev Sh . Epic formulas and poetic means in Kitabi dedem Korkut. In the book. *Studies on the history and semantics of verse*. Karaganda, 1989. – 120 p.
- Lushnevskaya E.V. Epic formulas of the "Nibelung style". *International scientific journal "Symbol of Science"* No. 8/2015 ISSN 2410-700X
- Meletinsky E.M. Modern theories of the origin of the epic. In the book: *The Origin of the heroic epic. Early forms and archaic monuments*. М.: 1963. – 464.
- Negimov S. Olen orimi. А.: Gylym, 1980. – 136 p.;
- Nurmagambetova O. А., N.V. Kidaysh-Pokrovskaya. The heroic poem "Koblandy batyr". In the book: *Koblandy batyr*. М.: Nauka, 1975. – 444 p.
- Khalifaeva G.A. The role of repetitions in the epic work "Sharvili". SSN 1991–5497. *The world of science, culture, education*. № 4 (47) 2014
- Shalkiiz zhyrau. Or, or koyan, or koyan. Taza minsiz asyl soz (XV-XVII gasyrlardagy zhyraulardyn shygarmalary) kitabyнан аlyнды. Kurastyrushy E. Tursynov. Almatykitap baspasy, 2014. – 112 bb.
- Munira Yusupova, Musavar Oripova, Feruza Abdukurimova, Mohira Rachabova. Semantics and functions of epic repetition <https://doi.org/10.51582/interconf.21-22.06.2021>
- Antović M., Cánovas C. Not dictated by metrics: Function words in the speech introductions of South-Slavic oral epic. *Language and Communication* (2018) 58 11-23. DOI: 10.1016/j.langcom.2017.11.002 3. Dm. Nikolayev, 2020. A

New Algorithm for Extracting Formulas from Poetic Texts and the Formulaic Density of Russian Bylinas Oral Tradition. Available from: https://www.researchgate.net/journal/1542-4308_Oral_Tradition accessed Oct 16. 2020.

Finkelberg M. 2020. Homer and Traditional Poetics. Trends in Classics, Volume 12 (2020), Issue 1, Pages 5–15, eISSN 1866-7481, ISSN 1866-7473. <https://doi.org/10.1515/tc-2020-0002> 16.

Foley, Acta poét vol.26 no.1-2 México abr./nov. 2005. http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0185-30822005000100004

Parry M. 1932. Studies in the Epic Technique of Oral Verse – HSCP, 30, vol. 41; HSCP, vol. 43. Homer and Homeric style, – HSCP, vol. 41, 30. The Homeric language as the language of Oral Poetry, vol; 43, 1932, c 1-50.

Lord A.B., «The Singer of Tales». THIRD EDITION. Edited by David F. Elmer. Harvard University, Cambridge MA. – 2018 – 338; Cambridge, (Mass), 1964; Parry M. Studies in the Epic Technique of Oral Verse, Lord A.B., «The Singer of Tales» New York, 1968.

Werner H. Kelber. Oral language and literacy in early Christianity. 22.07.2014 <https://doi.org/10.1177/0146107914540489>. Information about the article .Volume: 44 Issue: 3, pages: 144-155

С.А. Жиренов¹ , З.Б. Кулманова^{2*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан

*e-mail: family-jan@mail.ru

ҒАЛАМНЫҢ ДІНИ БЕЙНЕСІНІҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ

Мақалада адам санасында қалыптасқан «ғаламның діни бейнесі» мен оның тілдік көрінісі қарастырылады. «Ғаламның бейнесі» және «ғаламның діни бейнесі» бір-бірінен өзгеше, өзіндік ерекшелігі бар екі түрлі таным болып табылады. Бірі, материалдық санаға қалыптасқан заттық ғаламның бейнесі болса, екіншісі Құдай және оның тылсым күшіне негізделген ғаламның руханилық бейнесі болып табылады. Кез келген адамның санасында қалыптасқан «діни сана» оның ұлттық ділі, тілі, болмысы арқылы көрініс тауып, сол ұлттың «ғаламдық діни бейнесі» болып табылады. Діни лексиканың лингвофилософиялық семантикасы арқылы «ғаламның діни бейнесінің» өзіндік құндылығын анықтауға болады. Осы тұрғыда теолингвистика саласы сакралды діни лексика, діни мәтіндер құрамын талдау үшін ерекше теолингвистикалық және семантикалық тәсілдер арқылы жүзеге асады. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімдері, болмыс-бітімі, әлемге көзқарасы әуелде Тәңіршілдік, кейінірек Ислам діні негізінде қалыптасты. Қазіргі уақытта қоғамдық ортадағы өзекті болып отырған дәстүрлі дініміздің тұрақтылығын тілмен сабақтастықта қарастыру арқылы, «ғаламның діни бейнесін» лингвофилософиялық аспектіде арнайы зерттеуді қажет етеді.

Тірек сөздер: ғаламның бейнесі, ғаламның діни бейнесі, діни лексика, семантика, салт-дәстүр, тілдік көрініс, теолингвистика, діни таным, сөз құдіреті, суггестия.

С.А. Жиренов¹, З.Б. Кулманова^{2*}

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан

*e-mail: family-jan@mail.ru

ОТРАЖЕНИЕ ЯЗЫКА В РЕЛИГИОЗНОЙ КАРТИНЕ МИРА

Обращение к религиозной картине мира обусловлено тем, что религия, являясь традиционной формой мировоззрения, приобретает сегодня в мировом пространстве новое духовное начало. Религиозная картина мира исходит из различия бытия самого по себе и существования, т.е. мира, обладающего бытием в силу его сотворенности. Религиозная картина мира дуалистична, поскольку она противопоставляет абсолютное, сверхъестественное бытие, торжественное с Богом, всему многообразию естественных вещей, наделенных бытием. Признавая существующую роль религиозного сознания в жизни человечества, а также анализируя религиозную лексику можно определить национальные ценности и сознание народа. В основе религиозного сознания лежит религиозная картина мира, служащая критерием сущности языка и религии. В связи с этим, теолингвистика требует анализа сакральной религиозной лексики и религиозных текстов. Образ жизни, обычаи, верования, быт, мировоззрение казахского народа формировались на основе тенгризма и ислама. Учитывая устойчивость нашей традиционной религии, актуальной в настоящее время в общественной среде, в преемственности с языком, «религиозный образ мироздания» требует специального изучения в лингвофилософском аспекте.

Ключевые слова: картина мира, религиозная картина мира, религиозная лексика, семантика, традиции, отражение языка, теолингвистика, магия слова, суггестия.

S.A. Zhirenov¹, Z.B. Kulmanova^{2*}

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

²Kurmanqazy Kazakh National Conservatory, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: family-jan@mail.ru

LANGUAGE REFLECTION IN A RELIGIOUS PICTURE OF THE WORLD

Abstract. The appeal to the religious picture of the world is due to the fact that religion, being a traditional form of worldview, is acquiring a new spiritual beginning in world space today. The religious picture of the world proceeds from the difference between being in itself and existence i.e., a world possessing being by its creation. The religious picture of the world is dualistic, since it contrasts the absolute, supernatural being, solemn with God, to the whole variety of natural things endowed with being. By recognizing the existing role of religious consciousness in the life of mankind, as well as analyzing religious vocabulary, one can determine the national values and consciousness of the people. The basis of religious consciousness is the religious picture of the world, which serves as a criterion of the essence of language and religion. In this regard, theolinguistics requires an analysis of sacred religious vocabulary and religious texts.

Keywords: picture of the world, religious picture of the world, religious vocabulary, semantics, traditions, reflection of the language, theolinguistics, word magic, suggestion.

Кіріспе

Адамзат баласы өзінің жаратылыс болмысын, тіршілік етіп жатқан ортасын, өмір сүрудің заңдылықтарын, жұмыр жер бетінде жүріп-тұру қағидаттарын, оңы мен солын, алды мен артын танып білуді өзін қоршаған ортамен қатар, табиғат құбылыстарымен сәйкестендіріп барып, санада тұтас ғаламның бейнесін қалыптастырған. Адам – табиғаттың ажырамас бір бөлшегі, жаратылысы ерекше жан иесі. Осы тұрғыдан ХХ ғасырдың аяғынан бастап, лингвистика іліміндегі антропоэлекттік парадигма аясындағы «Ғалам бейнесі», «Ғаламның тілдік бейнесі» мәселелеріне ерекше қызығушылық туындады. Ғылымдағы «ғалам бейнесі» жалпы да жалқы ұғым. Жалпылығы адамзат баласына ортақтығы болса, жалқылығы адамзат баласының ғаламды танудағы ерекшелігіне байланысты. «Ғалам бейнесі», «ғаламның тілдік бейнесі» – лингвофилософиялық категория. Адам санасындағы ғалам бейнесі әр ұлтта әр түрлі болады. «Дүниедегі заттар мен құбылыстар, уақыт пен кеңістік жер бетіндегі тіршілік ортасы адамзатқа ортақ болғанымен, әр этнос сол заттар мен құбылыстарды, уақыт пен кеңістікті өз мәдениетіне, танымына, болмыс-бітіміне сай қабылдайды. Ғалам бейнесі – адам баласының әлемді тануының көрсеткіші» (Жиренов, 2011: 70).

Әр адамның санасында ғаламның бейнесіне қатысты өзіндік ерекшеліктері болғандықтан «Ғалам бейнесін» тұтастай тану мүмкін емес. Ғалам бейнесін тану үшін оның үзіктерін, жекелеген бөлшектерін, дербес фрагменттерін жеке-дара қарастыру арқылы, оның тұтастай болмысын тануға болады. Осы жағынан келгенде «ғалам бейнесі», яки «ғаламның тілдік бейнесі» қазақ лингвистикасында әралуан аспектіде қарастырылу үстінде. Қазақ тілтанымында «ғалам бейнесі» «ғалам бейнесіндегі тілдік тұлға болмысы», «ғаламның паремологиялық бейнесі», «ғаламның фразеологиялық бейнесі», «поэтикалық мәтіндегі ғалам бейнесі», «ертегілердегі ғалам бейнесі», «мифологиядағы ғалам бейнесі», «публицистикадағы ғалам бейнесі», т.б. секілді қоршаған ортаның әралуан құбылыстары жан-жақты қарастырылуда. Ғылымдағы ғалам бейнесін тұтастай тану үшін кешенді зерттеуді қажет етеді. Ғалам бейнесін танудың бір жолы ретінде «ғаламның діни бейнесін» атап өтуге болады. Ғалам бейнесі үлкен уақыт пен кеңістіктен тұрады десек, сол кеңістіктің үлкен бір бөлігін діни кеңістік құрайды. Діни кеңістікті тікелей теология ғылымы зерттейтін болса, оның тілмен сабақтастығын теолингвистика ғылымы қарастырады. Яғни теолингвистикалық аспекті негізінде «ғаламның діни бейнесін» зерттеу арқылы әлемнің тілдік болмысын тануға болады. Осы жағынан келгенде қазақ руханиятындағы діни кеңістіктің тілдік көрсеткішін «ғаламның тілдік бейнесін» анықтау арқылы көз жеткізуге болады. «Ғаламның бейнесі, адамның санасында оның білімі аясында туындайды. Материалдық заттардың санада көрінуі мен ситуациялардың эмоциональдық деңгейде қабылдануынан жеке адамның ғалам туралы түсінігі қалыптасады. Ал тіл – қарым-қатынас тірегі ретінде, адамдар арасындағы ғаламның бейнесінің алмасуын жүзеге асырады» (Колшанский, 1990: 15).

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімдері, болмыс-бітімі, әлемге көзқарасы әуелде Тәңіршілдік, кейінірек Ислам діни негізінде қалыптасты. Адамзат дүниетанымындағы діни сананы халықтың құдіретті тылсым күшке сенімі мен оның

зандылықтарын қарапайым тұрмыс-тіршілігінде ұстануынан байқауға болады. Қазіргі уақытта қоғамдық ортадағы өзекті болып отырған дәстүрлі дініміздің тұрақтылығын тілмен сабақтастықта қарастыру арқылы, «ғаламның діни бейнесін» лингвофилософиялық аспектіде арнайы зерттеуді қажет етеді.

Ғаламның діни бейнесі дегеніміз ғасырлар бойы адамзат дүниетанымында діни таным мен діни тәжірибе нәтижесінде қалыптасқан, жалпы дүниенің болмысы мен заңдылықтарының адам санасында жаңғыруы. Ғаламның діни бейнесі адамның дүниені түсіндіруі, өзін-өзі түсіну әрекеті мен қажеттілігі негізінде пайда болған санадағы көрініс. Ол Құдайдың немесе Құдайлардың өмір сүруіне, оның табиғаттан тыс күш иесі екеніне сенімі негізінде қалыптасады. Діни таным мен оның заңдылықтары дін шеңберінде қарастырылып, тек адамның құдіретті күшке сенімі негізінде ғана санада «діни болмыс» қалыптасады. Ал, Құдайдың болмысы мен заңдылықтарына күмән келтірген тіршілік иесі үлкен күнәға батады, жазаға ұшырайды деген діни түсінік санада үнемі жаңғырып отырады, діни сананың ерекшелігін осы аралықтан көруге болады.

Материал және әдістер

Діни философияның (діни догмалардың) адам санасындағы бейнесін тіл философиясы аясында зерттеуге толық мүмкіндік бар. Дін өмір сүріп жатқан ортаның мәдени көрсеткіші ретінде күнделікті тілдік қолданыста айқын көрініс табады. Қазіргі уақытта дін философиясының тілдегі көрінісін зерттеуді, яғни діни элементтердің тілдік бірліктермен өрнектеліп қарапайым халық арасында қолданысқа түсуінің зерттелуін теолингвистика саласы зерттейді. Алайда бұл сала алғаш Ә.Қайдаровтың басшылығымен этнолингвистика ғалымдарының зерттелуімен де жақсы нәтижелерін беріп келген де еді. Ал, ХХІ ғасырда қазақ тіл білімі ғылымының қарқынды дамуы этнолингвистика саласынан теолингвистика саласының өз алдына жеке сала ретінде бөлініп шығуына алып келді. Теолингвистиканың басты зерттеу объектісі діни сананың тілдік санадағы көрінісі, діни тілдік бірліктердің адам санасында қалыптастыратын ғаламның бейнесі.

«Ғаламның бейнесі» және «ғаламның діни бейнесі» дегенде бір-бірінен өзгеше, өзіндік ерекшелігі бар екі түрлі таным (түсінік) орын алады. Нақтырақ айтқанда, қолмен ұстап, дәмін татып, құлақпен естіп, көзбен көруге болатын күнделікті тұрмыс-тіршілік болмысының көрінісі «ғаламның бейнесі» болып саналса, адам жанының тылсым күшке, тіршілік құпиясына күмәнсіз сенуі және әлем болмысын тіршіліктің ғажайып астары арқылы қабылдауы «ғаламның діни бейнесі» болып табылады. «Ғаламның бейнесі» туралы Ш.Бекмағамбетов: «Көз – айнала дүниені көріп-білудің, қабылдаудың, яки танудың негізгі құралы. Көз арқылы қабылданған дүние-ғалам, оның заттары мен құбылыстары адамзат санасында базистік сипаттағы негіз ұғымдар (логикалық ұғымдар) түрінде бейнеленіп, осы дүниетанымдық негіз ұғымдар ым-ишарат, әсіресе, қол қимылдары арқылы адамдар арасында қарым-қатынас жасау құралы қызметін атқарды. Біз бұл дәуірді *ым тілі дәуірі* деп атағанбыз» деуі әуелде адам қарапайым ғаламның бейнесін көзбен көру, санада ойлау арқылы қалыптастырса, алғаш сол ғаламмен қарым-қатынас әрекетін ымдау, ишарамен білдіру арқылы жасаған дегенге саяды (Бекмағамбетов, 1999: 18). Дәл осы «ғаламның бейнесін» қалыптастыру процесін (үрдісін) дүниеге жаңа келген сәбидің айналасын тануы мен сөйлесімге түсу талпынысынан көрінеді.

Әдебиетке шолу

Ғаламның діни бейнесінің санада қалыптасуын биологиялық концепциялар адамның биопсихологиялық үдерістерінен көрінеді. «Діннің негізі – діни инстинкт; «жеке адамды немесе топты сақтау түйсігімен жанасатын» және «өмір үшін күресте қару» ретінде жүретін діни сезім; «діншілдік гені» құрайды. Дін – бұл «ағзаның психофизиологиялық қызметі»; ол өмірдің кез келген жағдайларына ағзаның ерекше жауап қата білу үрдісінің шарықтау шегі» деп дінге анықтама береді (Байтенова, 2016: 67). Дін психологиясының негізін қалаушы –

америкалық философ У.Джеймс дінді жеке адамның психикасының эмоциялық күйі деп сипаттайды. Алайда бұл таза биологиялық түсіндірме және дін өкілдері бұл тарапты қолдамайтыны анық. Себебі бұның астарында «діни сананы» адамзат тіршілігінің қиын сәтінде жан-дүниесіне медеу табу мақсатында өзі қалыптастырған деуі - дінді мойындамауы мен ғаламның діни бейнесін адамзат ойдан құрастырды деген түсінікке алып келеді.

Әлбетте, ғаламның тұтас бейнесін, абсолютті болмысты толық тану мүмкін емес. Абсолютті болмысқа қатысты адамзат дүниетанымында екі түрлі түсінік бар. Дүниені толыққанды өз-өзімен тіршілік ете алатын биологиялық, физикалық, математикалық құбылыс деп қабылдаған адам – абсолютті болмысты тануда өз сана-сезімінің күшіне, ақыл-ойының мүмкіндігіне ғана сүйенеді. Ал, діни көзқарастағы адамның абсолюттік бейнені қабылдауы – мүлде басқаша. Діни тұрғыда адамның ақыл-ойы абсолюттікті тануға қабілетсіз және бұл Абсолюттің мәні тек Құдайдың болмысына ғана тән деген түсінік бар. Тілдегі «Құдай қаласа», «Құдай бұйырса», «дәм-тұз тартса», «дәм-тұзы жараспады», «дәм-тұзы таусылыпты», «бұйырса», «Құдай жазса», «Құдай біледі» тіркестерінің күнделікті тұрмыстағы қолданысынан ғаламның діни бейнесінің тілдік көрінісі байқауға болады. Адамның тұрмыстық өмірінде кездесетін маңызды өмірлік сәттер адамның еркінен тыс, Құдайдың еркімен ғана болып жатыр деп қабылдауы «ғаламның діни бейнесінің» сакральды көрінісі ретінде тануға болады.

Діни түсінікте әлемді Құдай жаратқан. Демек, ол әлемді «жоқтан бар еткен». Жаратылыстағы барлық нәрсе Құдайдың өмірінсіз болмайды. Дүниедегі болмыс, үйлесім, жақсылықтың бәрі Жаратушыдан. Күнделікті тіршіліктегі: «Жасаған жақсылығың менен қайтпаса, Құдайдан қайтсын», «Құдай жарылқасын», «Жаратқан жар болсын», «Періштенің құлағына шалынсын», «Құдайдың көзі түзу болсын», «Құдай сақтасын» орыс тіліндегі «Бог даст», «Бог свидетель», «не приведи Господи», «Слава Богу», «Каждый Божий день», «Божья воля» деген поэтикалық тіркестердің семантикасынан діни сенімнің қарапайым санаға сіңіп кеткендігін көруге болады. Тұрмыстық өмірдегі аталған бірліктердің қолданысынан Жаратушының адам баласын сынақ алаңында сынға алуы Жаратушы Иенің құдыретімен болатындығы діни сана арқылы беріліп, тілде берік орныққан.

Адамзат баласының қоғамдық өмірінің бір бөлшегі дінмен тікелей байланысты. Тіл қоғамдық құбылыс, тілсіз қоғам, қоғамсыз тіл жоқ деп лингвистикалық тұрғыдан қарайтын болсақ, діннің де орны тілмен тепе-тең деп санауға болады. Яғни, қоғамды дінсіз, дінді қоғамсыз елестету мүмкін емес. Әдетте қоғамдағы дінсіздік (дінсіз қоғам, дінсіз адам), қоғамдық өмірдің бей-берекетсіздігінен хабардар етеді. Себебі ешбір діни канондарға яки діни заңдылықтарға бағынбаған орта, рухани және моральдық жағынан әлсіреген, тәртіпсіздікке жол берген (рухани мешеулік) социум болып саналады. Қандай да қоғам болмасын болмыстың тұрақсыздығы мен өзгеріске бейім келуі, бірлік пен татулықтың бұзылуы, үйлесімділік пен жақсылықтың жоғалуы - адамның Құдайдан алыстап кеткендігінен туындайды деген көзқарас қандай дінде болмасын бар қағида. Әлемді жаратқан Құдай барлық жаратылыстың мәнін ғана емес, олардың болашақ тағдырын да біледі және алдын-ала болжап, басқарып отырады деген түсінік діни санаға әбден сіңісіп кеткен.

Әлемдегі қай дін өкілдері болса да Ислам дінін ұстаушылардың «Алланы» аузына жиі алуынан сескене қарайтыны баршылық. Әсіресе «Аллаху Әкбар» сөзі басқа діншілдердің үрейін туғызатыны да жасырын емес. Мұсылмандар үшін Араб тіліндегі тілдік бірліктер «таудай мағынаның тарыдай сөзге» сыйдыруымен құнды. Әлемнің қай ұлты болса да дін мұсылман адам «Иншалла», «Мәшалла», «Бәрекалла», «Астағфирулла», «Әлхамдулилла» т.б. сөздерін әрбір іс-әрекетінде, айтар ойының алдында, кез келген істі бастарда айтатыны жиі кездеседі. Ислам дінінің ғаламдық бейнесі де осы бір сөздердің мағынасынан көрініс табады. Мәселен, Пайғамбарымыз (с.а.с.): «Адамдар үшін иншалла деп айтудан асқан бағыныштылықты (Аллаға мойынсұну) білдіретін сөз жоқ» деуі, «Иншалла» сөзінің мағынасы «Инша», «Алла» Аллаға тәуекел ету дегенді білдіреді, яғни «мен бір істі бастап жатырмын, бірақ бұл іс Алла тағала қаласа ғана жүзеге асады» дегенді білдіреді. Қазақша нұсқасында

«Құдай қаласа», «Құдай бұйырса», «дәм-тұз тартса», «бұйырса», «Құдай жазса» т.б. сөздері де осы «Иншалла» сөзімен жарыспалы түрде қолданыс тапты. Сонымен қатар, «Мәшалла» сөзі де «Мә», «шәә», «Алла» деген сөздердің тіркесінен тұрады. Орындалған, аяқталған іске қанағат білдіру, Аллаға ризалық айту «Алла тағаланың қалағаны осы еді, Оның қалағаны болды» деген мағынада жұмсалады. Өз тілімізде «Мәшалла» сөзінің баламасы «Құдайға шүкір», «Құдайға тәубе», «Аллаға шүкір» сияқты сөздермен қолданыс табуда. Ал, «Бәрәкәлла» сөзі қазақ тілінде «бәрекелді» сөзімен қолданыс табады, мағынасы жағынан «осы істі Алла тағала берекелі етсін» дегенге жақын. Діндегі ғаламның бейнесі оның тілдік бірліктерінен көрініс табады. Қасиетті тілін сақтап қалған діндердің ішіндегі бірегей дін - Ислам діні өзінің Араб тілімен мақтанады, себебі, қысқа сөздің ішіне мағынасы ауқымды, мұсылманның әдептілігін, сыпайылығын, Аллаға бас иетіндігін білдіретін құнды мәлімет, таза дін мұсылманның болмысы жатыр.

1. Тілге қатысты Інжілдің «Жаратылыстың бастауы» бөлімінің ең алғашқы беташар сөзі «¹Әуел баста Сөз болатын, Сөз Құдайда болатын, Сөз Құдай еді. ²Сөз әуелден-ақ Құдайда болатын. ³Құдай бәрін Сөз арқылы жаратқан, жаратылған ештеңе де Онсыз пайда болмаған. ⁴Сөз өмірдің бастауы болған. Сол өмір адамзат үшін Нұр еді. ⁵Нұр түнекте жарқырайды, ал түнек Нұрды жеңе алған емес» деп басталады. Қасиетті Кітаптың басталуында ерекше тылсым күш бар (Жоханның ізгі хабары 1 тарау 1-5 сөйлемдер) (<http://ibt.org.ru>). Әр діндер тарапынан осы тылсым күшке талас та бар және бұл таласты жаратылыстың бастауындағы Жоханның ізгі хабары 1-5 аралығындағы сөйлемдерінің түрлі нұсқада тәржімалануын оқу арқылы көз жеткізуге болады. Жаратқан Алланың әуелде өзінің «сөз құдіреті» арқылы ғаламды жаратқаны, оған тіл бітіргені дінде анық айтылады. Қасиетті кітап ешқашан өзгерген емес, алайда адамдар тарапынан аудармаға түскен кітап, тәржімалау барысында түрлі нұсқаларды ұсынуда, осыдан адасу да орын алды. Сонымен қатар, дінде (Таурат, Жаратылыстың басатуы, 2 тарау, 19 сөйлем) Адам атаның жаратыла салысымен сөйлегенін мысал ретінде келтіреді. Алла Тағала Адам атаға мынадай тапсырма беріпті: «Жаратқан Ие топырақтан түрлі жануарлар мен сан алуан құстарды жаратыпты. Артынан, Адамға оларға ат қоюды тапсырады. Адам қандай ат қойса, олар солай аталатын болыпты. Жан-жануарларға, құстарға ат беру, сөйтіп, тілдің бір бөлігін қалыптастыру Адам атаның ең алғашқы іс-әрекеті болыпты (Киелі кітап, 1993: 9). Дегенмен, тіл атаулыны жаратқан Адам ата емес. Қасиетті кітапта тіл Адам ата жаратылмай тұрып қолданыста болғанын айтады. Алла ең бірінші күні таң ертең «жарық болсын» депті, яғни, о бастан Құдай сөйлей алды дегенді білдіреді. Алла тағала ғаламды өзінің бір сөзімен жаратты. Әр күнде ғаламның әр қабатын жаратып, соңында адамның мүсінін жасап, тіршіліктің бастауында өз пендесін сынап алуды мақсат етіпті. Бұл әрине діни философияның адамзатқа ұсынатын мәліметі. Адам баласы осы дүниетанымның күшінен дұрыс өмір сүруге қуат алып, кез келген қиындықтан өту жолында Алла деген түсінікті өзіне медеу тұтады, сынақтан сүрінбей өтуге жігерленеді. Барлық дінге ортақ нәрсе – Алланың адамды бір сөзбен жаратуы болып табылады, тек әр діннің ары қарай өрбуі әртүрлі. Оған себеп діннің дамуын әр ұлттың жеке өмір сүріп жатқан жері, тарихы, мәдениеті түрлердіріп жеберетіні. Алайда дін мен ғылымды бір-біріне қарама-қарсы қойып екі бөлек саланың мәліметтерін талдасақ, оларға ұқсас қырларын да кездестіруге болады. Мысалы, таза космологиялық ғылымның тұжырымы «үлкен жарылыс» теориясы (теория большого взрыва) барша тіршілік атауының басталуына себеп болды дейді (www.wikipedia.org). Ғылым мен діннің өзара үндестік табатын жері де осы тұста. Кез келген жарылыс белгілі бір дыбыстық (акустикалық) негізде жүзеге асады және кез келген үлкен жарылыстың артынан бірнеше жаңғырулар мен кіші жарылыстардың жалғасатыны да анық. Жарылыс – дыбыс, ал дыбыстардың бірлестігі – бүтін сөз. Сол себепті, «әуелдегі сөз – Құдайдың бұйрық сөзі» деген тұжырымының айналасында теолингвистика саласының теориясы қалыптасады. Ал, дыбыстан тілдесудің, тілдесуден толық тілдік бірліктің қалыптасу заңдылығын қазіргі уақытта жаңадан қарастырылып келе жатқан «тіл синергетикасы» теориясы толық түсіндіріп бере алады.

Нәтижелер және талқылау

Діни тұрғыдан да, ғылым тұрғысынан да қарасақ «сөз» - қасиеттілікке ие. Діндегі тіл мәселесіне профессор В.Т. Фитчтің “Тілдердің пайда болуы” деген кітабындағы келесі сөздері: «Бұған қатысты бізде әлі де толықтай сенім артуға тұрарлық жауап жоқ» деуі ғалымдар тарапынан жауабы болып отыр. Дегенмен діндегі ізгі хабарларды, ешбір Киелі кітаптарды оқымастан-ақ, қарапайым халық түрлі аңыздарды ауыздан-ауызға таратып, тілге тиек етіп, оларға көзсіз сеніп келеді. Тіл білімінде адамды сөз арқылы сендіру, иландыру, арбау, нандырып, бір көзқарасқа ұйытып тастау сияқты тілдік қасиеттерді суггестия деп те атайды. Суггестия – тілдің көмегімен қатты сендіру, көзді байлау, сөздің магиялық қасиетінің көрінісі болмақ. Қай қырынан қарасақ та сөздік күші мықты. Әр халықта бар құбылыс суггестиялық тілдің дін арқылы жанданып, жақсы наным-сенім, адам жанын тазалыққа ұйытудан бөлек қызметі де бар. Дін мүмкіндіктерін теріс жолмен пайдалану сөздің магиясының әсерін әуелдегі жаратылған «Сөз» құдіретінің күші шексіз екенін аңғартады. Бата сөздерінде, діни тіл арқылы халықты емдеуде, бақсы, шамандардың әрекетінде, түс жоруда, құмалақ ашуда, табу, ырым-тыйым сөздерде, алғыс-қарғыс сөздерде, жалбарынуда, ант бергенде, тіпті кез келген зат, құбылыстарды атауда, сандар құпиясының жүйесінде діни суггестиялық магияның қатысы бар екені анық көрінеді. «Ғаламның діни бейнесі» күнделікті тұрмыс-тіршілікте әуел бастан-ақ бар болған, оның тілдік көрінісін діни тұрғыда зерттеу тіл мен дін бірлестігіндегі теолингвистиканың еншісінде болмақ.

«Құдайтану баяны» кітабында: «мұсылмандарға Алланы заттай бейнелеуге тыйым салған, ал христиандарда Құдайдың атын қажетсіз атай беруге шектеу қойған» (Киелі кітап, 1993: 90). Ислам дінінің ерекшелігі де, қазақ халқының құндылығы да дәл осы жерде көрініс табады. Алланы затқа теңеу, Жаратқанға серік қосу, бірнәрсеге ұқсату, балау діндегі кешірілмес күнә. Бұл әрине діндегі тазалық. Христиан дініндегідей емес, Ислам дінінде керісінше, ұлы құдіретті Алланың 99 ұлық есімдерін жаттап, мағынасын түсініп, үнемі айтып жүру Жаратқанға жағымды іс болып саналады және адам баласы Алланың ұлық есімдерін бар жанымен атау арқылы күнәсінен кешіріліп, ауруынан айығып, қиындығынан шығады деген үлкен наным бар. Дін тілі адам санасына әсер етіп қоймай, адам жанына да әсер етеді. Жүректі жібітетін де, қатайтатын да тіл құдіреті Ислам дінінде ерекше көрініс табады. Әлем тілдерінің ішіндегі ерекше тіл – араб тілі. Пайғамбарлардың соңғысы Мұхаммед (с.а.с.), қасиетті кітаптардың ақырғысы «Құран Кәрім» - адамзатқа тура жол көрсетуші, қияметке дейінгі өмір сүру жүйесі Араб тілінде түсуі бекер емес. Алла тағала Құран кәрімде: *«Расында Біз бұл Құранды адам баласына әр түрлі мысалды, олар үгіт алу үшін келтірдік. Бұл мүлтіксіз бір арапша Құран. Әрине олар сақсынар»* (Зумар сүресі, 27-28 аяттар), басқа аятта *«Ап-ашық бір арап тілінде»* (Шуғара сүресі, 195-аят.) деуі Ислам дінін ұстаушылар үшін толық дәлел болады. Ислам дінін мойындаған жерде оның қасиетті тілін де мойындау бар. Алла тағала Араб тілін сипаттағанда «баян» сөзін қолданған, мағынасы ашық, анық, айқын, қасиетті дегенді білдіреді. Араб тілі әуезді, көркем, әдеби келеді. Бұл тілді үйрену арқылы адам баласы пайғамбарымыз (с.а.с.) оның сахабалары сөйлеген тілмен сөйлейді, оның сүннетіне амал жасап, ғибратты өсиеттерінен сусындайды. Ислам дінінде жәннат тұрғындарының да сөйлейтін тілі араб тілі деген түсінік те жоқ емес.

«Ғаламның діни бейнесі» қабылдаған дініне байланысты әр ұлттың сөздік қорында өзіндік тілдік ерекшелігіне байланысты көрініс табады. «Діни лексиканың атауларын екі топқа бөлуге болады: 1) атрибутталған қасиеттері бар нақты заттарды білдіретін, мысалы, «икона», «крест», «храм», «кардинал», «монастырь»; 2) «Құдай», «періште», «жан», «керемет», «тозақ», «жұмақ» секілді гипостаздалған жаратылыстар, қасиеттер, байланыстарды білдіретіндер» (Бекмағамбетов, 1999: 112). Жеке адам дүниетанымындағы діни сана тіл арқылы құлшылық ету, дін талабы бойынша ритуал жасау, медитациялық практиканың орын алуы бара-бара топтық, кейін қоғамдық, әлеуметтік деңгейлерден өтіп адамзат дүниетанымындағы бүтін ғалам бейнесіне айналады. Ерте кезде тіл ауызша формада болды, діни сана ауызекі сөйлеу арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырды. Кейінірек жазудың пайда болуы діни мағыналар

мен мәндерді жазба түрге сақтауға мүмкіндік берді, сөйтіп сакралды мәтіндер де пайда болды. Сөз құдіреті, сөздің дыбыстық құдіреті, оның әсері дінде көрініс тапты. Тарихтағы канондық кезде дін мәтіндерінің тілдік құдіреті діни соғыс арқылы әлемге тарай бастады. Тіпті қазір де бір діннің өзінде түрлі тәржімалау бар, сол арқылы түрлі бағыт пен түсініктер орын алуды. Бұл да, «Сөздің» құдіретін білдіреді, тілді дұрыс қолданбаған кезде тіпті бір діннің өзі тартысқа түсіп, өз ара қайшылыққа келеді.

Қорытынды

Діннің саясатпен, әлеуметпен, қоғаммен, мәдениетпен, философиямен, психологиямен, лингвистикамен байланыс деңгейі жоғары саналады. Қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы ғылымдардың өзекті мәселелерінің түйінін тарқатуда яғни жауабын табу мақсатында әлемдік ғалымдар дінге жүгінуге мәжбүр болатын кездері көп болады. Ал, тілдік тұрғыдан келсек, тілдің шығу тегі, адамзаттың пайда болуы, ой, түйсік, сана, сөз құдіреті, сөздің магиясы, сөздің семантикасының бастауы т.б. басы толық ашылмаған өзекті мәселелерді зерттеуде тілдің дінге, діннің гносеологиялық алғышарттарына жүгінуді теолингвистика ғылымының объектісі болып саналады. Осы тұрғыда теолингвистика саласы сакралды діни мәтіндер (Таурат, Інжіл, Забур, Құран, Ведтер т.б.) құрамын талдау үшін ерекше теолингвистикалық және семантикалық тәсілдерді қажетсінеді.

Теолингвистика саласының қалыптасуы мен дамуы қазақ лингвистикасы үшін маңызды мәселе. Теолингвистика саласындағы діннің түпкі тілінен енген сөздерді талдауы, оларды өз тіліміздегі тілдік көрініспен салыстыруы өз дінімізді, ділімізді, тілімізді мейлінше өз болмысында сақтап қалады. Алайда діннің түпкі тілі жоғалып, өзге тілдерде тек тілдік элементтері әр түрлі нұсқада сақталып қалуы көптеген ғалымдарға тосқауыл болып отыр. Жан-жақты шашыраңқы тілдік элементтердің архетиптік мәні мен құндылығы жоғалып барады. Сонымен қатар, шынайы діннен ауытқып, өз алдына секта болған, не дәстүрден тыс культ болып қалыптасқан дін бағыттарының тілін психолингвистикалық тараптан талдау да теолингвистика саласының құзіреттілігінде.

Ғаламның діни бейнесіндегі тілдің орны, оның маңыздылығы адам баласына ортақ құндылық болып саналады. Кез келген халық ғалам бейнесінің діни сипатын санасында суреттегенде тіл универсалды-әмбебап құбылыс болып табылады. Ғаламның діни бейнесінің тілдік көрсеткішін антропоцентристік лингвистиканың позициясында зерттеу арқылы, «ғаламды», «ғаламның басты кейіпкері – адамды», «адамның адамдық көрсеткіші – тіл мен дінді» өзара сабақтастықта «Ғалам-Адам-Тіл-Дін» атты төрттағанның аясында зерттеудің нәтижесінде, адам дүниетанымындағы ғаламның діни бейнесін көрсетуге болады.

Ғаламның діни бейнесі діни таным бойынша, ғаламды (он сегіз мың әлемді) Құдай жаратқан. Адамзат баласының діни танымы мен эпикалық санасында «Құдайдың құдыреттілігі» (Құдайдың бұйрығынсыз қурай да сынбайды) ерекше культтық күшке ие болса, оның барлығы тіл арқылы, сөздің қызметі арқылы бедерленген. Демек, «ғаламның діни бейнесі» тілдік бейнелеудің нәтижесінде танылады. Ғаламның діни бейнесі тілдік бірліктердің мағыналық астарына бекітілген (кодталған). Тілдік бірліктердің мағыналық-танымдық кодын ашу арқылы, әлемнің дін арқылы бедерленген болмысы тілдің көмегімен анықталады.

Әдебиеттер

- Армстронг К. (2018) Иудаизм, христиандық пен исламдағы 4000 жылдық ізденіс: Құдайтану баяны. – Астана: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 421 б.
- Байтенова Н.Ж., Құрманалиева А.Д. (2016) Дінтану сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 1-том. – 308 б.
- Бекмағамбетов Ш. (1999) Тілдік таным негіздері және тілдік символдар. – Алматы: Ғылым, 1999. - 215 б.
- Жиренов С.А. (2011) Когнитивтік лингвистика (Оқу құралы) – Алматы: Ұлағат, 2011. - 108 б.
- Институт перевода Библии сайт [электрондық дерек]. Қолжетімділік: <http://ibt.org.ru/ru/text?m=KAZ&l=John.1.1.3&g=1>
- Колшанский Г.В. (1990) Объективная картина мира в познании и языке. – Москва: Наука, 1990. – 108 с.

Киелі кітап (Тәурат, Забур және Инжілден алынған таңдамалы жазбалар). (1993) – Стамбул: Жаңа өмір, 1993. – 461 б.

References

Armstrong, K. (2018). Iudaizm, hristiandyk pen islamdagy 4000 zhyldyk izdenis: Kudajtanu bajany – Astana: Ulttyk audarma bjurosy, 2018. – 421 p. [Armstrong, K. 4000 years of search in Judaism, Christianity and Islam: a theory of theology – Astana: Ulttyk audarma bjurosy, 2018. – 421 p.]. (in Kazakh).

Bajtenova, N. Zh., Kurmanalieva, A. D. (2016.). Dintanu sozdigi. – Almaty: Kazak universiteti, 2016. 1 T. – 308 p. [Bajtenova, N. Zh., Kurmanalieva, A. D. Religious dictionary. – Almaty: Kazak universiteti, 2016. 1 T. – 308 p.]. [in Kazakh].

Bekmagambetov, Sh. (1999). Tildik tanym negizderi zhane tildik simvoldar – Almaty: Gylym, 1999. – 2015 p. [Bekmagambetov, Sh. Language basics of worldview and symbols. – Almaty: Gylym, 1999. – 2015 p.]. [in Kazakh].

Zhirenov, S. A. (2011). Kognitivtik lingvistika. – Almaty: Ulagat, 2011. – 108 p. [Zhirenov, S. A. Cognitive linguistics. – Almaty: Ulagat, 2011. – 108 p.]. [in Kazakh].

Institut perevoda Biblii [Institute of translation of Bible] / Retrieved from: <http://ibt.org.ru/ru/text?m=KAZ&l=John.1.1.3&g=1>

Kolshanskij, G. V. (1990). Obyektivnaja kartina mira v poznanii i jazyke. – Moskva: Nauka, 1990. – 108 p. [Kolshanskij, G. V. Objective picture of the world – Moskva: Nauka, 1990. – 108 p.]. [in Russian].

Kieli kitap (Taurat, Zabur zhane Inzhilden alyngan tandamaly zhazbalar). (1993). – Stambul: Zhana omir, 1993. – 461 p. – [Holy book (selected writings from the Torah and Psalms). – Stambul: Zhana omir, 1993. – 461 p.] [in Kazakh].

\

Z.A. Jumashova^{1*}, Z.Z. Kuzembekova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty Kazakhstan
*e-mail: zulfiyaj21@gmail.com

INFOGRAPHICS AS A MODERN METHOD OF TEACHING ENGLISH

Abstract. The purpose of this paper is to acquaint the reader with infographics as the modern method of education and teaching English based on a review of scientific articles on this topic. Infographics is a graphical way of presenting information that allows to convey data in a concise form while carrying significant visual material in the form of illustrations, graphs, charts, and diagrams. In addition, the use of infographics in teaching increases the creative potential of the teacher, diversifying the possibilities for conducting lessons. The infographic method significantly improves the quality and efficiency of the lesson, in particular the English lessons, which was demonstrated by the authors of the reviewed studies. A scoping review of 10 articles written for the period from 2014 to 2022 was carried out. The documents were analyzed, and the elements of the research were distributed according to such classifications as the level of education, the level of students' knowledge, the number of students, the form of studying, skills for the development of which infographics and research results were used. Case studies were conducted by the authors in both online and blended classrooms at various educational institutions. The document also includes feedback from students, as well as suggestions for developing the use of infographics in the future. The paper will be useful to anyone interested in modern methods of teaching English and the introduction of infographics in education.

Keywords: infographics, data visualization, visual literacy, modern teaching methods, teaching the English language.

З.А. Джумашова^{1*}, Ж.Ж. Кузембекова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: zulfiyaj21@gmail.com

ИНФОГРАФИКА – АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ӘДІС

Аннотация. Бұл мақаланың мақсаты – оқырманды осы тақырып бойынша ғылыми мақалаларға шолу жасау негізінде ағылшын тілін оқытудың қазіргі заманғы білім беру және оқыту әдістемесіндегі инфографиканың рөлімен таныстыру. Инфографика – материалды тасымалдау кезінде деректерді иллюстрациялар, графиктер және диаграммалар түрінде беретін ақпаратты ұсынудың графикалық әдісі. Сонымен қатар, оқытуда инфографиканы пайдалану мұғалімнің шығармашылық әлеуетін арттырады, сабақты өткізу мүмкіндіктерін әртараптандырады. Инфографиялық әдіс сабақтың, атап айтқанда, ағылшын тілі сабақтарының сапасы мен тиімділігін айтарлықтай арттырады. 2014-2022 жылдар аралығында жазылған 10 мақалаға ауқымды аналитикалық шолу жасалды. Құжаттар зерттеу элементтері оқушылардың білім деңгейі, оқушылар саны, білім беру формасы, сондай-ақ жетілдіріле түсуі үшін инфографика және оның зерттеу нәтижелері пайдаланылған дағдылар сияқты классификациялар бойынша бөлініп сарапталды. Тақырыптық зерттеулерді авторлар әртүрлі оқу орындарында, онлайн және аралас аудиторияларда жүргізді. Сондай-ақ құжатта студенттердің пікірлері мен болашақта инфографиканы қолдануды дамыту бойынша ұсыныстары бар. Мақала ағылшын тілін оқытудың заманауи әдістеріне және білім беруге инфографиканы енгізуге қызығушылық танытатын кез келген адамға пайдалы болады.

Тірек сөздер: инфографика, деректерді визуализациялау, визуалды сауаттылық, заманауи оқыту әдістері, ағылшын тілін оқыту.

З.А. Джумашова^{1*}, Ж.Ж. Кузембекова¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
*e-mail: zulfiyaj21@gmail.com

ИНФОГРАФИКА КАК СОВРЕМЕННЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. Цель данной статьи – ознакомить читателя с ролью инфографики в современной методологии образования и преподавания английского языка на основе обзора научных статей на данную тематику. Инфографика – это графический способ подачи информации, позволяющий передавать данные в сжатой форме, при этом несущий в себе богатый визуальный материал в виде иллюстраций, графиков, диаграмм и схем. Кроме того, применение инфографики в обучении повышает творческий потенциал учителя, диверсифицируя возможности проведения уроков. Метод инфографики значительно улучшает качество и эффективность проведения урока, в частности уроков английского языка, что и было изложено авторами обзора исследований. Был проведен аналитический обзор предметного поля на основе 10 статей, периода с 2014 по 2022 гг. Документы были проанализированы, элементы исследований были распределены по таким классификациям, как уровень образования, уровень знаний учащихся, количество учащихся, форма обучения, навыки, для развития которых применялась инфографика и результаты исследований. Тематические исследования проводились авторами как в онлайн-классах, так и в классах со смешанной формой обучения, в разных образовательных учреждениях. В документе прилагаются также отзывы студентов, а также предложения по развитию использования инфографики в будущем. Статья будет полезна всем, кто интересуется современными методами преподавания английского языка и внедрением инфографики в образование.

Ключевые слова: инфографика, визуализация данных, визуальная грамотность, современные методы обучения, обучение английскому языку.

Introduction

Nowadays, the amount of information in the world continues to grow, which requires the use of visual means to transmit data in all areas of life. The widespread use of infographics is the result of its application in modern education. Teachers are increasingly looking for new ways to present material in their lessons. The growing popularity of the use of the infographic method makes it necessary to pay attention to it from the point of view of teaching foreign languages. An infographic is a visual presentation of a variety of textual, statistical, grammatical and other types of information. This study provides an analytical review of the literature on research conducted in the field of using infographics in teaching English. We intend to determine the level of effectiveness of integrating infographics into modern methods of the English language teaching based on this review. We also hope to inspire our colleagues to use infographics as a modern teaching tool to develop digital education in our country and in the world.

Materials and methods

The research method of this study was based on a review of related literature involving 10 articles published from 2014 to 2022. The examples of review articles were observed and the search method proposed by Arksey and O'Malley was elected (Arksey, O'Malley, 2005). The survey was focused on the articles that were dedicated to the use of infographics in education and taken from Google Scholar database. The methodological framework consisted of identification of the research questions, selection of the key words with the terms “infographics”, “infographics in education”, “infographics in teaching the English language”, charting the data, summarizing and reporting the results. The selection process is presented in Figure 1.

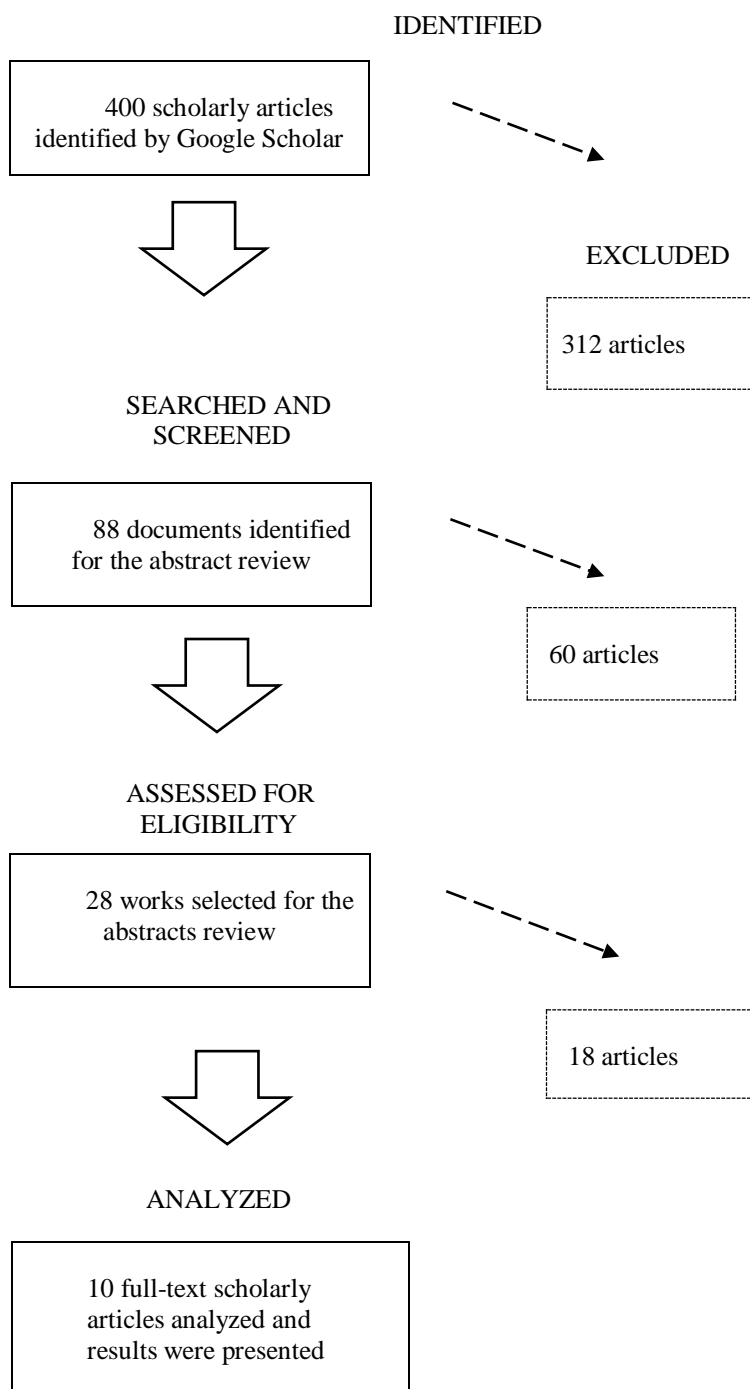

Figure 1. – The flowchart of the scholarly articles selection process for the review.

Literature review

The first articles and researches in the field of infographics were started with the development of computer technology. We summarized the findings of the reviewed articles in this section in Table 1 and substantiated the reasons for infographics integration, based on the researches. The earliest work which we have selected appeared in 2014 (Martix, Hodson, 2014). It investigates the infographics as a teaching tool in the college classrooms, both in the online class and in the class studying in campus, through examining 2 university courses at different institutions. The article demonstrates how the assignment involving the use of infographics can be incorporated in the lessons and its benefit in encouraging students’ digital literacy. The authors also detail some challenges and

issues involved in the integration of infographics in education. Researchers note that the use of graphic information has been developed in late 2011 due to the rapid growth of online courses. It is rightly noted also that today the amount of literature on the use of infographics in education is still limited. The lack of digital sources with the use of infographics perplexes the way to achieve the students with visual learning style (Smiciklas, 2012). The authors conducted a study based on two teaching cases. The first teaching case was held at Queen's University in Canada, in online summer course. Students of post-secondary education were tasked to create infographics on the given topic and to write an essay, to evaluate each other's work, leaving comments, wishes and questions to the completed tasks. In textual information, despite the greater number of symbols, more plagiarism and texts with reference to Wikipedia were revealed, as a result of which students received more criticism from peers. Infographics, on the contrary, aroused interest among students, many admitted in their feedback that they improved their skills in Adobe Photoshop, where infographics were created. The making of infographics was a creative process that stimulated students to study the topic more thoroughly, motivated them to compete and create more interesting diagrams and schemes using vibrant colors and illustrations.

Among other investigations that we reviewed was the study which took place in the Language Center with Level Six students (Hosni, 2016) The theme of the lesson was presented in infographics for the experimental group and in printed text for the second control group. The results and assessments for the comprehension and retention quizzes of the experimental group were higher than the second group's, which we demonstrated in the Table 1.

The next step of our research was to find out the works on the use of infographics for developing certain skills of the students, including writing skills. The chosen study was held at the eleventh grade involving 36 students (Hamer, Hakim, Laksono, 2022). The main idea of this work was to promote writing abilities of the students involving teacher's activity, students' activity and the use of infographics. An interesting questionnaire took place also and students had the positive responses on the use of infographics (Rezaei, Sayadian, 2015). From the educational practices observed we highlighted the developing of perception in learning English grammar (Tantawy, 2021), positive outcomes in improving listening (Manowong, 2017), reading (Surketi, Sitawati, 2019) and speaking skills (Yarbrough, 2019). The papers analyzed also demonstrated students' preferences for infographic design (Kongwat, 2019), explored conceptualizing of students' ideas through infographics. The investigations were held not only in groups with advanced or upper-intermediate English, but also in an elementary level group (Tsai, Huang, Chang, 2022).

Results and discussion

Table 1. – Summary of educational practices with the use of infographics in teaching the English language.

The aim of the research (why infographics were integrated)	Class characteristics (level of education, number of students, language level, offline/online learning)	Educational process (how infographics were integrated)	Main results of investigation (was the use of infographics effective or not)
Practicing digital competency and visual literacy	Post-secondary 500 students in the 1 st group, 120 in the 2 nd Advanced Online and blended learning	Students created infographics and wrote an essay on the given topic, posted them in the learning management system and left each other	The average grade on the assignment with using infographics in the first class was 75% (B+) and in the second class 80% (A-) which was higher than assessment for ordinary writing assignments. This study showed that most students have a visual learning style expressing more information

		feedback and comments	and feedback through infographics and charts.
The use of infographics as a means of cognitive visualization	High school Not mentioned Upper Intermediate Online learning	Students were given infographics on a specific topic and related exercises with filling in the gaps.	The author highlighted the positive aspects of using infographics in educational process during the COVID-19 Pandemic: <ul style="list-style-type: none"> - Reducing the level of information noise in the process of education; - Successful conceptualization of the main topic of the information; - Easy to use in class (infographics can be displayed on the screen); - Infographics in the educational process allows students to master subjects substantially, in particular the English language, and memorize learning material effectively; - infographics as a means of cognitive visualization can be characterized as the most convenient and the fastest way of presenting information.
The use of infographics as a learning tool to enhance students' comprehension and memory retention	Language center 13 students in the experimental group, 14 students in the control group Upper Intermediate Offline learning	The teacher in the experimental group used the infographic related to the main text of the lesson. In the control group the printed version of the text was used. The students of each group had a comprehension quiz and a retention quiz one week later.	The results of the experimental group for comprehension quiz: 15,2 Results of the control group for comprehension quiz: 12,9 The results of the experimental group for retention quiz: 11,2 The results of the control group for retention quiz: 3,8 The research has proved again, that the most of the students are visual learners and infographics can be successfully applied to improve students' comprehension and memory retention
The use of infographics to teach and promote English writing skills	High school (11 th grade) 36 students Not mentioned Offline learning	Students were tasked to work with infographic worksheets involving writing assignments. After lesson the students were given a questionnaire about their perceptions on the use of infographics.	Some of the main questions from questionnaire: <ul style="list-style-type: none"> Is English learning by using infographic media more interesting? Yes: 97.2% No: 1.8% Do infographics help you to improve your writing skill? Yes: 75% No: 27 25% Do the elements in infographic make you interested to develop your English writing skills? Yes: 80.6% No: 19.4%
The use of infographics for effective English Grammar learning	60 participants aged between 14 and 24 Low Intermediate Offline learning	Participants were divided into 2 groups, in experimental group grammar rules were presented via infographics. The students were tasked to make sentences according to the	The statistics of the posttest (Experimental Group): 10 (minimum), 18 (maximum) 14.33 (mean), 2.368 (standard deviation) The statistics of the posttest (Control Group): 7 (minimum), 15 (maximum) 10.30 (mean), 2.168 (standard deviation) We can see that grammar was more efficiently memorized in experimental

		infographics. In the control group grammar was given in the traditional instructional approach, explaining rules and giving exercises. At the end of the study students were given test, concluding all grammar rules.	group which corresponds to the aim of the research.
Identifying the effect of using interactive infographics on developing listening skills	High school 38 students in the experimental group, 38 students in the control group Not mentioned Offline learning	The content of the lessons was presented with the use of interactive infographics via Telegram application.	The statistics of the test (Experimental Group): 55.763 (arithmetic mean), 2.583 (standard deviation) The statistics of the test (Control Group): 50.474 (arithmetic mean), 4.434 (standard deviation) This confirms that using interactive infographics in the English lessons has a large effect on developing listening skills
Applying of online tools including to develop reading skills for English learners	Post-secondary 27 students Not mentioned Offline learning	Students were assigned to read the texts and create their own infographics in Canva or in other tools, to present what they had learned from the texts.	Infographics increased students' motivation to read: 4.15 (mean), 0.662 (std) Agree (students' interpretation).
Mastering speaking skills using infographics in project-based learning	Post-secondary 19 students Advanced Offline learning	Students prepared projects on the theme "Green energy" with the use of their own infographics, and presented them orally in class.	Project based work with the use of infographics motivated students to gain knowledge on a particular topic, and inspired them to use lexis related to the topic. After the presentation the students shared only positive responses on a work which were represented in the research.
Indicating students' preferences in infographics' design	Post-secondary 43 students divided into 2 sections Advanced Online learning	Each week students had a course lecture, discussion, readings and a written assignment. At the end of the week the teacher posted an infographic for one section of the students as a summary. Students had true/false quiz related to the weekly content.	Final grades: Section with infographics 34 (A) 8 (B) 1 (C) 0 (D) Section without infographics 27 (A) 16 (B) 2 (C) 1 (D) At the end of the course students admitted that they prepared quiz tasks after observing infographics with ease and high motivation.
Revealing of the effects of collaborative reading instruction using infographics on	Grade 11 18 students Elementary Offline learning	Students were instructed to perform a collaborative reading through pre-reading, while-reading, post-reading steps, group	Pre-test results: 8.50 (Mean) 6 (Min) 10 (Max) 1.10 (SD) Post-test results: 14.89 (Mean) 13 (Min) 17 (Max) 1.57 (SD) These results show that students' post-test scores after collaborative reading with the

reading comprehension		discussion and using infographics, to demonstrate visually information from the text.	use of infographics were higher than the pre-test scores. It demonstrates that students' reading skills were developed after the experiment.
-----------------------	--	---	--

The cases reviewed demonstrated that infographics can be suitable for the development of main learning skills such as listening, reading, writing, and speaking while teaching the English language. The educational process is based on the transfer of information, so many scientists have paid attention to the role of the visual presentation of information in learning (Krum, 2013). The principle of visibility is one of the leading rules in the teaching process. Using tables, diagrams, and drawings promotes rapid memorization and comprehension of any material being studied or presented. The cases reviewed illustrated that infographics help students to integrate new knowledge, properly organize and analyze information, allow you to link the received information in a coherent structure about a particular phenomenon or object, and develop critical thinking, which goes in line with the findings indicated by Deslauriers et al. (Deslauriers, et al., 2019) The findings from the practices reviewed proved also that infographics can be suitable for the development of main learning habits and a set of important skills including creativity, visual and digital literacy, communication, and research skills. This also accords with the earlier conclusions made by Jonassen (Jonassen, 2000), (Jonassen, 2011). The findings of the development of digital skills were also reported by Jones et al. (Jones, 2019). While making this scoping review we observed that infographics may be successfully applied not only at high, middle, or primary schools but also in higher education methodology at universities which goes in line with the results of scientific papers by Alyahya (Alyahya, 2019), Hsiao et al. (Hsiao, et al., 2019) and other researchers.

We have also interviewed several students at Al-Farabi Kazakh National University about the benefits of infographics. One of the students claims: "In the process of obtaining new information, I perceive the text accompanied by infographics better. That is, in addition to pure infographics, I need more detailed information in text format". Meanwhile, the second student says: "In pictures (in the form of infographics), the information is very convenient. For me, as a visual learner, information is better perceived when it is presented visually (in graphs, and charts), especially when it comes to numeric data. If the text refers to the components of one process or phenomenon, then infographics will be indispensable, since with the help of arrows and diagrams, you can decompose the whole picture into components and indicate feedback or demonstrate cause-and-effect relationships". Another student wishes to get more information in infographics rather than in texts: "...Even from an environmental point of view, the use of online infographics would reduce the production of paper for printing books. So, it would be a great idea for eco-activists too".

The use of infographics has been incredibly grown during the COVID-19 Pandemic while the traditional methods of teaching subjects from the school curriculum changed. Training began to be conducted online, using visual aids and new technologies, including infographics. After sets of exercises conducted in high school and at universities, built based on various thematic infographics, the authors from our research came to the conclusion that infographic illustrations positively influence language skills by developing language guesswork. This corresponds to the essence of infographics as a means of cognitive visualization. If the usual visualization is a representation of a physical phenomenon or process in a form convenient for visual perception, cognitive visualization also refers to a specific illustration of the subject but suggests at the same time its subsequent rethinking and comprehension.

Conclusion

To sum up, we may declare that infographics can be efficiently integrated into all levels of the English language teaching. The cases reviewed confirmed that infographics might be effectively and profitably used for educational purposes in teaching the English language. The contribution of this

review can become a guideline for using infographics in education, particularly in teaching English. This study can be also used as information to further research in developing infographics as a modern teaching tool. It is hoped to be beneficial for educators, students, and other reviewers.

References

- Arksey H., O'Malley L. (2005) Scoping studies: towards a methodological framework. *International Journal of Social Research Methodology*, 8:1. - 2005. - p. 19. -DOI: 10.1080/1364557032000119616
- Martix S., Hodson J. (2014) Teaching with infographics: practising new digital competencies and visual literacies. *Journal of Pedagogic Development*, 3:2. - 2014. - p. 17. - URL: <http://hdl.handle.net/10547/335892>
- Smiciklas M. (2012) *The power of infographics: Using pictures to communicate and connect with your audiences*. Que Publishing, USA. - 2012. - ISBN: 978-0789749499. - P. 199
- Al Hosni J. (2016) The power of image in English language teaching. *Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes*, 4:1. - 2016. - p. 229. - DOI: 811.111'243:(004.78:025.4.036) (535)
- Hamer W., Hakim R., Laksono A. (2022) The perceptions of students on the application of infographics as instructional media in promoting their writing abilities. *International Journal of Research in Education*, 2:2. - 2022. - p. 187. - DOI: 10.26877/ijre.v2i2.12073
- Rezaei N., Sayadian S. (2015) The impact of infographics on Iranian EFL learners' grammar learning. *Journal of Applied Linguistics and Language Research*, 2:1. - 2015. - p. 78. - URL: <http://jallr.ir/index.php/JALLR/article/view/22>
- Tantawy M. S. (2021) Prospective Science Teachers' Level of Self-efficacy for Teaching Science Online and its Relationship to Their Perceptions of Education Technology Courses. *Faculty of education Journal of education*, 91:91. - 2021. - p. 321. - DOI: 10.12816/EDUSOHAG.2021.
- Manowong, S. (2017) Incorporating online tools to promote English reading for EFL learners: an action research study. *Pasaa Paritat Journal*, 32. - 2017. - pp. 98-124. - URL: <https://www.culi.chula.ac.th/publicationsonline/files/article2/Uz8VwjDfrZMon32902.pdf>
- Surketi G. N., Sitawati A. A. (2019) MASTERING SPEAKING SKILL THROUGH PROJECT-BASED LEARNING WITH INFOGRAPHICS: PERCEPTIONS AND CHALLENGES. *ISoLEC Proceedings*. - 2019, p. 45. - URL: http://isolec.um.ac.id/wp-content/uploads/2020/02/14-Gusti-Nyoman-Ayu-Sukerti-and-Anak-Agung-Raka-Sitawati_45-55.pdf
- Yarbrough J. R. (2019) Infographics: in support of online visual learning. *Academy of Educational Leadership Journal*, 23:2. - 2019. - p. 1. - DOI: 1528-2643-23-2-135
- Kongwat A. (2019) The Effects of Collaborative Reading Instruction Using Infographics on Student's Reading Comprehension. *An Online Journal of Education (OJED)*, 14. - 2019. - p. 2. - DOI: OJED-14-02-010
- Tsai S., Huang H., Chang T. (2022) The Effect of Motion Infographics on the Learning of Third and Fourth Grade Resource Classes and Regular Classes in Elementary School. *Journal of Library & Information Studies*, 20:1. - 2022. - p. 31. - DOI: [10.6182/jlis.202206_20\(1\).031](https://doi.org/10.6182/jlis.202206_20(1).031)
- Krum R. (2013) *Cool infographics: Effective communication with data visualization and design*. Wiley, USA. - 2013. - ISBN: 978-1118582305. - P. 368
- Deslauriers L., McCarty L. S., Miller K., et al. (2019) Adventures in Oceanography and Teaching. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 116(39). - 2019. - pp. 19251-19257. - DOI: 10.1073/pnas.1821936116
- Jonassen D. H. (2000) *Computers as Mindtools for Schools: Engaging Critical Thinking* (2nd ed). Upper Saddle River, Prentice-Hall, New Jersey. - 2000. - ISBN: 978-0130807090. - P. 297
- Jonassen D. H. (2011) *Learning to Solve Problems: A Handbook for Designing Problem-Solving Learning Environments*. Routledge, New York. - 2011. - ISBN: 978-0415871945. - P. 472
- Jones N. P., Sage M., Hitchcock L. (2019) Infographics as an assignment to build digital skills in the social work classroom. *Journal of Technology in Human Services*, 37(2-3). - 2019. - pp. 203-225. - DOI: 10.1080/15228835.2018.1552904
- Alyahya D. M. (2019) Infographics as a learning tool in higher education: The design process and perception of an instructional designer. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 18(1). - 2019. - pp. 1-15. - DOI: 10.26803/ijlter.18.1.1
- Hsiao P. Y., Laquatra I., Johnson R. M., et al. (2019) Using Infographics to Teach the Evidence Analysis Process to Senior Undergraduate Students. *Journal of the Academy of Nutrition and Dietetics*, 119(1). - 2019. - pp. 26-30. - DOI: 10.1016/j.jand.2017.10.022

М. Имангазина^{1*} , Г.М. Мужигова²

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;
²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: meruyertimangazina@mail.ru

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «ТІЛ-ҚҰРАЛ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІ МЕН ГРАММАТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ БАЙЛАНЫСЫ

Аннотация. Ұлттық негіздегі жазу жүйесін құру және бекіту – тілдің ұлттық сипатын, бірегейлігін сақтап қалуға тірек болатын ең басты алғышарт. Қазақ жазуының реформаторы А.Байтұрсынұлы қалыптастырған жазу жүйесі де осы тұрғыдан жоғары бағаланады. Емле мәселесі әрдайым өзекті саналатындықтан, емле ережелерінің басты ұстанымдарын айқындау қазақ тіл білімі үшін аса қажет. Мақалада емле ережелері жүйелі берілген алғашқы еңбек – «Тіл-құралдағы» жазу қағидалары мен грамматикалық заңдылықтардың ықпалдастығы талданады. Зерттеудің мақсаты – А.Байтұрсынұлы қалыптастырған емле ережелері мен грамматикалық мәселелердің байланысын айқындау.

Зерттеудің практикалық маңызы емле ережелерін түзуде грамматикалық ұстанымды негізге алудың маңыздылығын талдаудан көрінеді. Мақалада диахрондық және синхрондық аспектіде салыстырулар жасалып, XVIII, XIX ғасыр мәтіндеріндегі қазақ тілі емлесінің даму сипаты және грамматикалық бірліктердің жазудағы көрінісі қарастырылды. Нақтырақ айтқанда, сипаттау, жүйелеу және салыстыру тәсілі негізінде тарихи деректер, соның ішінде, ескі қазақ жазба тілі материалдарындағы грамматикалық заңдылықтардың бұзылу себебі және оның жазуға әсері көрсетілді. Нәтижесінде еңбектегі морфологияға қатысты ережелердің емлемен байланысы «Сөз тұлғасы және емле», «Сөз құрамы және емле», «Пунктуация және емле» деген үш түрлі қатынасқа жіктеліп, қарастырылды.

Тірек сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, жазу реформасы, жазу ұстанымдары, емле, орфография, грамматика, оқулық.

М. Имангазина^{1*}, Г.М. Мужигова²

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан;
²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
*e-mail: meruyertimangazina@mail.ru

СВЯЗЬ ПРАВИЛ ПРАВОПИСАНИЯ И ГРАММАТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В ТРУДЕ АХМЕТА БАЙТҰРСЫНҰЛЫ «ТІЛ-ҚҰРАЛ»

Аннотация. Создание и утверждение системы письма на национальной основе – важнейшая предпосылка, которая служит опорой для сохранения национального характера и уникальности языка. Система письма, сформированная первым реформатором казахской письменности А. Байтұрсынұвым, также высоко ценится с этой точки зрения. Поскольку вопрос правописания всегда является актуальным, для казахского языкознания крайне необходимо определить основные положения правил правописания, которые легли в основу реформы правописания ученого. В статье анализируется правила правописания – интеграция принципов письма и грамматических закономерностей, которые в первый раз были полностью отражены в труде «Тіл-құрал». Цель исследования – выявить взаимосвязь правил правописания и грамматических проблем, сформулированных А. Байтұрсынұвым.

Практическая значимость исследования проявляется в анализе важности обоснования грамматической позиции в построении правил правописания. В статье проведены сравнения в диахроническом и синхронном аспектах, рассмотрены характер развития орфографии казахского языка в текстах XVIII, XIX веков и отражение грамматических единиц в письме. В частности, на основе методов сравнения, описания, систематизации были продемонстрированы исторические данные, в том числе причина нарушения грамматических закономерностей в материалах древне-казахского письменного языка и его влияние на письменность. В результате в труде связь морфологических правил с правописанием были классифицированы на три различных группы: «Форма слова и правописание», «Состав слова и правописание», «Пунктуация и правописание».

Ключевые слова: Ахмет Байтұрсынұлы, реформа письма, принципы орфографии, правописание, орфография, грамматика, учебник.

M. Imangazina^{1*}, G.M. Muzhigova²

¹Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan;

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: meruyertimangazina@mail.ru

CONNECTION OF SPELLING RULES AND GRAMMATICAL PROBLEMS IN THE WORK OF AKHMET BAITURSYNULY "TIL-KURAL"

Abstract. The creation and approval of a writing system on a national basis is the most important prerequisite that serves as support for preserving the national character and uniqueness of the language. The writing system formed by the first reformer of the Kazakh script A. Baitursynuly is also highly appreciated from this point of view. Since the issue of spelling is always relevant, it is extremely necessary for Kazakh linguistics to determine the main provisions of the spelling rules that formed the basis for the spelling reform of the scholar. The article analyzes the rules of spelling – the integration of the principles of writing and grammatical patterns, which for the first time were fully reflected in the work "Til-Kural". The purpose of the study is to identify the relationship between spelling rules and grammatical problems formulated by A. Baitursynuly.

The practical significance of the study is manifested in the analysis of the importance of substantiating the grammatical position in the construction of spelling rules. The paper makes comparisons in diachronic and synchronous aspects and examines the nature of the development of the spelling of the Kazakh language in texts of the XVIII, and XIX centuries and the reflection of grammatical units in writing. In particular, based on the methods of comparison, description, and systematization, historical data were demonstrated, including the reason for the violation of grammatical patterns in the materials of the ancient Kazakh written language and its influence on writing. As a result, in the work, the connection of morphological rules with spelling was classified into three different groups: "Word form and spelling", "Word composition and spelling", and "Punctuation and spelling".

Keywords: Akhmet Baitursynuly, writing reform, principles of orthography, spelling, orthography, grammar, textbook, punctuation.

Кіріспе

Қазақ жазуы – әлемдік жазу кеңістігінің бір бөлігі, яғни жеке ұстанымдары мен қағидалары, нақты ережелері бар жүйе. Қазақ тіл білімінде жазу теориясының негізі салынып, ұлттық әліпби, ұлттық жазу түсініктерінің пайда болуы А. Байтұрсынұлы есімімен тікелей байланысты. Ғалым қазақ тіліндегі дыбыстардың санын, сипатын дәл анықтап қана қоймай, қазақ тілінің табиғатына сәйкес емле ережелерін жасап, грамматика мен фонетика тоғысындағы жазу жүйесін бекітті. Сондықтан А. Байтұрсынұлы қалыптастырған жазу қағидаларын терең зерделеу – әрі теориялық, әрі практикалық тұрғыдан маңызды қадам.

«Тіл-құралда» жазу мәдениеттің, өркениеттің бір белгісі екені былайша атап өтіледі: *«Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды: жазумен дүнианың бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық»* (Байтұрсынұлы, 2013: 24). Сол себепті ғалым қазақ қоғамын алға жылжытуда да басты тетік – халықтың сауатын ашып қана қоймай, ғылым-білімге негіз болатын ұлттық сипатты жазуды қалыптандырудан бастау қажеттігіне аса мән береді.

«Тіл-құрал» – қазақ халқының, қазақ балаларының сауатын ашу, жазуды тез меңгерту үшін жазылған оқу құралы. Сонымен қатар, қазақ тілінің тазалығын сақтау, жазба тілдің грамматикалық құрылымын айқындауы да еңбектің бірегей нәтижесі. Ғалым өзі жазған «Өмірбаянында (1929): *«...Орынборға келгеннен кейін, ең алдымен қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім; одан кейін қазақ әліпбиі мен емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім, үшіншіден, қазақтың жазба тілін бөтен тілдерден келген қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің жат әсерінен тазартуға әрекеттендім; төртіншіден, қазақ прозасын жасанды кітаби сипаттан арылтып, халық тәжірибесіне ыңғайластыру үшін ғылыми терминдерді қалыптастырумен айналыстым»* (Сайбекова, 2020: 4) – деп қазақ жазуын реформалауды қалай жүзеге асырғанын кезең-кезеңмен түсіндіреді. Ғалым «қазақ әліпбиі мен емлесін ретке салуды»

ең бірінші кезекте қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикасын зерттеуден бастаған. Сондықтан А.Байтұрсынұлының емле ережелерін талдауда, ғылыми негізін түсіндіруде осы екі саланың байланысы тұрғысынан қарастыру маңызды. Осы орайда қазақ жазуы, емлесі, қазақ тілінің грамматикасы туралы зерттеулерді А.Байтұрсынұлының «Әліппе» және «Баяншы» еңбектерінен және ғылыми негізі мықты «Тіл-құралдан» бастау қажеттігі жазылмаған заң деуге де болады.

Материал және әдістер

Ахмет Байтұрсынұлы ғылыми еңбегінің нәтижелі, маңызды бөлігі – қазақ жазуын реформалау. Себебі «жазу реформасы», шын мәнісінде, – қазақ тілінің тағдыршешті мәселесі. Ғалым жазу реформасының бастауы саналатын жаңа әліпби түзіп қана қойған жоқ, емле ережелері негізінде сол кезеңге дейін жазуда көрінген тілдің түрлі деңгейдегі мәселелерінің де шешімін қарастырды. Сол себепті бұрынғы емленің қате-кемшіліктерін ескере отырып, дыбыс жүйелі емле мен туыс жүйелі емлені қажет орнына қарай тіл табиғатына бейімдеп қолданды. Емлеге қатысты пікір қайшылығын, ондағы ойға қонымсыз тұжырымдарды талдай келе, А. Байтұрсынұлы «Емле туралы» мақаласында: *«Осы күнге дейін тұтынып отырған емлеміздің кемшілігінің бәрін түзеп, жоғарыда айтылған туыс жүйелі емленің де, дыбыс жүйелі емленің де түкпіріне қамалмай өтетін екеуінің арасынан жол тауып беретін төменгі ұсыныс болады деймін,»*) – деп (Байтұрсынұлы, 2013: 339-341) жалпы халықтың қолданысына ыңғайлы емле ережелерінің жүйесін ұсынды. Бұл емленің жеңіл әрі ыңғайлы болуының бір дәлелін академик Р. Сыздықтың: *«Қазақ оқушыларының бірнеше буыны сауатын А. Байтұрсынұлының «Әліпбиімен» ашып, ана тілін А. Байтұрсынұлының «Тіл-құралы» арқылы оқып үйренді»* (Сыздықова, 1990: 49) – деген сөзінен көруге болады. А. Байтұрсынұлы негізін салған емле ережелері арқылы сол кезеңде қазақ балалары сауат ашып, оқу-жазуды үйренсе, қазіргі таңда маңызы артып, қазақ орфографиясының өзегіне айналып отыр.

А. Байтұрсынұлы атап өткен бұрынғы емледегі кемшіліктер – ХХ ғасырдың басына дейін қазақ халқының ауызша тіліне қарағанда жазба тілінің кешеуілдеп дамуының бір көрінісі. Себебі ескі қазақ жазба тілі жалпы халықтық сипат алмағаны тілдік деректерден аңғарылады. Тілдегі дағдарыс ХVIII-XIX ғасырлардағы эпистолярлық стильдегі жазба мұралардан айқын көрінді, әсіресе грамматикалық және лексикалық қабат жазуда ұлттық бейнесін көрсете алмады.

XV-XIX ғғ. қазақ жеріндегі жазба тілге қатысты зерттеулерге сүйене отырып, профессор Н.Уәли ескі қазақ жазба тілінің жазу жүйесі туралы: *«XV-XVII ғғ. Қазақ мемлекетімен байланысты ескі қазақ жазба тілінде жазылған әртүрлі мәтін, құжат нұсқалары болды. Демек, жазба тіл болғаны хақ. Қазақ хан-сұлтандарының бұйрық-жарлықтары, көрші елдермен жазысқан дипломатиялық қатынас қағаздары, өзара жазысқан хаттары, т.б. ескі қазақ жазба тілінің үлгі-нұсқалары болып саналады.*

...Ескі қазақ жазба тілінің жазу жүйесі күрделі болды. Өйткені оның құрылымы әртекті (гетерогенді) болды: 1) қазақ тілінің элементтері, 2) ескі қыпшақ тілінің элементтері, 3) қарлұқ, оғыз-қыпшақ, сондай-ақ араб-парсы тілдерінен алынған ауыс-түйістер молынан кездесіп отырды» (Уәли, 2018: 6) - деген тұжырымға келеді.

Сондай-ақ профессор Н.Уәли атап өткендей, ескі қазақ жазба тілі гетерогенді болғандықтан, ауызша тілдің дыбыстық жүйесіндегі бірліктерді бейнелеуге тиіс таңбалар екіұшты болып, ауызша қолданыста жоқ архаикалық элементтер мен орфографиялық шарттылықтар жиі кездесіп отырды. Осы орайда ескі қазақ жазба тіліндегі мәтіндер мен Байтұрсынұлы жазуымен жазылған мәтіндерді қатар алып салыстыру, жүйелеу тәсілдері мен тарихи әдіс арқылы емледегі ерекшеліктерді айқын көруге болады. Сондай-ақ сипаттау және құрылымдық әдістер жазу реформасының басты міндеті – емле ережелерін түзудегі А.Байтұрсынұлы негізге алған жүйені анықтауға мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

А. Байтұрсынұлы қалыптандырған жазу жүйесі, емле ережелері және жалпы жазу теориясы Е. Омарұлы, Т. Шонанұлы, Қ. Жұбанов, Р. Сыздықова, Н. Уәли, Қ. Күдерінова, Е. Маралбек сынды отандық ғалымдарымыздың еңбектерінде әр қырынан талданады. Атап айтсақ, ең алғаш XX ғасырдың 20-30 жылдары Елдес Омарұлы қазақ жазуы және емле мәселелерін тыңғылықты әрі терең зерттеген. Бұл туралы Е. Маралбек былай пікір білдіреді: *«Елдес Омарұлы ҚБТС-да (Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі) жасаған баяндамасында емледегі түйткілдерді тақырып бойынша жүйелеп, әрбірін жеке-жеке дәйектеді. Ең әуелі, жазу принциптеріне тоқталып, оның дыбыс жүйелі (фонетикалық принцип), сөз жүйелі (морфологиялық принцип) екі түрін атады. Жазу принциптерін ешкім қалағанынша таңдай алмайтынын, оны тілдің табиғаты таңдайтынын баса айтты. Қазақ тілінің ұстануға тиіс негізгі принципі «дыбыс жүйелі» (фонетикалық принцип) дей отырып, оны қазақ тілін таза сақтаудың шарты есебінде көрсетті. Сондықтан жазуды қарапайым қазақтың сөйлеу тіліне жақындату керектігін қуаттады»* (Маралбек, 2022 (№4): 43) – дей келе бұл екі принциптің қазақ тіліндегі арақатынасы туралы Елдес Омарұлының: *«Қазақша сөздің түбірі өзгермейтін болған соң, біздің дыбыс жүйесінше жазғанымыз сөз жүйесінше де дұрыс болады»* (Маралбек, 2022 (№4): 43) – деген тұжырымымен ойын дәйектейді. Бұл емле мәселесіне Елдес Омарұлының да өте терең бойлағанын, А. Байтұрсынұлы ұстанған жүйенің қазақ тілі үшін практикалық маңызын түсіне білгенін байқатады.

1926 жылы А. Байтұрсынұлымен бірігіп 412 беттік мектеп оқушыларына арналған «Оқу құралын» (хрестоматия түрінде) жариялаған Т. Шонанұлы да сол кезеңдегі өзекті мәселелердің бірі – емлеге көп көңіл бөлген. Нақтырақ айтқанда, Т. Шонанұлы шет тілдерден енген сөздердің жазылуын, жазылуы дүдәмалды сөздердің жазылуын бір ізге келтіруге ат салысқан. Профессор Қ. Жұбановтың да А. Байтұрсынұлы өз ұстанымдарында көшбасшылық позиция берген дыбыс жүйелі емлені қолдағаны зерттеулерінен, ондағы емлеге қатысты ойларынан анық танылады. Ғалым: *«Емле негізіне қожә сол тілдің жаратылыс заңы болуы керек. Тіліміздің жаратылысына қарасақ, емлеміз дыбыс негізді болу керек»* - деп емленің тіл табиғатымен астасып жатуы қажет екенін алдыңғы ғалымдар секілді тағы бір рет тайға таңба басқандай ашып айтады. Дәл осындай пікірді А. Байтұрсынұлы да айтқан болатын. А. Байтұрсынұлының және одан кейінгі қазақ тілші-ғалымдарының емле мәселесіне келгенде тіл табиғатын назарға алуын ғалымның мына сөзімен түсіндіруге болатындай: *«Дүниеде ешбір тіл өз-өзінен шықпайды. Дүниеде ешбір тілді бір шешен кісі ойлап шығарған жоқ та, шығара алмайды да. Тіл деген нәрсе қалың елдің күнделікті тұрмыс қазанында қайнап, пісіп дүниеге келеді»* (Сыздықова, 1990: 37), яғни тіл халықтың мүлкі, ондағы таным-білім де халықтікі, сондықтан сол білімге негізгі кілт болатын жазу да, емле де халықтың мүддесіне қызмет етуі, халықтың меңгеруіне де, қолдануына да ыңғайлы болуы негізгі шарты саналмақ. Бұл ұстаным А. Байтұрсынұлы реформасының өзегі болғандығын аңғару қиын емес.

«Тіл-құрал» еңбегінің мән-маңызын айқындауда, оның емле мәселесіндегі қызметін саралауда А. Байтұрсынұлы есімі ақталғаннан кейін, алғашқы болып «Тіл тағылымы» жинағына әліппе, тіл, әдістемелік оқулықтарын топтастырып, құрастырған академик Р. Сыздықтың да зерттеулері аса құнды. Тіл ғылымының абыз анасы: *«Тіл-құрал» – қазақ мәдениетінде бұрын болмаған соны құбылыс. «Тіл-құрал» – қазақ тілінің тұңғыш оқулығы. ...Қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық (морфологиялық-синтаксистік) құрылымын талдап, жүйелеп, танытып берген, қазақ тіліндегі тұңғыш ғылыми жұмыстың басы. Бұл оқулықтар – «қазақ тіл білімі» атты ғылым саласының ана тіліміздегі бастамасы және дұрыс, жақсы бастамасы. Өйткені қазақ тілінің дыбыстық құрамының классификациясы да, сөз таптарын ажыратып, сөз тұлғаларының түрлерін көрсетуде де, сөздердің өзгеру (септелу, жіктелу, көптелу) тәртібін танытуда да, сөйлем түрлерін ажыратуда да – қысқасы, қазақ тілі фонетикасы мен грамматикасын талдап-таныту күні бүгінге дейін А. Байтұрсынұлының аталған оқулықтарының негізінде беріліп келеді»* (Сыздықова, 1990: 33) – деп «Тіл-құралдың» теориялық және практикалық маңызын дәл атап

көрсетеді. Академик Р. Сыздық еңбектерінде «Тіл-құрал» қазақ фонетикасымен қатар қазақ грамматикасының ғылыми негізінің көшбасындағы еңбек ретінде жоғары бағаланады. Себебі озық емле жүйесін қалыптастыруды А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен сөз жүйесін зерттеуден бастағаны мәлім.

XX ғасырдың басында-ақ түрлі талқылауларға түсіп, өзінің оң бағасын алған Байтұрсынұлы емлесі – қазіргі таңда да тілші-ғалымдардың жазу мәселесінде сүйенетін ең негізгі тірегі. Байтұрсынұлы емлесі ғасырлар тоғысындағы тіл ахуалын түзеуге үлкен үлес қосқан реформаның өзегі ретінде әрі диахрондық, әрі синхрондық аспектіде ғалымдар назарынан тыс қалған емес. Қазақ жазуының ең басты артықшылығы саналатын «бұқаралық» (жалпыхалықтық) сипатын профессор Н. Уәли (Уәли, 1999: 269) де өз зерттеулерінде жан-жақты қарастырып, тарихи маңызын айқындап берді.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ халқы жеке ұлт болып қалыптасқанға дейінгі кезеңдерден, яғни VIII-IX ғасырлардан бастап он бір ғасыр бойы араб негізді әліпбиді қолданып келгені белгілі. Бұл қазақ тілінің сөздік құрамына араб-парсы элементтерінің түрлі жолмен дендеп енуіне себеп болды. Нәтижесінде қазақ тілінің лексикалық қабаты түрленіп, кірме сөздер қатары артты. Ал грамматикалық бірліктер (сөз формалары, сөз құрамы т.б.) жазуда кітаби, ескілік қалыпқа енді. Қазақтың сауаты барларының өзі орыс, татар т.б. тілдердің жүйесімен сөз тізді. Ауызша дамыған ұлттық тілге төнген бұл қауіп туралы А.Байтұрсынұлы: *«Біздің жасынан орысша я ногайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды, я жазса да қиындықпен жазады. Себебі жасынан қазақша жазып дағдыланбағандықтан. Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Ногайша оқығандар ногай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Қазақ сөздерін алып, орыс я ногай сөзінің жүйесімен тізсе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды»* (Байтұрсынұлы, 2013: 24) – дей отырып, жазуды «демократияландырудың» (Н.Уәли қолданған термин) қажеттігін ерекше атап өткен. А. Байтұрсынұлы «Тіл-құралда» бұл кемшілікті жөндеу туралы: *«Сондай кемшілік болмас үшін һәр жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды»* (Байтұрсынұлы, 2013: 25) – деген шешімін ұсынады. Сондықтан қазақ тілінің жүйесін үйретуді әліпби мен емледен бастайды. А. Байтұрсынұлы «Емле туралы» деген мақаласында емленің *«1). Таңба жүйелі (негізгі ынтымақ); 2). Тарих жүйелі (негізгі дағды); 3). Туыс жүйелі (негізгі тегіне қарай); 4). Дыбыс жүйелі (негізгі естілуіне қарай)»* (Байтұрсынұлы, 2022: 338) сынды төрт түріне тоқталып, әрқайсысының ерекшелігін талдайды.

Ғалым *«Таңба жүйелі емле – арғынға «дөңгелек» таңба алайық, қыпшаққа «жіп» таңба алайық деген сияқты»* (Байтұрсынұлы, 2022: 338) халықтың өзара келісімі мен ынтымағы негізінде жасалатын емле екенін айтады. Бұл емлені алмау себебін емленің елдің кеңесіне емес, *«тіл іліміне, тіл жүйесіне тіреліп отырып жасалу тиістігінде»* (Байтұрсынұлы, 2022: 338) деп түсіндіреді. Ал тарих жүйелі емле туралы сөз қозғағанда *«бір дыбысты жазуға бірнеше әріп жұмсалуды мүмкін немесе тіпті дыбысы жоғалып кеткен әріптерді әлі күнге жоғалмастан сөз ішінде жазылып жүруі мүмкін»* (Байтұрсынұлы, 2022: 339) деген алақұлалығынан сақтанады. *«Дыбыс жүйелі емле – сөздерді ауыздан шыққан күйінше жазатын емле»* (Байтұрсынұлы, 2022: 339) болса, *туыс жүйелі емле* керісінше сөздің дыбысталуына емес, тегіне қарап жазатын жүйе екендігіне де тоқталады. Ғалым әр түрін талдап, түсіндіре отырып, кілең туыс жүйелі емленің, кілең дыбыс жүйелі емленің қазақ сөзіне сәйкес келмейтінін ескертеді. Жоғарыда аталған ескі қазақ жазба тілі үлгілеріндегідей, «тұзлы», «атлы», «тұзны», «атны» деп жазсақ, бұлай жазудың қолайлы болмайтынын, қазақ тілінің жетілген қосымшалар жүйесінің бар екенін назарға алады. Ал дыбыс жүйелі емледе «сөзшең» дегенді «сөшшең», «ізшілер», «ісшілер» дегенді екеуін бірдей «ішшілер», «кигізсе» дегенді «кигіссе», «кигізше» дегенді «кигішше» т.б. деп жазудың да қолайсыздығын танытады. Екі

жүйені аралас тұтытуда көп қиындықтар болатындығын, сөз басына ереже жасау қажеттігі туатынын көрегендікпен болжап көрсетеді. Емлені қай жүйеге салып, қандай ережелерге негіздеу туралы үлкен дау болғанын ғалымның «Емле туралы» мақаласынан аңғару қиын емес. Осы орайда зерттеуші Е.Маралбек А.Байтұрсынұлының «Тіл-құралда» көрініс тапқан емле ережелерінің құрылымы мен мазмұнын әр жылдар бойынша салыстыра отырып «1-кезең – 1912-1922 жж., 2-кезең – 1923-1924 жж., 3-кезең – 1925-1927 жж.» - деп үш тарихи орфографиялық кезеңге бөліп қарастырады. Сонымен қатар ғалым жазуда арқау еткен принциптердің тек морфонологиялық принциппен шектелмейтінін, онымен қоса дәстүрлі-тарихи және фонематикалық принциптерге де сүйенгенін атап өтеді (Маралбек, 2022 (№3): 100).

А.Байтұрсынұлы емле ережелерін түзіп қана қоймай, оны оқытудың тиімді жолын таба білді. «Тіл-құрал» еңбегі тіл фонетикасы мен грамматикасын үйрететін оқулық қана емес, емле ережелері мен қағидалары көрініс тапқан анықтағыш сипатында болды. Нақтырақ айтқанда, «Тіл-құрал» – Ахмет Байтұрсынұлының жазу реформасының ұлттық сипатын, қазақ тіл білімінің ғылыми негізін, қазақ тілінің төл табиғатын көрсететін еңбек. Себебі, ғалым жазудың күрделі мәселесін ғылыми тұрғыда қарастырған зерттеу еңбегін жазуды мақсат етпеген. Кітаптың өзінде оқулық деп жазылғанымен, ғалымдар тарапынан бұл еңбек ғылыми-танымдық зерттеу, теориялық оқу құралы ретінде жоғары бағаланады. «Тіл-құралдың» басты ерекшелігі – жазудың грамматикамен ұштастыра отырып сипатталуы және теорияның практика негізінде түсіндірілуі. 1914 жылы Орынборда басылып шыққан кітап мұқабасында «Қазақ тілінің сарфы» *1-ші жылдық* деп көрсетілген. «Сарф» араб тіліндегі «морфология» ұғымын білдіреді, яғни бұл оқулық балаларға қазақ тілінің грамматикасын оқытуға бағытталған. Ғалымның кітапты дәл бұлай атауында және мұнда тек грамматика емес, емле мәселесінің де қамтылуында зор мән бар.

- *Біріншіден*, қазақ жазуы үшін ең қолайлы ұстаным морфонологиялық ұстаным болғандықтан, емле ережелері грамматикалық, фонетикалық ережелердің ішінде қарастырылады.

- *Екіншіден*, жазу үшін дыбыстарды дұрыс таңбалау және дұрыс классификациялау маңызды. Бұл классификацияны А.Байтұрсынұлы грамматика мен фонетиканың байланысына сүйене отырып жасаған. Бұған ғалымның қазақ тілінің дыбыстық жүйесін, сөз тұлғаларын жіктеп көрсетуі, соның негізінде «түбір сақтау», «қосымшаларды естілуінше жазу», «күнгейлеп тұрған дыбыстарды аулақ, басқа жерге қойып айту» (Байтұрсынұлы, 2022: 341-342) т.б. туралы ұстанымдары анық дәлел.

- *Үшіншіден*, қазақ тілі жалғамалы тіл болғандықтан, сөз құрамы және тұлғасын дұрыс тану арқылы ғана жазу ережелерін бекітуге болады.

- *Төртіншіден*, сингармонизм заңы үстемдік ететін қазақ тілі үшін толық фонематикалық немесе фонетикалық ұстанымға негізделген жазу жүйесін қалыптастырудың қиындығы да ескерілді.

А.Байтұрсынұлының «Тіл-құралындағы» морфология мәселелері мен емленің байланысын талдай келе, үш түрге жіктеп сипатталды. Олар:

1. Сөз тұлғасы және емле
2. Сөз құрамы және емле
3. Пунктуация және емле

1. Сөз тұлғасы және емле. Қазақ тіліндегі алғашқы әрі грамматикалық, әрі грамматологиялық еңбек ретінде қарастырылып отырған «Тіл-құралда» тұлға және тұрпат ұғымдары ажыратылып көрсетілген. Сондай-ақ автор сөздің *айтылуы* мен *графикалық тұрпатын* бөліп қарастырған. Бұлай бөлудегі ғалымның мақсаты – қазақтың ауызша тілінен алыстамайтын әрі қазақ сөзінің түбірін сақтайтын емле жүйесін, сөздердің «жазу тұрпатын» қалыптастыру. Мысалы, ғалым «Тіл-құралда» мынандай ескерту береді: «*Ескертіу: 'Сөздің тұлғасы мен тұрпаты' бір емес: тұлғасы бірдей сөздердің тұрпаттары басқа болуы мүмкін. Мәселен: «Тұрғанбай» - «Тұрғамбай» деген сөздердің тұлғалары бірдей, тұрпаттары*

бірдей емес. Мұндай орында айтылыу дұрыс-бұрысына қаралады. Дұрысы «Тұрғамбай» емес, «Тұрғанбай». Сондықтан жазғанда «Тұрғанбай» деп дұрыс тұрпаты мен жазамыз» (Байтұрсынұлы, 2023: 258). Бұл мысалдан қазақ жазуында фонетикалық принцип жетекші рөл атқаратынын, алайда түбірді сақтау үшін морфологиялық ұстаным да негізге алынатындығын көруге болады.

Ережеде айтылғандай, сөздерді жазуда түбірдегі дыбыстарды сақтау керек. Мысалда берілген *Тұрғанбай* біріккен сөзі айтылуда *бай* сөзіндегі билабиаль *б* дыбысының ықпалынан *тұрған* сөзінің соңғы *н* дыбысы билабиаль *м* дыбысына жуықтап, ауысады. Осының нәтижесінде [тұрғамбай] болып айтылады. Алайда ғалымның ұстанымы бойынша жазуда түбірді сақтау керек. Сондықтан мұндағы *тұрған* және *бай* деген екі түбір айтылудағы кейінді ықпалға қарамастан, бір сөз құрамында «Тұрғанбай» болып жазылған.

«Тіл-құралда» емле ережелері түрлі тақырыптардың түсіндірмелерінде айтылады. Жазу мәселесі «*Жазу ережелері*» және «*Сөз жазуының жалпы ережелері*» деген екі тақырыпта ғана арнайы қарастырылады. Алғашқысы дыбыстардың таңбалануына қатысты ережелерді қамтыса, соңғысы грамматика негізді ережелерді қамтиды. Аталған «Сөз жазуының жалпы ережелерін» Е.Маралбек құрамына қарай екі бөлімге жіктейді: «*Ахмет Байтұрсынұлы «Жазу қағидаларының» екінші бөлігі «Сөз жазудың жалпы ережелері» деп аталады. Бұл да екі бөлімнен тұрады: алғашқы бөлімі 5 ережеден, соңғы бөлімі «жұрнақтар» деген атпен берілген 19 ережеден тұрады. Бұл бүгінгі қазақ емлесіндегі «түбір сөз бен қосымшаның емлесіне» сәйкес келеді»* (Маралбек, 2022 (№3): 94). Бұдан ғалымның жазу жүйесін жасауда қандай ұстанымға сүйенгенін нақтылау және бұл ережелердің қазіргі қазақ емлесі үшін пайдасы мен өзектілігін айқындау кезек күттірмейтін мәселе екеніне тағы бір көз жеткізуге болады.

Қосымшалардың бірге жазылуы. Төте жазу арабграфиялы болғандықтан кейбір дыбыстар жазудағы орнына қарай төрт түрлі таңбалаынады. Сондай-ақ бірқатар қаріптер үзіліп, яғни басқа қаріптерге қосылмай жазылады. Ондай қаріптер: ۱, ۲, ۳, ۴, ۵, ۶. Бұлай үзіліп жазылу сөз мағынасына әсер етпейді және қаріптердің үзіліп жазылуы бөлек жазылу дегенді білдірмейді. А.Байтұрсынұлы жазу туралы алғашқы ережесінде осы ерекшелікке тоқталады және үзілу мәселесінде ең алдымен сөз формасына қатысты ескерту жасайды. Автор: «*Әр сөз түбір сөз болсын туынды сөз болсын, жұрнақтарымен, жалғауларымен бірге тұтас жазылады, үзілетін қарыбтер келген жерде үзіледі; ол үзілу – сөздің тұтастығын бұзбайды»* (Байтұрсынұлы, 1927: 17) - деген тұжырымға келеді. «Сөз тұтастығы» деп отырғаны – түбір мен қосымшаның бір сөздің құрамында әрдайым бірге жазылуы. Жоғарыдағы ереже А.Байтұрсынұлының қосымшаларға қатысты түсіндірмесіндегі «*қосымшалар – сөзге жалғанатын буындар»* (Байтұрсынұлы, 2013: 40) деген анықтамасын нақтылай түседі. Сондай-ақ аталған ереженің төртінші және бесінші тармақтарында автор қосымшалардың жалғанатынын және олардың сөзбен бірге жазылатынын тағы да еске салады: «*Жұрнақтар барша сөзге қосылып жазылады. Жалғаулар түбір сөзге де, туынды сөзге де қосылып жазылады»* (Байтұрсынұлы, 1914: 21). Ғалымның емле ережелерінің қатарына бұл тармақты қосуының өзіндік мәні бар. Ол алдыңғы кезеңдегі жазу ерекшеліктерімен байланысты. Нақтырақ айтқанда ескі қазақ жазба тілінде және одан бұрын жазба тілде қосымшалар сөзден бөлек жазылған. Бұлай жазу сөз мағынасына әсер етіп, тұтастығын бұзған. Мұның себебін Е. Маралбек былайша түсіндіреді: «*Ахмет Байтұрсынұлының жазу реформасына дейін жалғаулар мен жұрнақтардың елеулі бөлігі сөзден бөлек жазылды. Мысалы, -лар көптік жалғауы, -ның ілік септігі, -дан шығыс септігі, -ны табыс септігі, -мен (-бен, -пен) көмектес септігі түбірден бөлек жазылатын, қос сөздер сызықшасыз бөлек жазылатын, -тұғын, -лық т.б. жұрнақтар түбірден бөлек жазылатын. Себебі, тәуелдік, жіктік жалғауларына қарағанда, көптік, септік жалғауларын сөзден бөліп, өз алдына екпін қойып айтуға келетін. Ал жұрнақтардың өз алдына грамматикалық мағынасы бар. Бұлар сөзден бөлінгенімен, мағынаға айтарлықтай әсері болмайтын»* (Маралбек, 2022 (№3): 97). Сол себепті алғашқы ережені қосымшаларға арнау арқылы ғалым қосымшалардың әрқашан сөзге қосылып бірге жазылатынына назар аудартып отыр. Еңбекте дәл осылай айтылғанымен, автордың жазу

тәжірибесінде, яғни өзі жазған материалдарда көмектес септігінің жалғауларын тұрақты түрде бөлек жазғанын байқауға болады. Мысалы: 1) *Қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдер мен қатар қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерін де үйретіу керек.* 2) *Жалқылағыш қос сөздердің арасы сызықша мен айрылыб да, айырылмай да, жазылады.* 3) *Күшті мен күресбе, бай менен тіресбе. От бен ойнама күйерсін, бала мен ойнама, шаршарсын»* (Байтұрсынұлы, 2023: 234) (жазылуын дәл беру үшін сөйлемдер «Тіл-құралдың» графикалық проекциясынан алынды). «Тіл-құрал» еңбегінің түпнұсқасында жалғаулық *мен, бен, пен* шылауларының бірге жазылуы кездеседі: *«1-інші бөлімі сөйлеумен сөйлемді, сөйлем мен сөзді, сөз бен бұуынды, бұуын мен дыбысты танытады»* (Байтұрсынұлы, 2023: 234). Бұл техникалық қате болуы әбден мүмкін. Кітаптың басқа жерінде автор бұл форманы үнемі бөлек жазған. Себебі А. Байтұрсынұлы *мен, бен, пен* тұлғаларын қосымша деп емес, жалғаулық шылау деп қана санаған. Сонымен қатар еңбектегі септік категориясының парагдимасы тек бес септіктен тұрады. Көмектес септік бұл парадигмаға енбеген. Көмектес септік жалғаулары тұрпаты жағынан омонимдес *мен, бен, пен* жалғаулықтарынан ажыратылмайды. Ғалым өзі жазған мәтіндерінде бұл форманы сөзден бөлек жазып, «және» меніндегі жалғаулық шылау қызметінде де, «бірге, көмегімен, арқылы» мәніндегі (қазіргі көмектес септік мәніндегі) шылау қызметінде де қолданған. Жазу тәжірибесіндегі бұл ерекшелікті «Жалғаулық» тақырыбындағы анықтамамен түсіндіруге болады: *«Кей сөздер жалғау орнына жүреді жана жалғаулар сыйақты, басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағана шықбайды. Сондай сөздерді жалғаулық дейміз. Жалғаулық сөздер қазақ тілінде тібті аз, мәселен: мен, үшін, арқылы, тақырыбты, тұралы. «Менен» алдындағы дыбыстың түріне қарай «бенен» болып айтылады, қысқа түрінде мен, «бен» болып айтылады»* (Байтұрсынұлы, 2023: 296). Анықтамада айтылғандай, «мен», «бен», «пен» тұлғалары жалғаулық шылау деп саналғандықтан, үнемі бөлек жазылған. Алайда қазіргі нормаға айналған көмектес септік жалғауының сөзбен бірге жазылатыны туралы А. Байтұрсынұлының шәкірті Елдес Омарұлы айтып өткен. Бұл туралы зерттеуші Е. Маралбек: *«...Бұған дейін (1929 жылға дейін) барлық жерде бөлек жазылып келген «мен» тұлғасын сөйлемдегі семантикалық қызметі мен сөздерді байланыстыру ерекшелігіне қарай демеу (шылау) және жалғау деп екі бөліп, екі басқа форма деп таниды. Бөлек жазылатын демеуден «жалғау» атымен жеке айырылып шыққан түрі көмектес септік жалғауы еді. Осылайша А.Байтұрсынұлы грамматикасында берілмейтін, осыған дейін, тілде болса да, емледе көрініс таппаған көмектес септік тұлғасын (Кей зерттеушілер ХХ ғасыр басына дейін қазақ тілінде көмектес септік болмаған деп ұғады) шылаудан ажыратып алған және жалғау болғанда түбірге қосылып жазылып, шылау болғанда түбірден бөлек жазылатын қазіргі нормасын тұңғыш енгізген ғалым – Е.Омарұлы»* (Маралбек, 2022 (№3): 52) - деп тұжырымдайды. Ал А.Байтұрсынұлының көмектес септігін сөзден бөлек жазуы, біріншіден, оларды шылау деп тануымен, екіншіден, өзіне дейінгі дәстүрлі принциптегі қосымшаларды бөлек жазу дағдысымен байланысты болса керек.

Қосымшалардағы дүдәмал дыбыстардың жазуда таңбалануы. А.Байтұрсынұлы жасаған жазу жүйесі ауызша тіл мен жазбаша тілдің тығыз байланысын және өзара қатынасын ескерген жүйе болды. Сондықтан жазуда бірізділік болуы үшін, сөйлеудегі кейбір анық емес құрылымдарға жеке тоқталған. Солардың бірі – қосымшалардағы дүдәмал естілетін дыбыстар. Бұл туралы еңбекте: *«Жұрнақ индегі дүдәмал естілетін дбсдар естлген қалбша жазылады. Жалғауда [т] мен [д] дбсдары дүдәмал болса, «т» жазлмай, «д» жазылады. Жұрнақдар түбр сөздің, жалғаулар түбр һм тұнды сөздің айақ дбсынң түріне қарай өзгерілңкіреб жалгасады»* (Байтұрсынұлы, 2023: 62) - деген қысқаша анықтама берілген. Ғалымның дүдәмал дыбыс деп отырғаны – дыбысталуы ұқсас *т-д, п-б, к-г, қ-г* дыбыстары. Қосымша құрамында бұл дыбыстар көбінесе бір-біріне өте жуық дыбысталады. Мұндай жағдайда сөздерді таңбалағанда көбінесе қосымшалардың ұяң нұсқалары жазылған. Мысалы: 1) *Ол сенің арызыңды жазыб бермес, үйткені арыз жазбайтұн адам.* 2) *Күшті мен күресбе, бай менен тіресбе.* Осындағы *жазыб, күресбе, тіресбе* дегенде автор *-ып* орнына *-ыб*, *-не* орнына *-бе*

түрінде қолданып, қосымшалардың ұяң түрін жазған. Бұл – қадім жазуына тән заңдылық. Ескі қазақ жазба тілінің үлгілеріндегідей ұяңмен жазу ғалымның дәстүрлі принципті сақтағанын көрсетеді.

Қосымшаларды жазуда үндестік заңының сақталуы. Қазақ тілі аглютинативті тіл болғандықтан, сөздердің грамматикалық мағынасы сөз формалары арқылы сөйлем ішінде көрінеді. Ал сөз түбірі қопармалы тілдердегідей көп өзгеріске түспейді. Алайда қосымша жалғану барысында түбірдің соңғы дыбысына қарай қосымшалар дыбыстық жағынан түрленеді. Сол себепті ғалым қосымшалардың сөзге жалғануында үндестік заңының маңыздылығына ерекше мән берген. Бұл жазуды сөйлеу тіліне жақындату қажеттігінен туады. Ескі қазақ жазба тілінде қосымшалардың бір ғана нұсқасы қолданылғаны белгілі. Ауызша тіл мен жазба тілдің арасындағы осындай алшақтықты жою үшін ғалым үндестік заңын тек сөйлеуде емес, жазуда да басшылыққа алу керектігіне көз жеткізген. Бірқатар сөздерге қосымша жалғанғанда сөздің соңғы дыбысы өзгереді, сәйкесінше түбір де өзгеріске ұшырайды. Сондықтан А.Байтұрсынұлы түбір сақтау мен тілдің дыбыстық заңдылықтарын қатар алып, арнайы тақырыптар арқылы жазу ұстанымдарының қайсына басымдық берілетінін көрсетіп отырған. Мысалы «Қ және ғ дыбыстары» тақырыпшасында: *«Кей орында «қ» дыбысы «ғ» болып өзгереді. Ондай орында айтылуына «ғ» харфін жазу тиіс. Ақ – ағы, бақ – бағы, сақ – сағы. «Г» харфін жазу тиіс. Етік – етігі; етігі жаман төрге шықпас. Еңбек – еңбегі, өнбек – өнбегі. Еңбегі молдан өнбегі де мол»* (Байтұрсынұлы, 2013: 39) – деп аталған дыбыстардың емлесін грамматикалық заңдылықтар негізінде ғана емес, сөздердің айтылуына да негізделетінін аңғартады. Нақтырақ айтқанда, қазақ тілінің сөз жүйесі бойынша қ, к және п дыбыстарына аяқталатын зат есімдерге III жақ тәуелдік жалғауы жалғанғанда, олар қ-ғ, к-г, п-б болып сәйкес дыбыстарға ауысады. Бұлай өзгеру – дыбыстардың сөз бен қосымша аралығында бір-бірімен үндесіп, үндестік заңына бағынуы. Мысалы, *көйлек – көйлегі, аяқ – аяғы, қорап-қорабы* т.б. Басқаша айтқанда, айтылу кезінде сөз бөлшектерінің дыбыстық өзгерістерін негізге алу, яғни фонетикалық ұстанымға сүйенудің көрінісі деп қарастыруға болады. Алайда мағынаға әсер етіп, мағына бұзылып кететін болса, қосымшаны түбірді сақтап жалғаған. Оған «көрік – көркі», «бөрік – бөркі» сынды сөздерді мысалға келтіруге болады.

А.Байтұрсынұлы қазақ жазуының емлесін түзуде қосымшалардың үндестік заңына байланысты түрленіп жалғануын басты назарға алғанының тағы бір көрінісі – «Жұрнақтар» тақырыбынан көрінеді. Аталған тақырыпта әрбір жұрнақтың сингармонизм заңы бойынша сөзге жалғану ерекшеліктері қарастырылады. Мысалы, зат есім тудырушы *-лық* жұрнағының жалғану ережелері былайша көрсетіліп: *«Жұрнақ «лық». Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты я жарты дауысты дыбыс болса, яки «р» болса, осы «лық» күйінде жалғанады; мәселен, бала – балалық, жау – жаулық, қу – қулық, жабы – жабылық, бай – байлық.*

Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, жұрнақ «лық» өзгеріліп, «тық» болып жалғасады, мәселен, қымыз – қымыздық, хаж – хаждық, сал – салдық, қом – қомдық, хан – хандық, аң – аңдық.

Түбір сөздің аяғы қатаң дыбыс болса, -лық жұрнақ -тық болып жалғасады, мәселен, қап – қаптық, құрт – құрттық, аш – аштық, жас – жастық, сақ – сақтық.

Жіңішке сөздерде «лық» орнына «лік» «дық» орнына «дік», «тық» орнына «тік» болып жалғасады, мәселен, ер – ерлік, ел – елдік, тең – теңдік, ерке – еркелік, кедей – кедейлік, көп – көптік» (Байтұрсынұлы, 2013: 41) – деп түбір сөздің соңғы дыбысына қарай түрленетіндігі айтылады. Дәл осылай он тоғыз жұрнақтың сөзге жалғану ережесі көрсетілген.

Автор сөздерге қосымшалардың жалғануында үндестік заңын сақтамайтын формаларды да назардан тыс қалдырмаған: *Үндестік заңына келмейтүн «гер», «дікі», «паз» сықылды жұрнақтар 'түбір сөзге қосылып жазылады; Ондай жұрнақ бен жазылған сөздің түбірінде дәйекші болса оның дәйекшісі жұрнақ қосылғандада қалмай жазылады (Мысал: « түздікі», «'түздікі», «'сөзіуар», «'білімпаз»)* (Байтұрсынұлы, 2023: 260). Мұнда ғалым тек жұрнақтарды атап, «-мен», «-бен», «-пен» жалғауларын атамайды, бұл ғалымның жоғарыда аталғандай көмектес септігін қосымша қатарына қоспауына байланысты. Үндестік заңына бағынбайтын

қосымшалар туралы сөз қозғағанда, оқу мен жазуда түсініспеушіліктер болмауы үшін дәйекші белгісіне арнайы тоқталған. Ғалымның жазуда дәйекшіні қолдануын академик Р.Сыздық үндестік заңын сақтауға, соған икемдеуге деген ұмытылысы ретінде жоғары бағалайды. Алайда кей жағдайда дәйекшіге байланысты үндестің заңына бағынбайтын «қор», «паз» сынды жуан қосымшаларды жіңішке оқымас үшін арнайы ереже дайындаған.

Автордың әр тұлғаның сөзге жалғану ерекшеліктеріне кеңінен тоқталуы ескі қазақ жазба тілінің жазу тәжірибесіндегі кемшіліктердің қайталануынан сақтануы болса керек. Мысалы, 1732 жылы Әбілхайыр ханның патша атына жолдаған хат мәтінінде сөздердің грамматикалық тұлғалары кітаби сипат алған:

«...Нечүк бұндан әуеәл һәм бұ сана 1732 сіз биүк бадшаһ ағзам хазреттеріңізге елчіміз Беке батыр илә мәктүб гарызымыз иолланмыш еді уа имді сіз биүк император ағзам харетлері уа жұмла мархаматлу бадшаһым хақпайларына иүзімізні сүрүб русча уә илтмас идрам ки. Ол елчіміз Беке батыр илә иоллайан гаиднама уа мағдалар мужинче сіз ұлұғ император ағзам хазреттеріне ықрар ейран түлкі қарсақмызны бұл иыл тәржман Мұхаммед мырза Тәуекел илә хәзір қылұб иоллай алмадұқ. Зере қазақ халқымыз бізнің киік мінезлі еді уа аңа себеб һәм қалмақ төресі Лобжа уасуси берүб халқұмызға көб бұзғақлар салды» (Мамырбекова, 2012: 43).

1-кесте – Қосымшалардың салыстырмалы кестесі (XVIII ғ.)

Ескі қазақ жазуы (XVIII ғ.)	Қазіргі жазу	Өзгерген тұлғалар
Иолланмыш	Жолданған	[-мыш] (көне форма) [-ған]
Иүзімізні	Жүзімізді	[-ні] – [-ді]
Русча	Орысша	[-ча] – [-ша]
Иоллайан	Жолданған	[-иан] – [-ған]
Қарсақмызны	Қарсағымызды	[-ны] – [-ды]
Қылұб	Қылып	[-ұб] – [-ып]
Иоллай	Жолдай	[-лай] – [-дай]
Алмадұқ	Алмадық	[-дү+қ] – [-ды+қ]
Бізнің	Біздің	[-нің] – [-дің]
Мінезлі	Мінезді	[-лі] – [-ді]
Берүб	Беріп	[-үб] – [-іп]

XVIII ғасырмен салыстырғанда XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы жазба мұраларда жазба тіл ауызша тілге жақындағанын байқауға болады. Мысалы 1890 жылы Дала генерал губернаторы фон Таубенің қыр облыстарының басқарушыларына арнаған жарлығындағы грамматикалық формаларда өзгеріс анық көрінеді:

«Жарлық

Степной генерал губернаторының қыр облыстарының бастұқдарұна 28 нчы майда 1890 нчы жылда номір 1571 нчі.

Менің қол астыма қараған уалайатда бір елдің хызметдегі адамдарының низамсыз қылған ісдері турада болған тергеуден байқаб біліб тұрмын елден алынатын гайры низамсыз алымдардан басқа бір түрлі алым ақчалай иа нәрсеменен орынсыз тағы да алады екен. Генерал губернаторды, жандаралды, ойазнайды әм гайры хызметменен чыққан төрелерді силаб қонақ қылуға деб мәзкүр ұлұқдар бұрын ойлаучеді солайча силаб қонақ қылуға керек жарақ асды мұсылман рәсімінче хұрметді байлар чығарады гой деб» (Мамырбекова, 2012: 128).

2-кесте – Қосымшалардың салыстырмалы кестесі (XIX)

Ескі қазақ жазуы (XIX ғ.)	Қазіргі жазу	Өзгерген тұлғалар
Облыстарының	Облыстарының	[-дар] – [-тар]
Бастұқдарұна	Бастықтарына	[-түк] – [-тық] [-дар] – [-тар] [-ұна] – [-ына]

28 нчы	жиырма сегізінші	[-нчы] – [-інші]
Уалайатда	Уәлайатта	[-да] – [-та]
Хызметдегі	Қызметтегі	[-дегі] – [-тегі]
Ісдері	Істері	[-дер] – [-тер]
Ұлықдар	Ұлықтар	[-дар] – [-тар]
Ойлаучеді	ойлаушы еді	[-ч] – [-шы]
Солайча	Солайша	[-ча] – [-ша]
Асды	Асты	[-ды] – [-ты]
Рәсімінче	Рәсімінше	[-че] – [-ше]
Хұрметді	Құрметті	[-ді] – [-ті]

Жоғарыда берілген мысалдардан ескі қазақ жазуында қосымшалардың жазылуындағы қазақ тілінің жүйесіне тән емес екі түрлі сипатты байқауға болады. Олар:

- 1) Дыбыс үндестігінің сақталмауы;
- 2) Еріндік қосымшалардың ерін үндестігі жоқ жерлерде келуі.

2. *Сөз құрамы және емле.* Қазақ тілінің емлесіндегі әлі күнге дейін өзектілігін жоймай келе жатқан мәселелердің бірі – күрделі сөздердің емлесі. Әсіресе қос түбірден құралған сөздердің бірге, бөлек немес дефис арқылы жазылуы және олардың жазылуына негіз болатын заңдылықтарды анықтау әрдайым тілтанушылардың назарында.

«Сөз тұлғалары» тақырыбында ғалым *сөздердің түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, қосалқы сөз және қосымшалар* деген бес түрін атайды. Ғалым «Тіл-құралда» бір құрамды сөздердің емлесімен салыстырғанда, көп құрамды сөздерді жазу қағидаларына сирек тоқталады. Күрделі сөздердің емлесі «Сөз тұлғалары» тақырыбында ғана айтылады. Күрделі сөздерге жалпы атау ретінде «қос сөз» терминін қолданады және оған мынандай анықтама береді: «*Қос сөз дегеніміз – қосарынан айтылатын бір өңкей есімді сөздер. Қос сөз екі түрлі болады, біреуі нәрсенің көбін қамти атайды. Екіншілері нәрселерді айыра атайды. Алдыңғысы – жалпылағыш қос сөз (аяқ-табақ, төсек-орын, ер-тұрман, киім-кешек, жүн-жұрқа, бақа-шаян т.б) деп, соңғысы – жалқылағыш қос сөз (жел-бау, төсек-ағаш, жүк-аяқ піспек-сап, шеге-балға т.б.) деп айтылады*» (Байтұрсынұлы, 2013: 76). Ережеден қос сөздердің дефис арқылы жазылатынын байқауға болады. Десе де қос сөздердің бәрі дефиспен жазылмаған. Қос сөздердің емлесі (сызықшамен жазылуы) қазақ сөздерінің бірыңғай жуан, бірыңғай жіңішке буын тұрпатын сақтау үшін енгізілген. Нақтырақ айтқанда сөздер бірыңғай жуан немесе бірыңғай жіңішке болса, бірігіп жазылады да, ал біреуі жуан, екіншісі жіңішке болса «сызықша» (дефис) арқылы ажыратылады. «Сөз жазуының жалпы ережелері» тақырыбында ғалым: «*Жалпылағыш қос сөздердің арасы дәйім сызықшамен (-) айырылып жазылады (аяқ-табақ, киім-кешек. Қой-қозы, түйе-мүйе, сауыт-сайман, ер-тұрман)*».

3. *Жалпылағыш қос сөздердің арасы сызықшамен айырылып та, айырылмай да жазылады.*

Қос сөзде екі сөз бірыңғай болса, мәселен, екеуі бірдей жуан я жіңішке айтылатын болса, онда екеуі айырылмай, тұтас жазылады (басқұр, қолқап, Балжан, желкесер, Алтынбай, Атанбай, Тасболат, Баймырза).

Қос сөзде екі сөз бірыңғай болмаса, мәселен, бірі жуан, бірі жіңішке сөз болып келсе, онда аралары сызықшамен айырылып жазылады (жел-бау, төсек-ағаш жүк-аяқ, Тілеу-бай, Ес-құл, Төре-тай, Жан-темір, Мұрат-бек, Мал-келді, Меңді-қара, Жіті-қара)» (Байтұрсынұлы, 2013: 77) – деп күрделі сөздердің емлесін нақтылай түседі.

Күрделі сөздер айтылғанда бір интонациямен, бір деммен айтылатындықтан, сөздер арасында дыбыстар ықпалдастығы болатыны белгілі. Қазақ тіліндегі дыбыс үндестігі анық көрінетін тұстардың бірі – екі түбірдің арасы. Сол себепті ғалым күрделі сөздер емлесін дыбыс үндестігіне қатысты тармақпен былайша толықтырады: «*Сондай ақ қос сөздерде, қосарлап айтқан сөздерде дауыс жеделдігі мен дауыс тұтасыуынан болатұн тұрпат өзгерісіне қарамай, жеделдік, тұтастық жоқ жеке күйіндегі тұрпаты мен жазамыз. Мәселен: «жүг-*

айақ» деген 'сөзді «жүк-айақ» деп, «Қара гөз» дегенді «Қара көз» деп, «Сылаңғыз» дегенді «Сылаң қыз» деп жазамыз» (Байтұрсынұлы, 2023: 258). Бұл ережеден ғалымның түбір сақтауға аса көңіл бөлгені аңғарылады. Ережеде берілгендей, буын үндестігі сөздерді бірге немесе қосарлап (сызықшамен) жазудың алғышарты болса, екі түбір арасындағы дыбыс үндестігін таңбаламау – сөздердің түбірін сақтаудың тағы бір жолы.

Тіркескен сөздер туралы «Тіл-құралда» сөз болмайды. Бірақ «қосалқы сөздердің» яғни шылаулардың сөздерге тіркесіп келетіні мысалдардан аңғарылады: «Қосалқы сөз дегеніміз – өз алдына мағынасы кем, басқа сөздің маңайында тұрғанда ғана мағына шығатын сөз. Мәселен: да, зой, гана (мал да, жан да, солай зой, осы гана)» (Байтұрсынұлы, 2013: 40). Алайда тең мағыналы екі сөзден құралып, тіркесетін күрделі сөздер жән олардың емлесі туралы арнайы ережелер берілмеген.

Сондай-ақ демеулер бөлек жазылатын және бірге жазылатын жағдайлар туралы ғалым өте құнды тұжырымын ұсынады. Ол қазіргі таңда да қазақ тілінде қатаң сақталатын емле ережелері қатарынан. Автор: «Сөз артынан жалғанатын демеулер алдындағы сөзден сызықшасыз бөлек жазылады, ондай демеулер түбір сөз бен жалғаудың арасында айтылатын болғанда түбір сөзге сызықшамен жалғанып, жалғаумен бірге жазылады. Мысалы: «жақсы ма?», «жақсы-ақ ба?», «жақсымысың?», «жақсыақбысың?» (Байтұрсынұлы, 2013: 78) - деп демеулердің қосымшаның алдында келсе сол сізге кірігіп кететінін, сол себепті бірге жазылатынын түсіндіреді. Нақтырақ айтқанда, сөзге қосымша қосылып жазылатындықтан, демеулерден кейін келген жіктік жалғауы демеу мен негізгі сөзді біртұтастандырып жібереді, яғни сөз тұтастығына әсер етеді. Ал, керісінше, айтуда біртұтас, бір деммен айтылғанымен грамматикалық заңдылық бойынша бөлек жазылатын шылауларға келгенде морфологиялық принципті басшылыққа алады. Сондықтан осындай құрылымдарға жеке ереже арнайды. Ережеде: «Қосалқы «ма», «ба» лардан «еді», «екен» деген бөлек жазылады. Айтар ма еді» келер ме еді, бармас ба еді. Айтқан ба екен? Көрген бе екен? Білді ме екен? тағысы тағылар» (Байтұрсынұлы, 2013: 78) - деп айтылымда «мекен», «бекен», «пекен» түрінде сабақтасып айтылатын «ма екен/ме екен», «ба екен/бе екен», «па екен/пе екен» тіркестерін жазуда ара жігін ашып жазу қажеттігін ескертіп, арнайы ереже ұсынған.

Қорытынды

Қазақ жазу жүйесін қалыптандыруды А. Байтұрсынұлы бұрынғы емлені терең талдаудан өткізіп, кемшін тұстарын түзету, халық қолданысына ыңғайлау арқылы жүзеге асырған. Себебі жазудың дыбыстық, тарихи және морфологиялық ұстанымдары тіл деңгейлерімен тығыз байланысты. Алайда тек бір ғана ұстаным аясында емле түзу ғалым өзі атап өткендей үлкен қиындық тудырмақ. Тек қана дыбыстық ұстанымға сүйенген жағдайда сөздердің түбірін сақтау қиындап, әр тіл иелменінің сөздерді дыбыстаудағы артикуляциялық және акустикалық ерекшеліктеріне орай сөздің жалпыға ортақ нақты бейнесін (орфографиясын) анықтау да мүмкін болмайды. Ал тек морфологиялық принципті басшылыққа алған жағдайда, қазақ тілінің үндестік заңы назардан тыс қалмақ. Тарихи принцип тілдің дамуын, формалық өзгерістерін ескерместен, алғашқы тұрпатын сақтап таңбалауға негізделеді. Алайда тіл динамикалық құбылыс болғандықтан, оғлы (ұл), оғлан (ұлан), адақ (аяқ), ел (қол), сығыр (сыыр) т.б. секілді тарихи түбірлерге негізделген жазуды қолдану қолайсыздық тудырмақ. Мұндағы әр ұстаным жазу жүйесін қалыптастырудың қаншалықты күрделі екенін анық байқатады. Сол себепті А. Байтұрсынұлы қазақ жазуы үшін фонетикалық және морфологиялық ұстанымдарды қажетіне қарай оңтайлы қолдануға негізделген жүйе құрды. Оған дейін жазба тілде грамматикалық заңдылықтардың «туыстық жүйеге» негізделуі, грамматикалық формалардың үндестік заңына бағынбауы, тілдің нақты грамматикалық құрылымы анықталмауы сияқты бірқатар факторларға байланысты ауызша тіл мен жазба тілде өте үлкен дифференция пайда болған еді. Жазу мен сөйлеудің бір-бірінен алшақтап кеткендігіне көзі жеткен А. Байтұрсынұлы, қазақ жазуын реформалау арқылы аталған мәселелердің ең дұрыс шешімін көрсете білді.

Қазақ тілінің жүйесін жоғалтпау үшін, сөз түбірі мен тұлғаларының ұлттық сипатын сақтау үшін, жазуда бірізділік болып, ғылыми негізді ережелерге сүйенуі үшін ғалым емле қағидаларын тіл грамматикасымен байланыстыра отырып түзді. Сол себепті «Тіл-құрал» еңбегінде тіл жүйесін үйрету мен жазуға дағдыландыру қатар көрініс тапты. Бұл атқарылған жұмыстардың барлығы қазақ жазуының дұрыс бағытта қалыптасуына, қазақ халқының сауатты жазуына, рухани мәдениеттің дамуына зор ықпал етті. Араб жазуын икемдеп қазақ тілінің дыбыстық жүйесінде бар, алайда араб графикасында кездеспейтін дыбыстарға таңба беруі де тілдің ұлттық сипатын сақтау үшін маңызды шешім бола білді. Емле ережелерін жасауда ғалым ең бірінші тіліміздің дыбыс жүйесі мен сөз жүйесін зерттеді, одан кейінгі кезекте ауызша тілге барынша жақын жазба тіл қағидаларын анықтады. Тілдің қажетіне қарай фонетикалық, морфологоиялық ұстанымдарды қатар қолдана отырып, мағына мен үндестік заңын сақтауды басты меже етті. Осының нәтижесінде дара құрамды, күрделі құрамды сөздердің жазылуын, сөз формаларының жазылуын, жалғануын, шылаулардың жазылуын бір қалыпқа салған тиянақты емле ережелерінің негізін қалады. Осылай ғалым қазақ халқының оғанға дейін болған жалпы түркі халықтарына ортақ «хат мәдениетін» (термин академик Р.Сыздықтың еңбегінен алынды) қазақ тілінің табиғатына сай қайта құрды.

Мақала 2022-2024 жылдарға арналған «Ахмет Байтұрсынұлының жазу реформасы: теориясы мен тәжірибесі» (АР 13068356) атты гранттық зерттеу жобасы аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Алтынсарин И. Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку. Оренбург, 1871.
- Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» басылымдарының графикалық проекциясы: (Дыбыс жүйесі мен түрлері, 1-кітап. 1914, 1924, 1927). / Жоба жетекшісі А.Фазылжан – Алматы: ЖК «Асыл», 2023. – 312 б.
- Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. III: –384 б.
- Байтұрсынұлы А. Шығармалары – Сочинения. Он екі том. Тіл-жұмсар. – Астана: «Алашорда» ҚК, 2022.
- Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал (Қазақ тілінің сарфы) Бірінші жылдық. – Орынбор, 1914.
- Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал Дыбыс жүйесі мен түрлері. Бірінші тілтанитқыш кітап (қазақ-қырғыз білімділерінің бірінші тобының қаулысы бойынша өзгертіліп 7-басылуы). – Семей: «Гүбиздат» баспаханасы - 1927.
- Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов – Алматы: Қазақ ССР «Білім» қоғамы, 1990, 52 бет.
- Мамырбекова Г.М. Ескі қазақ тілінің жазба нұсқалары. – Алматы, «Шапағат-нұр» 2012. – 360 б.
- Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч.1. Фонетика и морфология.: 2011. – 87 с.
- Сайбекова Н. Грамматологиялық парадигма: А.Байтұрсынұлы және қазақ жазу үлгісінің қалыптасуы. Философия (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2020.
- Уәли Н.М. Графика. Орфография. Орфоэпия / Нұрғелді Мақажанұлы Уәли. – Алматы: «А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты» баспасы, 2018 ж. – 344 б.
- Уәли Н. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенездік дамуы // Ұлттық рухтың ұлы тіні / Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б.
- Маралбек Е. Елдес Омарұлының емле туралы көзқарастары. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. №3 (140) / 2022.
- Маралбек Е. Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегіндегі қазақ емле ережелерінің құрылымдық ерекшелігі және оның ғылыми негізі. Аль-Фараби журналы 4 (80) 2022

References

- Altynsarin I. (1871) Nachal'noe rukovodstvo k obucheniju kirgizov russkomu jazyku. – Orenburg, 1871. [Altynsarin I. (1871) The initial guide to teaching Kyrgyz the Russian language. Orenburg, 1871] (in Russian)
- Bajtursynuly A. (2023) «Til-qural» basylymdarynuñ grafikalyq proekciyası: (Dybys zhyjesi men tyrleri, 1-kitap. 1914, 1924, 1927). / Zhoba zhetekshisi A.Fazylyzhan. – Almaty: ZhK «Asyl», 2023. – 312 b. [Baitursynuly A. (2023) Graphic projection of «Language-tool» publications: (Sound System and Types, book 1. 1914, 1924, 1927). / Project manager A.Fazylyzhan. Almaty: ZhK "Asyl", 2023. – 312 p.] (in Kazakh)

- Bajtırsynұлы A. (2013) Alty tomдық shyғarmalar zhinary. Til – құрал (қазақ тили мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: «El-shezhire», – 2013. Т. III: –384 б. [Baitursynuly A. (2013) Collected works in six volumes. Language-tool (works on the Kazakh language and education). – Almaty: "El-shezhire", 2013. vol. III: - 384 p.] (in Kazakh)
- Bajtırsynұлы A. (2022) Shyғarmalary – Sochinenija. On eki tom. Til-zhұmsar. – Astana: «Alashorda» ҚҚ, 2022. [Baitursynuly A. (2022) The works. Twelve volumes. Use of Language. Astana: "Alashorda", 2022.] (in Kazakh)
- Bajtırsynұлы A. Til-құрал (Қазақ тилинің sarfy) Birinshi zhyldyk. – Orynbor, 1914. [Baitursynuly A. (1914) Language-Tool (Morphology of Kazakh Language) First year. – Orenburg, 1914.] (in Kazakh)
- Bajtırsynұлы A. Til-құрал. Dybys zhūjesi men tyrleri. Birinshi tiltanytkysh kitap (қазақ-қырғыз bilimdileriniң birinshi tobyнұң kaulysy bojnsha өзgertilip 7-basylyuy). – Semey: «Gūbizdat» baspahanasy - 1927.[Baitursynuly A. Language-Tool. Phonetics. (edition 7 as amended by the resolution of the first group of Kazakh-Kyrgyz scholars). – Semey: "Gubizdat" printing house – 1927.] (in Kazakh)
- Syzdykova R. Ahmet Bajtırsynov. – Almaty: Қазақ SSR «Bilim» қоғамы, 1990. – 52 б. [Syzylova R. (1990) Akhmet Baitursynov. Almaty, Kazakh SSR Association "Bilim", 1990. – 52 p.] (in Kazakh)
- Mamyrbekova G.M. (2012) Eskiң қазақ тилинің zhazba nұsqalary. – Almaty: «Shaparat-nұr», 2012. – 360 б. [Mamyrbekova G. M. (2012) Written versions of the old Kazakh language. Almaty, "Shapagat-nur", 2012. - 360 p.] (in Kazakh)
- Melioranskij P.M. (2011) Kratkaja grammatika kazak-kirgizskogo jazyka. Ch.1. Fonetika i morfologija.: 2011. – 87 s. [Melioransky P.M. (2011) Brief grammar of the Kazakh-Kyrgyz language. Part 1. Phonetics and morphology.: 2011. – 87 p.] (in Russian)
- Sajbekova N. (2020) Grammatologijalyk paradigma: A.Bajtırsynұлы zhəne қазақ zhazu үlgisiniң қalyptasuy. Filosofija (PhD) dərezhesin alu үshin dajyndalған dissertacija. – Almaty, 2020. [Saibekova N. (2020) Grammatological paradigm: A. Baitursynuly and the formation of the Kazakh written model. Dissertation prepared for the degree of Philosophy (PhD). Almaty, 2020.] (in Kazakh)
- Uali N.M. (2018) Grafika. Orfografiya. Orfojeriya. – Almaty: «A.Bajtırsynұлы atyndary Til bilimi instituty» baspasy, 2018. – 344 б. [Uali N. M. (2018) Graphics. Spelling. Orthoepia. Almaty: publishing house "A.Baitursynov Institute of Linguistics", 2018. - 344 p.] (in Kazakh)
- Uali N. Ahmet Bajtırsynұлы zhəne қазақ zhazuynұң ontogenezdik damuy. // Ylttyk ruhtyң ұly tini – Almaty: Fylym, 1999. – 568 б. [Uali N. (1999) Akhmet Baitursynuly and ontogenetic development of Kazakh writing. // The great preserver of the national spirit – Almaty, 1999. – 344 p.] (in Kazakh)
- Maralbek E. Eldes Omarұlyнұң emle turaly kəzқarastary. L.N.Gumilev atyndary EYU Habarshysy. Filologija serijasy. №3 (140) / 2022. [Maralbek E. (2022) Eldes Omaruly's views on spelling. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. №3 (140) / 2022.] (in Kazakh)
- Maralbek E. Ahmet Bajtırsynұlyнұң «Til-құрал» еңbegindegi қазақ emle erezheleriniң құryлымдық erekshegi zhəne оnұң fylymi negizi. Al-Farabi zhurnaly 4 (80) 2022. [Maralbek E. (2022) Structural features of the rules of Kazakh spelling in the work "til-tool" by Akhmet Baitursynov and its scientific basis. Al-Farabi Jurnal 4 (80) 2022] (in Kazakh)

G.Zh. Iskakova^{1*} , B. Shalabay¹

¹ Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

*e-mail: g.ristina@mail.ru

THE AUTHOR'S MODALITY IN A LITERARY TEXT AS A MANIFESTATION OF THE MORAL VALUES OF THE AUTHOR

Abstract. In accordance with the anthropolanguage paradigm considered in modern linguistics, the communicative function of language comes to the fore, the tendency to use a linguistic unit is intertwined with the personality of a native speaker, leads to the study of the categories of the image of the author, the linguistic personality, the author's modality in a literary text, distinguishing their features and clarifying the status. The relevance of the research work is determined by the lack of research considering the category of the author's modality in the context of a literary text.

The purpose of the research work is to identify the means of transmitting the category of the author's modality in a literary text in the Kazakh and Kyrgyz languages.

In the article, the category "author's modality" is considered the basis for the formation of the concept of a literary text. The implicit ways of transferring the category of the author's modality to determine the author's statement and linguistic personality in a work of art are investigated.

In a work of art, the author's modality is conveyed through themes, images, concepts, mythologemes, symbols, and anthropomorphism underlying the plots. When considered within the framework of a literary text, modal meanings acquire a subjective-evaluative character. Since the research work was carried out on the analysis of a literary text, the method of complex text analysis was used, i.e., descriptive, analysis, synthesis methods, deductive and inductive methods, semantic-stylistic, contextual method.

The author's modality can be determined by the correct interpretation of the information underlying the text (subtext) in a work of art.

Keywords: literary text, author's modality, mythologemes, symbols, anthropomorphism

Г. Ж. Искакова^{1*}, Б. Шалабай¹

¹Ш. Уәлиханов Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан

*e-mail: g.ristina@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ АВТОРЛЫҚ МОДАЛДІЛІК АВТОРДЫҢ АДАМГЕРШІЛІК-МОРАЛЬДІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ

Аннотация. Қазіргі тіл білімінде қалыптасқан антропоэзеттік парадигмаға сәйкес тілдің жұмсалымдық қызметі алдыңғы қатарға шығып, сөздің болмысын тану үрдісі сөз иесінің тұлғасымен сабақтасып, көркем мәтіндегі автор бейнесі, тілдік тұлға, автор модалділігі категорияларын зерттеуге, олардың ара-жігін ажыратып, мәртебесін нақтылаудың маңызы артып отыр. Зерттеу жұмысының өзектілігі авторлық модалділік категориясын көркем мәтін аясында қарастырған зерттеулердің жеткіліксіздігімен анықталады. Зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ және қырғыз тілдеріндегі көркем мәтінде авторлық модалділік категориясының берілу құралдарын анықтау. Мақалада "авторлық модалділік" категориясы көркем мәтін концепциясын қалыптастырудың негізі ретінде қарастырылады. Әрі автордың тұжырымын, көркем шығармадағы тілдік тұлғасын анықтау үшін автор модалділігі категориясының имплицитті берілу жолдары зерттелді.

Көркем шығармада автор модалділігі сюжеттерге негіз болған тақырыптар, образдар, концептілер, мифологемалар, символдар, антропоморфизм арқылы беріледі. Көркем мәтін аясында қарастырған жағдайда модалді мәндер субъективті-бағалаушылық сипатқа ие болады. Зерттеу жұмысында көркем мәтінді талдау жұмысы жүргізілгендіктен, мәтінді кешенді талдау әдісі қолданылды, яғни сипаттамалық, анализ, синтез әдістері, дедуктивті және индуктивті әдістер, семантико-стилистикалық, контекстік әдіс. Ұсынылған зерттеу жұмысы мәтін лингвистикасын, стилистика саласын әрі дамытуға, тілдік бірліктердің мәтін құраушы әлеуетін зерттеу мәселелерін шешуге белгілі бір дәрежеде өзіндік үлесін қоса алады.

Көркем мәтіндегі мәтін астарындағы (подтекст) ақпаратқа дұрыс интерпретация жасау арқылы автор модалділігін анықтауға болатынына көз жеткіздік.

Тірек сөздер: көркем мәтін, авторлық модалділік, мифологемалар, символдар, антропоморфизм.

Г.Ж. Искакова^{1*}, Б. Шалабай²

¹ Кокшетауский университет Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

*e-mail: g.ristina@mail.ru

АВТОРСКАЯ МОДАЛЬНОСТЬ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ КАК ОТРАЖЕНИЕ МОРАЛЬНО-ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ АВТОРА

Аннотация. В соответствии с рассматриваемой в современном языкознании антропоязыковой парадигмой коммуникативная функция языка выходит на первый план, тенденция использования языкового единичи переплетается с личностью носителя языка, приводит к изучению категорий образа автора, языковой личности, авторской модальности в художественном тексте, различению их особенностей и уточнению статуса. Актуальность исследовательской работы определяется недостаточностью исследований, рассматривающих категорию авторской модальности в контексте художественного текста.

Цель исследовательской работы – выявить средства передачи категории авторской модальности в художественном тексте на казахском и кыргызском языках.

В статье категория "авторская модальность" рассматривается как основа формирования концепции художественного текста. Исследованы имплицитные пути передачи категории авторской модальности для определения авторского высказывания, языковой личности в художественном произведении.

В художественном произведении авторская модальность передается через темы, образы, концепты, мифологемы, символы, антропоморфизм, лежащие в основе сюжетов. При рассмотрении в рамках художественного текста модальные значения приобретают субъективно-оценочный характер. Так как в исследовательской работе проводилась работа по анализу художественного текста, применялся метод комплексного анализа текста, т. е. описательный, анализ, методы синтеза, дедуктивные и индуктивные методы, семантико-стилистический, контекстуальный метод.

Авторская модальность может быть определена путем правильной интерпретации информации, лежащей в основе текста (подтекста) в художественном произведении.

Ключевые слова: художественный текст, авторская модальность, мифологемы, символы, антропоморфизм

Introduction

The lack of a clear conceptual formulation of the linguistic category of modality, and various ways of expressing modality in different languages, considering the author's modality in close relationship with the context content explains the reason for diverse and contradictory views of the linguists.

Discussions aiming to differentiate logical and linguistic interpretation of the category "modality" continue up to the present day, as the category "modality" is a research object in both linguistics and the science of logic (Panfilov 1971, Zolotova 1973, Galperin 1981). The present paper examines the category of the author's modality and the means of expressing it in a literary text.

We consider the category of the author's modality as a category of text-forming.

Text categories, like other functional and semantic categories, are implemented on the basis of a combination of language units of different levels when performing certain semantic functions.

Analyzing modern linguistic literature, a number of scientists (I. R. Galperin 1981; Z. Ya. Turaeva 1994; N.S. Valgina 2003; G. Ya. Solganik 2016) consider the category of modality as the main text-forming category.

Textual modality is closely related to the category of the author's image.

Textual modality is the main category of the text, which includes an emotionally expressive evaluation of the speech subject (author, character, narrator) expressed through linguistic and non-linguistic ways and attitude to the events and characters described, to the content of speech, to himself, the situation and the form of speech.

The relevance of the research is determined by the insufficiency of studies that considers the author's modality in Kazakh, and Kyrgyz linguistics in a literary text.

The research aims to identify the ways of expressing the category of the author's modality in a literary text in the Kazakh and Kyrgyz languages.

The hypothesis of the present study is the following:

Identifying the ways of expressing the author's modality in the works of Kazakh and Kyrgyz writers may provide the following possibilities:

- helps to interpret correctly a literary text;
- since the author's modality is realized through linguistic units of various levels (grammatical, syntactic, morphological, stylistic, textual), it becomes possible to determine the style and linguistic personality of the writer in the work of fiction;

Materials and methods

The study applied the method of complex text analysis such as descriptive, semantic-stylistic, contextual, and cognitive methods, since literary texts were analyzed in this study,

The study used the descriptive-analytical method to explore linguistic literature related to the research topic, to select the scientists' viewpoints, and draw conclusions. A semantic-stylistic method was used to identify the author's image, and the author's modality in the literary text since such an analysis allows concluding about the author's stylistic features.

When referring to the text, a linguocentric approach is implemented, so the function of language units in the text is analyzed. In addition, the cognitive method used in the study of the text aided to identify information, and latent thoughts contained in the text.

Study materials included the novel by Kazakh writer A. Kekilbayev "Anyzdyn aqyry" (The End of the Legend) and the novel by Kyrgyz writer Sh. Aitmatov "Zhanpida" (Sacrifice), the novella "Shyngyskhannyn aq buldy" ("The White Cloud of Genghis Khan"), "Goodbye, Gulsary", "Aq Keme" (A White Steamer) (translations in Kazakh).

Literature review

Linguistic modality is one of the most complex categories in language, therefore scientists' views vary about the nature of this category and the ways of expressing it. The analysis of research works written in recent years shows that the number of works exploring the category of textual modality is increasing (Sukhomlina, 2015; Mukhtarullina, 2015; Khisamova, 2016; Menard, 2018; Avcrina, 2020).

Modality as a category of text represents the highest level of expression of linguistic modality. The terms textual modality and text modality were introduced by I. R. Galperin, who considered the representation of the category based on the material of artistic works (Galperin, 1981).

The basis for defining modality as a category implemented at the next level is the common semantic function of the linguistic elements expressing it (Stylistic Encyclopedic Dictionary, 2006: 534). The modality of the text is considered "a comprehensive category that absorbs the author's target communicative attitude and the evaluation category" (Turayeva, 1994: 109). The author's modality is studied as a natural stage of studying a category based on the material of a literary text. Strictly speaking, this term cannot be considered linguistically correct, since the author is an extra-linguistic concept (Chemist, 1990), however, due to its semantic capacity, it has become widespread. The content scope of the author's modality as a key structural and content component of the category of modality varies depending on the researcher's approach: according to the narrow approach, the author's modality is interpreted as "the embodiment of the author's intention"; according to the broad one, it covers the image of the author and the image of the character (Vaulina, 2016).

An individual author's picture of the world captured in an artistic text always represents a certain interpretation of reality, which is realized by the producer of such a text: "One can assume a different degree of correspondence of the text content to reality: the maximum when the depicted events are closer to reality, and the minimum when the content of the works is aimed at the future or embodies fantasies, illusions and to a lesser extent corresponds to reality" (Babenko 2009: 134). In this perspective, the subjective modality of a literary text is interpreted as a set of priority modal meanings: "... the hierarchy of significance of different modal components in the text is different than in the language: in it, it is the subjective-evaluative modality that is the basis of the conceptual space

of the text, because it represents the author's opinion about the world, which is always based on cognitive evaluation" (Babenko 2009: 134).

The author's modality naturally acts as an integral property of a literary text as "in the text, it is an expression of the author's attitude to the reported, his concept, point of view, position, his value orientations formulated for the sake of communicating them to the reader" (Valgina 2003: 96), implemented through multi-level linguistic units. Markers of the author's modality are represented in the hero's characteristics, in the accentuation of significant text fragments, etc.

According to T.A. Yakimets, "The author's modality reflects and implements in the work the projection of the worldview of the author's personality (including value attitudes) embodied in the writer's individual language system, the concrete realization of which is the language of a separate work" (Yakimets 1999: 13).

The studies of modality within the framework of a communicative approach were founded by the Russian school of psychology in the early twentieth century. The communicative approach considers modality as "the very essence of the communicative process" (Halperin, 2004: 113). Within the communicative approach, modality is interpreted as a means of implementing communicative strategies and tactics.

The methodology of pragmatics has enriched communicative research by bringing a goal-setting component to it. Pragmatic research solves a set of issues that are studied in connection with the speaker, the addressee, in connection with the relationship between the communication participants, with the communication situation. The problem of the text can be considered from two sides: a) from the side of the programmed message (at the same time, the illocutionary and perlocutionary types of influence exerted by the speaker are distinguished (Searle, 1986: 158-160) and b) from the side of possible interpretations of the information contained in this message (Halperin, 2004: 23-24). At the same time, the following aspects are activated:

1) illocutionary type of impact. Modality is interpreted as a way to implement the intentions of the speech producer;

2) perlocutionary type of impact. Modality is interpreted as a way of implementing communicative strategies and tactics;

3) the addressee's point of view in the process of perception and understanding of the text.

In our study, the study of modality correlates with the range of tasks that are solved in connection with the subject of speech (intentional aspect).

The effectiveness of studying the author's modality in the context of the communicative approach is determined by taking into account all communication factors in their interaction, the conditions, and situation of communication, the evaluative nature of the category, and the intentions of the speech producer. This expands the understanding of the content of the textual modality since the approach implies different combinations of the means of expressing the category. Language means of different levels are combined based on a communicative and functional criterion, which is more capacious in comparison with a functional and semantic one.

Summarizing all mentioned above and avoiding a polemic on the problem raised, the solution of which ultimately depends on understanding the essence and scope of linguistic modality, in this study we accept the definition of modality that meets the objectives of this study: the author's modality is understood by us as a communicative-functional and syntactic, pragmatic category, i.e. linguistic phenomena, including a system of heterogeneous linguistic means capable of interacting in expressing the relation of the content of the author's statement to reality and implemented in various ways of expressing modality at different language levels.

Results and discussion

Implicit means of expressing the author's modality as a manifestation of the moral values of the author

When interpreting a literary text, one should take into account the author's modality, manifested in the work at different levels of the text structure. Text interpretation is important to

explain the author's main idea, clarify the implicit information and describe its meaning, therefore it is necessary to learn how to correctly determine the author's attitude. The author's attitude is the author's opinion about the investigating problem in the text and his/her recommendations for solving it. The author's attitude can be expressed in different ways such as. the modal outline of the text, rhetorical questions, the word order in a sentence; lexical repetitions; evaluative vocabulary, modal words, modal expressions, phrases, and sentences.

The category of author's modality is viewed by linguists as an organizing category of the text. The author's modality is the main category of forming a concept of a literary text.

The study of creative works of Kazakh writer A. Kekilbayev and Kyrgyz writer Sh. Aitmatov is closely connected with the moral and ethical deficit in the modern world. The works of these writers trace the authors' ideas about moral values, which modern society should pursue, and the loss of the values leads to the abyss and degradation of spirituality.

The works of A. Kekilbayev and Sh. Aitmatov reflects the right and brilliant solutions concerning conscientiousness, respect for elders and parents, tolerance for life difficulties, respect for a hardworking, honest person, and preventing lies and injustice.

The mentality, the national identity inherent in each nation, consists of collective images and ideas common to the same ethnic group. The images and artistic thinking inherent in a certain nation refer to myths. The mythical plots reflect people's wisdom and philosophical thoughts. Even a myth can be viewed as a form of preserving human memory.

In addition, mythical images and plots have been preserved in the mass consciousness for a long time, having a significant impact on the health of modern people. Moreover, referring to myths encourages us to get out of the narrow internal framework of linguistics to the planetary level of thinking, to explain the global problems of history and modernity.

The works of A. Kekilbayev and Sh. Aitmatov can serve as vivid examples of modern Turkic works in form and content based on mythological folklore material.

The substantial study of linguistic means in the fiction works of Kazakh writer A. Kekilbayev and the Kyrgyz writer Sh. Aitmatov associated with national content, national history, and identity made a theoretical contribution to the development of new areas of linguistics emerging in modern linguistics, linguoculturology, and text linguistics expressed through the creation of linguistic personality.

Language learning based on knowledge about the nation reveals the language capabilities, its natural features, and nationality and serves as a basis for identifying the cognitive features of the national language.

Linguistic and non-linguistic markers expressing modal meanings in a literary text act as the means of expressing the author's modality in our study. In research, literature divides all textual modal means into explicit and implicit.

This research considers the implicit means of expressing the author's modality to determine the author's attitude, and linguistic personality in fiction works.

Based on our perception of the author's modality, its conceptual and linguistic aspects, and the analysis of linguistic material, we propose the following classification of implicit means of expressing the author's modality (see figure 1):

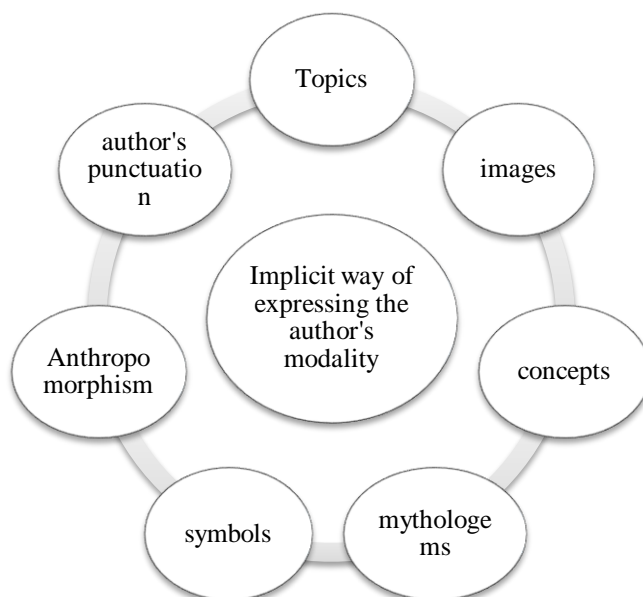

Figure 1 – Implicit ways of expressing the author's modality

The ideological and substantive analysis of the works of A. Kekilbayev and Sh. Aitmatov demonstrates that the author's worldview and viewpoint reflect Turkic peoples' prevailing ideas and peculiarities of world perception preserved in their minds. Both authors use mythical storylines, mythical images, and symbolic content in conveying their conclusions, viewpoints, and evaluation which is viewed as the author's modality. This helps us to focus on the main implicit means of expressing the author's modality.

A. Kekilbayev solved moral, social, and other issues in his works at the philosophical and aesthetic levels. The writer's works are based on ancient plots, myths, and legends preserved in the memory of the Kazakh people.

A. Kekilbayev's novel "Anyzdyn aqyry" (The End of the Legend) reflects historical issues but is not accepted as a historical novel. The work is not based on historical facts, we can say that it was born from the author's fiction and imagination. The romantic nature of the plot, attention to the moral aspect of the characters' relationships, philosophical understanding of events, and psychological analysis of the inner life of the characters reflect the mythopoetic nature of the novel. The writer creates his own "author's" myth, and the features of narrating this plot we can trace the author's decision, attitude to a particular situation, and cognition which is considered as the author's modality. Its main characters are authorized. The Lord, the Younger Lady, and the master are the transmitters of the author's idea.

The tower is the main symbol of the novel. The tower reflects the main ideas of the novel such as power, glory, love, art, the mystery of the world, and the fate of people.

In the Turkic consciousness, the tower is associated with the symbolic and architectural unity of mediation, revealing the poetics of the polysemantic image. In the novel, the tower also determines the compositional direction of the novel, since all events are connected with this tower and take place around it. The writer depicts the tower as a living being, the image of the tower is grotesque in the work. Through its image, the confrontation of two worlds, upper and lower, is artfully illustrated. The upper world is connected with the image of the sky, beauty, and the hero's world of dreams, and the lower world is connected with the inner world of the city, the people's fussy world who work tirelessly like ants, a boiling life, and the world of daily worries.

The author depicted a tower, a lofty structure, as a symbol of love, and high feelings, capable of awakening various feelings in a person (1), (2):

(1)"... *Hanym endi tusindi – sheber mynau siqyr munaraga ozinin olup-oşken soqyr mahabbatynan basqa eshtene beinelemepti. Sheber myna munaraga alystasa qiyp kete almaityn, jaqyndaganmen baribir qoly jetpeitin umitsiz mahabbatyn beinelegen, olimge de razy esirik damesin, essiz qushtarlygyn beinelegen, ol myna ketik munaranyyn basynan ozdiginen tuspeidi (A.Kekilbayev "Anyzdyn aqyry").*

[... *The lady understood now that the master had depicted nothing but his dying blind love on this magic tower. The master depicted his hopeless and unapproachable love that he could not get rid of, inaccessible love causing deadly heartache, a mad passion that could not be freed and leave the tower (A. Kekilbayev "The End of the Legend")].*

In the novel, the tower is depicted as a symbol of the master's love. As can be seen from the passage, the author masterfully depicted his love through the desirable tower. The authors' style includes such epithets as: "blind love", "hopeless love", "deadly heartache" and "mad passion".

(2) ... *Ia, kok munaranyyn one boiynan olup-oşken mahabbatty tanu qiyn emes. Birden kozge uryp tur. Biraq sol kımın kimge mahabbaty? Kok munara alys joryqtagy erine yntyga qol sozgan jar ma, zhoq alystan qol sozgan gashyq jurekti men mundalap qasynda shaqyrgan siqyr sulu ma, qaisysy? Mana bul qasynda kozi qiyp kete almai kop qarağan joq pa edi, sonda siqyr munara ozine tartyp turmap pa edi? Sonda ony salgan sheber neni beinelegen boldy? Alystagy jaryn kutken sagynyshy beinelese, qasynda barganda, asqaqtap aspanga qarap jatyp alatyny nesi, sal alystasan boldy, qaitadan ozine baurap, qaragan kozdin shyrg ainalyp shyga almaityny qalai? Zhoq, joq, sheber munarany saldyrgan hanymnyyn alys joryqtagy zharynda degen peilin emes, ozinin hanymga degen konilin beinelegen... Olup-oshken mahabbatyn beinelegen... Ia, solai. Kok munaranyyn siqyrynda ol endi tusindi (A.Kekilbayev "Anyzdyn aqyry").*

[... *Yes, it is not so difficult to recognize the love that has faded throughout the blue tower. It is obvious. But who does this love belong to? Is the Blue Tower the wife who stretched out her arms to her man who left for a long journey, or the magical beauty who was stretching her arms as if calling her beloved, which of them? May the magic tower be attracting and enchanting him, as he was gazing at the tower for a long time? What then did the master who painted it depict? If it symbolizes the longing for the beloved, why does erect to the sky as you approach it, or captures your eyes again as you become distant? No, no, the master did not depict the sympathy of the lady who built the tower for her husband on a long hike, but his own affection to the lady... He portrayed his dying love... Yes, it is. Now he has understood the magic of the blue tower (A. Kekilbayev "The End of the Legend")].*

In this passage, A. Kekilbayev expressed doubts, asking rhetorical questions, and arguing his opinion using the words "Yes" and "no". A compound sentence was used to convey doubt: "*Is the Blue Tower the wife who stretched out her arms to her man who left for a long journey, or the magical beauty who was stretching her arms as if calling her beloved, which of them?*" The third component of the compound sentence the interrogative pronoun "which" is used as a predicate in the sentence. Moreover, repetitions, interrogative sentences, and graphic symbols, ellipsis were used. The author uses ellipses reasonably, as each ellipse has a significant function in the sentence. Firstly, the ellipses are used to indicate that the author's thought is incomplete and unfinished, and secondly, this graphic symbol is used to push the reader to ruminate over the matter. The author's skill to apply verbal and non-verbal means rationally and skillfully in a certain context shows the author's mastery.

The author uses both modal words (possibly, maybe) and punctuation to denote certain modalities in a particular context (3):

(3) *Balalarynan qandai munez shygyy mumkin... Zhaman aitpai zhaqsy zhoq dep, kozi zhumyla qalsa, ornyna kim bolatynyyn aldeqashan oz auzynan aityp qoigan-dy. Muragerinen azir surqia oi shyga qoiuy mumkin emes. Apyr-au, sonda ne bolgany... (A.Kekilbayev "Anyzdyn aqyry").*

[*What behavior can their children possess... God knows, every cloud has a silver lining, he has already told who is going to reign instead of him, in case he dies. Is it possible that his inheritor is an ill-willed man... Oh my God, what is happening..... (A. Kekilbayev "The End of the Legend")].*

In the passage, the author uses modal words as part of the analytical verb to express doubt: can, cannot, possible, and the conjunction "apyr-au" and an ellipsis to express doubt. Throughout the work, information reflecting the moral values of the Turkic peoples is expressed implicitly. The

passage above (3) uses the proverb “*Zhaman aitpai zhaqsy zhoq*” (*Every cloud has a silver lining*) which opposes and compares the good and the evil and shows parallel.

Let us analyze what concepts the Turkic people associate with the concept "the good". This linguistic unit provides the following definitions:

The good is a noun.

1. good deed, grace.
2. positive attribute, quality (Explanatory dictionary of the Kazakh language, 1978: 550).

The synonymous chain of the lexeme "the good" include the following words:

Goodness, mercy, grace, virtue, welfare, righteousness, morality.

In the phraseological dictionary of the Kazakh language, the lexemes "*zhaksy*" (*good*), "*zhaksylyk*" (*the good*) are found in the following phrases: *Жақсы аты келеді.* – to be honored and praised. *Zhaqsy-zhamandy azhyratty.* – to be able to distinguish the right and the wrong thing. *Zhaqsy zhatyp, zhaily tyrynyz.* – The phrase which is used to say “Good night” before going to bed. *Zhaqsy it oligin korsetpeidi.* – being able to protect and not to allow anybody to humiliate himself/herself. – *Zhaqsy korindi.* – to fawn, to wheedle. *Zhaqsy soz – zharym yrys.* – Good word is a treatment of a soul. *Zhaqsynyn sharapaty.* – Benefit, help, donation of a good person. *Zhaqsysyn asyrady, zhamanyn zhasyrady.* – Spreading the good, hiding the bad and expressions that defended honor, encouraged, supported, etc. (Kenesbayev 1977: 228)

Analyzing the data in dictionaries, we can conclude that the lexeme "the good" means a useful, kind, pleasant thing, recognized as morally correct; a thing that gives people hope brings freedom and happiness.

The tower is not the only symbolism of the novel. A symbolic sign is also depicted through a red apple with a worm crawling out of the core symbolizing betrayal and discord (4):

(4) *Sonda ozegimen qurt shyqqan alma... Ol qastandyqqa emes, satqyndyqqa, opasyzdyqqa menzeuge tiisti goi. Ol ne qylgan opasyzdyq!* (A.Kekilbayev "Anyzdyn aqyry", 26 b.)

[*So an apple, with a worm crawling out of the core... After all, it should refer to conspiracy, but to betrayal, treason. What a treason!* (A. Kekilbayev "The End of the Legend", p. 26)].

As it is shown in the passage, the author used "a red apple, with a worm crawling out of the core" as a symbol of conspiracy, betrayal, treason, which are used in contrast to the concept of good.

One of the most common phenomena in the work of A. Kekilbayev is a dream. In the Kazakh mentality, dreams have a special cognitive character. As a rule, dreaming activity has two stages: a) having dreams; b) interpreting dreams.

A. Kekilbayev is a writer-philosopher who comprehensively revealed the mood, psychology of the dreamer and dream interpreter from the point of view of rational cognition. In the traditional worldview linked to the dream interpreter's power, dreaming uses such concepts as "*kumalak ashy, zhauyryn qarau, bal ashu*".

Tus zhorydy – to interpret a dream and predicted future events. (Kenesbayev 1977: 528)

Kumalak ashty [saldy, tartty] - guessing, fortune-telling (Kenesbayev 1977: 363).

Bal ashtyryp, baqsy oinatty – let the fortune-teller predict the future. (Kenesbayev 1977: 92).

The reason for the arrival of Abulkhair Khan, Tailan predicts in its own way (5):

(5) *"Shamasy, munyn qumalaq shashyp, jauyryn qaraityn shaiqy-burqylynan dametip kelgen shygar. Kesheli-berli arqasy qurystap jurgizbei jur edi. Bireu-mireu bal ashtyra keledi-au dep, tan atqaly beri jan-jaqqa kozı botalap kop qarap edi. Osygan koringen goi. – Bal ashtyrǵaly keldin be, joq tus jorytqaly keldin be? – dedi Tailan"* (A.Kekilbayev "Anyzdyn aqyry").

[*"Apparently, he must have come to get an interpretation of his dreams and be predicted the future. Since yesterday he had a painful backache. He was looking around as if searching for someone who could foretell the future. Maybe he was dreaming. – Do you want me to interpret your dream or to foretell your future? - said Tailan "* (A. Kekilbayev "The end of the legend")].

Such ideological concepts as dreaming, dream interpreting, can be called an artistic and meaningful technique, often used in the works of A. Kekilbayev. Thus, two worlds coexist in the writer's works: reality, the physical world and dream and the symbolic world.

Legends, mythical plots are the basis of Sh. Aitmatov's works. He masterfully conveyed the author's modality using the plots of myths in the works and reflected the main ideas such as "Man is a particle of nature", "Do not break away from nature and don't get lost in your being, humanity!" or the essential thoughts of the Turkic people like "obalyna qalu", "Kiesy atu".

Obalyna qalu – when innocent people are punished or offended, suffer and become victims (Kenesbayev 1977: 410).

Kiesi [aruagy] atty [urdy] – to be cursed (Kenesbayev 1977: 252).

The legend about Kok bori (6):

(6) *"Kok Tanırı molaq bop qalğan balaga raqymshylyq zhasap, boltırkterinen aırylğan kok borını zholyqtıradı. Qansyrıp qalğan mynau beıbaq jannyn ynyrsyğan unı kok borının analyq meıırımın oıatyp, ony sutı syzdagan emşegımen emızedı. Zharasyn jalap, qanyn toqtatady. Esın zhıgan sorly bala qasqyrğa sonđai bauyr basyp, tagylyq tırshılıkke beıımdeledı. Er zhetedı. Soıtıp, kok borı ulannyn anasyňa, keın ısı turkı halqynyn sıynar aruagyňa (totemıne) aınalady"* (Ashina- Kok bori 429-460 zhyldar shamasy).

["Kok Tengri showed mercy to a child who had crop-ear, and met the wolf, who has lost its cubs. The voice of this bleeding poor awakened the maternal kindness of the wolf and she-wolf brest-fed him with her milk-soaked breast. She licked his wound and stoped the blood. When the child came to himself, he become close to the she-wolf, and gradually got adjusted to such lifestyle. So he grew up and was raised by the she-wolf. Thus, the Kok bori becomes the mother of the Ulan, and then becomes the sacred Spirit (totem) of the Turkic people" (Ashina-seal of Kokb 429-460)].

The Turks believed that their ancestors were wolves. The last descendant of this valiant, strong-willed, cunning, intelligent, very cautious predator, who died from an enemy attack, was recognized as the breadwinner, the savior of a small child. In ancient times, the Turkic tribes called the wolf "Kok qurt". The word "blue" here means "sky" and "blue color". Alongside, the sacred symbolic color of the sky god Tengri is blue. And the word "Kurt" is the root of the word "kurtuluş" in modern Turkish, meaning "salvation", or "alienation". According to these sources, the full meaning of the word "Kok qurt" is "The Savior who came from heaven (from heaven)", sent by God to save an entire tribe from complete destruction.

This very mythical plot of Sh. Aitmatov was used in the novel "Zhan pida" to show people's love for nature (7):

(7) *"Al ittı basynan sipaiyn dep, qolyn sozganda, Aldyndagy nareste sabı ekenın qaidan bıledı desenshi. Quddy ozımın kushıkterı sıaqty, bıraq adamnyn balasy. Eger de jartas astyndagy apanda osy adam balasymen bıрге tursam, qandai qanyshty bolar edım, dep oilady ol"* (Sh.Aitmatov "Zhan pida").

["How does it know that that it there was lying a baby in front of her when she stretched her arms to pat the dog. The baby looked like her own puppy, but it was a man's son. How nice it would be if I lived in the pit under a rock with this man, he thought" (Sh. Aitmatov "Zhan pida")].

It is obvious that the image of the Qurtqa (Akbara in the original text) is also associated with the mythologeme of the mother goddess. In the text, there are direct parallels between the image of the wolf and the mythologeme of Mother Umai. It is a well-known fact that kok bori in the mythology of the Turkic peoples is the ancestor of the Turkic tribes. In the novel, Qurtqa worships the Mother Goddess, the patroness of wolves, and complains about his troubles. Qurtqa, with tears in her eyes, asks to protect herself from the cruel arbitrariness of people. The image of Bori-ana is associated with the mythologeme Umai ana. Moreover, the author used not only some mythological concepts raised in the mythologeme Bori-ana and Umai but also some other mythological ideas. For instance, it was said that a wolf or a dog is depicted on the moon in the sky, performing various functions to protect people from hostility. To say it in other words, in the mythology of the northern

peoples, black spots on the Moon symbolize a red dog trying (sometimes) to eat the Moon, and people scare the dog and beat it to prevent the Moon from dying.

One of the priority directions in Sh. Aitmatov's works are mother's image, expressed through the mythologeme the Mother Goddesses. The symbolism of the Mother God is most vividly represented in the images of animals. "Goodbye, Gulsary!" is a story depicting the image of a gray goat (the mythological symbolism of a goat; a goat woman symbolizes abundance and exceptional fertility; in the mythology of the ancient Kyrgyz, the image of a gray goat is perceived as the patron saint of wild ruminants).

In the story "Aq keme" (The white steamer), the mythologeme of the Mother God is given in the image of a horned deer in connection with the concept of the Umai Mother expressed through (the presence of a sacred area with a lake and a mountain, protection and care of the baby in the cradle from evil spirits). The horned mother deer believes in the kindness of people. While the zoomorphic image of the mother deer in the legend is a symbol of the mythical time of the arrival of the first ancestors to the promised land, for Aitmatov it is the way to provide the work with an ambivalent deep meaning: the continuity of the legendary time and modernity, and the demonstrating ancestral traditions in the continuation of generations.

A tree is another mythological symbol, full of semantics in the artistic context of Aitmatov's works. In the story "The White Steamer", the social activity of the inhabitants of the cordon is to prevent the extinction of forests, as this would lead to natural misbalance.

The mythologeme tree is recreated in the novel "Zhan pida": the old saxaul is a symbolic image and the sacred center of the artistic chronotype of the first and second chapters of the novel. The old saxaul is not only a chronotopic, but also an ontologically symbolic beginning of life which is expressed through the appearance of wolf puppies in a nest under its trunk and, finally, the attaching to this tree.

Mythical plots are well traced in Sh. Aitmatov's story "Genghis Khan's White Cloud". Many historical and artistic works have been written about Genghis Khan. "The White cloud" differs from it not only in content but by revealing new images and attributes of the ancient conqueror. Simple human psychology plays an important role, hidden in the shadow of Genghis Khan's universal glory.

Revealing the inner world of Genghis Khan through the prism of artistic perception, Aitmatov was able to show that people striving for glory, and greatness, have internal suffering, and failures, they also have human feelings. However, no matter how glorious, no matter how cruel you are, no one has the right to violate the laws of nature.

The white cloud is a symbol of goodness, glorifying the eternity of life, and the purity of thoughts. The white cloud described in the work: "It was a symbol of mercy from the Lord to the ruler on the Earth (as if the sky itself was protecting him) it was sent to the khan and when the khan was moving the white cloud, he believed that he possessed limitless power. The author illustrates it as follows (8):

(8) *...Jol boiy Shyngyshannyn basyn kunnen kolegeilep bir shoq bult erip kele jatqan edi. Qagan oaida barsa, algi bult ta sonynan ere juredi. Ol Kok tanırının Zher betindegi bilnushige degen sharapatynyn belgisi bolatyn. Muny tek Shynyshannyn ozi gana biletin, sondyqtan da ol munyn shynymen de ozin bale-baterden saqtau ushin Tanırının ozi jibergen jebeuıstı ekenine kozi anyq jetkendei ishtei masattanyp kele jatty. (Sh.Aitmatov "Shyngyshannyn aq bulty", 265 b.).*

[...Throughout the whole journey, one cloud hovering and following Genghis Khan's. This cloud chased the qagan everywhere. It embodied the Lord's mercy to the ruler. Only Genghis knew what this sigh really meant, and he seemed self-satisfied, for he knew the Lord tried to protect him from troubles. (Sh. Aitmatov "The white cloud of Genghis Khan", p. 265)].

The white cloud in Aitmatov's novels is a sacred phenomenon capable of salvation and revenge. The white cloud was sent as a symbol of blessing to the great commander which was perceived as "The support of the Lord". It is impossible to transform a human into God and to interfere with his immutable laws. Comparing the great ruler with God led to a great punishment. At

the end of the story, a white cloud is sent to an elderly maidservant (Altyn) who saved a baby. The symbol of the patronage of the Lord is embodied in milk, a symbol of life and divine goodness.

The author's thoughts, viewpoint and the author's modality are expressed through the mythical motif and the storyline. In the story "The white cloud" the author attempted to convey to the reader that the man who has forgotten his sorrow, and grief and identified himself with God cannot achieve his goal.

The "cultural" and "natural" human problem, the dispute and the clash of the opposite concepts of "nature and civilization" in society have become the main thoughts and ideas of the Turkic authors. The myth as a "bundle of wisdom" of the ancients became for Aitmatov a means of modeling the artistic picture of the world, a tool that penetrates the depths of the public mind, as proven by the experience of generations. The mythological basis in the works of A. Kekilbayev and Sh. Aitmatov and myths are used to understand a person's fate and place in history, through the prism of the ancient experience of human wisdom throughout centuries. As is seen from the structure of a literary text, speech patterns are used to convey thoughts, mythical plots based on the work, the author's value system through symbolic signs, his aesthetic attitude, and the author's modality. One of the most active ways of expressing the author's modality in a literary text is the use of anthropomorphism. Anthropomorphism is the replacement of the human image and its properties with inanimate objects, animals, plants, natural phenomena, supernatural things, abstract concepts, etc. (Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary, URL).

Anthropomorphism is a form of worldview concept expressed in nominative means of language, visual arts, and literature. According to this concept, the objects of anthropomorphism are inanimate objects, creatures, and fictional animals that do not include human beings but have human qualities. Moreover, anthropomorphic objects have human character traits: they can feel, speak, think, experience anxiety and emotions like people, and perform important human actions.

Anthropomorphism is a personality that forms the frame of the author's modality. As a result of the interaction of the author's modality and anthropomorphism, facts and phenomena created according to the author's plan in the life of the hero are again conceptualized figuratively.

Sh. Aitmatov skillfully used anthropomorphism in expressing his opinion, and his statement in connection with a certain situation. In the novel "Zhan pida" the author gives the predatory beast the name (Aqqurtqa) and instills human consciousness in the predator. For example (9):

(9) Aqqurtqa ushin endigi tirshiliktin mani qalmady. Endigi jerde ol otken omirdi eske tusirumen gana boldy. Otken kunder elesi koz aldynan qaïta-qaïta kolbendep ote beredi. Tasshainarmen birge keshken arbir küin eske oralady. Kari basyn eki aiagynyn arasyna salyp qoiyp, kozın jumyp, tagy da sol balalaryn oilaidy. Koz aldyna birese osy taidaua gana urlangan tort kushik keledi, birese Moynqum qyrgynynda qyrshyn ketkender keledi, endi birde Aldash qamysynyn ortunde küüp ketken boltırkterı elesteıdı. ... Endi sonyn bari-bari bir-bir körgen tus siaqty, qaitalanbas tuster. Biraq qaitse de Aqqurtqanyñ jüreginde bir umittin shogy jylytyrap, umit shirkın uzılmeıdı (Sh. Aitmatov, the novel "Zhan pida", 460 b.)

[There was no sense for living further for Aqqurtqa now. There is nothing left for him, but torturing himself with the memory of a past life. The illusion of the past days is circling before his eyes again and again. Every day spent with Tasshainar reminds him of the past days. The old man puts his head between two legs, closes his eyes and starts thinking about his children again. Sometimes he sees the illusion of four puppies, who were recently stolen, sometimes he sees the illusion of men who died in Moynqum, sometimes he sees the illusion of wolf-cubs who have burnt on fire of the Aldash reeds.

Now all these seemed to be unique dreams. But anyway, there was a sparkle of hope in Aqqurtqa's heart, the hope which never abandons (Sh. Aitmatov, the novel "Zhan pida", p. 460)].

(9) This example shows that Aqqurtqa is an anthropomorphic image possessing human qualities who like a human being remembers his happy childhood, reflects on his life, imagines his puppies, and hopes for a bright future.

Aitmatov raised problems between humans and nature through the stories about animals' fates. He related to the ecological problems, when ecology even did not exist as a science, and reflected the ideas about human debt before Mother Earth and nature. The main idea and concept of Aitmatov, the

essential author's modality that he wanted to convey through a literary text is the idea of preserving the spiritual world of man and life on earth.

The analysis of the works of Kazakh writer A. Kekilbayev and Kyrgyz writer Sh. Aitmatov shows that they are full of rich mythological and folklore materials. The writers used individual motives to stable motivational complexes and holistic plot constructions.

The fiction created by A. Kekilbayev and Sh. Aitmatova refers not only to the Turkic world but also to universal archetypal constructions of world culture.

Conclusion

Having analyzed linguistic works on the problem of modality, the category of author's modality in linguistics, we attempted to clarify the status of the category "author's modality". Taking into account the scientists' views, we demonstrated the difference between the categories of subjective modality and the author's modality.

Moreover, this study has analyzed specific material on the means of expressing the author's modality of the modern Kazakh, and Kyrgyz languages within the framework of artistic works. The work is based on the research results in the field of text linguistics. Thus, the linguistic element "modality" acts as a means of expressing the author's thoughts and motives.

The authors conclude that the author's modality is an expression of the author's attitude to the information reported in the text, its concept, point of view, position, and value programs, formed to convey information to the reader. We considered the category of the author's modality as a communicative and functional category. Linguistic and non-linguistic markers expressing modal meanings in a literary text are implied as to the means of expressing the author's modality in this study. It was concluded that in the literary text, the category of author modality is expressed through images, mythologems and anthropomorphism, concepts, symbols, and vocabulary used in the description of characters.

The communicative and functional category of the author's modality is the main element of a work of art and represents a complex of grammatical, morphological, lexical, stylistic, and semantic structures. Thus, the author's modality is a set of values that includes an axiological and specific modal evaluation, as well as the author's idea of the way reality is reflected. In our opinion, the author's modality is the category of text in which the author's linguistic personality is manifested, therefore we do not distinguish between the terms "author's modality" and "textual modality", using them as synonyms in our research.

This study employed the works of Kazakh writer A. Kekilbayev and Kyrgyz writer Sh. Aitmatov. The development, differentiation, and individualization of human cognition under the social system lead to the formation of a national character, and national identity. It is the national spiritual world, which forms the lifestyle, customs, and people's cultural values all over the globe, guarantees their existence as a nation, and serves as a basis for their further development.

The art of oral speech of Kazakhs and Kyrgyz was based mainly on mythological elements of the worldview of the Turks as adherents of Tengrianism. The most important among these ideological elements is harmony with nature, understanding of heaven, earth, animal, plant, and man as a whole. An animal (horse, deer, dog, etc.) was a friend, companion, source of food, and clothing for the Kazakhs. This is the philosophical and ideological knot of the artistic works of A. Kekilbayev and Sh. Aitmatov.

References

- Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. АН СССР. Ин-т языкознания. – Москва: Наука, 1971. – 230 с.
- Золотова Г.А. Категория модальности. – в кн.: Очерк функционального синтаксиса русского языка – М.: «Наука», 1973. – 368 с.
- Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.– 144 с.
- Тураева, З.Я. Лингвистика текста и категория модальности. / З.Я.Тураева // Вопросы языкознания. – 1994. –№ 3. – С. 105-114.

- Валгина Н.С. Теория текста. – М., 2004. – 280 с.
- Солганик Г. Я. Очерки модального синтаксиса: монография – Москва: Флинта, 2010. – 132 с.
- Сухомлина Т.А. Модальные способы выражения будущего времени в художественном монологическом тексте. Вопросы когнитивной лингвистики, № 1, 2015. Стр. 85 - 88.
- Mukhtarullina, A. 2015. The Cognitive Modelling of Textual Modality / Issakova S., Kuzdibayeva A. , Yessenova K. – Procedia - Social and Behavioral Sciences 214. – P. 970 – 976
- Khisamova, V. N. 2016. Stylistic Peculiarities of Expressing Modality in the Fiction (On The Basis Of Writings By H. B. Stowe) / V. N. Khisamova // International journal of humanities and cultural studies. – P. 670-675.
- Menard, R. 2018. Analyzing ideological complexes from the perspective of modalities. – Text and Talk, Book 38, Edition 6, P.729 - 751
- Avcrina A. 2020. Dependent clauses of German and Russian from the point of view of their modality: Deep structure and semantics. – Sprachwissenschaft, Book 45, Edition 4, 425 - 471 pp.
- Стилистический энциклопедический словарь русского языка // Под ред. М.Н. Кожинной; члены редколлегии: Е.А. Баженова, М.П. Котюрова, А.П. Сквородников. 2-е изд., испр. и доп. М.: Флинта: Наука, 2006. – 696 с.
- Химик В.В. Категория субъективности и ее выражение в русском языке. Л.: Издательство Ленинградского университета, 1990. 184 с.
- Ваулина С.С. Авторская модальность в повести Н. М. Карамзина «Бедная Лиза»/ С.С.Ваулина, А.И. Ткаченко // Слово.ру: балтийский акцент. – № 3. – 2016. С. 22–27.
- Бабенко Л.Г. Оценочный фактор в формировании модального пространства текста // Оценки и ценности в современном научном познании : сб. науч. тр. Калининград, 2009. С. 133-142.
- Якимец Н. В. Категория авторской модальности в функциональном аспекте (на материале «Театрального романа» М. А. Булгакова): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Нижний Новгород, 1999. – 23 с.
- John R. Searle (1976). A classification of illocutionary acts. Language in Society, Volume 5, Issue 1. 1976, pp. 1-23. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0047404500006837>
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 3-том, Г-Ж. Алматы: Ғылым, 1978. – 735 б.
- Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, Қазақ ССР-нің "Ғылым" баспасы. – 1977. 712 б.
- Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. URL: <https://runivers.ru/lib/book3182/>

References

- Panfilov V.Z. (1971) The connection of language and thinking. - Moscow: Nauka, 230 p. (in Russian)
- Zolotova G.A. (1973) The category of modality. - In: An outline of functional syntax of the Russian language. - Moscow: Nauka, 198 p. (in Russian)
- Galperin I. R. (1981) Text as a Linguistic Research Object – Moscow: Nauka, 144 p. (in Russian)
- Turayeva Z. Y. (1994) Text Linguistics and Modality // Linguistics Matters, No. 3, 105-114 pp. (in Russian)
- Valgina N. S. (2003) Text Theory. – Moscow: Logos, 280 p. (in Russian)
- Solganik G. Y. (2016) Essays on Modal Syntax. – Moscow: Flinta, 136 p. (in Russian)
- Sukhomlina T.A. (2015) Modal ways of expressing the future tense in a literary monologic text. Voprosy Kognitivnoy Lingvistiki, Edition 1, pp 85 - 88. (in Russian)
- Mukhtarullina, A. (2015) The Cognitive Modelling of Textual Modality / Issakova S., Kuzdibayeva A. , Yessenova K. – Procedia - Social and Behavioral Sciences 214. – pp. 970 – 976. (in English)
- Khisamova, V. N. (2016) Stylistic Peculiarities of Expressing Modality in the Fiction (On The Basis Of Writings By H. B. Stowe) / V. N. Khisamova // International journal of humanities and cultural studies. – pp. 670-675. (in English)
- Menard, R. 2018. Analyzing ideological complexes from the perspective of modalities. – Text and Talk, Book 38, Edition 6, pp.729 - 751. (in English)
- Avcrina A. (2020) Dependent clauses of German and Russian from the point of view of their modality: Deep structure and semantics. – Sprachwissenschaft, Book 45, Edition 4, 425 - 471 pp. (in English)
- Stylistic encyclopedic dictionary of the Russian language. (2006) Edited by M.N. Kozhina; members of the editorial board: E.A. Bazhenova, M.P. Kotyurova, A.P. Skovorodnikov. Moscow: Flint: Science, 2006. 696 p. (In Russ.)
- Chemist V.V. (1990) Category of subjectivity and its expression in Russian. Leningrad: Leningrad University Press, 1990. 184 p. (in Russian)
- Vaulina, S.S. (2016). The author's modality in N. M. Karamzin's story "Poor Liza"/ S.S.Vaulina, A.I. Tkachenko, No. 3. – P. 22-27. (in Russian)
- Babenko, L.G. (2009). Evaluation factor in the formation of the modal space of the text // Evaluation and value in modern scientific cognition : collection of scientific tr. Kaliningrad, P. 133-142. (in Russian)

Yakimets N.V. (1999). The category of the author's modality in the functional aspect (based on the material of the "Theatrical Novel" by M.A. Bulgakov): autoref. dis. ... Candidate of Philology. sciences. Nizhniy Novgorod, 23 p. (in Russian)

John R. Searle (1976). A classification of illocutionary acts. *Language in Society*, Volume 5, Issue 1. 1976, pp. 1-23. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0047404500006837> (in English)

Explanatory dictionary of the Kazakh language (1978). Volume 3, G-Z. Almaty: Gylym, 735 p. (in Kazakh)

Kenesbayev I.K. (1977) Phraseological dictionary of the Kazakh language. – Almaty, Kazakh SSR "Gylym" publishing house. – 1977. 712 p. (in Kazakh)

Encyclopedic Dictionary Brockhaus and Efron. URL: <https://runivers.ru/lib/book3182/> (in Russian)

Б.Е. Кенес^{1*}, Ш. Құрманбайұлы¹

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*e-mail: barysgul221196@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ (ІТ) ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аннотация. Мақаламыздың негізгі мақсаты – қазақ тілінің ақпараттық технология терминдерінің қолданылу деңгейін анықтау. Зерттеу жұмысы әлеуметтік тілтаным және қолданбалы тілтаным бағыттары бойынша қарастырылды.

Әлеуметтік-тілтанымдық бағыт бойынша бекітілген терминдердің көпшілік арасында қолданылу деңгейінің сандық көрсеткіштерін анықтау үшін сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға әртүрлі орта өкілдері қатысты. Сауалнама сұрақтарына негіз етіп ІТ саласының негізгі терминдері саналатын *тінтуір~mouse~тышқан~мышка*, *пернетақта~клавиатура~keyboard*, *қатқыл диск~қатты диск~жесткий диск~hard disk*, *software~программное обеспечение~бағдарламалық қамтым~бағдарламалық жасақтама~бағдарламалық қамту~бағдарламалық қамтамасыздандыру* сияқты бекітілген терминдер мен жарысып қолданып жүрген терминдер де іріктеліп алынды. Жүргізілген сауалнаманың бір ерекшелігі – қатысушылардың 88,4 %-і қазақтілді болуы. Сауалнаманың нәтижесі «орыс тіліндегі терминдердің қазақ тіліне карағанда қолданылу деңгейінің жоғары болуы» және «қазақ тіліндегі кейбір терминдердің мүлдем қолданылмауы», «бір терминнің бірнеше нұсқасының пайда болып, мәндесімдік қатар түзуі» секілді мәселелерді көрсетті.

Тіл білімінің қолданбалы тілтаным бағыты бойынша қазақ тілінде жазылған 4-сыныптан 7-сынып аралығындағы «Информатика» оқулығындағы бекітілген терминдердің қолданылуына талдау жасалды. Зерттеу нәтижесінде termincom.kz қорындағы информатика саласына қатысты бекітілген терминдердің оқулықтарда қолданылмай, сол ұғымды білдіретін басқа терминдердің қолданылуы, информатика саласына қатысты оқулықтардағы кейбір терминдер termincom.kz қорында қамтылмауы, кейбір терминдердің termincom.kz сайтында басқа салаға қатысты көрсетілуі, оқулықтарда орыс тіліндегі терминдердің бірінші жазылып, қазақ тіліндегі терминдердің жақша ішінде көрсетілуі секілді мәселелер анықталды.

Мақалада осы анықталған мәселелерге негіз болған тілден тыс факторлар талқыланды. Сондай-ақ ақпараттық технология терминдеріне қатысты осыған дейін жазылған зерттеу жұмыстарына шолу жасалды.

Зерттеу жұмыстарының нәтижесінен тұжырымдалатын қорытынды пікір: терминтанушы-ғалымдардың тарапынан сапалы термин жасау, сол жасалған терминдерді білім беру саласында қолданысқа түсуіне мән беру керек. Әлеуметтік желілер арқылы ғылым тілін насихаттау бағытында жұмыстар жүргізу қажет.

Тірек сөздер: терминология, термин, әлеуметтік лингвистика, терминкор, ақпараттық технология

Б.Е. Кенес^{1*}, Ш. Құрманбайұлы¹

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

*e-mail: barysgul221196@gmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕРМИНОВ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ (ІТ) В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Основная цель нашей статьи – выявить уровень употребления терминов информационных технологий казахского языка. Исследовательская работа велась в направлениях социолингвистики и прикладной лингвистики.

В рамках социолингвистического направления был проведен опрос для определения количественных показателей уровня публичного использования терминов. В опросе приняли участие представители различных направлений.

В основе вопросов анкетирования лежат основные термины ІТ отрасли: *тінтуір ~mouse~тышқан~мышка*, *пернетақта~клавиатура~keyboard*, *қатқыл диск~қатты диск~жесткий диск~hard disk*, *software~программное обеспечение~бағдарламалық қамтым~бағдарламалық жасақтама~бағдарламалық қамту~бағдарламалық қамтамасыздандыру*. Также были отобраны утвержденные термины, такие, как сопутствующие и конкурирующие термины.

Особенностью проведенного опроса является то, что 88,4% участников являются носителями казахского языка. Результаты опроса выявили такие трудности, как: «уровень употребления терминов в русском языке выше, чем в казахском языке» и «некоторые термины в казахском языке вообще не используются», «появляется несколько вариантов одного и того же термина и образуются синонимы».

В контексте прикладной лингвистики проведен анализ употребления утвержденных терминов в учебнике «Информатика», написанном на казахском языке с 4 по 7 класс. Исследование показало, что устоявшиеся термины, относящиеся к области информатики в базе termincom.kz, не используются в учебниках, вместо них используются другие термины, обозначающие те же понятия. Некоторые термины в учебниках, относящиеся к области информатики, не охватываются базами данных termincom.kz. Также были выявлены такие моменты, как использование одних терминов в отношении другой отрасли, первичное написание терминов в учебниках на русском языке, а также указание терминов на казахском языке в скобках.

В статье раскрываются экстралингвистические факторы, лежащие в основе выявленных проблем, анализируются написанные к настоящему времени исследовательские работы, связанные с терминологией информационных технологий.

Резюмируя вышесказанное по результатам исследований, делаем вывод, что ученые-терминологи создают качественные термины, уделяют внимание использованию этих терминов в сфере образования. Необходимо работать в направлении продвижения языка науки через социальные сети.

Ключевые слова: терминология, термин, социолингвистика, терминологический словарь, информационные технологии.

B.E. Kenges^{*1}, Sh. Kurmanbayuly¹

¹L.N. Gumilyov National University, Astana, Kazakhstan
^{*}e-mail: barysgul221196@gmail.com

THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGY (IT) TERMS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The paper aims to identify the level of usage of information technology terms in the Kazakh language. Research within the fields of sociolinguistics and applied linguistics was conducted to accomplish this goal.

As part of the sociolinguistic direction, a survey was conducted to determine quantitative indicators of the level of public use of terms. Representatives of various fields took part in the survey. The survey questions are based on the basic terms of the IT industry: тінтуір ~mouse~тышқан~мышка, пернетақта~клавиатура~keyboard, қатқыл диск~қатты диск~жесткий диск~hard disk, software~программное обеспечение~бағдарламалық қамтым~бағдарламалық жасақтама~бағдарламалық қамту~бағдарламалық қамтамасыздандыру. Approved terms, such as related and competing terms, were also selected.

A feature of the survey is that 88.4% of the participants are native speakers of the Kazakh language. The results of the survey revealed such difficulties as: “the level of use of terms in the Russian language is higher than in the Kazakh language”, “some terms in the Kazakh language are not used at all” and “several variants of the same term appear and synonyms are formed”.

In the context of applied linguistics, an analysis was made of the use of approved terms in the textbook "Computer Science", written in Kazakh for grades 4 to 7. The study showed that the established terms related to the field of computer science in the termincom.kz database is not used in textbooks; instead, other terms are used that denote the same concept. Some terms in textbooks related to computer science are not covered by termincom.kz databases. Other findings include the use of certain terms concerning other industries, the primary spelling of terms in Russian, as well as the indication of terms in Kazakh in brackets.

The paper reveals the extra linguistic factors underlying the identified problems and analyzes the research papers written to date related to the terminology of information technology.

Summarizing the above, based on the results of the research, the authors conclude that terminologists create high-quality terms, and pay attention to the use of these terms in the field of education. It is necessary to work in the direction of promoting the language of science through social networks.

Keywords: terminology, term, sociolinguistics, terminological dictionary, information technologies.

Кіріспе

Компьютер туралы алғашқы зерттеулер Еуропада жасалғанымен, компьютерге қатысты зерттеулердің дамуы және бастапқы өндіріс орны – Америка Құрама Штаттары. Осы себепті компьютерге қатысты барлық терминдер ағылшын тілінде жасалды (Көксал, 1981: 10). Қазіргі таңда жалғыз қазақ тілі емес, бүкіл әлем тілдері ағылшын тілінің ықпалында. Қоғамның

сұрасына ие ақпараттық технология саласының терминдерін біріздендіру жұмысы - қазіргі таңда ұлт тілі үшін өзекті мәселелердің бірі. Ақпараттық технология саласының қазақ тіліндегі бекітілген терминдері қоғамда қаншалықты дәрежеде қолданысқа ие және білім беру саласында бекітілген терминдердің қолдану деңгейі қандай секілді сұрақтар – қазақ тілі зерттеушілері үшін өте маңызды. Сол себепті мақалада компьютер саласына қатысты бекітілген терминдердің қолданысына бақылау жасау үшін көпшілікке сауалнама қою, мектеп оқулықтарындағы терминдердің қолданысына талдау жасалады.

Әдебиетке шолу

XIX ғасырдың бас кезінде қазақ тіл білімінде терминтану саласының алғаш ғылыми қағидаттары жасалып, ұлттық ғылыми терминтанудың негізі қаланды. Бұл кезеңде ұлт тілінде термин жасауға мән беріліп, жекелеген ғылым салаларының тірек терминдері қалыптасты. Сондай-ақ бұл кезең «Алаш» кезеңі деп аталады. Одан кейінгі кеңестік кезеңде орыс тілі қазақ тілінің терминдер қорын қалыптастыратын бірден-бір сыртқы көзге айналып, қазақ терминтануының орыс терминтануымен ортақтығы барынша артты. Тәуелсіздік алған тұстан бастап қазақ терминтануын қалыптастырудың қағидаттары мен даму бағытын айқындауды отандық ғалымдар өз қолына алды. Бұрынғыдай сырттан белгіленбейтін болды (Құрманбайұлы, 2014: 903).

Компьютер терминологиясы қазақ тілінде қалыптаса бастаған кезең – тәуелсіздік кезеңімен тұспа-тұс келгендігін, тәуелсіздікке дейін 1978 жылы Қазақ Совет энциклопедиясының Бас редакциясынан (редакторлары Сауранбаев Н.Т., Мусабаяев Г.Г.) шыққан екі томдық орысша-қазақша сөздік кең қолданысқа ие болғандығын білеміз (Шайқұлова, 2020: 97).

1993 жылы С.А. Алдашев, Н.Р. Ахметовтің «Информатика және есептеуіш техника терминдерінің орысша-қазақша сөздігі», 2002 жылы «Информатика және компьютерлік техника» саласы бойынша ғылыми түсіндірме сөздік, 2006 жылы Ө. Айтбайұлы, Ж. Бұланбаеваның «Компьютер терминдерінің сөздігі», 2007 жылы Ж.С. Сарыпбеков, Б.Қ. Шенсізбаева, С.Ғ. Ахметова, Ж.Б. Нәлібаевтың редакторлығымен «Ақпараттану мен есептеу техникасы терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігі» шыққан. 2014 жылы «Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» аясында 30 томдық «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздіктер» топтамасын шығарды. Осы 30 томдықта «Информатика және есептеуіш техника» саласы да қамтылады. Қазақ тілінің ақпараттық технология (IT) терминдеріне қатысты Ғ.Б. Шойбекова, Ж.Ә. Абдрахманова, А.Б. Насырғазы (Шойбекова, Абдрахманова, Насырғазы, 2020), А. Әбділманов (Әбділманов, 2020) А. Шайқұлова (Шайқұлова, 2020) сынды ғалымдардың мақалаларында қарастырылады.

2014 жылғы терминологиялық сөздіктер топтамасының сапалық көрсеткіш дерегі бойынша информатика және есептеуіш техника терминдерін 40,65 %-і қазақ тілінде, 57,11%-і шет тілдеріндегі терминдер, 0,27 %-і орыс тілінде, 1,97 %-і гибрид терминдердің құрайтындығын көреміз (Құлманов, 2021: 53).

«Қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдері арқылы жасалған компьютер терминдері» атты мақалада компьютер терминдері сөзжасамдық бағытта талданады (Шойбекова, 2020). А. Шайқұлованың «Ақпараттық технология саласында терминдік қорды жетілдіру және тәжірибеде қолдану мәселелері» атты мақаласында ақпараттық технология терминдерінің қазақ тілінде қолданылуына қатысты мәселелеріне талдау жасайды (Шайқұлова, 2020). А.Әбділманов (Әбділманов, 2020) компьютер терминдерінің ұлттық сипатына қатысты зерттеу жүргізеді.

Материал және әдістер

Мақалада әлеуметтік-тілтанымдық бағыт бойынша сауалнама әдісі, қолданбалы-тілтанымдық бағыт бойынша терминдерді біріздендіруге үлес қосу үшін салыстыру әдісі қолданылды.

1. Көпшілікке сауалнама жүргізу.

Сауалнама жүргізу үшін халық тіліндегі белсенді қолданыстағы IT саласының негізгі терминдері *тінтуір~mouse~тышқан~мышка, пернетақта~клавиатура~keyboard, қатқыл диск~қатты диск~жесткий диск~hard disk, бағдарламалық қамтым~бағдарламалық жасақтама~бағдарламалық қамту~бағдарламалық қамтамасыздандыру* іріктеліп алынды.

Сауалнамаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетінің студенттері, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеттің жаратылыстану және география институтының студенттері, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің студенттері, Маңғыстау облысының білім басқармасының Ақтау қаласы бойынша білім бөлімінің «№21 жалпы білім беретін мектеп» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің оқушылары және әртүрлі сала мамандары қатысты. Қатысушылар саны – 483. Сауалнама 2021 жылдың 16-25 наурыз күндері аралығында google forms платформасы арқылы онлайн жүргізілді. Сауалнамаға қатысушылардың 54,9 %-і – әйел адам, 45,1 %-і – ер адам. Сонымен қатар сауалнамаға 11-48 жас аралығындағы сауалнамаға жауап берушілер қатысты. Сауалнаманың басты ерекшелігі ретінде сауалнамаға қатысушылардың 88,4 %-і қазақтілді екенін атап көрсетеміз.

1- кесте – Сауалнама қатысушыларына қойылған алғашқы сұрақтар

1	Қазақстанның қай өңіріненсіз?	Батыс – 218 адам
		Оңтүстік – 149 адам
		Солтүстік – 79 адам
		Шығыс – 13 адам
		Орталық – 23 адам
2	Мамандығыңыз?	Студент саны – 244
		Мектеп оқушылары – 85
		Нақты маман иелері – 160
3	Қанша тілді меңгергенсіз?	Бір тілді меңгерген – 4,1%
		Екі тілді меңгерген – 39,4 %
		Үш тілді меңгерген – 48,3 %
		Төрт-бес тілді меңгерген – 8,1 %

2. Информатика саласына қатысты мектеп оқулықтарындағы терминдерді *termincom.kz* қорындағы бекітілген терминдермен салыстыру.

Зерттеу жұмысымызда Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі ұсынған «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» 4 сынып (2019), «Информатика» 5-сынып (2020), «Информатика» 6-сынып (2020), «Информатика» 7-сынып «Алматыкітап баспасы» (2021), «Информатика» 7-сынып «Атамұра» баспасы (2021), «Информатика» 7-сынып «Арман – ПВ» баспасы (2021) атты мектеп оқулықтарының негізгі терминдері *termincom.kz* сайтындағы, яғни қазақ тілінің терминқорындағы бекітілген терминдермен салыстырылады.

Нәтижелер және талқылау

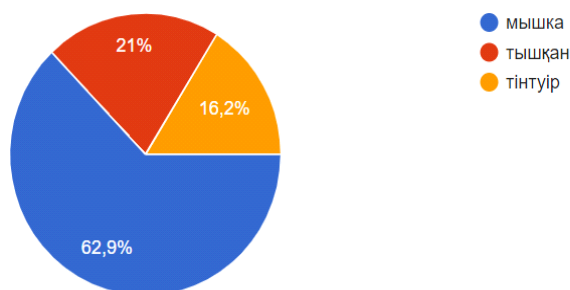
1. Әлеуметтік-тілтанымдық бағыт бойынша көпшілікке жүргізілген сауалнама нәтижесі.

Қазақ тілінде *тышқан~тінтуір~мышка* терминдері жарыспалы қолданыста. *Тінтуір* термині *termincom.kz* сайтында 2007 жылы бекітілген термин ретінде көрсетілген. 2002 жылы шыққан «Информатика және компьютерлік техника» түсіндірме сөздігінде орыс тілінен

тікелей аударылған *тышқан термині* беріледі. Осы терминнің баламасы ретінде қытай қазақтарының тілінде қолданылып жүрген *тінтуір* сөзін алуға болады. «Тінт» сөзінің мағынасы түсіндірме сөздікте «бір нәрсені іздеп үй ішін т.б. жерді ақтарып-төңкеріп қарау, іздеу» деп түсіндірілген. Терминжасамның уәжі етіп құрылғы қызметін алсақ, ағылшын тіліндегі пішін ұқсастығына қарай жасалған *mouse* терминіне қарағанда, ұғым мазмұнын ашатын оның басты белгілері біздің тіліміздегі атаудан айқын көрініп тұрар еді. Біздің ойымызша, *тінтуір* термині – сәтті жасалған термин. Компьютерлік техника терминдерін тек көшіріп қабылдаумен шектелмей, оның ұлттық сипатын арттырамыз десек, *тінтуір* тәрізді ұғым мазмұнын ұтымды бейнелеп беретін атауларды қолданысқа енгізген жөн (Құрманбайұлы, 2014: 244).

Күнделікті өмірде *тышқан~тінтуір~мышка* сөзінің орнына қай терминді қолданасыз деген сұрақтың нәтижесі бойынша, *мышка* сөзін – 62,9 %, *тышқан* сөзін – 21 %, *тінтуір* сөзін – 16,2 % адам қолданатындығы анықталды.

1-диаграмма – Тышқан~тінтуір~мышка сөздерінің қолданылу көрсеткіші

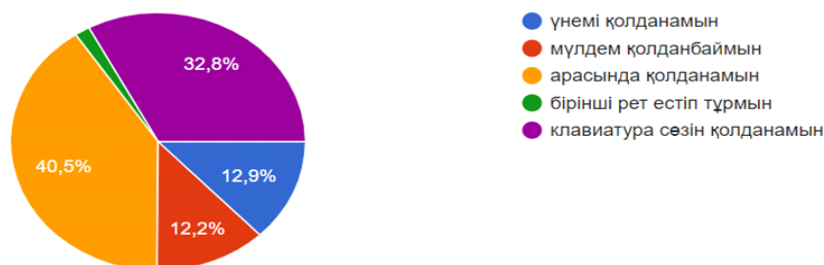

Termincom.kz қорында *пернетақта* термині 2006 жылы бекітілген термин деп көрсетіледі. Алайда «Информатика және компьютерлік техника» салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде *пернетақта* атауы берілген. Сөздікте пернетақтаның пернелерден тұратындығы және оның көмегімен сандық, мәтіндік ақпараттарды немесе түрлі командаларды енгізе алатындығы айтылады (Салалық ғылыми сөздік, 2002:274).

2-диаграммада сауалнама барысында анықталған «*Пернетақта (клавиатура- keyboard)* сөзін қаншалықты жиі қолданасыз?» деген сұраққа берілген жауап нәтижесі беріледі.

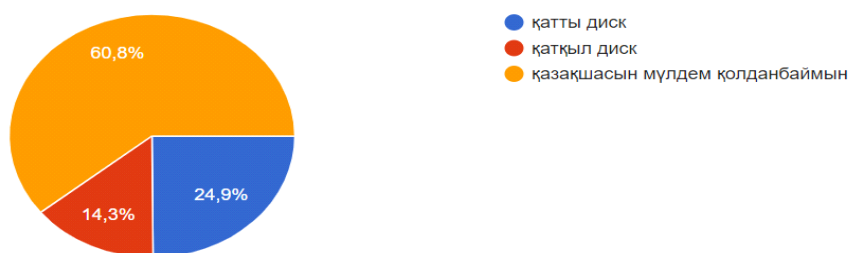
Берілген диаграммдан орыс тіліндегі *клавиатура* нұсқасын қолданушылардың саны 32,8%-і құрайтынын аңғаруға болады. Сауалнамаға қатысушылардың 12,2%-і – «*пернетақта* терминін мүлдем қолданбаймын» деп жауап берсе, 1,6 %-і – «бірінші рет естіп тұрмын» деп жауап берген. Сауалнама нәтижесі бойынша қатысушылардың 40,5 %-і – «арасында қолданамын», 12,9 %-і – «үнемі қолданамын» деп жауап берген.

2-диаграмм – «Пернетақта (клавиатура-keyboard) сөзін қаншалықты жиі қолданасыз?» сұрағына сауалнамаға қатысушылардың берген жауабының көрсеткіші

2002 жылы шыққан «Информатика және компьютерлік техника» салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде *қатқыл диск (жесткий диск~hard disk)* деп беріледі (Түсіндірме сөздік, 2002:193). Termincom.kz терминқорында 2006 жылы *қатты диск* термині бекітілген және 2021 жылы *қатты диск/винчестер* түрінде берілген. Сайтта орыс тіліндегі *жесткий диск* терминінің қазақ тіліндегі бірнеше нұсқасы беріледі. *Қатқыл диск* – информатика және есептеуіш техника саласына қатысты термин ретінде көрсетілсе, *қатты табақша* – мәдениет және өнер саласына қатысты, қолайлы *қатты диск*, *портативті диск* – іс жүргізу және мұрағат ісі саласына тиесілі термин деп беріледі. Яғни бір ұғымға әртүрлі салада түрліше атау берілген.

3-диаграмма – «Hard disk (жесткий диск) терминінің қазақ тілінде қай нұсқасын қолданасыз?» сұрағына сауалнама қатысушыларының жауап көрсеткіші

Сауалнамаға қатысушылардың 60,8 %-і қазақшасын мүлдем қолданбаймын деп жауап берсе, 24,9 %-і *қатты диск* атауын, 14,3 %-і *қатқыл диск* атауын қолданатынын айтады.

Ағылшын тіліндегі «software» терминінің termincom.kz сайтында *бағдарламалық қамтым~бағдарламалық жасақтама~бағдарламалық қамту* нұсқалары арқылы беріледі. Ал Ж.С. Сарыпбеков, Б.Қ. Шенсімбаева, С.Ғ. Ахметова, Ж.Б. Нәлібаевтың (2007) «Ақпараттану мен есептеу техникасы терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігінде» *бағдарламалық қамтамасыздандыру* деп аударылады. Сауалнама барысында қойылған «Software (программное обеспечение) терминінің қазақ тілінде қай нұсқасын қолданасыз?» деген сұрақтың нәтижесі 4-диаграммада көрсетіледі. *Бағдарламалық қамтым* терминіне – 6,4 %, *бағдарламалық жасақтама* – 9,3 %, *бағдарламалық қамту* – 13,1 %, *бағдарламалық қамтамасыздандыру* – 14,7 % тиесілі. Ал сауалнамаға жауап берушілердің 57,5 %-і – «Қазақ тіліндегі нұсқасын мүлдем естімеппін» жауабын белгілейді.

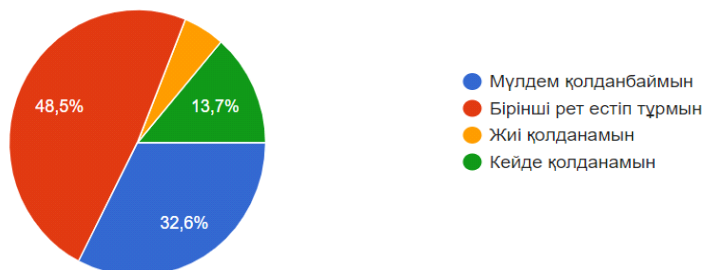
4-диаграмма – «Software» терминіне қатысты сұрақ-жауаптың көрсеткіші

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы тарапынан әзірленген Termincom.kz сайты 2016 жылдан бері жұмыс істеп тұр. Сауалнамада берілген «Termincom.kz сайты қолданасыз ба?» сұрағына қатысушылардың берген жауабының нәтижесі төмендегі диаграммада көрсетіледі.

Сауалнамаға қатысушылардың 81,1 %-і – «Мүлдем қолданбаймын» және «Бірінші рет естіп тұрмын» деп жауап берген. Сайтты қолданбайтындар үлесі 80 %-дан жоғары болып отыр. «Кейде қолданамын» және «жиі қолданамын» жауаптарының көрсеткіші - 19, 9 %.

5-диаграмма – Қатысушылардың «Termincom.kz сайты қолданасыз ба?» сұрағына берген жауаптарының нәтижесі

2-кесте – Тіл білімінің қолданбалы тілтаным бағыты бойынша, информатика саласына қатысты мектеп оқулықтарындағы терминдердің қолданысына жүргізілген зерттеу жұмысының талдау нәтижесі.

<i>Termincom.kz</i>	<i>Мектеп оқулықтары</i>
1. Қоржын (Корзина)	Себет
2. Қапшық (папка)	Бума (4-сынып – «Арман – ПВ» баспасы, 7-сынып – «Алматыкітап» баспасы, 7-сынып, «Атамұра» баспасы)
3. Программалық қамтым (программное обеспечение)	Программалық жабдықтама
4. Пәрмен	Команда (7-сынып – «Алматыкітап баспасы», 7-сынып – «Атамұра» баспасы)
5. Бейімдеуіш	Адаптер (6-сынып)
6. Құпиясөз	Пароль (4-сынып – «Арман – ПВ» баспасы)
7. Аударғыш	Транслятор
8. Бергіш	Датчик (4-сынып «Арман – ПВ» баспасы, 5-сынып – «Алматыкітап» баспасы)
9. Қолжетім (доступ)	Қолжетімділік (4-сынып – «Арман – ПВ» баспасы)
10. Теңшеу (настройка)	Баптау (5-сынып – Алматыкітап баспасы)
11. Басу (печать)	Басып шығару (5-сынып – «Алматыкітап» баспасы)
12. Сұлба	Схема (6-сынып)
13. Есептеуіш техника (вычислительная техника)	Есептеу техникасы (6-сынып)
14. Қалып, қимаулігі, үлгітүр	Шаблон (6-сынып)
15. Көлденең	Горизонталь (6-сынып)
16. Сәйкестендіргіш	Идентификатор (6-сынып)
17. Амалдық жүйе (Операционная система)	Операциялық жүйе (6-сынып)

18. Корпоративтік желі, бірлескен желі	Корпоративтік немесе аймақтық желі (7-сынып «Алматыкітап» баспасы)
19. Туралау (выравнивание)	Туралау және теңестіру терминдері қатар қолданылған (7-сынып «Алматыкітап» баспасы)
20. Терминком қорында берілмеген	Құйып бояу (заливка) (5-сынып, 7-сынып «Алматыкітап» баспасы)
21. Терминком базасында берілмеген	Бұлыңғыр (размытие) (5-сынып)
22. Ұяшық пішімі	Ұяшық форматы (7-сынып «Алматыкітап» баспасы)
23. Терминком қорында берілмеген	Деректерді туралау (выравнивание данных) (7-сынып «Алматыкітап» баспасы)
24. Кесіп тастау	Қиып алу (Вырезать) (7-сынып, «Алматыкітап» баспасы)
25. Сандық пішім	Сан форматы (Числовой формат) (7-сынып «Алматыкітап» баспасы)
26. Терминком қорында берілмеген	Құрамды шарттар (составное условие) (7-сынып «Алматыкітап» баспасы)
27. Мұрағаттау	Архивтеу (7-сынып «Атамұра» баспасы, «Арман-ПВ» баспасы, «Алматыкітап» баспасы)
28. Терминком қорында берілмеген	Архивті құру, Архивтен шығару (7-сынып «Атамұра» баспасы, «Арман-ПВ» баспасы)
29. Терминком қорында Информатика саласына қатысты көрсетілмеген.	Сығу дәрежесі (степень сжатия) (7-сынып «Атамұра» баспасы, «Арман-ПВ» баспасы)
30. Ақпаратты сығымдау	Ақпаратты сығу (7-сынып «Алматыкітап» баспасы), Ақпараттарды сығу («Арман-ПВ» баспасы)
31. Терминком қорында Информатика саласына қатысты көрсетілмеген	Оптикалық диск (7-сынып «Алматыкітап» баспасы)
32. Компьютерлік тор	Компьютерлік желі (7-сынып «Алматыкітап» баспасы, «Атамұра» баспасы)
33. Терминком қорында берілмеген	Ауқымды желі (7-сынып «Алматыкітап» баспасы, «Атамұра» баспасы)

Мектеп оқулықтарында бекітілген терминдердің қолданысына жүргізілген талдау нәтижесі бойынша анықталған мәселелер:

- termincom.kz қорындағы информатика саласына қатысты бекітілген терминдердің оқулықтарда қолданылмай, басқа нұсқаларының қолданылуы;
- информатика саласына қатысты оқулықтардағы кейбір терминдердің termincom.kz қорында қамтылмауы;
- кейбір терминдердің termincom.kz қорында басқа салаға қатысты көрсетілуі;

- оқулықтарда орыс тіліндегі терминдер бірінші жазылып, қазақ тіліндегі терминдер жақша ішінде жазылады.

Терминқордағы информатика саласына қатысты бекітілген терминдердің оқулықтарда қолданылмай, басқа нұсқаларының қолданылуынан нұсқалық қатарлар пайда болуда. Нұсқалық қатарлар немесе мәнделімідер 2 топқа жіктеледі. Бірінші топқа қазақ тілінде жасалған терминдердің өзара мәнделімідік қатар құруы жатады. Мысалы үшін: *қоржын ~ себет, қапшық ~ бума, программалық қамтым ~ программалық жабдықтама, теңшеу ~ баптау, қолжетім ~ қолжетімділік, басу ~ басып шығару, есептеуіш техника ~ есептеу техникасы, кесіп тастау ~ қиып алу, туралау ~ теңестіру, ақпаратты сығымдау ~ ақпаратты сығу, компьютерлік тор ~ компьютерлік желі*. Екінші топқа қазақ тілінде және орыс тілінде жасалған терминдердің мәнделімідік қатар құруы: *пәрмен ~ команда, бейімдеуіш ~ адаптер, құпиясөз ~ пароль, аударғыш ~ транслятор, бергіш ~ датчик, сұлба ~ схема, қалып, қимаулігі, үлгітүр ~ шаблон, көлденең ~ горизонталь, сәйкестендіргіш ~ идентификатор, амалдық жүйе ~ операциялық жүйе, ұяшық пішімі ~ ұяшық форматы, мұрағаттау ~ архивтеу, сандық пішім ~ сандық формат*.

Termincom.kz қорына енгізілмеген, бірақ оқулықтарда қолданылған терминдер: *құйып бояу (заливка), бұлыңғыр (размытие), деректерді туралау (выравнивание данных), архивті құру, архивтен шығару, ауқымды желі*.

Termincom.kz сайтында басқа салаға қатысты көрсетілген кейбір терминдер: *оптикалық диск, сығу дәрежесі*.

Р.А. Қадырқұлов, Г.К. Нұрмұханбетова авторлығымен «Алматыкітап» баспасында (2020) шыққан 5-6-7-сыныптардың «Информатика» оқулығында орыс тіліндегі терминдер бірінші жазылып, қазақ тіліндегі терминдер жақша ішінде көрсетіледі. Ж.У. Кобдиқова, Г.А. Көпеева, А.А. Қаптағанова, А.Ғ. Юсупованың «Арман – ПВ» баспасында басылған (2019) 4-сыныптың «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» оқулығында, Г.И. Салғараева, А.С. Маханова, Л.А. Рсалинаның «Арман – ПВ» баспасында басылған 7-сыныптың «Информатика» оқулығында (2021), С.Т. Мұхамбетжанова, А.С. Тен, Л.Г. Демидованың «Атамұра» баспасында басылған 7-сыныптың «Информатика» оқулығында (2021) қазақ тіліндегі термин бірінші жазылады. Қосымша орыс тіліндегі аудармасы жақша ішінде көрсетіледі.

Терминтанудың дамуына кейбір тілтанымдық және тілден тыс факторлар әсер етеді. Тілтанымдық факторлар терминтану дамуының тілдік заңдылықтарын білу үшін маңызды. Уақыт өте келе мәнделімідік қатарлар мәнделімінің сәйкес келмеуі, көпмағыналықтың дамуы, термин жасау құралдары, тілдік бірліктердің үнемдеуге ұмтылуы (эллипсисті қолдану, қысқарым) тағы да басқа осы секілді құбылыстар тілтанымдық факторларға жатады. Тілден тыс факторларға ғылымның кез келген саласының пайда болуы, хронологиялық фактор (жалпы сөздік қордан ежелгі білім салаларындағы терминдерді алу, бұрынғы терминдік жүйелер негізінде қазіргі білім салаларының терминдерін қалыптастыру), терминдердің қолданылу аясы, терминдерді қолданушылар шеңбері, терминтанудың реттілігі секілді себептер жатады (Мустафаева, 2011: 25).

Бұл бөлімде сауалнаманың, оқулықтарға жүргізілген бақылау нәтижесі көрсеткендей «орыс тіліндегі терминдердің қазақ тіліне қарағанда қолданылу деңгейінің жоғары болуы» және «қазақ тіліндегі кейбір терминдердің мүлдем қолданылмауы», «бір терминнің бірнеше нұсқасының пайда болып, мәнделімідік қатар түзуі» мәселелерінің туындауына негіз болған тілден тыс факторларын талқылайтын боламыз.

Испаниялық лингвист М.Т. Кабре терминтануды әлеуметтік және саяси көзқараста зерттей келе, ғылыми еңбегінде терминтанудағы мәселелердің қалыптасуына әсер ететін тілден тыс факторларға және олардың шешу жолдарына тоқталады. Ғылыми еңбекте көрсетілген тілден тыс әсер етуші факторлар:

1. Қазіргі таңда ғылыми, мәдени, сауда-саттық және техникалық салаларда ақпарат алмасудан, көп тілді ортамен жұмыс жасау қалыптасты. Осындай қарым-қатынастардың тілдік бірліктері жүйеленіп бір қалыпқа салынуы керек.

2. Үкіметтің тілдік іс-шараларға араласуы терминтанудың бір қалыпқа келуіне, осы салаға қатысты ресми басқару ұйымдарының құрылуына әсер етеді. Ғылыми-техникалық шығармашылықтың тек экономикалық жағынан дамыған ірі мемлекеттерде толыққанды жасалуы, білім мен жаңа өнімдердің алмасуының тек біржақты өтіп жатқандығынан хабар береді. Дамушы елдер болса, осы жаңа өнімдерді дамыған елдерден алып қана қоймай, сондай-ақ көп мөлшерде ғылыми-техникалық тілдік бірліктерді де бірге қабылдап жатыр. Осы болып жатқан құбылыстарға қатысты тіл саясаты тілді сақтау бағыты бойынша жұмыстар атқаруы керек. Сол себепті де тілді қалыпқа келтірудің ең негізгі маңызды саласы - терминтану (Кабре, 1999:4).

Елімізде тілдік саясат пен тілдік жоспарлау шаралары дұрыс жүргізілмегендіктен де, терминтану саласында мәселелердің туындауына негіз болып отыр. Британдық терминтану мектебінің өкілі Х.К. Сагердің сөзіне сүйенетін болсақ, ауқымды тілдік жоспарлау іс-шаралары терминтану теориясына қажет шынайы тәжірибені қамтамасыз етеді (Сагер, 1990:8).

Терминтанудың әлеуметтік-тілтанымдық бағытының негізін салған зерттеушілер Луи Гильбер, Жан-Клод Буланже, Ив Гамбье, Франсуа Годен, Луи Геспеннің пікірінше, тіл бір қалыпқа келуге бейімделмеген. Өйткені, тіл дегеніміз – үнемі өзгеріп отыратын, дерексіз құрылым. Тіл арқылы тіл қолданушыларының білімі, пікірлері, әлеуметтік және кәсіби мәртебесі, олардың арасындағы биліктің сатылық қатынастары анықталады. Терминтанудың әлеуметтік бағытының өкілі Ф. Годен терминдерді зерттеуде екі мақсатты айқын көрсетеді: нақты тілтанымдық жағдайды сипаттау және соған сәйкес тілдік тәжірибені түсіндіру (Росянова, 2019:17).

Зерттеуші Т.В. Акуликина терминдерді әлеуметтік-тілтанымдық бағытта қарастыру термин пайда болуының себеп-салдарлық тәуелділігін нақты айқындауға мүмкіндік беретіндігін айтады. Ғалым ақпараттық технология саласының бір уақытта көптеген елдерде дамуы (АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Франция, Испания, Италия, Жапония, Ресей және т.б.) және осы елдердің өзара ақпарат алмасуы, компьютер терминдерінің алғаш қалыптасқан жері АҚШ мемлекеті болуы секілді тілден тыс факторларын көрсетеді. Осы әсер етуші тілден тыс факторлар нәтижесінде компьютер терминдерінің жасалуы ағылшын тілінің пайдасына шешілуде екендігін айтады. Яғни, бағдарламалық өнімдер мен аппараттық құралдардың таралуы ағылшын тілінде жасалған құжаттамамен бірге жүріп, халықаралықтандыру процесін күшейтіп тұр. Сондай-ақ ұлттық және халықаралық терминдердің арақатынасының нәтижесінде терминтану саласында мәндесімдік құбылысы орын алады (Акуликина, 2003:36).

Ғалым В.П. Даниленконың пікірінше, терминтануда мәндесімдердің пайда болуы себептерінің бірі көбінесе термин жасауда әртүрлі дерек көздерін қолдану салдарынан болады. Мәндесімдік құбылысы – терминтану жүйелері қалыптасуының бастапқы кезеңдеріне тән. Әсіресе, қолдануға тиімді терминге табиғи (және жасанды) іріктеу әлі болмаған кезде, көптеген нұсқалар қатар қолданылады (Даниленко, 1977:73).

Қазақ тілінің IT-саласы терминтануында кірме терминдер мен ұлт тілінде жасалған терминдердің жарыспалы түрде қолданылуының өзіндік себептеріне қатысты ғалым Р. Сыздықова ғылымның қай саласы да бір елде, бір халықта жеке-дара, томаға-тұйық дамымайтындығын, тіл жағынан қарым-қатынасы күшті көрші халықтардың, тіпті дүние жүзіндегі ғылым жетістіктерімен, негіздерімен, жаңалықтарымен білісіп, бөлісіп отыру – бүгінгі заманның талабы екендігін айтады (Сыздықова, 2014:14).

Ғалымдардың пікірлерін саралай келгенде, ұлт тілінде жасалған терминдердің қолданылмауы, кірме терминдердің қолданылуының негізгі себептері айтылды. Қазақ тілінің қазіргі таңдағы тіл ретінде қолданысына еліміздегі тілдік саясаттың дұрыс жүргізілмеуінің де әсері бар екендігін білеміз. Ақпараттық технология саласының ағылшын тілінде қалыптасуы

барлық тілге әсер етуде. Дамыған елдер бұл секілді тілдік қатынасқа білім беру саласында ұлттық идеологияны жүргізу арқылы елдегі тілдік жағдайды бір қалыпты ұстауға әрекет жасайды.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу жұмысын қорыта келгенде, қазақ тіліндегі компьютер терминдерінің жасалуында орыс тілі аралық тіл қызметін атқаруда. Термин жасаудағы осы дәстүрдің салдарынан қазақ тілі ағылшын және орыс тілдерінің көлеңкесінде қалып, тек жұрнақ жалғау арқылы ғана ғылым тілін қалыптастыру деңгейіне түсіп отыр. Сондықтан орыс тілінде қалыптасқан терминтану негізінде қазақ тілінде термин қалыптастыруды тоқтатқан жөн. Терминнің түпнұсқасы қалай жасалғандығын анықтап, сапалы термин қалыптастыру қажет. Тілші-ғалымдардың тарапынан сапалы термин жасалып, сол терминдердің қолданылуын ең алдымен білім беру саласында қолданысқа түсуіне жағдай жасау керек. Әлеуметтік желілер арқылы ғылым тілін насихаттау бағытында жұмыстар жүргізу қажет.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті ЖТН BR18574183 «Қазақ мәтінін автоматты тану: лингвистикалық модульдер мен it-шешімдер әзірлемесі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Köksal A. (1981) Bilişim Terimleri Sözlüğü. - Ankara: TDK, 1981.
- Құрманбайұлы Ш. (2014) Қазақ терминологиясы. – Алматы: «Сардар» Баспа үйі, 2014. – 492 б, – 903 б. – 244 б, –261 б.
- Шайқұлова А. (2020) Ақпараттық технология саласында терминдік қорды жетілдіру және тәжірибеде қолдану мәселелер // Терминологиялық хабаршы. – Нұр – Сұлтан, 2020, № 2 (59). – 97 б.
- Құлманов С. (2021) Қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуеті (сандық және сапалық көрсеткіштерді талдау) // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 2021, № 3(136). – 56 б.
- Шойбекова Ғ., Абдрахманова Ж., Насырғазы А. (2020) Қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдері арқылы жасалған компьютер терминдері // ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы, 2020, №1 (177).
- Әбділманов А. (2020) Ұлттық тіл негізінде компьютер терминдерінің үлес салмағы // Терминологиялық хабаршы, 2020. № 2 (59) – 91 б.
- Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі, Информатика және компьютерлік техника. (2002) – Алматы: «Мектеп», 2002 ж.
- Сарыпбеков Ж.С., Шенсізбаева Б.Қ., Ахметова С.Ғ., Нәлібаева Ж.Б. (2007) Ақпараттану мен есептеу техникасы терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігі. – Алматы: «Саға» баспасы, 2007 ж.
- Кобдикова Ж.У., Көпеева Г.А., Қаптағасова А.А., Юсупова А.Ғ. (2019) Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар. 4-сынып оқулығы. – Нұр-Сұлтан: «Арман – ПВ» баспасы, 2019 ж. –144 б.
- Қадырқұлов Р.А., Нұрмұханбетова Г.К. (2020) Информатика. 5-сынып оқулығы. Алматыкітап баспасы, 2020.
- Қадырқұлов Р.А., Нұрмұханбетова Г.К. (2020) Информатика. 6-сынып оқулығы. Алматыкітап баспасы, 2020.
- Қадырқұлов Р.А., Рысқұлбекова Ә.Д., Нұрмұханбетова Г.К. (2021) Информатика. 7-сынып оқулығы. Алматыкітап баспасы, 2021.
- Мұхамбетжанова С.Т., Тен А.С., Демидова Л.Г. (2021) Информатика 7- сынып, - Алматы «Атамұра», 2021.
- Салғараева Г.И., Маханова А.С., Рсалина Л.А. (2021) Информатика 7- сынып, - Нұр-Сұлтан, Арман-ПВ баспасы, 2021.
- Мустафаева А.А. (2011) Современная арабская терминология: формирование и проблемы перевода (на материале терминологии информатики). - Алматы, 2011, -стр 25. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии (Ph.D.).
- Teresa Cabré M. (1999) Terminology theory, methods and applications. John Benjamins publishing company Amsterdam/Philadelphia, 1999. – 4 p.
- Sager, Juan C. (1990) A practical course in terminology processing, John Benjamins publishing company Amsterdam/Philadelphia, 1990.

Росянова Т.С. (2019) Когнитивные аспекты развития и функционирования английской терминологии маркетинга, диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук, - Санкт-Петербург, 2019.

Акуликина Т.В. (2003) Экстралингвистическая обусловленность особенностей английской терминологии компьютерной информатики, - Омск, 2003. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук – стр 36.

Даниленко В.П. (1977) Русская терминология, опыт лингвистического описания, - Москва: Издательство «Наука», 1977 г. – стр 73.

Сыздықова Р. (2014) Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). –Алматы: «Ел-шежіре» Баспа үйі, 2014.

References

Köksal, A. (1981). Bilişim Terimleri Sözlüğü. Ankara: TDK. [Glossary of Informatics Terms. Ankara, 1981: TDK] (in Turkish)

Qurmanbaiuly Sh. (2014) Qazaq terminologiasy. – Almaty, 2014, «Sardar» Baspa uyi. – 492 b, – 903 b. –244 b, –261 b. [Kazakh terminology. Almaty, 2014, Publishing house «Sardar»] (in Kazakh)

Shaiqulova A. (2020) Aqparattyq tehnologia salasynda termindik qordy jetildiru jane tajiribede qoldanu maseleler // Terminologialyq habarşy, 2020, № 2 (59). – 97 b. [Problems of improvement of the term base in the field of information technology and its application in practice. Terminological bulletin. 2020] (in Kazakh)

Qulmanov S. (2021) Qazaq tili terminologialyq qorynyn aleueti (sandyq jane sapalyq korsetkishterdi taldau) // 2021, № 3(136). L.N. Gumilev atyndaғы Eurazia ulttyq universitetinin Habarshysy. Filologia seriasy. – 56 b. [The potential of the terminological fund of the Kazakh language (analysis of quantitative and qualitative indicators). Bulletin of the Eurasian National University named L. N. Gumilov Philology series 2021, № 3(136)] (in Kazakh)

Shoibekova G., Abdrahmanova J., Nasyrgazy A. (2020) Qazaq tilindegi terminjasam tasilderi arqyly jasalgan komputer terminderi // QazUU Habarshysy, Filologia Seriasy, – 2020. №1 (177).

[Computer terms in the Kazakh language created by terminization methods. Bulletin of KazNU, Philology Series, - 2020. No. 1 (177).] (in Kazakh)

Abdilmanov A. (2020) Ulttyq til negizinde komputer terminderinin ules salmagy // Terminologialyq habarşy, – 2020. № 2 (59) – 91 b. [Proportion of computer terms based on national language. Terminological bulletin, - 2020. No. 2 (59) - p. 91] (in Kazakh)

Sarypbekov S., Şensızbaeva B.Q., Ahmetova S.G., Nalibaeva J.B. (2007) Aqparattanu men esepu tehnikasy terminderinin oryssh-qazaqsha-agylshynsha sozdigi. – Almaty: «Saga» baspasy, 2007 j. [Information science and computer technology Russian-Kazakh-English dictionary of terms, Almaty, 2007, Publishing house «Saga»] (in Kazakh)

Kobdikova J.U., Kopeeva G.A., Qaptaeva A.A., İsupova A.G. (2019) Aqparattyq-komunikasialyq tehnologialar. 4-synyp oqulygy. – Nur-Sultan: «Arman – PV» baspasy, 2019 j. –144 b. [Information and communication technologies. 4th grade textbook. Nur-Sultan: "Arman - PV" publishing house, 2019] (in Kazakh)

Qadyrqulov R.A., Nurmuhambetova G.K. (2020) İnformatika. 5-synyp oqulygy. «Almatykitap baspasy», 2020. [Computer Science. 5th grade textbook. «Almatykitap» Publishing house, 2020.] (in Kazakh)

Qadyrqulov R.A., Nurmuhambetova G.K. (2020) İnformatika. 6-synyp oqulygy. «Almatykitap baspasy», 2020. [Computer Science. 6th grade textbook. «Almatykitap» Publishing house, 2020.] (in Kazakh)

Qadyrqulov R.A., Rysqulbekova A.D., Nurmuhambetova G.K. (2021) İnformatika. 7-synyp oqulygy. Almatykitap baspasy, 2021. [Computer Science. 7th grade textbook. «Almatykitap» Publishing house, 2021.] (in Kazakh)

Muhambetjanova S.T., Ten A.S., Demidova L.G. (2021) İnformatika 7- synyp, - Almaty «Atamura», 2021. [Computer Science. 7th grade textbook. Almaty, «Atamura» Publishing house, 2021.] (in Kazakh)

Salgaraeva G.I., Mahanova A.S., Rsalina L.A. (2021) İnformatika 7- synyp, - Nur-Sultan, Arman-PV baspasy, 2021. [Computer Science. 7th grade textbook, Almaty, Publishing house «Arman-PV», 2021] (in Kazakh)

Mustafaeva A.A. (2011) Sovremennaiia arabskaia terminologia: formirovanie i problemy perevoda (na materiale terminologii informatiki). - Almaty, 2011, -str 25. [Modern Arabic Terminology: Formation and Problems of Translation (Based on Computer Science Terminology). Thesis for a degree Doctor of Philosophy (Ph.D.), Almaty, 2011] (in Russian)

Teresa Cabré M. (1999) Terminology theory, methods and applications. John Benjamins publishing company Amsterdam/Philadelphia, 1999. – 4 p. (in English)

Sager, Juan C. (1990) A practical course in terminology processing, John Benjamins publishing company Amsterdam/Philadelphia, 1990. (in English)

Rosiyanova T.S. (2019) Kognitivnye aspekty razvitia i funkcionirovania angliskoi terminologii marketinga, disertasia na soiskanie uchenoi stepeni doktora filologicheskikh nauk, Sankt-Peterburg, 2019. [Cognitive aspects of development and functioning of English marketing terminology. Thesis for a degree of doctor of philological sciences, St. Petersburg, 2019] (in Russian)

Akulikina T.V. (2003) Ekstralingvisticheskaia obuslovlennost osobenostei angliskoi terminologii kömpüternoi informatiki, - Омск, 2003. Disertasia na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk – str 36.

[Extralinguistic the conditionality of the features of the English terminology of computer science. Omsk, 2003. Thesis for the degree of candidate of philological sciences] (in Russian)

Danilenko V.P. (1977) *Ruskaia terminologia, opyt lingvisticheskogo opisania*, Izdatelstvo «Nauka», - 1977 g. – str 73. [Russian terminology, experience linguistic description, «Nauka» Publishing House, 1977] (in Russian)

Syzdyqova R. (2014) *Tıldık norma jäne onyñ qalyptanuy (kodifikasiyası)*. –Almaty, «El-şejire» Baspa üii, 2014. [Language norm and its formation (codification). Almaty, 2014, "El-shezhire" Publishing House] (in Kazakh)

Г.М. Мамырбек^{1*}, А.А. Сейтбекова¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: gulfar76@mail.ru

«ХУСРАУ УА ШЫРЫН» ЕСКЕРТКІШНІҢ ГРАФИКАЛЫҚ, ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Мақалада Құтыбтың «Хұсрау уа Шырын» ортағасырлық жазба ескерткішінің графикалық, лексикалық және грамматикалық ерекшелігі талданады. Жазба ескерткіште қолданылған әліпби жүйесінің басты ерекшелігі харакаттардың (әріпүсті және әріпасты таңбалар) болуы және бір таңбаның бірнеше дыбыстың орнына жұмсалуды. Сонымен қатар тек араб әріптері ғана емес парсы таңбалары да қолданылған. Ескерткіш тілінің лексикалық құрамы өте күрделі. Онда қыпшақ, қарлұқ, оғыз, араб, парсы сөздерімен қатар, архаикалық элементтер аралас берілген. Таза араб, парсылық сөз тіркестерінің қолданысы да ұшырасады. Ал грамматикалық тұрғыдан кейде қыпшақ, кейде оғыз лексикасы мен қосымшалар басым түсіп отырады. Кейде бір қосымшаның өзінің қыпшақтық та, оғыздық та формасы жарыса қолданылған. Ал ескерткіш тілінде қыпшақ, оғыз не қарлұқ сөздерінің қайсысы басым екендігін әр грамматикалық формалардың лингвостатистикалық есебін шығару негізінде ғана анықталады. Күні бүгінге дейін ғалымдар тарапынан бұл мәселе әртүрлі болжанып келе жатыр. Кей ғалымдар дастанды қыпшақ-оғыз тілінде жазылды десе, кей ғалымдар оғыз-қыпшақ тілінде жазылған деп тұжырымдайды. Мақалада осы мәселелер жан-жақты қарастырылып, нақты мысалдар арқылы талданады.

Тірек сөздер: әріп, әліпби, харакат, түпнұсқа, қыпшақ, қарлұқ, оғыз.

Г. Мамырбек^{1*}, А. Сейтбекова¹

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан
*e-mail: gulfar76@mail.ru

ГРАФИЧЕСКИЙ, ЛЕКСИЧЕСКИЙ И ГРАММАТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ПАМЯТНИКА «ХУСРАУ УА ШЫРЫН»

Аннотация. В статье анализируются графические и лексико-грамматические особенности использования средневекового письменного памятника «Хусрау уа Шырын» Кутба. Главной особенностью данного памятника является наличие в алфавитной системе харакатов (надбуквенные и подбуквенные знаки) и их использование вместо нескольких звуков. Также используется не только арабские, но и персидские графемы. Лексический состав памятника очень сложный. В нем присутствуют кыпчакские, карлукские, огузские, арабские, персидские слова, а также архаичные элементы. Используются арабские и персидские фразы. С грамматической точки зрения преобладает то кыпчакская, то огузская лексика. Используется параллельное употребление грамматических окончаний огузской и кыпчакской формы. Каких из диалектов (кыпчакский, огузский или карлукский) преобладают в языке памятника, определяется на основании лингвостатистического анализа каждой грамматической формы. По сей день не имеется единого мнения о языковой принадлежности данного памятника. Некоторые ученые утверждают, что памятник был написан на кыпчакско-огузском, а некоторые считают, что на огузско-кыпчакском языке. В статье подробно рассматриваются эти вопросы и анализируются на конкретных примерах.

Ключевые слова: буква, алфавит, харакат, оригинал, кыпчак, карлук, огуз.

G. Mamyrbek^{1*}, A. Seitbekova¹

¹ A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
*e-mail.ru: gulfar76@mail.ru

GRAPHIC, LEXICAL AND GRAMMATICAL NATURE OF THE TEXT «KHUSRAU WA SHYRYN»

Abstract. The paper analyzes the graphic and lexical-grammatical features of the use of the medieval written monument «Khusrau ua Shyrin» Kutba. The main feature of this monument is the presence in the alphabetic system of harakats (super-letter and sub-letter signs) and their use instead of several sounds. Not only Arabic but also Persian graphemes are also used. The lexical composition of the monument is very complex. It contains Kypchak, Karluk, Oguz, Arabic, Persian words, as well as archaic elements. Arabic and Persian phrases are used. From a grammatical point of view, the Kypchak or Oguz vocabulary prevails. The parallel use of grammatical endings of the Oguz and Kypchak forms is used. Which of the dialects (Kypchak, Oguz, or Karluk) the language of the monument predominates is determined on the basis of a linguostatistical analysis of each grammatical form? To this day, there is no consensus on the linguistic affiliation of this monument. Some scientists claim that the monument was written in Kypchak-Oguz, and some believe that in the Oguz-Kypchak language. the article discusses these issues in detail and analyzes specific examples.

Keywords: letter, alphabet, harakat, original, kipchak, karluk, oguz.

Кіріспе

Орта ғасыр жазба ескерткіштерінің ішінде қыпшақ-оғыз, оғыз-қыпшақ немесе қыпшақ тілінде жазылған мұралар өте көп. Олар жазылған жеріне қарай Орта Азия, Алтын Орда және мамлюк (Египет) қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер болып бөлінетіні мәлім. Орта Азия мен Алтын Ордада жазылған мұралардың басым бөлігі сол кезеңдегі барлық тайпаларға ортақ түркі әдеби тілінде жазылды. Алайда оларда қолданылған қыпшақ, оғыз, қарлұқ элементтерінің не басым, не кем түсуіне орай тілдік ерекшеліктерінде де айырмашылықтар орын алып отырды. Ал белгілі бір жазба ескерткіште қай элементтің басым екені статистикалық зерттеу аясында ғана анықталатыны мәлім.

Алтын Орда дәуірінде өмір сүрген түркі ақындары назира дәстүрі бойынша өздеріне ұнаған немесе өз қоғамына сәйкес келетін шығармаларды қайта жазып отырған. Яғни назира дәстүрі дегеніміз бір ақынның жазғанын, екінші бір ақынның қайтадан жырлауы. Бұндай жағдайда екінші ақын шығарманы не толықтай аударарды, не жартылай ғана аударып өзгертеді немесе оқиға желісін ғана негізге алып өздігінше қайтадан жазып шығады. Алтын Орда дәуірінде назира дәстүрімен жазған қыпшақ ақыны Құтып. Оның «Хұсрау уа Шырын» шығармасы XIV ғасырға жатады, ол азербайжан ақыны Низамидың парсы тілінде жазылған «Хұсрау уа Шырын» дастанын түркі тілінде жырлаған. Дастан Алтын Орда дәуірінде жазылған, ал Алтын Орда дәуірінде негізгі ресми тіл – қыпшақ тілі, әрі сол кезеңде өмір сүрген түркі тайпаларының басым бөлігі де қыпшақтар болған. Алайда авторы қыпшақ болса да шығармасын таза қыпшақ тілінде жазбаған. Бұның басты себебі орта ғасырлардағы ақын-жазушылар шығарманы тек өзі сөйлейтін тілде ғана жазса, ол кең таралмайтын болған, сондықтан барлық тайпаға ортақ жазба тілді қолдана отырып және араб, парсы элементтерін молынан енгізе отырып шығарма жазу дәстүрі қалыптасқан. Ғалым Э.Н.Наджип: «Мәселен, Теке тайпасының тумасы өз шығармаларын жазса, ешкім оқымайды. Егер ол оны ортақ кітаби тілде жазса, бүкіл түркі әлеміне танымал болады. Сондықтан олар өздерінің ұлттық және тілдік ерекшеліктеріне қарамастан қалыптасқан әдеби дәстүрді ұстанды» – деп көрсетеді (*Вопросы методов изучения истории тюркских языков. 1961*). Сол себепті де ақындар Құтып сол кезеңдегі қыпшақ, оғыз, қарлұқ тайпаларына тән барлық тілдерге бірдей ортақ ережеге бағынғандықтан өз шығармасын таза қыпшақ тілінде жазған жоқ.

Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» дастанын зерттеген ғалымдар оның тілдік ерекшеліктері туралы әртүрлі пікір айтады. Е.Бертельс Құтып шығармасын Низами поэмасының тікелей аудармасы десе, азербайжан түркологы Г.Алиев қысқартылған аударма деп көрсеткен. Поляк ғалымы А.Зайончковский керісінше, аудармаға жатқызбай, өзгертіліп жазылған туынды деп бағаласа, Ә.Ибатов та Құтып шығармасы Низами поэмасының сөзбе-сөз тікелей аудармасы емес дейді. Э.Наджип Низами мен Құтып поэмасының мазмұны бір болғанымен, Құтып Алтын Орда кезеңінің әлеуметтік жағын да баяндағандықтан жартылай аударма, жартылай дербес шығарма дей отырып, Низамиде 7000 мың, ал Құтыпта 4700 бәйіт бар екенін айтады (*Э.Наджип. 2017*). Түрік ғалымы Нежметтин Хажиеминоғлу бұл поэманы Құтып Алтын Орда билеушісі Тыныбек хан мен оның әйелі Мәликенің атынан Низами шығармасынан түрік тіліне

аударған деп көрсете отырып, Низами шығармасында шамамен 5700, Құтыпта 4370 бәйіт бар екенін айтқан (*Necmettin Hacıeminoğlu. 2000*).

Біз өз тарапымыздан жүргізілген зерттеу нәтижесінде, Құтып дастаны 233 беттен, 9456 жолдан, 2364 шумақтан (куплет) тұрады деп тұжырымдаймыз. Әр беттегі жолдар саны әртүрлі. Мәселен, кейбір беттері 42, кейбір беттері 34, 36, 38, 40 жолдан жазылған. Тек бір бетінде 12, бір бетінде 16 жол бар. Әр бетке мұқият талдау жүргізе отырып, дастан тілінде қыпшақ, оғыз және қарлұқ элементтерімен қоса, араб, парсы сөздері мен тіркестерінің де мол қолданылғанын айқындауға болады.

Материал және әдістер

Мақалада «Хұсрау уа Шырын» дастанына зерттеу жүргізген ғалымдар еңбектері басшылыққа алынып, салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеу материалы ретінде поляк ғалымы Ананиаш Зайончковскийдің 1958 жылы жариялаған түпнұсқасы, түрік ғалымы Неджмеддин Хаджыеминоғлы мен түрколог Әмір Наджиптің зерттеулері пайдаланылды. Мақала жазу барысында сипаттау, салыстырмалы талдау, жүйелеу және тұжырымдау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» дастаны жайлы ең алғашқы мәлімет француз түркологы Жан Денидің 1921 жылы шыққан «Grammaire de la langue turque» (Түрік грамматикасы) еңбегінде айтылды (*Orhan Kemal Tavukçu. 2000*). 1946 жылы татар ғалымы А.Тагирджанов «Хосров и Ширин. Хутба» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Поляк ғалымы Ананиаш Зайончковский 1958 жылы дастанның факсимилиесі мен транскрипциясын, 1961 жылы сөздігін жариялады. Азербайжан шығыстанушысы Газнафар Алиев «Сравнительное изучение поэмы Низами Гянджеви «Хосров и Ширин» и одноименная поэма Амир Хосрова Дехлеви» деген тақырыпта диссертация қорғап, 1960 жылы «Легенда о Хосров и Ширин в литературах народов Востока» атты ғылыми еңбек жариялады. 1974, 1979 жылы қазақстандық ғалымдар Ә.Наджип пен А.Ибатов Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» поэмасының сөздігін жарыққа шығарды. Ғалым М.Сабыр 1995 жылы «Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» поэмасының тіліндегі реликт тұлалар (XIV ғасыр)» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. 2012 жылы қазақ ғалымдары Ә.Керімұлы мен Т.Қыдыр «Хұсрау уа Шырын» дастанын А.Зайончковский жариялаған факсимилие негізінде қазақ тіліне аударды.

Жалпы ғалымдар тұжырымынша, «Хұсрау уа Шырын» дастаны 1342 жылы Алтын Ордада жазылған, оны 1383 жылы қыпшақ руынан шыққан Берке Факих Египетте қайта көшірген. Барлық ғалымдардың зерттеуіне негіз болған осы көшірме. Ол қазір Париждің Ұлттық кітапханасында сақтаулы тұр.

Нәтижелер және талқылау

Дастанның графикалық сипаты. VIII ғасырдан бастап қолданысқа енген араб графикасы бүкіл түркі халықтарының рухани-мәдени өміріне айтарлықтай ықпал етті, оның жарқын көрінісі орта ғасыр мұраларының араб әліпбиімен жазылуы. Құтып та өз шығармасын араб жазуымен қалдырды. Дастанның графикалық сипатына тоқталар болсақ, ескерткіште қолданылған таңбалардың саны 30. Оның жиырма сегізі араб, екеуі парсы (چ, پ) таңбасы. Шығарма қадим жазу үлгісімен жазылғандықтан, дауыстылардың харакаттар арқылы берілуі басым. Түркі тілдеріндегі барлық дауысты дыбыстар араб әліпбиіндегі үш-ақ таңбамен (а, у, й) берілген. Мәтінде дауысты дыбыстар таңбаланбай харакат арқылы да, сондай-ақ таңба арқылы да беріліп отырған. Мысалы: قموغ - қмуғ дегенде а (қамуғ), بشلادی - бшлады дегенде а (башлады), كونكل - көңл дегенде ү (көңүл), منيم - мнім дегенде е (менім) таңбаланбаған. Дауыстылардың бұлайша жазуда көрсетілмеуі араб тіліндегі харакаттарға байланысты. Дауыстылары жазылмаған сөздерді контекстке және сөздің мағынасына қарай ажырату керек.

Жалпы араб жазу жүйесінде харакаттардың өз атауы бар, олар: фатха (а), дамма (у), кесра (й). «Хұсрау уа Шырын» дастанында харакаттар:

Фатха а, ә, е дыбыстарының

Кесра е, ы, і, й дыбыстарының

Дамма ұ, ү, у, о, ө дыбыстарының мәнін берген.

Дауысты дыбыстар жазуда таңба арқылы да берілген. Мысалы: *تيليمدين* - *тілімдін*, *يارى* – *йары*, *توردونك* – *тұрдұң*. Бұл сөздерде барлық дауысты дыбыстар таңбаланып тұр. Шығармада сонымен қатар араб жазуына тән ташдид белгісі қолданылған. Яғни екі дауыссыз қатар келсе біреуі ғана таңбаланып, үстіне ташдид қойылады. Мысалы: *تورائى* – *төретті*, *وتورئى* – *отұртты*, *قولارينك* – *құлларың* т.б.

Бірақ ташдид белгісін қолданбай, қатар келген екі дауыссызды да таңбалап отыру да молынан ұшырасады. Мысалы: *قوللوق* – *құллұқ*, *كونكولارينك* – *көңүлдернің*, *تئننى* – *тәнні*, *ويوننى* – *ойұнны*, *ايتتى* – *айтты*, т.б.

Дауыссыз дыбыстарға тоқталсақ, «Хұсрау уа Шырын» дастанында араб әліпбиіндегі барлық дауыссыздар таңбасы қолданылған.

Дастанның лексикалық және грамматикалық сипаты. Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» дастанының тіліне қатысты ғалымдар әртүрлі болжам ұсынды. А.Самойлович ескерткіште қолданылған түркі сөздерінің басым көпшілігі оғыздарға тән, сондықтан оғыз тілінің негізінде жазылған десе, Э.Наджиптиң пікірінше, қыпшақ элементтеріне қарағанда оғыз элементтері басым және ұйғыр әдеби тіл дәстүрінің де ықпалына ұшыраған, ал Н.Баскаков ұйғыр элементтері бар болғанымен, қыпшақ тілінің негізінде жазылған дейді. Ғалым Ә.Ибатов қосымшаларды өзара салыстыра отырып, қыпшақ тіліне тән қосымшаның басым екенін айтқан (*Әдеби жәдігерлер. 2012*). А.Зайончковский мен А.Щербак та шығарма қыпшақ тілінде жазылған деп тұжырымдаған. Жалпы белгілі бір ескерткіш тілінде оғыз басым ба, қыпшақ басым ба, қарлұқ элементі басым ба, әлде араб, парсы сөздері басым ба деген болжамды анықтау үшін ол ескерткіштің лексикасын, фонетикасын және грамматикалық формаларын мұқият салыстыра зерттеп шығу керек, онсыз белгілі бір тілдің негізінде жазылды деп тұжырымдауға болмайды.

Жалпы Құтыптың шығармасы елу үш мыңнан аса сөзден тұрады (қайталамаларын қоса есептегенде). Шығармада қолданылған сөздерді бес топқа бөлуге болады:

1. Қыпшақ лексикасы
2. Оғыз лексикасы
3. Қарлұқ лексикасы
4. Араб лексикасы
5. Парсы лексикасы

Қыпшақ, оғыз, қарлұқ элементтері. Қыпшақтардың ауызекі тілінің зерттелу тарихы М.Қашғаридан басталғаны белгілі. М.Қашқари өз еңбегінде елуден астам қыпшақ сөзін бере отырып, қыпшақтардың түркілер арасында оғыздардан кейінгі ең ірі тайпалардың бірі болғандығын көрсеткен. Қыпшақтардың әлемге әйгілі болып дәуірлеген кезеңі XII-XIV ғасырлар. «Хұсрау уа Шырын» дастаны қыпшақ тілінің ресми тіл болған кезеңінде жазылған. Сондықтан шығармада оғыз, қарлұқ сөздерімен қоса, қыпшақ сөздері де молынан кездеседі. Ғалымдардың тұжырымынша, қыпшақ тілінің оғыз және қарлұқ тілдерінен басты айырмашылығы мынадай:

- 1) 8-9 дауыстының болуы, ы, і, у, и дыбыстарының түрлі мәнермен айтылатындығы;
- 2) Қосымшалар құрамында еріндік дауыстының айтылмайтындығы;
- 3) Сөз құрамындағы еріндік үндесудің әлсіздігі;
- 4) Созылыңқы дауыстылардың жоқтығы;
- 5) Көне түркі тіліндегі ғ, г дауыссыздары мен дауыстылардың тіркесі орнына өзгерген жаңа тіркестердің қолданылатындығы: ау, ой, ыу, ей, ій, үй, үу, ұу.
- 6) Сөз басындағы қатаң қ, к, т дауыссыздарының жиірек қолданылатындығы;
- 7) Сөз басында й, ж, дж дауыссыздарының жарыса қолданылатындығы;

8) Сөз ішінде екі дауысты аралығында келген п, қ, к қатандарының ұянданатыны (М.Сабыр. 2021).

«Хұсрау уа Шырын» дастанындағы грамматикалық формалар мен жекелеген лексиканы бөлек-бөлек салыстырса, кей жағдайда қыпшақтық, кей жағдайда оғыз, қарлұқтық белгілердің басым болатындығын байқауға болады. Мәселен, іс-әрекеттің өткен шақта істелгенін білдіретін оғыздық -мыш (-міш) жұрнағы «Хұсрау уа Шырын» дастанында 215 рет қолданылған, ал осы жұрнақтың қыпшақтық -ған (-ген) формасы 128 рет қолданылған. Әрі бір түбірдің өзінде екі жұрнақтың да жарыспалы түрде берілгенін аңғарамыз. Мысалы: *Көрүб ол тағда қылмыш ишлеріні, Таңырқар ерділер қылмышларыны (Көріп ол тауда қылған істерін, Таңырқайтын еді қылғандарына). Білігілдер айытмыш ол күн ей йар, Йаман езгү белүргеі кімде не бар (Данышпандар айтқан ол күні ей, дос, Жаман, жақсы белгілі болады, кімде не бар). Баһасыз барчаларқа бергучі құт, Хайласыз ташны қылған лағыл уа йақут (Бағасыз баршаларға беруші құт, Айласыз тасты қылған лағыл мен жақұт). Тілеп Шавур айытқан тиг нышанын, Сұрар шахзаданың тұрған мекенін (Шавур айтқандай белгіні сұрап, Шахзаданың тұрған мекенін сұрап)* т.б.

Жоғарыдағы статистикаға қарап, «Хұсрау уа Шырын» дастаны оғыз тілінде жазылды деп болжауға болмайды. Өйткені бір грамматикалық формада оғыздық форма басым түссе, енді бір грамматикалық формада қыпшақтық форма басым болып шығады. Сондықтан солардың барлығының статистикасын жинақтағаннан кейін ғана, қай тілдің басым екенін анықтай аламыз. Біздің тұжырым бойынша, «Хұсрау уа Шырын» дастанында қыпшақ сөздері мен қыпшақтық формалар басым. Мәселен, оғыз тілінің негізгі бір белгісі сөз басындағы м дыбысының орнына б дыбысының қолданылуы: *баңа (маңа емес), бен (мен емес)*. Алайда «Хұсрау уа Шырында» оғыз тілінің бұл белгісі мүлде кездеспейді, таза қыпшақтық (*маңа, мен*) формасы ғана қолданылған. Мысалы: *Шырын сөзүн маңа кім айтұр ерсе, Тәнімдін сүргемін өз жаным ерсе (Шырын сөзін кім маған айтар болса, Тәнімнен өшіремін өз жаным болса). Не қылдым мен тейу болұб пұшайман, Қалыб өз қылмышы ішінге хайран (Мен не істедім деп пұшайман болып, Өз істеген істеріне қайран қалды)* т.б.

Оғыз группасына тән құбылыстың бірі сөз басындағы б дыбысының түсіп қалып олды болып айтылуы. «Хұсрау уа Шырында» бұл сөздің оғыздық формасы мүлде жоқ, қыпшақтық форма 166 рет кездеседі: *Аның тиг көркі болды елде мәшһүр, Йүзін көрген бұ Йусуф тейу сақнұр (Көркі елге сондай болды мәшһүр, Жүзін көрген бұл Йусуф деп ойлар), Кім уш мұндағ перишан болды ішім, Уш андын кім бұ шурет болды ішім (Осындай қайғыда болды ісім, Сондықтан осы сурет болды ісім)* т.б.

Сөз басында й, ж, дж дауыссыздарының жарыса қолданылуын ғалымдар қыпшақ тілінің ерекшелігіне жатқызады. Бұл ерекшелік «Хұсрау уа Шырында» сақталған. Статистикалық тұрғыдан алғанда сөз басында й-мен таңбаланған сөздер 3011, ж-мен таңбаланған сөздер 595. Мысалы: *Бұ күн йанымда болса ерді ол йар, Бұ йаңлығ болмаз ердім гашық да зар (Бұл күні жанымда болса еді ол жар, Бұл сияқты болмас едім гашықтықта зар). Жамалың нұрыдын жаным йарұтқыл, Йарың бірле бұ өлмішні тіріг қыл (Көркіңнің нұрынан жанымды жаратқыл, Жарығыңмен бұл өлгенді тірілткіл)* т.б.

«Хұсрау уа Шырын» мәтінінде қарлұқ тілінің элементтері де аз емес. Мысалы, қыпшақ тілдерінде г дыбысы у-ға алмасады, ал дастанда қарлұқ тілінің дыбыстық ерекшелігі сақталған. Мысалы: *ачғушы*, т.б. *Тілі діл қуфлының ачғушы ерді, Изи нусрет қылычын берміш ерді (Діл құлтының ашқышы тілі еді, Тәңірі соған жеңіс қылышын берген еді)*.

М.Қашғари өз еңбегінде мұндай сөздердің бұйрық етістікке қ, г әріптерінің кірігуі арқылы жасалатынын айтқан: «Чігіл, қашқар, арғу, барсаған, ұйғыр және Жоғары Чыңға дейінгі тайпалардың бәріне де осы мағынадағы іс істеушіні білдіретін сөздер бұйрық етістіктен жасалады. Өткен шақ етістігінің қосымшасы -ды орнына қ, г әріптері бар немесе қатаң айтылатын сөздерге г, одан басқа ұяң сөздерге г болып қосылады, ч мен ы сол күйінде қалады. Олардың тілінде бар – бұйрық етістігі, барғучы – іс істеуші, тұр – бұйрық форма, тұрғучы – іс істеушіні білдіретін сөз. Қатаң сөздерде иа құрғучы – жай құрушы, тавар

қапғушы – тауар ұрлаушы, ат сувғарғучы – ат суарушы деген сияқты. *Ет тоғрағучы – ет тураушы, евгә оғрағучы – үйге оралушы* деген сияқты. Оғыз, қыпшақтар және суварлармен бірге тұратындар бұл тұлғаны *тоғрадачы* және *оғрадачы* түрінде айтады» (Қашқари М. 1993).

Қорыта айтқанда, «Хұсрау уа Шырын» дастанында оғыз, қыпшақ, қарлұқ сөздері мен оларға тән грамматикалық формалар жарыса қолданылып отырған. Біз өз тарапымыздан жүргізілген статистикалық зерттеуге сүйене отырып, шығарма тілінде қыпшақ элементтері басым қолданылған деген тұжырым жасаймыз.

Араб және парсы сөздері. Жалпы араб сөздері Орта Азияға ислам дінінің таралуымен енгені мәлім. Тарихи деректерде Орта Азия мен Қазақстан жеріне ислам дінінің келуі араб халифаларының ислам дінін тарату саясатымен тығыз байланысты болғандығы айтылады. Оған умейттар, саманилер, аббасилер құрған халифалықтарды жатқызады. Зерттеуші Н.Мансұровтың тұжырымынша, Орта Азия ең алғаш умейттар тұсында ислам дінін қабылдаған, олар исламды қабылдату үшін түркі халықтарының барлық жазу-сызуын, мәдениетін, әдебиетін жойып, аса қаталдық танытқан. Сонымен қатар, бұтқа табынудың орталығы болған Самарқанд және Бұқара қалаларына көптеген медреселер мен мешіттер салған. Нәтижесінде бұл қалалар ең басты діни орталыққа айналған. Одан кейінгі Х ғасырдағы саманилер дәуірінде ислам дінінің таралуы ерекше қарқынмен жүргізіліп, медреселерде тек шарифат ілімдері оқытылатын болған. Сол арқылы дін өкілдерін даярлап исламды Орта Азияға тарату саясатын қарқынды түрде жүргізген (Н.Мансұров. 2011). Ал парсы сөздерінің Орта Азия жеріндегі қолданысы ислам діні таралмай тұрғанда басталған. Себебі, түркілер ежелден иран (соғды) халқымен көршілес отырған, ал арабтармен ешқашан көршілес болмаған. Түркілер мен иран тектес халықтар арасындағы байланыстың нақты мерзімі туралы ғалымдар арасында бірізді пікір жоқ.

Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» дастаны XIV ғасырда жазылғандықтан, шығарма тілінде араб, парсы сөздері молынан ұшырасады. Тіпті дастан таза арабша «Бисмилләһи рахмани рахим», яғни «Ерекше мейірімді Алланың атымен (бастаймын)» деген сөз тіркесінен басталады. Зерттеушілер дерегіне сүйенсек, бұл тіркесті Алланың елшісі Мұхаммед пайғамбар жиі қолданып, жазған хаттарын міндетті түрде осы тіркеспен бастаған. Сондықтан ислам діні тарағаннан кейінгі орта ғасырдағы түркі жазбаларында осы сөз тіркесін қолдану үрдісі дәстүрге айналған болатын.

«Хұсрау уа Шырын» дастанындағы араб және парсы сөздерін үлкен үш топқа бөлуге болады:

1. Тура мағынада қолданылған сөздер.
2. Ауыспалы мағынада қолданылған сөздер.
3. Тіркес арқылы берілген сөздер.

Шығармада ең көп қолданылған араб сөзі *уа* шылауы. Бұл сөз 279 рет қолданылған. *Уа* шылауының қыпшақтық варианты *йане* сөзі 89 рет қолданылған. Дастан мәтінінде қазіргі қазақ тілінде күнделікті қолданыста бар араб, парсы сөздері және қазіргі тілімізде мүлде жоқ араб, парсы сөздері молынан ұшырасады. Мысалы: *тауфиқ, сайқал, мүбәрәк, мүшкіл, медет, халайық, дәлел, нышан, құдрет, нығмет, пиғыл, гауһар, қанағат, разы, рахат* немесе *гафлет, мүшк, мағзы, махмұр, муфаррих, фәли, таухид, таһир, афлак, мұхандис, маужуд, бахшиши, мағбуд, зуннар, мұхал, фәләк, чарх, хошнуд, жисм, хидайат, фарағат, шафигим, бустан, уахи, миграж, тедебир* т.б.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, дастан мәтініндегі жекелеген сөздер мен қосымшаларды статистикалық тұрғыдан зерделегенде қыпшақ элементтерінің басым екенін байқауға болады. Ең алғаш Фирдаусидың «Шахнамасының» бір бөлігінде айтылған оқиғаны кейіннен Низами үлкен дастанға айналдырды. Парсы тілінде жазылған Низамидың «Хұсрау уа Шырын» дастанын назира дәстүрімен иран және түркі әдебиетінде көптеген ақындар жырлап, «Фархат Шырын», «Хұсрау Шырын» деген атаулармен қалдырды.

Барлық нұсқадағы шығарманың негізгі өзегі сүйіспеншілік пен махаббат. Түрік ғалымы Орхан Кемал «Хұсрау уа Шырын» дастанын жазған жиырмаға жуық иран, он бестен аса түркі ақындарының есімін көрсетеді. Мәселен, иран әдебиетінде «Хұсрау уа Шырын» деген атпен дастан қалдырған ақындар Низами (XII ғ.), Әмір Хұсрау (XIII ғ.), Шихабуддин Абдулла, Хатифи (XIV ғ.), Касими (XVI ғ.), Кевсери (XVI ғ.), Шапур (XVI ғ.), Асаф Хан (XVI ғ.), Шариф Каши (XVI ғ.), Рухул-емин (XVII ғ.), Машрики (XVII ғ.), Хинду (XVII ғ.), Ибраһим Едхем (XVII ғ.), Хизри (XVII ғ.), Нами (XVIII ғ.), Шихаб-и Туршизи (XVIII ғ.), Шуле (XVIII ғ.) және шағын өлең арнаған ақын Имамуддин Факих, Хилали (Бедруддин) т.б. Ал түркі әдебиетінде «Хұсрау уа Шырын» дастанын жырлаған ақындар: Құтып (XIV ғ.), Фахри (XIV ғ.), Шейхи (Хақим Синан) (XV ғ.), Ахмед Ридван (XVI ғ.), Садри (Гайдар II) (XVI ғ.), Хаяти (XVI ғ.), Жалили (Абдулжелил) (XVI ғ.), Ефшанжи (XVI ғ.), Сахири (XVI ғ.), Имамзаде Ахмед (XVI ғ.), Халифа (XVI ғ.), Идрис бег (Махви) (XVI ғ.), Фасих Ахмед Деде (XVII ғ.), Салим (XVIII ғ.), Мұстафа Насыр (XIX ғ.), Самед Вургун (XX ғ.). Сонымен қатар, гуран, күрт тілдерінде жазылған «Хұсрау уа Шырын» дастаны туралы ақпарат берген (*Orhan Kemal Tavukçu. 2000*). Бұл ақпараттан «Хұсрау уа Шырын» дастаны түркі әдебиетінде XIV-XX ғасыр аралығында, яғни 7 ғасыр бойы үздіксіз назира дәстүрі желісімен бірнеше рет әрі бірнеше ақындар тарапынан қайтадан жырланғанын айқын көреміз.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН АР14869737 «Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштері тілін лексикографиялаудың теориясы мен практикасы» атты гранттық жоба аясында әзірленді.

Әдебиеттер

- Вопросы методов изучения истории тюркских языков. –Ашхабад: Изд-во АН Туркменской ССР, 1961. –226 с.
- Э.Наджиб. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале «Хосрау и Ширин». Кутба. -Астана: Международная Тюркская академия, 2017. Т. I. -366 с.
- Necmettin Nacieminoğlu. Kutb'n Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri. -Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000, 477 s.
- Orhan Kemal Tavukçu. Ahmed Ridvan Husrev ü Şirin (inceleme-metin). Doktora tezi. Erzurum, 2000. 566 s.
- Әдеби жәдігерлер. 16 том. -Алматы: «Таймс» баспа үйі, 2012 ж. -480 б.
- М.Сабыр. Қыпшақтану. -Алматы: «Liber» баспасы, 2021, - 256 б.
- Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. –Алматы: Ана тілі, 1993.
- Н.Мансұров. XIX ғасыр поэзиясындағы араб, иран кірме сөздерінің семантикалық сипаты. – Шымкент: «Нұрдана-LTD». 2011. – 112 б.

References

- Voprosy metodov izuchenia istorii türkskih iazykov. –Aşhabad: İzd-vo AN Turkmenskoi SSR, 1961. –226 s.
- E.Najip. İstoriko-sravnitelny slovär türkskih iazykov XIV veka. Na materiale «Hosrau i Şirin». Kutba. -Astana: Mejdunarodnaia Türkskaia akademia, 2017. T. I. -366 s.
- Necmettin Nacieminoğlu. Kutb'n Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri. -Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000, 477 s.
- Orhan Kemal Tavukçu. Ahmed Ridvan Husrev ü Şirin (inceleme-metin). Doktora tezi. Erzurum, 2000. 566 s.
- Ädebi jädiğerler. 16 tom. -Almaty: «Taims» baspa üii, 2012 j. -480 b.
- M.Sabyr. Qypşaqтанu. -Almaty: «Liber» baspasы, 2021, - 256 b.
- M.Qaşqari. Tübi bir türki tılı. –Almaty: Ana tılı, 1993.
- N.Mansürov. XIX ғасыр poeziyasыndağы arab, iran kırme sözderiniñ semantikalyq sipaty. – Şymkent: «Nürdana-LTD». 2011. – 112 b.

Қ.Қ. Рысберген¹, Н.М. Уәли¹

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: ms.rysbergen@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ СЕМАНТИКАСЫНЫҢ МӘДЕНИ РЕПРЕЗЕНТАТИВТІЛІГІ

Аннотация. Қазіргі тілдік жағдаятқа байланысты ономастикалық атаулардағы, оның ішінде топонимдердің семантикасындағы көпшілік тіл иелмендеріне «жасырын» күйдегі халықтық білімдер мен ақпараттарды, мәдени компонентін айқындау *өзекті* мәселе болып отыр. Онимдердің мәдени семантикасы рационалды және иррационалды білімдер мен ақпараттарда репрезенттеледі. Мақаланың *мақсаты* – түр-түс атрибуттары, өсімдік, сан атауларынан жасалған топонимдер мен мифонимдердің мәдени семантикасындағы рационалды және иррационалды халықтық білімдердің репрезентациясын көрсету. Зерттеудің басты *идеясы* - рационалды білімдер типінде халықтың практикалық өміріне қатысты мәдени эмпирикалық ақпараттың шоғырланатындығын, ал иррационалды білімдер типіне діни, анимистік, мифологиялық, халықтық наным-сенімдерді репрезенттейтін эзотерикалық білімдер жататындығын мысалдар арқылы дәйектеу. *Kipicne* бөлімде тіл мен мәдениеттің өзара тығыз байланысы белгілі авторлардың еңбектеріне сүйене отырып дәйектелді. Топонимдік атаулар этностың қоршаған ортаны игеру барысындағы таным-түсінігін, алуан түрлі ақпаратты жинаған мәдениленген ой-сананың жемісі болып саналатындығы көрсетілді. Жұмыста қолданылған негізгі *әдіснама* ретінде антропоэзеттік бағыт қолданылады. *Зерттеу әдісі* ретінде *топологиялық* кеңістік аясында қарастыру, *тілдік матрица әдісі* тереңде жатқан мәдени семантиканы айқындауға мүмкіндік береді. *Экстраполяциялау* әдісі халықтық топонимдік модельдердің жалпы қазақ лингвомәдениетіне, табиғи аталымға ортақ уәжге негізделетінін көрсетеді. Негізгі *нәтижелер* бөлімінде топонимдер бірнеше тақырыпшаларға бөлініп берілді. Түр-түс, өсімдік, сан атаулары мен қасиетті атаулардың семантикасындағы мәдени ақпараттардың репрезентациясы, олардың имплицитті сипаттары талданады. Субъектінің (жеке және этномәдени ұжымның) психикалық әрекетінің өнімі ретінде топонимдердің мәдени семантикасындағы рационалды білім түрлерінің объективтену процестері қарастырылады. Сакралды атаулардың семантикасында этностың моральдық-этикалық құндылықтары көрініс табатындығы анықталды.

Зерттеудің *ғылыми құндылығы* тіл білімінің лингвомәдениеттану саласының теориялық базасын кеңейтіп, өзіндік үлес қосумен түсіндіріледі. Жұмыс қорытындысының *практикалық құндылығы* лингвомәдени сөздіктер, корпустық лингвистика, мәдени репрезентативті мәтіндер базасын толықтыратын материал бола алатындығымен байланысты.

Тірек сөздер: топоним, түр-түс атаулары, сан атауларынан жасалған топонимдер, фитоним, мифоним, сакралды атаулар

К. Рысберген^{1*}, Н. Уәли¹

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан
*e-mail: ms.rysbergen@mail.ru

КУЛЬТУРНАЯ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТЬ СЕМАНТИКИ КАЗАХСКИХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

Аннотация. В связи со сложившейся языковой ситуацией *актуальной* проблемой является определение культурной семантики ономастических названий, в том числе семантики топонимов, «скрытой» для большинства носителей языка народных знаний, культурологической информации. Культурная семантика онимов репрезентируется в рациональных и иррациональных типах знаний. *Цель* статьи - особенности репрезентации рационального и иррационального типов народных знаний в культурной семантике топонимов, образованных от цветообозначений, числовых топонимов, фитонимов и мифонимов. Основная *идея* исследования заключается в том, чтобы показать на примерах, что тип рационального знания представляет собой концентрацию культурной эмпирической информации, связанной с практической деятельностью народа, а иррациональный тип знания включает в себя эзотерические знания, представляющие религиозные, анимистические, мифологические представления, народные поверья. Во *вступительном* разделе указана тесная связь языка и культуры на основе трудов известных авторов. Показано, что топонимические названия являются результатом культурного сознания, собранного знания и разнообразную информацию этноса в процессе

освоения окружающей среды. В качестве основной *методологии*, применяемой в работе, используется антропоцентрическое направление. Рассматривая топологическое пространство как *метод* исследования, *метод языковых матриц* позволяет определить глубинную культурную семантику. *Метод экстраполяции* показывает, что указанные в статье народные модели топонимов характерны для казахской лингвокультуры вообще, образованы на основе естественной номинации. В разделе основных *результатов* топонимы были разделены на несколько подтем. Анализируется репрезентация культурной информации в семантике цветов, растений, числовых названий и сакральных имен, их имплицитных характеристиках. Рассмотрены процессы объективации рациональных типов знаний в культурной семантике топонимов как продукта мыслительной деятельности субъекта (индивида и этнокультурного коллектива). Определено, что в семантике сакральных имен отражаются морально-этические ценности этноса. *Научная ценность* исследования объясняется тем, что оно расширяет теоретическую базу области языкознания и культурологии и вносит свой вклад. *Практическая ценность* исследования связана с тем, что оно может быть материалом, дополняющим базу лингвострановедческих словарей, корпусной лингвистики, культуроведческих текстов.

Ключевые слова: топоним, цветообозначения, числовые топонимы, фитоним, мифоним, сакральные топонимы.

K. Rysbergen^{1*}, N. Uali²

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: ms.rybergen@mail.ru

CULTURAL REPRESENTATION OF THE SEMANTICS OF KAZAKH GEOGRAPHICAL NAMES

Abstract. The problem of determining cultural components, folk knowledge, and information in onomastic names, including the semantics of toponyms, which are in a "hidden" state for most linguistic domains, become relevant due to the current linguistic situation. The cultural semantics of onyms is represented in rational and irrational knowledge and information. The paper aims to show the representation of rational and irrational folk knowledge in the cultural semantics of toponyms and mythonyms, consisting of the names of species-colour attributes, plants, and numbers. The main idea of the study is to use examples to prove that the type of rational knowledge concentrates on cultural empirical information relating to the practical life of the population, while the type of irrational knowledge concentrates on esoteric knowledge representing religious, animistic, mythological, and folk beliefs. In the introductory part, the close relationship between language and culture was substantiated based on the works of renowned authors. It was shown that toponymic names are a product of cultural thinking, which accumulates the knowledge of the ethnos in the process of mastering the environment, as well as a variety of information. The main method used in the work is the anthropogenic direction. Considered within the framework of topological space as a research method, the language matrix method reveals deeply rooted cultural semantics. The method of extrapolation shows that the folk toponymic patterns are based on the motivation for natural naming common to the Kazakh linguistic culture as a whole. In the section, main results toponyms are divided into several subsections. The representation of cultural information in the semantics of the names of species-flowers, plants, numbers, and sacred names, their implicit properties are analyzed. The processes of objectification of the types of rational knowledge in the cultural semantics of toponyms as a product of the subject's (individual and ethnocultural collective) mental activity are considered.

It has been established that the semantics of sacred names reflects the moral and ethical values of the ethnos. The scientific value of the study is explained by the fact that linguistics expands the theoretical base of the field of linguo-cultural studies and contributes to it.

The practical value of the findings is due to the fact that they can serve as material to enrich the base of linguo-cultural dictionaries, corpus linguistics, and culturally representative texts.

Keywords: toponyms, names of species and flowers, toponyms derived from numerals, phytonyms, mythonyms, sacred names.

Кіріспе

Қазіргі қазақ қоғамында рухани, ұлттық құндылықтарды, халықтың жадындағы ұмыт бола бастаған білімдерді жаңғырту өзекті болып отыр. Кез келген тілдегі ономастикалық атауларда этнос туралы тарихи, мәдени білімдерді сақтаушы, жеткізуші зор елтанымдық құрал. Жалқы есімдердің мәдениеттанымдық әлеуеті аса жоғары екендігі олардың халықтың рухани, материалдық мәдениеті мен өткен тарихының әрқилы кезеңдерінен хабардар етіп тұратын тілдік феномен болуымен түсіндіріледі. Мәдениеттің өзі адамның сан-салалы әрекеті арқасында қалыптасқан жасанды орта, яғни адам үшін ол ақиқатқа айналған орта, адам сол

«мәдениленген» контексте тіршілік етеді. Ұлт тілінің түпнегізі оның мәдениетінде жатыр, тілді тану әрекеті халықтың мәдениетін тану процесімен қатар жүргізіледі, басқа сөзбен айтсақ, халықтың тілін тану, оның мәдениетін тану және, керісінше, халықтың мәдениетін алдымен тілдегі қалыптасқан ұғым-түсініктер арқылы тану. Адамзат санасының оянып, қоршаған ортаны танудағы алғашқы қадамдары оның өзі қоныстанған қоршаған ландшафтағы дала, тау, өзен, сай, ормандардың алдымен бір бөлшегін танып, игеріп, барған сайын кеңейте түскендігінен көрінеді. Қоршаған ортаны игеруді адам алғаш сол жерді өз қажеттілігіне сай пайдаланып, ат беріп, бірінен-бірін айырып, жіктеуден бастаған.

Жалпы топонимиялық деректерді географиялық кеңістік туралы халықтық түсініктерді білдіретін дискретті топологиялық кеңістікте тілдік бірліктерден құралған «шашырап жатқан» мәдени мәтін ретінде қарастыруға болады.

Мәдениеттің өзі адамның сан-салалы әрекеті арқасында қалыптасқан жасанды орта, яғни адам үшін ол ақиқатқа айналған орта, адам сол «мәдениленген» контексте тіршілік етеді. М.Хайдеггер мәдениетке мынадай түсінік береді: «...адамзат әрекеті мәдениет түрінде түсініліп, ұйымдасады. Мәдениет – адамның аса жоғары қасиеттерін насихаттау арқылы рухани құндылықтарды іске асыру болып табылады» (Хайдеггер. 1986: 93-109). Ал К.Леви-Стросс тіл мен мәдениеттің арақатынасы жөнінде тілді мәдениет жемісі, оның маңызды құрылымдық бөлігі және мәдениеттің өмір сүру шарты деп түсіндіріп: «Бұдан бөлек, тіл мәдениеттің өзіндік ерекшелігі бар өмір сүру тәсілі және мәдени кодтарды қалыптастырушы фактор болып табылады», – дейді (Леви-Стросс, 1994: 93). Академик Ә.Қайдар мәдениет туралы: «Мәдениет – жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым», – деген ой айтады (Қайдаров, 1998: 13).

Адамды қоршаған табиғатта, Қазақстанның орман, тауларын, көл, өзен, бұлақтарын, жазықтары мен шөл далаларын мекендейтін аң-құс пен жәндік, суды мекендейтін, бауырымен жорғалайтын жануарлар және т.б. барлығының да атаулары зооморфтық код ретінде танылып, нақты жер-су атауларында репрезенттелген.

Өсімдікке қатысты фитоморфтық принцип халықтық танымдағы этноботаникалық білім-тәжірибеге, стереотиптік түсініктерге сай қалыптасқан және өсімдік атауларының қатысуымен жасалған жер-су атауларында вербалданған. Ол атауларда халықтың ғасырлар бойы қоршаған ортаны тануы, өз тіршілігіне сай икемдеп, игеруіне қатысты ұлттың когнитивтік базасында биоморфтық кодқа салынған ақпараттар мен білімдер жатыр. Сондай ақ сан атауларының қатысуымен жасалған топонимдердің кез келген тілде болуы ономастикадағы әмбебаптық сипатқа ие, алайда мұндай универсализмнің артында әр ұлттың өзіне ғана тән мәдени семантикасы болатыны анық. Мифологиялық таным халықтың есте жоқ көне замандарда қалыптасқан архетиптік бейсаналы тәжірибесімен байланысты.

Мақалада жер-су атауларының бірқатар тобының мәдени семантикасына тоқталамыз, олар: құрамында түр-түс атрибуттарынан, өсімдік атауларынан, сан атауларының қатысуымен жасалған және сакралды мазмұнға ие қасиеттенген топонимдер.

Материал және әдістер

Зерттеу материалдары орытiлдi тарихи дереккөздерден, қазақ тiлiндегi топонимдiк сөздiктер мен энциклопедиялардан алынды. Жер-су атаулары этнологиялық кеңiстiкте бiр-бiрiмен синергиялық байланыстағы топологиялық жүйе құрайды. Осыған байланысты зерттеуде математика ғылымында қолданылатын *топологиялық кеңiстiк* атты жалпылауыш ұғымның әмбебаптық сипатына сүйене отырып, аталмыш терминологиялық ұғымды зерттеуiмiздiң методологиялық ұстанымы ретiнде қолдандық. Өйткенi белгiлi бiр *топологиялық кеңiстiктегi* топонимдердiң мәдени семантикалық құрылымында халықтың рационалдық танымында тәжірибеден жинақталған эмпирикалық бiлiмдерге қатысты ақпараттар, сонымен қатар иррационалдық танымындағы фольклорлық бiлiмдi аңғартатын

ақпараттар, діни білімге байланысты ақпараттар кездесіп отырады. Сондай-ақ этностың этикалық дүниетанымымен байланысты аксиологиялық білімге тән ақпараттар ұшырасады. Міне, топонимдердің мазмұндық құрылымындағы бұндай ақпараттарды бір *топологиялық кеңістік* аясында қарастыру зерттеудің тиімділігін көрсетеді. Топонимдердің тілдік матрицасындағы алуан түрлі білімдердің ішінен оның мәдени семантикасына басым назар аударылды. Лексика-семантикалық мағынасы айқын көрінетін жер-су атаулардың тілдік матрицасында көпке беймәлім имплицитті мәдени семантика көрініс табады. Тілдік матрицада көптеген ортақ қасиеттер мен қатар атаудың мәдени семантикасына қатысты нақты дифференциалды белгілері де болады. Сондықтан тілдік матрица әдісі тереңде жатқан кодталған этномәдени семантиканы айқындауға мүмкіндік береді. Этнотілдік кодтау – танымның өте тереңде жатқан іргелі негіздеріне қатысты когнитивтік процестер деңгейінде өтетін әрекет. Бұл туралы Н.Ф.Алефиренко: «Белгілі бір этномәдени кеңістік аясында құндылықтық-мәнділік қатынастарды реттейтін имплицитті құрылымдар бола отырып, тілдің үйлестіруші тетіктері қоршаған әлемді семантизациялаудың өзіндік бір этнотілдік матрицасы қызметін атқарады», - деп көрсетеді (Алефиренко, 2002: 62). *Экстраполяция әдісі* бір құбылыстың, қарастырып отырған материалдың бір бөлігін талдау нәтижесінде алынған нәтиже көптеген осы сынды құбылыс, нысандарға қолдануға болады. Яғни біз қарастырған тілдік материалдың негізінде алынған нәтижелерді жалпы қазақ этникалық кеңістігіндегі топонимдерге тән деп есептеуге болады.

Әдебиетке шолу

Қазақстандағы лингвомәдениеттану проблемасына арналған еңбектер жыл өткен сайын артып келеді. Кейбір авторларды ғана атаймыз: Н.Уәли, З.Ахметжанова, Ж.Манкеева, З. Сәбитова, Ә.Әлметова және т.б. Ал лингвомәдениеттанудың біз қарастырып отырған салаларына қатысты қазақ тіл білімінде түр-түс феноменологиясы, оның тілдегі, этномәдениеттегі, ұлттық танымдағы орны, символдық мәні мен этнолингвистикалық сипатын зерттеуге арналған Ш.Жарқынбекова, Н.Аитованың және т.б., сан атауларына қатысты зерттеулерді жүргізген С.Кеңесбаевтан бастап, Қ.Дүсіпбаева және т.б. еңбектерін атауға болады. Өсімдік атауларына қатысты тілдік бірліктердің лингвомәдени аспектісін Е.Кеңесов, Б.Қасым, А.Шормақова, А.Бакиева және т.б. авторлар қарастырған. Ономастика саласында Е.Керімбаев, Г.Мадиева, Қ.Рысбергген, Б.Тілеубердиев және т.б. онимдерді когнитивтік, антропоэлектік бағытта зерттегендігі белгілі.

Нәтижелер және талқылау

Халықтық топонимдер, халықтық жер-су атаулары деп табиғи уәж, табиғи аталым нәтижесінде пайда болған атауларды айтады. Халықтық атаулардың басым көпшілігі тау, төбе, қыр, көл, өзен, бұлақ, сай-сала, шатқал және т.б. тәрізді табиғи нысандарға тән болып келеді. Мифонимдердің тарихы есте жоқ ескі заманнан бастау алса, өсімдік, түр-түс, сандарға қатысты атаулар сан жағынан көп болып келеді, еліміздің барлық аймақтарында кездеседі және олардың пайда болу кезеңі жазба деректерде орта ғасыр, одан кейінгі индустриалдануға дейінгі кезеңдерге тән деп айтуға болады. Негізінен Ресей империясының отарлау тұсындағы, XIX-XX ғ. басындағы орыстілді дереккөздерде орасан көрініс тапқан. Мәселен, Ақмола облысы Омбы уезіндегі жер-су атауларының сипаты табиғи ерекшеліктермен уәжделген: *Ақжайлау, Бозарал, Караоба, Қырыққұдық, Сарықияқ, Сарыүзік, Көктерек, Жалғызағаш, Үшүйқыстаған, Бесағаш, Тоғызбұлақ, Әулиеағаш, Қостомар, Шоқтомар, Алаботақона, Үшқызыл, Қызылағаш, Кәріжұрт, Қарабидайық, Шұқырсу, Түйемойынсай, Теріжайған* және т.б. (Материалы по киргизскому землепользованию, 1902). Бұл байырғы көшпелі қазақ қоғамының қыстаулары мен жайлауларының бірнеше ұрпаққа – елу, жүз, екі жүз жылдай тиесілі болғандығын көреміз. Бұл жөнінде белгілі тарихшы И.В.Ерофеева: «Это эмпирическое знание емко фокусировалось в лаконичных словесных формулах-понятиях, или топонимах, которые передавались вертикальным путем от одного поколения к другому и со временем

стали письменно фиксироваться любознательными иностранцами в их географо-этнографических трудах и топографических картах внутренней части Евразии»-, дейді (Ерофеева, 2014:67).

Қазіргі ономастикалық қордың да белсенді қабатын осы тәріздес жер-су атаулары құрайды. Қоршаған ортаны өз қажеттілігіне қарай тиімді игеру халықтың этноэкологиялық тәжірибесіне негізделген. Байқағанымыздай, түр-түс, сан, өсімдік атауларымен келетін микротопонимдер бірнеше ғасыр бұрын да тілдік ұжымның белсенді қолданысында болып, сол кездегі қоғамға қызмет еткендігін көреміз. Мақаламызға тірек болып отырған сол халықтық атаулардың тілдік матрицасында алуан түрлі бай этномәдени семантика көрініс табады, түр-түс, сан атауларынан жасалған топонимдер, фитонимдік атаулар мен мифонимдер негізінде талдап көрелік.

1. Топонимдердегі түр-түс әлемі.

Түр-түс атаулары жоғары семиотикалық мәртебеге ие және адамзаттың мәдени, рухани өмірінің символдық өзегінен маңызды орын алады. Түр-түс атрибуттарын тілдік универсалиялар тұрғысынан В.В. Берлин, Р.Кей зерттеген еңбектерінде (Berlin, V. & Kay, 1969) Ал «Lexicon Of The Language Of Colour» атты арнайы сөздікте 150 астам топонимдік, этнонимдік компоненті бар тілдік бірліктер қамтылған (Paterson, 2004).

Халық тіліндегі *ақ, қара, көк, қызыл, сары, қоңыр, жасыл* тәрізді түр-түс атаулары, бұлардан туындаған сөздер түр-түс категориясы деп аталады. Ақиқат дүниедегі түр-түс әлемі этномәдени ұжымның сезімдік қабылдау сүзгісінен өтіп, ой-санада категория түрінде қорытылған мәдени-тілдік өнімдер санатына жатады.

Әуелде *ақ, қара, көк, қызыл, сары, қоңыр* сияқты және т.б. түр-түс атауларын білдіретін сындық мағыналарының онтологиялық болмысы, түптеп келгенде, табиғат объектілеріндегі әралуан спектрлі құбылыстармен байланысты болды. Тілдегі түр-түс табиғаттың өзінен еншіленді. Басқаша айтқанда, *ақ* түс қармен, *қара* түс түнмен, *көк* түс аспанмен, *қызыл* түс күннің арайлы шапағымен ассоциацияланды. Сөйтіп, этномәдени ұжымның тілдік санасында табиғат қойнауынан алған түр-түс атауының конвертерленген бейнесі (картинасы) қалыптасты (*ақ пен қара түстер туралы жеке мақала әзірленді*).

Алайда этностың тілдік санасы табиғаттағы түр-түсті «тіркеп» қана қойған жоқ, оларды ойтанымдық (когнитивтік) өңдеуден өткізді. Айталық, күннің алқызыл арайлы шапағы, айлы түндегі аспан шырағының *ақ* сәулесі этнос санасында қайта жаңғырып, әсемдіктің, сұлулықтың нышанына баланып, *Күн де, Ай да, Таңшолтан* да сұлулықтың символына айналды.

Ақ, қара, қызыл, сары, қоңыр, шұбар және т.б. түр-түс атауларының мағынасы дәл осы күйде, – табиғат қойнауынан сезімдік қабылдау арқылы алынған күйде, – қалып қоймайды. «Түпнұсқалық» мағына мүлде өзгеріп, когнитивтік сананың екінші деңгейіндегі тілдік құрылымға айналады. Бұлар *фразеологиялық мағына, символдық мағына, эталондық мағына* деп аталады.

Мысалы, *сары аяз, сары жел, сары желіс, сары уайым* дегендегі «сарылар» менталдық әрекеттің (актінің) барысында табиғат аясындағы байлаудан босанып, когнитивтік деңгейдегі мәдени семантикалық құрылымға айналған. Бұндағы *мәдени* деген анықтауыштық термин субъектінің (этностың) табиғаттық емес, өзіндік қолтума «өнімі» дегенді білдіреді. Олай дейтініміз *аяз, жел, уайым, желіс* дегендерде түр-түс болмайтыны белгілі.

Міне, бұл құбылыс, бір жағынан, бір кездердегі этномәдени ұжым санасындағы танымның эволюциялық даму үрдісі болса, екінші жағынан, тілдің лексика-фразеологиялық жүйесіндегі құрылымдардың да эволюциялық дамуы болып табылады.

Тілдік санадағы когнитивтік әрекеттің барысында *сары* атауымен келген *сары аяз, сары жел, сары уайым* т.б. фразеологиялық бірліктердің құрамындағы *сары* «аса ұзақ», «көпке дейін созылған» дейтін мәнділікті аңғартатын ақпарат когнитивтік әрекеттің барысында пайда болған. *Сары жел* «бірнеше күн», *сары аяз* – «ұзаққа созылған аяз», *сары уайым* – «ұзақ уақытқа созылған уайым» деген фразеологиялық мағыналарды білдереді. Ал *сары* атауына тән

бұл ақпарат өзінен-өзі пайда болған жоқ. Мысалы, *сарымай* дегендегі *сары* түр-түсті, сонымен қатар *ұзаққа сақталатын* дегенді де білдіреді. Қарынға салынған *сарымай* ұзаққа сақталады; сондай-ақ *сары тоқым* дегендегі *сары* тоқымның ұзақ уақыт ұстала сарғайып кеткенін байқатады. Сөйтіп *сарының* мағыналық құрылымында пайда болған «ұзақ», «ұзақ уақыт» компоненті когнитивтік санада актуалданып, түр-түс компонентінен гөрі басым сипат алып кетеді. Түр-түс компоненті когнитивтік санада шеткері аймаққа ығысады.

Топонимдер құрамында кездесетін *ақ*, *қара* сияқты *сары*, *қоңыр* түр-түстерінің перцептивті қабылдауда өзінің табиғи болмысына сәйкес келмей ауытқулары ой-санадағы когнитивтік әрекеттің екінші деңгейдегі, яғни менталды әрекеттің мәдени танымдық өнімдеріне жатады.

Құрамында *сары*, *қоңыр* атаулары бар топонимдердің өз ерекшеліктері бар. *Сары*, *қоңырлардың* табиғи болмысынан қол үзіп, ахроматизмге айналуының когнитивтік механизмін салыстыра талдау арқылы айқындауға болады.

Айталық, қазақтың ас-тағам дайындау дәстүрінде сиыр сүтінен айырған майды ұзаққа сақтау үшін оны малдың ерекше өңделіп, кептірген қарнына, бүйеніне салып, аузын тігіп қояды. Қарындағы *сарымай* өзінің табиғи түр-түсін әрі оған қоса ұзақ сақталған деген ақпаратты аңғартады.

Қазанда қайнатқан іркітті құрт алу үшін оны дорбаға салып, сары суын ағызады, ақыр соңына дейін *сары су* тамшылап ұзақты күн ағады. Міне, осы көріністер перцептивті қабылдауда «ұзақ», «ұзаққа созылған» деген мағыналық компонент пен *сары аяз*, *сары уайым*, *сар(ы) желіс*, *сары таң*, *сары бел*, *сары ауру* дегендегі *сарылар* өзара төркіндес. Басқаша айтқанда, аталмыш идиомалардағы *сарылар* когнитивтік өңдеуден өтіп, «ұзақ», «ұзаққа созылған» деген мәдени семантикалық құрылымға айналған. Бұндағы *мәдени семантика* деген анықтауыштық термин субъектінің (этностың) табиғаттық емес, өзіндік қолтума «өнімі» дегенді білдіреді, себебі *аяз*, *жел*, *уайым*, *желіс* дегендерде түр-түс болмайтыны, екінші тілге сөзбе-сөз аударылмайтыны бұлардың идиомалану қасиетімен тікелей байланысты.

Сол сияқты *Сарысу*, *Сарыбұлақ*, *Сарыжайлау*, *Сарыарқа* топонимдеріндегі *сары* компоненті түр-түсті білдіретін табиғи мағыналарынан ажырау (бифуркациялану) арқылы «ұзақ», «ұзаққа созылған» деген қолтума мағынаға ие болғанын ой-танымдық әрекеттің идиомаланған өнімдері деуге болады. Бұл – этномәдени тілдік ұжымның табиғатпен алыс-берісі, табиғаттан алғанын қайта өңдеп, мәдени өнімге айналдыруы.

Айталық, халықтық топонимдердің құрамында кездесетін *сары* компоненті ұзаққа созыла, үздік-создық болып ағатын, кей тұстарының суы тартылып, қурап, жылға, жауын-шашын суларымен ара-тұра қайта байитын өзен-сулар тобына қатысты ерекшеліктерді білдіреді. Ал бұндай сулардың бойындағы тоғай гидронимнің осы өзгешелігіне орай *Сарытоғай* деп аталады. *Сарысу*, *Сары* өзендердің жазық жерлердегі бойында иірім, іркінді сулар жиі кездеседі. Ондай *Сарысу* бойында өскен қоға, қамысты жерлерді *Сарқамыс* деп атайды.

Сарыжазық атауының тілдік матрицасында әртүрлі ұғымға қатысты ақпараттар құрылымданған. *Сарыжазық* тау етегіне таманғы кең, ұзыннан-ұзақ жазықтықтағы жайлаудың атауы. Жайлаудың бұл түрінде кедей немесе әл-ауқаты орташалау ауылдар отыратыны қауымның әлеуметтік сипатын аңғартатын бүкпелі ақпаратқа жатады.

Жетісулық қадірменді айтыскер халық ақыны Қалқа Жапсарбайұлының өлеңінде:

Жайлауы біздің елдің Сарыжазық,

Көпшілік кедейлерге болған азық,-

деген жолдар бар. Бұндай жерлердің жайылым оты тұяқкесті болып ескіре бастағаннан-ақ ауыл ел күзеуге көше бастайды. Ал *Төржайлауда*, одан да биік *Кержайлауда* бай ауылдар отырады, бұндай топологиялық кеңістіктердің шөбі шүйгін, бұлақ, бастаулары таза, түні салқын, мал мен жанға қолайлы болып келеді.

Көк түсінің диапазоны ашық көгілдір түстен қою көгілдір, қою жасыл түске дейін ажыратылады, яғни түр-түстердің де динамикасы бар. Географиялық нысанадан (тау, төбеден)

адам алыстаған сайын, ол мұнарланып, қою көкшіл түске енеді де, аспан аясында күңгірттеніп, қою көк не қараға жақын түс беруі мүмкін. Сондықтан да ұлттық топонимдік кеңістігімізде табиғи номинацияда *қара, көк* сын есіммен атрибутталған жер-су атаулары көптеп кездесуі заңды, тілдік, этномәдени танымдық тұрғыдан да дәйекті.

2. Топонимдердегі өсімдіктер дүниесі.

Халықтың ұлттық когнитивтік базасында қазақтардың ерте кездегі бүкіл тіршілік кеңістігін категориялау ақпаратымен байланысты, фитоморфты, зооморфты, соматикалық кодта, кеңістік кодта жасырынған архетиптік түсініктер, тұрмыстық тәжірибесі, танымы, яғни қоршаған ортаны игеру жайындағы ақпараттар шоғырланған.

Қоршаған ортаны өз тіршілігіне тиімді пайдалану қажеттілігі, сол ортаның табиғи ерекшелігі қазақ халқының байқампаздығын, білімпаздығын аса дамытқан. Бұл турасында Ғ.Қоңқашбаев: «Кочевой образ жизни развил у казахов исключительную наблюдательность, необходимую для использования особенностей своей территории прежде всего кормовых угодий, для ведения хозяйства. Сама жизнь заставляла его не только знать специфику того или иного пастбища (особенности рельефа, климата, растительности, характер водных источников, сезон его использования, пригодность для видов скота и т.д.), но и подмечать мельчайшие особенности ландшафта, могущие служить ориентацией на пути перекочевков, для укрытия скота от непогоды и.п.» (Конкашпаев, 1951).

Аталған жайттар қазақ халқының қоршаған орта туралы білім деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Халқымыздың этноботаникалық танымының тереңдігін, ветеринария негіздерін мамандардан кем білмейтіндігін көреміз.

Көшпелі мал шаруашылығы дәстүрлі қазақ қоғамын басқарудың негізгі түрі ретінде оның тіршілік кеңістігін экологиялық тұрғыдан игеруге ықпал етті, қоршаған орта туралы, белгілі бір өсімдіктің қасиеттері мен пайдасы туралы түсініктер мен іргелі білімдер мен этноэкологиялық таным-түсініктер қалыптасқан. Мысалы, *Көкпекті, Шәңгіштай, Тобылғысор, Тобылғысай* дегендер өзін-өзі әйгілеп тұратын атаулар. Мазмұн межесіндегі ақпараттар айқын болғандықтан, *көкпек, шәңгіш, тобылғы* өскендіктен, топонимдер де солай аталған дейміз. Солай екені солай, бірақ бұндай ақпараттар көзтанымдық деңгейдегі түсінік, ал пайымдай түссек, ойтанымдық менталды деңгейде құрылымданған мазмұндық ақпарат қабаттары жатқаны байқалады.

Қазақтың ежелгі күл төккен ата жұртында жиырмадан астам, бәлкім, одан да көп болмаса, аз емес, *Көкпекті* бар екен. Неге? *Көкпек* көп өскендіктен ғана болмаса керек.

Көкпек. Көкпек – далалы, шөлейт аймақтарда, тау етегінің жазық тұстарында, сондай-ақ ойпаң жерлерде, өзен-су аңғарларында көбірек кездесетін ащы қыр оты.

Балауса кезінде көкпек улы болып, малдың (қой, түйенің) жеуіне жарамайды. Халық тілінде «*көкпек жеген түйедей дөңбекшіді*» деген сөз орамы осыны аңғартады. Түйе мен қой *көкпекті* қара күзге таман, қазанның суығы ұрып, жаңбыр шайғаннан кейін сүйсініп жейді. Түйенің өркеші, қойдың құйрығы майланады.

Жергілікті тұрғындар, экологиялық таныммен байланысты өзен-су маңайындағы ағаштарды кеспей, көбіне *көкпек, баялышты* отынға пайдаланған. Өйткені *көкпек, баялыштар* ағашқа қарағанда, өсімтал келеді. Мұрат Мөңкеұлы:

Күз болса, қонушы едік Қаракөлге,

Ащылы екі жағы жайлы жерге.

Көкпегін іргесінен сүйреп жағып,

Мал-дәулет бітіп еді біздің елге, - дейді.

Міне, ежелгі қазақ жерлерінде көкпек атауымен айтылатын *Көкпекті, Көкпектің жазығы* деген өзен-су, тұзды бастау-бұлақтар, елді мекен атаулары жиі ұшырасатыны елдің дәстүрлі малшылық кәсібі, жер-судың географиялық ерекшеліктері, күнкөріс, тұрмыс-күйі жағдаяттарымен де байланысты.

Көкпекті аталатын топонимдердің азды-көпті тарихи баяны да бар. Отарлаушылық кезеңде қазақ жеріне келген казак-орыстар әскери бекіністерін сала бастаған кезде, олар жергілікті тұрғын қазақтарды жалдап, көкпекті қаздыртып, отынға пайдаланған.

Қазақ сахарасында ойлы-қырлы, саз-балшықты, сорлы-сортаңды жерлерінде жер танымаған жолаушының көлігі сорлы-сортаңға ұрынып, жол азабын шегеді. Қазақ жерін аралауға келген саяхатшыларға жергілікті тұрғындар жол ыңғайын көрсетіп, сор-сортаңға ұрынбас үшін көкпекті жерлермен алып жүрген. Өйткені *көкпекті жер* көліктің жүруіне қолайлы болған. Бұл айтылғандар жер жағдайына байланысты деректік ақпарат.

Көкпектінің көсілген жазығына келгенде «*Көкекстен басқа құсы жоқ, көкпектен басқа шөбі жоқ*» деп Асан Қайғы бабамыздың аузына басқа қанаттылар емес, көкек (бәбісек) түскен екен. Әрине, сөз себепсіз айтылмайды, байқасақ, *көкпек* пен *көкектің* арасында себеп-салдарлық табиғи байланыс барлығы аңғарылады. Өйткені ұя баспайтын *көкек* (бәбісек) жұмыртқасын көкпек түбіндегі ыстық бопыр топырақты жерге көміп, балапан өрбітетін көрінеді. Міне, бұл да ономастикалық атаудың мазмұн межесіндегі табиғатқа орайлас таныммен байланысты ақпараттың бір түріне жатады.

Тобылғы. Халықтық микропонимдердің бірі – *Тобылғысор, Тобылғысай*. Атаудың мазмұн межесіндегі ашық ақпарат тобылғының қырлы-сайлы жерде тұтаса өскендігін аңғартады, яғни өз атын өзі әйгілеп тұрған атау. Халықтық ономастикада тобылғылы сай-саланың онимдік мәртебеленуін оның халық жадындағы сипатынан да аңғаруға болады. Мысалы, тобылғыдан *жебе, қамшы* тәрізді құралдар жасау, бір жағынан тобылғының түзу өсетініне, мықтылығы мен беріктігіне және суықта ылғал тартпайтын, ыстықта кеберсіп жарылмайтын төзімділігіне байланысты болса, тағы бір жағы, оны қасиеттендіретін наным-сенімге орайлас деуге болады.

Тобылғының қалың өсетін жерін *Тобылғысай* дейді. Байырғы эзотерикалық нанымда тобылғысайда жын-шайтан жүрмейді деседі.

Қой өрістетіп жүрген шопанның айтуынша, тобылғылы сайдың кей жерлерінде қанаттылардың аппақ саңырығы кездесіп қалатын көрінеді. Ондай жерден қой бас алмай, саңырықты қатты ащылайтын көрінеді. Бұндай деректер қаламгер М.Мағауиннің шығармаларында ұшырасады.

Бабыр Захир ад-дин өзінің әйгілі «Бабырнама» атты тарихи жазбасында тобылғының кез келген жерлерде өсе бермейтінін, одан қамшыға сап, жебе, құсқа тор жасайтынын, тобылғыдан емдік май алатынын айта келіп, «*Бұл бір қасиетті ағаш, мұны алыс жерге барғанда базарлық ретінде сыйға тартады*», - дейді.

Шәңгіш. Аса биік, тым жуан да емес, діңі бунақты, әрі шымыр келген, түзу өсетін бұталы өсімдік халық тілінде *шәңгіш* деп аталады. Шәңгіштің бауыр басып, көп өсетін жері Алтай атырабы, әсіресе Қатон Қарағай аймағы болса керек. Сол аймақтың тұрғындары «*Бұл бір қасиетті ағаш болғандықтан ертеректе бір болыс ел Шәңгіштай деп аталған*» деседі. «*Қарттардың айтуынша, ерте кезде сәнқой кісілер шәңгішті сабау етіп ұстайды; біреуден-біреу шәңгіш таяғыңды бер деп қалайтын көрінеді*» (С.Бегалин).

Шәңгіш/шәңкіш атауы, қазақ диалектологтарының көрсетуінше, Семейдің Үржар, Аягөз аймақтарында және ҚХР-дағы қазақтардың тілінде де кездеседі. Жергілікті адамдар шәңгішті, байқауымызша, *қурай* деп те, *шәңгіш ағашы* деп те атай береді. Іші қуыс болғандықтан *қурай* десе керек.

Шәңгіш ағашының ел аузында қасиетті деп танылуын өнерпаздың одан сыбызғы жасап, алуан түрлі небір күйді құйқылжыта ойнағанда шәңгіштің үнге үн қосатын құдіретіне байланысты деп те пайымдауға болады.

Шәңгіш сыбызғысы. С.Бегалиннің келтірген дерегінде сыбызғышы шәңгіштің сәл балғындау қурайын кесіп алып, бас-аяғын қырқа тұжырып, шәңгіштің төрт жерін бірінен-бірін қиғаштау келтіріп өлшеп теседі. Қурайдың ішіндегі үлдірігін жіңішке шыбықпен сыдырып тастайды. Содан кейін қурайдың бір жақ басын ерінге жымдасып тұратындай етіп,

түйетайлылап қиғаштай жонады. Сөйтіп, бір-екі рет ерніне үйлестіріп ысқырып көреді. Құрайға тіл бітіп, дыбыс береді (С.Бегалин).

Сыбызғышының айтуынша, балғын құрайдан жаңа жасалған сыбызғыны біршама уақыт көлеңке жаққа қойып сартап етеді. Шәңгіш жеңіл, одан жасалған сыбызғы үнді келеді, үнге үн қосады дейді.

Шәңгіш сыбызғысында бәйге аты «Балжынкер», нәзік, аянышты «Жетім қыз», асау өзен «Аққаб», «Жорға аю» сияқты сыбызғы күйлерін Оспанғали Қожабергенұлы (1906 ж. туған) жастау кезінде Қытайға қараған керейлерден келген Мұса деген кісіден үйренгенін жазушы С.Бегалинге айтып берген екен.

Халық қаламгерінің бұл бағалы этнографиялық деректері, атап айтқанда, шәңгіш турасындағы халықтық таным-түсінікті мәдени, рухани білімге тән құндылықтар қатарында қарауға, елді мекен атауының Шәңгіштай аталуының себептерін тануымызға мүмкіндік береді.

Халықтық топонимдер жүйесінің құрамында өсімдік атауларымен кіндіктес *Ақтерек*, *Көктерек*, *Қараағаш*, *Қызылағаш*, *Сарыағаш*, *Қаратал*, *Алмалы*, *Шиелі* тәрізді өзін-өзі әйгілеп тұрған жер-су, елді мекен атаулары ондап саналады. Бұлардың да өзді-өзінің айтары аз емес. Сайып келгенде, өсімдіктер дүниесінің топонимделу үрдісі табиғат объектілерінің субъект (адам, этнос, халық) санасындағы көзтанымдық көшірмесінің ғана нәтижесі емес, ойтанымдық (когнитивтік) әрекеттің барысында құрылымданған эмпирикалық білімнің ерекше түрі. «Туған жер» бағдарламасына сәйкес оларды осы бағытта зерттеп тануымызға тура келеді.

3. Топонимдердегі сан атаулары

Ұлы даланың жер бедеріндегі санмен айтылатын төбелі, қырқа-қыратты жерлері (оронимдер), өзен-су алаптары (гидронимдер), олардағы нәбататтар (фитонимдер) мен хайуанаттар (зоонимдер) дүниесі халықтық топонимдердің тілдік бейнесінде ерекше орын алады. Атап айтқанда, *Үштөбе*, *Үшқоңыр*, *Үшқағыл*, *Үшқара*, *Бестөбе*, *Жетіқара* тау жоталары, төбе, қырқа-қыраттарының; *Үшбұлақ*, *Бестамақ*, *Жетісу*, *Жетісай* өзен-су, көлдерінің; *Бесағаш*, *Үштерек*, *Бестерек* т.б. өсімдіктер дүниесінің ерекшеліктері мен сан атаулары компоненттерінен құралған топонимдер де сезімдік қабылдаудың сүзгісінен өтіп, ой-санада құрылымданған матрицасы мәдени семантикалық өнімдерге жатады.

Аталмыш топонимдердің тілдік матрицасында кодқа салынған әртүрлі ақпараттарға тән ерекшеліктердің бар екені байқалады. *Үштөбе*, *Бестөбе* топонимдеріндегі *үш*, *бес* объектінің сезімдік (перцептивті) қабылдауда өзге төбелерден оқшауырақ көзге шалынатыны туралы ақпарат кодқа салынған, яғни ұғымның тілдік матрицасы қарапайым ақпаратты аңғартады.

Ал *Бесағаш*, *Үштерек*, *Бестерек* дегендердегі «ағаш, терек өзен-сулар бойында әр тұста шоғырланып көзге шалынатын ағашпен» байланысты ұғымдық ақпарат, яғни *ағаш*, *терек* атауының тасасында «өзен-су» тұрады. Басқаша айтқанда, *Бесағаш*, *Бестерек*, *Үштерек* атауы – фитонимдер мен гидронимдердің санада контаминацияланған күрделі ұғымдардың тілдік матрицасы.

Сондай-ақ *Үшқоңыр*, *Жетіқоңыр* дегендегі *үш*=, *жеті*= сандары – сезімдік қабылдаумен сәйкес, яғни болмыс-бітімі айрықша көзге шалынып тұратын тау жоталары мен төбелер тізбегі. Ал бұндағы *қоңыр* атауы салқын-самалды, мал-жанға жайлы деген ақпаратты аңғартады. Оны *қоңыр салқын* деген фразеологизммен салыстыру арқылы айқындай түсеміз. Сонымен, *Үшқоңыр*, *Жетіқоңыр* атаулары «таулы, төбелі, қырқа-қыратты жерлерге тән, жаздың ыстық айларында малшы қауымның жайлаулық жері» деген ұғымдық мазмұнның күрделі тілдік матрицасы болып саналады.

Осылар тәрізді *Үшқара*, *Жетіқара* атауларындағы *үш*, *жеті* сандары таулы, төбелі, қыратты, қырқалы жерлердің санға сәйкес көзге шалынатын биіктеу тұстары, ал *қара* төбе, таудың қарайыңқы күнге беткейі деген ұғымдық мазмұнның күрделі тілдік матрицасы деуге болады.

Сан атауларымен айтылатын топонимдердің тағы бір атап айтарлық ерекшеліктері олардың тек қана, бірден басқа, *үш, бес, жеті, тоғыз* сияқты тақ сандармен қолданылатыны. *Екі* жұп саны тек қана *Екібастұз* атауында ғана кездеседі.

Сондай-ақ *бір* сөзі халықтық топонимикада *жаңғыз/жалғыз* түрінде айтылады: *Жаңғыз төбе, Жаңғыз ағаш* т.б. Осы сияқты *екінің* орнына *қос, телі, егіз* тәрізді жұптық ұғымды білдіретін атаулар қолданылады: *Қосшалқар, Телікөл, Қособа, Егізкөл* т.б.

Халықтық топонимдерде тақ сандарға артықшылық беріп, жұп сандардан «қашудың» детерминациясы ежелгі эзотериялық наным-сеніммен, яғни табиғатта жоқ апперцепциялық құпия күштерге сенумен байланысты деуге болады.

Үш санымен айтылатын кейбір топонимдердің ұғымдық мазмұнында объектінің үшемдік жүйеге тән мәдени семантикалық ақпараттардың кодқа салынғаны байқалады. Кодқа салынған бұндай бүкпелі ақпараттарды ашатын болсақ, мысалы, қатарласа жатқан *Үшқағыл* жоталарының *Үлкен Қағыл, Орта Қағыл, Кіші Қағыл* деп аталатынын, сондай-ақ *Үшалматы* топонимінің мазмұндық құрылымы *Үлкен Су, Орта Су, Кіші Су* деп аталатын, жоғарыдан төменге жарыса, қатарласа аққан үш өзеннен тұратынын аңғарамыз.

4. Қасиеттенген топонимдер

Халықтық топонимдердің топологиялық кеңістігінде этнотілдік ұжымның иррационалдық танымының діни біліміне, мифологиялық біліміне байланысты қасиеттендірілген топонимдер де ерекше орын алатыны белгілі.

Қасиеттендірілген топонимдердің бір үлгісі ретінде *Қазығұрт* топонимін айтуға болады. Аталмыш топонимнің тілдік матрицасында иррационалдық танымның діни білімге қатысты ақпараттардың екі түрі бар екені байқалады. Бірінші объектінің көзшалымдық қабылдауға тән үстірт білімдік ақпарат, яғни аталмыш таудың діни эпсанада Нұх пайғамбардың қайырлаған кемесіне ұқсатылуы. Екінші, Нұх пайғамбар кемесінің аспанмен астасқан асқақтаған «менмен» таулардың біріне тоқтамай, қарапайым Қаратаудың биігіне қайырлауы, яғни ислам дінінің этикалық танымына тән құндылықпен байланысты астырт ақпарат болып табылады.

Оңтүстік аймақтағы *Келіншеқтау* топонимінің тілдік матрицасындағы құрылымында кодқа салынған үстірт ақпарат – аталмыш объектінің түйелі керуен көшіне ұқсастығы. Ал мол жасау-жабдықпен ұзатылған келіншектің дүниеге көзі тоймай, атасынан алтындатқан итаяқ сұратуы астамшылыққа айналып, өзі де, жасаулары да әр жерде үйген тастай болып қалады. Топонимнің тілдік матрицасындағы бұл астырт ақпарат этикалық танымның антиқұндылыққа тән екенін аңғартады.

Көптеген ономастикалық атаулардың семантикасын «көзге ұрып тұратын», бір көргеннен ақ түсінікті бірінші деңгейлі, ал тілдік ұжым иелеріне жасырын, кодқа салынған этномәдени ақпарат екінші деңгейлі семантикаға жатады. Осы сынды мифонимдердің аксиологиялық мәні тіл иелмендерінің санасында қатталған құндылық статусымен байланысты. Түсіндіріп көрелік. Мәселен, *Келіншеқтау, Қазығұрт* мифонимдерінің жасалу уәжі көпке мәлім, яғни белгілі мифтік сюжетпен түсіндіруге болады. Алайда оның астарында, «арғы жағында» ұлттың адами, базалық моралдық-этикалық құндылықтар жүйесі жатыр, яғни «барға қанағат» деген діни-моральдық интенция жатыр.

Сондай ақ *Қазығұрт* мифонимінің «әлемдік топан су» сюжетімен байланысты екендігі туралы ақпарат көпке мәлім. Алайда бұл мифтің де астарында жасырын интенция, мораль жатыр. Нұх пайғамбардың кемесі әлемдегі көптеген шыңдары аспанмен астасқан асқақ биік тауларға тоқтамай, аласалау, қарапайым Қазығұртта дамыл тапқандығы, мифонимде «кішіпейілділік» құндылығы өзектеліп тұрғандығы «қарапайымдылық» символы ретінде түсініледі.

5. Топонимдердегі төбе атауларының мәдени семантикасы

Бәйгетөбе. Халықтық топонимдердің топологиялық кеңістігінде аталмыш төбе атауының тілдік матрицасындағы ақпараттар этнотілдік ұғымның ежелгі салт-дәстүрімен байланысты. Бәйгетөбе – қазақтың аса кең тараған, ең сүйікті спорты ат жарыспен байланысты ұғым. Қазіргіше айтқанда, Бәйгетөбе – сан мыңдаған адам жиналатын аспан асты

ашық стадион. Қай жердегі төбеге бәйгетөбе мәртебесін беруді рулы елдердің ақсақалдар кеңесі шешкен. Салт-дәстүрмен байланысты бұндай ақпараттармен қатар мыңдаған жанкүйерлер Бәйгетөбеден жүздеген жүйріктің жүзден аса шақырымнан қайсысы озып келетінін тамашалауы гедоникалық ақпаратқа жатады.

Күлтөбе. Аталмыш топонимнің тілдік матрицасында әртүрлі ұғымдар құрылымданған. Ерте заманғы дала дәстүрінде жан-жақты шолуға ең қолайлы деген төбенің бірі белгіленеді. Жалпақ жатқан жұртшылыққа әлдеқандай хабар беру үшін төбедегі алдын ала үйіліп қойылған ағашқа ат қойып белгі береді. Төбенің Күлтөбе аталуы жанған оттың күлімен байланысты екені аңғарылады. Әдетте байырғы иррационалдық нанымға байланысты эзотериялық білім бойынша оттың күлі де қасиетті саналады, күлді шашпай көміп қояды.

Күлтөбе топонимінің тілдік матрицасындағы тарихи танымдармен байланысты ақпараттарды *Күлтөбенің басында күнде кеңес* деген фразеологизмнің ұғымдық мазмұнынан аңғарамыз. Бұл фразеологизм әз Тәуке ханның, Қазақтың Ата заңы – «Жеті Жарғыны» талдап-талқылаудағы Төле, Қазыбек, Әйтеке т.б. билермен кеңес құрғанын меңзейді.

Майтөбе. Майтөбелер топологиялық кеңістігіне кіретін төбелердің тілдік матрицасында кара отты, қазанның кара суығы ұрғаннан кейін ащы оты малдың жеуіне жарайтын, әсіресе қойдың құйрық майын, түйенің өркеш майын жинайтын кезіне байланысты танымдық ақпараттар құрылымданған. Малшы қауым жаз жайлау мен қыс қыстаудың екі аралығындағы күздеулік қонысы *Майтөбе, Майлыөзек, Сарыөзек* сияқты жерлерде болатынын аңғарамыз.

Қорытынды

Халықтық топонимдер атауларының табиғатпен байланысты мәдени семантикалық қырларын (аспектілерін) қарастыра отырып, олардың табиғат аясындағы түр-түс, жер бедері, су көздері, нәбататтар (өсімдік) дүниесімен байланысты болып келетініне назар аудардық.

Алайда топонимдер сезімдік (перцептивтік) қабылдаудың барысында пайда болған сыртқы дүниенің қарапайым көшірмесі емес, табиғат аясындағы ақиқаттың ой-санада қорытылып, мәдени өнімдерге айналған семантикалық құрылымдардың тілдік матрицасы болып саналатыны айқындалды.

Аталмыш мәдени өнімдер малшы, егінші қауымның өмір тәжірибесінен жинақталған халықтық географияға тән рационалды білімдердің түрлері деп танылады.

Топонимдердің тілдік матрицасына жинақталған эмпирикалық білімдерді мәдени семантикаға тән ақпарат деп тани отырып, олардың жер бедері, су көздері, өсімдіктер дүниесі, дәстүрлі шаруашылығымен байланысты қырлары зерделенді.

Болашақ перспективада осы бағыттағы зерттеулердің қажеттілігін айтар болсақ, тілдік семантикасы айқын топонимдердің мәдени семантикасын ашу ісі де анағұрлым маңызды. Мәселен, *Шыбынды* микропонимі малшыға қолайсыздығы жайлы сигнал беріп тұр. Шыбын-шіркейлі жайылымда малдың жайы болмайды. Көшпелі қауым сол аймақта малға қажет қандай өсімдік қай кезде шығады, күшіне енеді, мал қонданады, шіркей қай кезде азаяды, малды қайтадан қашан жаюға болады т.б. тәрізді тәжірибелік рационалды білімдер тізбегі жинақтаған. Сол сияқты кез келген тілдік семантикасы айқын атаулардың қазіргі тіл иелмендеріне беймәлім мәдени семантикасына көбірек үңіліп, көптеген мәдени ақпараттарды айқындау қажет болып тұр. Уақыт озған сайын тілдік бірліктердегі мәдени семантика әлсірей береді, сондықтан ұлттық танымдағы халықтың этноэкологиялық, этноботаникалық, этномедициналық, этноветеринариялық т.б. білімдерді түгендеп, жүйелеу қажет.

Иррационалды білімдерге қатысты мифотопонимдердің тілдік матрицасында танымға, атап айтқанда, фольклорлық білімге (Келіншектау), діни білімге (Қазығұрт) тән ақпараттық көздердің орны айқындалды. Мұндай типтегі білімдер ұлттың аксиологиялық танымын арттырады.

Зерттеу нәтижелерін ономастиканың теориялық базасына өзіндік үлес қоса алады деп бағалауға, практикалық тұрғыдан лингвомәдениеттану, лингвокогнитология курстарында қолдануға лингвомәдени сөздіктерді әзірлеуге пайдалануға болады деп болжанады.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР 14872289 «Қазақстанның солтүстік және солтүстік-шығыс аймақтарының тарихи топонимдерін ұлттық мемлекеттік контексте лингвомәдени тұрғыдан зерттеу» атты ғылыми жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Хайдеггер М. (1986) *Время картины мира //Новая технократическая волна на Западе.* – М., 1986. – С. 93 – 109.
- Леви-Стросс К. (1994) *Первобытное мышление.* – М., 1994. – 384 с.
- Қайдар Ә. (1998) *Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка.* – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- Алефиренко Н.Ф. (2002) *Поэтическая энергия слова.* М., 2002.
- Материалы по киргизскому землепользованию. (1902) *Акмолинская область. 11. Омский уезд. Том XI-й.* - Омск, Тип. Штаба Сиб. Воен. Округа. – 1902.
- Ерофеева И.В. (2014) *Историческая топонимика Казахстана как составная часть культурного наследия номадов//Проблемы изучения нематериального культурного наследия народов Казахстана и Центральной Азии: топонимика, эпиграфика, искусство. Сборник материалов международной научной конференции.* – Издательство EVO PRESS. – Алматы, 2014.
- Berlin, B. & Kay, P. (1969) *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution.* Berkeley & Los Angeles. University of California Press, 1969.
- Paterson, Ian. (2004) *A Lexicon Of The Language Of Colour. Dictionary of Colour / Ian Peterson.* – UK: Publisher Thorogood Publishing Inc. – 2004. – 528 p.
- Конкашпаев Г.К. (1951) *Казахские народные географические термины // Изв. АН КАЗ ССР. Сер. географическая.* – Алма-Ата, 1951. № 99, Вып.3. – С. 25–36.

References

- Hajdegger M. (1986) *Vremja kartiny mira //Novaja tehnokraticeskaja volna na Zapade.* – М., 1986. – S. 93 – 109. (Heidegger M. (1986) *The Time of the World Picture // The New Technocratic Wave in the West.* – М., 1986. – P. 93- 109.) (in Russian)
- Levi-Stross K. (1994) *Pervobytnoe myshlenie.* – М., 1994. – 384 s. (Levi-Strauss K. (1994) *Primitive Thinking.* – М., 1994. – 384 p.) (in Russian)
- Kajdar A. (1998) *Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Aktual'nye voprosy kazahskogo jazyka.* – Almaty: Ana tili, 1998. – 304 b. (Kaidar A. (1998) *Current problems of the Kazakh language: Current issues in the Kazakh language.* – Almaty: Mother tongue, 1998. – 304 p.) (in Kazakh)
- Alefirenko N.F. (2002) *Pojeticheskaja jenergija slova.* М., 2002. (Alefirenko N.F. (2002) *Poetic Energy of the Word.* М., 2002.) (in Russian)
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju. (1902) *Akmolinskaja oblast'. 11. Omskij uезд. Tom HI-j.-Omsk, Tip.Shtaba Sib. Voen.Okruga.* – 1902. (Materials on Kyrgyz land use. (1902) *Akmola oblast. 11. Omsk uyezd. Volume XI.-Omsk, Publishing house of Headquarters of Siberian Military District.* – 1902.) (in Russian)
- Erofeeva I.V. (2014) *Istoricheskaja toponimika Kazahstana kak sostavnaja chast' kul'turnogo nasledija nomadov//Problemy izuchenija nematerial'nogo kul'turnogo nasledija narodov Kazahstana i Central'noj Azii: toponimika, jepigrafika, iskusstvo. Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii.* – Izdatel'stvo EVO PRESS. – Almaty, 2014. (Erofeeva I.V. (2014) *Historical toponymy of Kazakhstan as a component of the cultural heritage of the nomads // Problems of studying the intangible cultural heritage of the peoples of Kazakhstan and Central Asia: toponymy, epigraphy, art. Materials of the international scientific conference.* – Publishing house EVO PRESS. – Almaty, 2014.) (in Russian)
- Berlin, B. & Kay, P. (1969) *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution.* Berkeley & Los Angeles. University of California Press. 1969.
- Paterson, Ian. (2004) *A Lexicon Of The Language Of Colour. Dictionary of Colour / Ian Peterson.* – UK: Publisher Thorogood Publishing Inc. – 2004. – 528 p.
- Konkashpaev G.K. (1951) *Kazahskie narodnye geograficheskie terminy // Izv. AN KAZ SSR. Ser. geograficheskaja.* – Alma-Ata, 1951. № 99, Vyp.3. – S. 25–36. (in Russian)

Б. Сағындықұлы*

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан
*e-mail: kasabek65@mail.ru

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ СИНКРЕТТІЛІК: СИНТАКСИСТІК АСПЕКТ

Аннотация. Синкреттілік әр ғылым саласының нысаны болып келді. Әсіресе оның эстетика, өнертану, мәдениеттану салаларындағы қасиеті мүмкіндігінше зерделуден өтті. Ал тіл біліміндегі қызметі барынша қайта сараптауды қалайды. Сондықтан да мақала авторы тіл біліміндегі синкреттілік мәселесін қозғайды. Мақаланың негізгі мақсаты – синкреттілік құбылысының морфологиялық құрылыммен қатар, синтаксистік құрылысқа да қатысты екендігіне назар аударту. Қазақ тіл біліміндегі тұжырымдауларда синкреттілік бір салалы құбылыс деп танылып, синтаксистегі іздері назардан тыс қалып келеді. Осы жағынан келгенде, тақырыптың синтаксистегі көрінісін анықтау мақаланың өзектілігін танытады. Әрі теориялық құндылығын арттырады.

Бұл мәселе тек қазақ тіл білімінде ғана емес, басқа тілдерде де жеке мәселе болып көтерілгендігі анық. Автор мұны орыс, неміс, француз тілдері ғалымдарының тұжырымдарымен дәлелдейді. Мақаладағы сөйлемдік құрылыстың тарылу немесе кеңею жолындағы байланысу ерекшеліктері синкреттіліктің синтаксистік қызметіне басқа қырынан қарау қажеттігін айқындайды. Әсіресе, сөйлемдер байланысындағы құбылыстар, атап айтқанда, тұлғалық тұрғыдан жай сөйлемдік, пайымдауды жеткізу тұрғысынан күрделі объектілік, болмаса керісінше, мәселелерді шешуге болатындығын көрсетіп берді. Және бұл қазақ тіл білімі синтаксисінің жаңа бағыттағы қызметін айқындайды.

Мақалада тіл білімінің диахрондық сипатына да көңіл аударылған. Орыс және басқа да шетел ғалымдарының ой-пікірлері тақырыптың өткен ғасырлық деңгейде қалып қойғандығын көрсетеді. Бұл көтеріліп отырған мәселенің әлі де маңызды екендігіне дәлел.

Мақалада айтылған ой-қорытындылар тіл білімі саласының одан әрі дамуына өз үлесін қосады. Жұмыс нәтижесін білім беру ұйымдарында қолданудың практикалық маңызы бар. Өйткені кез келген тілдік бірлік жеткізуші мен қабылдаушының санасына жетуі қажет.

Тірек сөздер: синкреттілік, синтаксистік тарығу, сөйлемнің созылмалануы, сөйлемнің біріктірілуі, қосымша ақпараттандыру

Б. Сағындықұлы*

Павлодарский педагогический университет имени А. Марғұлана, Павлодар, Казахстан,
*e-mail: kasabek65@mail.ru

СИНКРЕТИЗМ В ЯЗЫКОЗНАНИИ: СИНТАКСИСЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация. Синкретизм стал предметом разных областей науки. Особенно его свойство в области эстетики, искусствоведения, культурологии были максимально изучены. Это означает, что и в лингвистике потребуется переосмысление функции синкретизма. Автор статьи затрагивает проблему синкретизма в языкознании. Основная цель статьи – обратить внимание на то, что синкретизм относится как к морфологическому строению явления, так и к синтаксическому построению. Исследования в казахском языкознании признают синкретность как одностороннее явление. А его следы в синтаксисе остаются незамеченными. С этой стороны, определение выражения темы в синтаксисе свидетельствует об актуальности статьи. И в этом обнаруживается и ее теоретическая ценность.

Очевидно, что этот вопрос поднимался как отдельный вопрос не только в казахском, но и в других языках. Автор доказывает это выводами ученых русского, немецкого, французского языков. Особенности связи конструкции речи в статье на пути сужения или расширения определяют синтаксическую функцию синкретизма. Особое внимание надо уделять на явление в связях предложений, а именно простое предложение с точки зрения формальности, сложная объектная с точки зрения передачи суждений, или, наоборот, определяет, возможность этой задачи. И это определяет новое направление синтаксиса казахского языкознания.

В статье также уделено внимание диахроническому характеру языкознания. Размышления российских и других зарубежных ученых свидетельствуют о том, что тема осталась на первоначальной стадии. Это доказательство того, что поднимаемая проблема все еще важна.

Выводы, изложенные в статье, внесут свой вклад в дальнейшее развитие сферы языкознания. Практическое значение имеет применение результатов работы в организациях образования. Ведь любая языковая единица должна достигать сознания получателя.

Ключевые слова: синкретизм, синтаксические комплексы, «вытянутые» предложения, присоединение предложений, добавочные сообщения.

B. Sagyndykuly*

A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

*e-mail: kasabek65@mail.ru

SYNCRETISM IN LINGUISTICS: SYNTACTIC ASPECT

Abstract. Syncretism has become the subject of various fields of science. Especially, its properties in the field of aesthetics, art criticism, and cultural studies have been studied to the maximum. It means that linguistics will also need to rethink the function of syncretism. The author of the paper touches upon the problem of syncretism in linguistics. The main purpose of the research is to draw attention to the fact that syncretism refers both to the morphological structure of the phenomenon and the syntactic construction. Most scholars in Kazakh linguistics recognize syncretism as a one-sided phenomenon. And its traces in the syntax remain unnoticed. In this regard, the definition of the term in the syntax indicates the relevance of the paper. And increases the theoretical value.

This issue was raised as a separate issue not only in Kazakh but also in other languages. The author proves this by the conclusions of scientists of the Russian, German, and French languages. The features of the connection of the speech structure in the paper on the path of narrowing or expansion determine the syntactic function of syncretism.

Particular attention should be paid to the phenomenon in the connections of sentences, namely, a simple sentence from the point of view of formality, a complex object sentence from the point of view of conveying judgments, or, conversely, determines the importance of this task. And this defines a new direction of the syntax of Kazakh linguistics.

The study also pays attention to the diachronic nature of linguistics. The reflections of Russian and other foreign scientists indicate that the topic has remained at its initial stage. This is proof that the issue being raised is still important.

The conclusions set out in the paper will contribute to the further development of the field of linguistics. The application of the results of work in educational institutions is of practical importance. After all, any language unit must reach the consciousness of the recipient.

Keywords: syncretism, syntactic complexes, "vytenutyte" sentences, joining sentences, additional messages

Кіріспе

Мақала аталымы және онда баяндалған тұжырымдар көтерілген мәселенің өзектілігін танытады. Синкреттілік мәселесі әмбебаптық қолданымнан өтіп, тіл білімі аясына түскен күннен бастап жеке категориялық сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта синкреттіліктің тіл біліміне тікелей қатыстылығын айқындайтын нәтижелер мол. Сондықтан да негізгі мақсаттың бір қыры ол категорияның ғылыми тұрғыдан тарқатылуын көздейді десек болады. Бұған дейінгі еңбектерде синкреттіліктің синтаксистік сипаты нақты орын алмаған. «Синтаксистегі синкреттілік» деген терминдік аталымды да, оған қатысты пайымдауды да кездестіру қиын. Дегенмен жалпы тіл білімінде «асимметрия», «сөйлем созылмалығы» немесе «сөйлемдік тарығу» сияқты терминдеу кездеседі. Бұлар «тіл бірлігінің құрылымы мен қызметіндегі жүйеліктен, бірыңғайлықтан ауытқу» болып сипатталатын құбылыс ретінде қала бермесе керек. Керісінше, қайта жандану не жаңғыру үрдісінде талқылануы қажет.

Қазақ тіл білімінде болсын, басқа тіл білімінде болсын, синкреттіліктің ғылыми нобайы сақталған. Бұл оның синтаксистік бағытта кеңеюіне жол ашып, өзіндік пікір білдіруге жетелейді. Синкреттіліктің сөйлем аспектісінде қарастырылуына барынша тереңірек үңілсек, тіл бірлігінің басқа да сипаттары ашыла түседі. Тіпті, сөйлеу аспектісіндегі қолданымдардың логикалық, психологиялық арақатынастарын бірлікте қарауға мүмкіндік туады.

Материал және әдістер

Мақалаға тірек болған материалдар қатары кең. Тіл білімі сөздіктерінен бастап, қазақ, орыс, неміс, француз тілдеріндегі ғылыми еңбектер талдауға тартылды. Бұл өз кезегінде ғылыми тұжырымдардың салыстырыла берілуіне жол ашты. Сонымен қатар қазақ тіл білімі

ғалымдарының еншісіндегі еңбектерге басымдық берілді. Қазақ тіл білімінің дамуы үшін барынша үлес қосқан оқулықтар, ғылыми еңбектер мақаланың ғылыми баяндалуында да сақталды. Қазақ тіл білімінің тарихи аспектісіндегі грамматикалық бірліктердің көрсетілуі басты нысан болып танытылды. Осыдан барып мақалада ғылыми баяндау әдісі басты орында тұрды да, талдау-жинақтау әдісінің көмегі зор болды. Жұмыста салыстырмалы-салғастырмалы әдістің де орын алғаны анық.

Әдебиетке шолу

Мақалада нақты 17 (он жеті) әдебиеттен дәйексөз келтірілді. Тіл білімі сөздіктеріндегі түсінік-байымдаулар, тарихи еңбектердегі тұжырымдар тарқатылды. Мақалада аталған ғалымдар еңбегінің барлығына дәйексөз-сілтеме жасау мақсаты қойылмады, бірақ олармен танысу барысында таным көкжиегінің кеңігендігі анық. Сонымен қатар біраз әдебиеттердің таралу уақытының ертеректігі ескіріліп, олардың кейінгі интернет желісіндегі басылым нұсқаларына сілтеме жасалды.

Жұмыс барысында классикалық бағытта ғылыми еңбек жазған қазақ тіл білімінің білгірлері А.Байтұрсынұлының, Қ.Жұбанұлының, С.Аманжоловтың көзқарастары негізгі өзек болды. Мәселен, А.Байтұрсынұлы синкреттілік құбылысын жіті талдамаса да, сөз таптары тұрғысындағы бірліктерді тарқатуда морфосинтаксистік, оның ішінде сөз-сөйлемнің кеңею жолдарына тән қызметті көрсетіп отырды. Ал Қ.Жұбанұлы синкреттілікке әмбебаптық тұрғыдан келді, әрі жеке тіл білімі аясында талдау жүргізді. С.Аманжоловтың сөйлемдер байланысындағы жалғау, жұрнақтарға қатысты айтқан тұжырымдары әлі де болса құнды. Қазақ тілінің онан кейінгі уақытта диахронды-синхронды дамуына үлес қосқан ғалымдар, атап айтқанда Ғ.Айдаров, Ә.Құрысжанов, Н.Сауранбаев, Т.Қордабаев, Ы.Маманов, Қ.Есенов, Т.Сайрамбаев, Е.Ағманов, Қ.Шаяхметов, Ж.Манкеева, еңбектері тақырыпты жанама сипатта болсын баяндағанына көз жеткізуге болады. Мұндай сипаттамалардың өзі тақырып тұжырымдарын шынғауға көмектеседі.

Мақала шетел ғалымдарының да көзқарасын білдіруді көздейді. Бұл тарапта Вильгельм фон Гумбольдт, В.Г. Адмони, Г.А. Золотова, И.И. Мещанинов, Е.А. Реферовская, Е.А. Скаличка сынды ғалымдардың еңбектері өзекті. Аталған ғалымдардың бірі жалпы тіл білімдік категорияларға қатысты, бірақ біздің тақырыбымызға жақын ойларымен танылса, енді бірінің синкреттілік деп атамаса да сол құбылыстың қызметін атқарарлық бірліктерді көрсетуіндегі тұжырымдары қажеттігімізді өтейтіндігі байқалды.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі уақытта қай тілдің болмасын синтаксистік құрылысы барынша өзгеруден өтіп, дамудың арнайы жолына түсіп отыр. Мұндай жағдайда тіл білімі салаларында болып жататын салалық ауысулар, жеке бірліктердің қосылу (грек. *synkretismos*) қызметі де артады. Сондықтан да «Синкреттілік қосымшада кездеседі», «Синкреттілік бір формада бірнеше мағыналардың берілуі» сынды сипаттағы тұжырымдар біржақты танылым болып қалды. Ал егер синкреттілікті «Тіл жүйесіндегі ауыспалы (өтпелі) құбылыстармен байланысты туған тіл бірліктерінің бір-біріне қарама-қарсы дифференциалды құрылымы мен семантикалық белгілерінің қосарланып қатар қолданылуы, – деп білсек, – Бұған әр түрлі будандық (диффуздық, аралық) құрылымдар жататынын» (Қалиев, 2012: 249) мойындауымыз қажет. Оның үстіне орыс ғалымдары бұл мәселені кеңірек сипаттайды. «Лингвистикалық энциклопедиялық сөздік» түзушілердің пікіріне сүйенсек, «Синкретизм тіл мен сөйлеудің барлық деңгейлеріне тән, бірақ олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Әдетте, синкреттіліктің сөйлеу аспектісіндегі мазмұндық қызметіне қолдау көрсетіледі. Бұл оның безенделу үлгісінің қарапайымдылығымен түсіндіріледі. Кейбір ғалымдар синкреттілік ұғымын тілдің парадигматикасына ғана жатқызады және оны оның даму процесіндегі қайтымсыз жүйелік ығысулармен байланыстырады (кейде оларды «шешілмейтін» синкреттілік, яғни жойылмайтын деп те атайды). Бұл тілдік құбылысты тілдің

синтагматикасына және сөйлеудегі тілдік бірліктерді қолданумен бірге жүретін тірі процестерге қатысты контомациялық, диффузиялық (кейде оларды «шешімді» синкреттілік деп те атайды) құбылыспен қатар талдаушылар да бар» (Лингвистический энциклопедический словарь, 1990: 402).

Қазақ ғалымдары синкреттіліктің тек морфологиялық деңгейде анықталуына жол ашты. Ал синтаксистік аспектіде жорамал айтқандар қатары жоққа тән. Мұны аталмыш тақырыптың түбегейлі, әрі жан-жақты нысан болып бекітілмеуімен де түсіндіруге болады. Оның үстіне синкреттілік мәселесі тіл білімінің өзіне кештеу келген бағыт. Ол алғашында жалпы өнер (би, музыка, поэзия бірлігі деп ұғайық) категорияларының бөлінбеуімен, бүтіндігімен, яғни бірлікте болуымен сипатталды. Дегенмен мұндай әмбебаптық ұзаққа созыла қойған жоқ. Қайта, алуан түрлі мәдениеттің дамуынан жоғарыда айтқан біртұтастық ажырауға ұшырады. Нәтижесінде, музыка өз алдына, би өз алдына, поэзия өз алдына тек, түр, жанрлық тұрғыдан дамудың жолына түсті. Қазақтың күй дәстүрін барынша түсіндірген Қ.Жұбанұлы: «Кей елде ән болады да, күй болмайды. Ән, күй, би – үшеуі аралас дамыған елдер синкретизм дәуірінен аса алмағаны (өзбек), профессионал деңгейге көтерілмегені мәлім. Мысалы, татарларда ән бар, күй жоқ. Ал күй дегеніміз дамыған Европа елдерінің симфониясы тәрізді нәрсе» - дейді (Жұбанұлы, 2013: 420).

Қоғамдағы базис пен қондырмалық өзгерістер ауысып кетсе де, «синкреттілік» ұғымы санада орнығып қалды. Оның басқа ғылым салаларында қолданылуына жол ашылды. Осыдан барып тіл біліміндегі синкреттілік мәселесі туындады. Оның өзінде тек көне түбірдің «зат есім-етістік» мағыналы болғандығымен сипатталды. Тағы да алғашқы тіл білімінің профессорына жүгінсек, «Бұрын есім сөз бен етістік сөз ажыратылмаған тұста ат деген сөз бен атта деген сөз бір болған. Жылы – сын есім, жылы – етістік. «Жазу» әрі есім, әрі етістік. Бір ғана керек деген сөздің бірде етістік, бірде есім болуын қосымшасынан байқаймыз» (Жұбанов, 1999: 84). Демек, «Түркі тілдеріндегі синкретизм дегеніміз – тілдің ежелгі дәуіріндегі қалып-күйі, аффиксальды тәсіл арқылы есім, етістік жасау жолдарының даму, соның салдары ретінде өзгеріске түсу нәтижесі» (Томанов, 1992: 146). Ал қазіргі уақыт осы тұжырымды кеңейтіп пайдалануға мүмкіндік береді. Сондықтан да Ж.Манкееваның «Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту» еңбегі «түбірлерге» селқос қарамауға шақырады.

Біздіңше, сөз төркіні түбірден тараған теорема қазақ грамматикасының синтаксис саласына қарасты да қағида түзуге итермелейді. Түбір синкретизмі есім мен етістік сөздің аморфтылығымен бекісе, синтаксистік құрылыстың бірліктер байланысындағы морфо-синтаксистік қызметті алдыңғы орынға шығаруға болады. Себебі бірліктер байланысында әрі морфологиялық, әрі синтаксистік ерекшелік көрініс табатын болады. Сондықтан да А.Байтұрсынұлының демеу сөздерге қарата «Көбінесе демеу орнына басқа сөздер жүреді. Басқа сөздер дегенде демеу орнына есімдік пен етістік екеуінің біте қайнаған сияқты қосылған түрлері әсіресе көп жүреді» дегенін арнайы тарқатқан орынды. Ғалым пікіріне сүйенсек, «үйткені (олай еткен дегеннен қысқарған), үйтпесе (олай етпесе), үйткенде (олай еткенде), үйтпесіне (олай етпесіне), үйткенше (олай еткенше), сүйтіп (солай етіп), сүйтседе (солай етседе), сүйткен сайын (солай еткен сайын), сүйткенде (солай еткенде), қайткенде (қалай еткенде), қайткендеде (қалай еткендеде), әйтпесе (алай етпесе), немесе (не емес болса), әйтсе де (алай етсе де)» демеулері *есімдік пен етістік екеуінің біте қайнауынан* (Байтұрсынұлы, 2013: 148) болған. Мұндай ауытқулар (синтаксистік синкреттілік), дұрысы қоғамдық сананың өзгеруіне байланысты болатын кірігулер, тіл заңдылығына қайшы келмейді. Керісінше, грамматика салаларының тарихи байланыстылығын дәлелдейді.

Синтаксистік синкреттілікті басқа қырынан да жүйелеу орынды. Ең алдымен, сөздер тіркесіміне тоқталайық. Бүгінгі күні сөз тіркесі деп аталатын ұғымға түрлі грамматикалық амал-тәсілдердің көмегі арқылы жеткен толық мағыналы бірліктердің байланысы енеді. Әдетте, сөзаралық байланысты қосымша, оның ішінде жалғаулар қызметінен орын алатынын басты нысан етіп жатамыз. Ал қосымшаның екінші бір түрі жұрнақтар қызметі кенже қалып қояды. Мысалы: *жарқырай күлді, жүгіріп келді* сынды тіркесімдердегі байланысты орын

тәртібі амалына жүктеп жүргеніміз анық. Шындығында, көсемше жұрнақтарының байланыстырушылық қабілетін Қ.Жұбанұлы ертерек таныған: «Оқып дегендегі «п» әуел баста «мен» деген көмектес септіктен шыққан. «Мен» - жалғау ғой, сондықтан «п» қосымшасын да жалғау ретінде қарау керек тәрізді» (Жұбанов, 1999: 36).

Екіншіден, көсемше тұлғасының байланыстырушылық қызметі кейінгі дәуірдің жемісі болса керек. Себебі «Көптеген ғалымдар етістік пен есімдерге жіктелу кезінде етістік жасаудағы белсенді тұлғаның -а/е формасы болғандығын көрсетеді» (Манкеева, 2014: 80). Мұндай пікірлер көсемше тұлғаларының сөз түрлендірушілік қызметін кейінге шегеретіні анық. Тарихи таным етістік жасау қызметін алдыңғы қатарға, сөз байланыстырушылық қызметін деңгейлес уақытқа шығарса керек. О бастағы кезеңнен кейінгі уақыт жеке сөздердің өзара байланысқа түсуіне икемдейтін уақыт екені сөзсіз. Бәлкім, бұл Ж.Манкееваның түсіндіргеніндей, «түркі тілдері дамуының аффикстік кезеңіне» сәйкес келетін де шығар. Сонда, түбір синкреттілігін қосымша түрлеріне (синкреттілігіне) баласақ, бір қосымшаның бойынан екі түрлі белгіні анықтауға болады. Ол әрі сөз тудырушылық қызмет, әрі сөз байланыстырушылық қызмет.

Бір қызығы, қазақ тіл білімінде көсемшенің сөйлемаралық байланысы ертерек танылды да, сөзаралық байланысы ғылыми талдауларға тартылмады. Солай бола тұра, Ы.Маманов, Т.Сайрамбаев, Қ.Шаяхметов сынды ғалымдар аталған бірліктің сөзаралық байланыстағы қызметін көрсетіп отырғанын атап өткеніміз жөн. Мәселен, ғалым Т.Сайрамбаев -й, -е, -п жұрнақтары арқылы келген мысалдардан көсемше байланысын тауып, «Алайда сөз тіркестеріндегі сөздердің жұрнақтар арқылы байланысу тәсілі жалғаулар арқылы байланысу тәсілдеріндей актив құбылыс емес. Сонда да біз қазақ тіліндегі синтетикалық байланысу тәсілдерінің осы бір ерекшелігін ескеріп, оны сөздердің жалғаулар арқылы байланысуына қоса жұрнақтар арқылы да байланысу, яғни қосымшалар арқылы байланысу деп атауды жөн көрдік» дейді (Сайрамбаев, 2010: 172). Ақиқатында, мұндай шынайы ғылыми тұжырымдаулардың әлі де болса ескерілмей, назардан тыс қалып қойғаны өкінішті, әрі ғылым үшін дұрыс жайт емес.

Көсемшелік қосымшалардың түрі сөйлемдер байланысына келгенде белсенділікке ие болады. Мұны қазіргі әдеби тіліміздегі сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылымында кездесетін көсемше тұлғалы бағыныңқы сыңарлар санының көптігінен да байқаймыз. Олар әрі әр алуан мағыналық қатынас түзуге көмектеседі. Мәселен, шартты, қарсылықты, мезгіл, амал, себеп, үлестес мағыналы сабақтас сөйлем сыңарларының әрқайсысында көсемше тұлғасы кездесіп отырады. Осының ішінде Қ.Есеновтің ескерткеніндей, «Түркологиялық еңбектерде -ғанша тұлғасы бөлініп-жарылып жатпай-ақ, осы тұтас қалпында көсемшенің келер шақтық көрсеткіші ретінде танылып жүр: *Бұлар танысып болғанша, алақандай Қарағанды хабарланып та болды* (Ғ.Мұстафин)» (Есенов, 1995: 64). Бұл – мәселенің бір жағы. Тағы бір жағынан қосымшаның екінші бөлігі шылау сөзден ауысқанын байқауға болады. Ғалым мысалындағы алғашқы баяндауыш тұлғасын нақтылай түссек, оның *танысып болғанға шейін* екеніне көз жеткіземіз. Демек, синтаксистегі синкреттілік әрі шылаулық, әрі жұрнақтық бірліктен танылады.

Жалпы тіл білімінде синтаксистік синкреттілікті нақты талдамаса да, осыған ұқсас жайтты жеткізген ғалымдар болды. Синтаксистің көп қызметтілігіне қомақты еңбек жазған орыс ғалымы Г.А.Золотова үш беттен ғана тұратын пайымдауын «Сөйлем құрылымындағы тарихи өзгерістерді бақылау мәселелеріне» (Некоторые наблюдения над историческими изменениями в структуре предложения) арнаған. Мұнда XIX-XX ғасырлар шеңберіндегі көркем шығармалардан мысалдарды дерек ретінде тарта отырып, сөйлем құрылымындағы септік жалғауларының орын алмастыру ерекшеліктерін сөз етеді. Осы орын алмастырулар өз кезегінде сөйлемнің құрылымдық-логикалық ұйымдасуына әсер ететіні барынша тиянақталады (Золотова, 2009: 317-321). Сонымен қатар ғалым сөйлем моделінің предикаттық минимумы екі түрлі жолмен жүретініне назар аудартып, екінші жолдың нысанын төмендегіше толықтырады: «Мағынаны үстеу ережесіне сәйкес сөйлем үлгісіне сөйлемнің жаңа, қосалқы

компоненттері, әр алуан түрдегі «ситуанттар» біізді түрде қосылады. Сөйлемнің моделін құрайтын негізгі компоненттер мен оны тарататын қосалқыларының қарсылығы мектеп грамматикасындағы негізгі және көмекші мүшелердің (сонымен қатар жалпы емес және кең тараған сөйлемдердің) қарсылығына ұқсайды, бірақ онымен оппозициялық концепциялардың құрамы жағынан да, оларды таңдау принциптері бойынша да сәйкеспейді» (Золотова, 2009: 244).

Ғалым И.И.Мещанинов мұндай құбылысты «синтаксистік тарығу» (синтаксические комплексы) деп жеткізіпті. «Бұл синтаксистік тарығу лексикалық байланыс (күрделі, күрделі сөздің семантикасы бойынша) және синтаксистік байланыстың (сөйлем мүшесінің компоненттері ретінде) алдында тұр. Оларды сыртқы тұлғаларының әртүрлігіне орай әр алуан тілдердің, атап айтқанда, түркі, фин, үнді-еуропалық және т.б., құрылысынан кездестіруге болады. Осы қазірдің өзінде мол материалдардан стадиялық сабақтастықтың түрін, яғни сапалы жаңа формациямен дәйекті дамуды көруге болады. Неғұрлым тереңірек кезендік-салыстырмалы талдау арқылы формалардың барлық алуан түрлілігімен белгілі бір заңдылықты орнатуға, сапалы түрде өзгертін конструкциялардың белгілі бір тарихи реттілігін қадағалауға болады» - дейді ғалым (Мещанинов, 1975: 109).

Еуропалық неміс, француз тілдерінің де білгірлері синкреттілік мәселесін синтаксиске қарата талқылаған. Мәселен, В.Г.Адмидің еңбегінде «тұтас сөйлемнің композициялық түрі» деген сипатта ақпарат беріледі. Ғалым мұндай құрылымның екі түрін алға тартады: 1) «сөйлемді ұйымдастырудың кернеулік бағыттағы түрленуі» және 2) «сөйлемді ұйымдастырудың тармақталу бағыттағы түрленуі». Екінші түрінің өзін тағы екі бағытпен түсіндіреді. Соның ішінде «сөйлемнің созылмалануы» (предложения «вытенутые») және «сөйлемнің ортақталу сипаты» (предложения «центрированные») тақырыбындағы баяндауда сөйлем құрылымында «шегініс жасау» (отступления) немесе «қосымша ақпараттандыру» (добавочные сообщения) сынды тіл қолданыстар болатынын жеткізеді. «Созылмалы» сөйлемдерде тармақталған компоненттердің арасында сыналанып, сол арқылы тұтас сәйкес құрылыстың өзегі болып табылатын сөйлемнің созылған, алшақталған құрылымын құрайды» - деп (Адмони, 1973: 348), ондай бірліктердің сабақтастық құрылымдарға, сөйлемнің күрделену жолындағы қосалқы бірліктерге (қыстырма бірліктер, тұйық етістікті, есімше және көсемше айналымды, бірыңғай мүшелі) тән екендігін аңғартады. Дәл осындай ауқымдағы ойды кезінде көрнекті неміс ғалымы да бағдарлаған болатын (Вильгельм фон Гумбольдт, 2004: 141-155).

Француз ғалымы Е.А.Реферовская құрмаластық құрылымдардағы байланысу жолдарын шылаулар нәтижесінен оңтайлы шешкен. Сонымен қатар ғалымның «сөйлемдер байланысы» (присоединение предложений) тақырыбымен берген тұжырымында ерекше тұстар бар: «Сөйлемдер байланысы немесе оларды біртұтас бірлікке біріктіру қазіргі француз тіліне өте тән. Бұл тек сөйлемдер байланысына ғана емес, жекелеген сөйлем мүшелеріне де тән. Біріктірілген элементтер алда кеткен ойды қуып жетуге негізделгендей болады. Олар дәйекті логикалық-семантикалық сатыларда орналасады, олардың әрқайсысының өзіндік нақты мағынасы немесе мағыналық реңктері бар, ол бүкіл сәйкес конструкцияның өзегі болып табылады» (Реферовская, 2010: 212). Осы тіл біліміне қатысы өрбіген басқа бір ғалымның еңбегі де өзектілікті қозғайды (Скаличка, 1967).

Мұндай қызмет түркі тілдерінің тарихи дамуында да кездесті. Мәселен, бір ғана «Шығыс жалғаулы етістік сөз тіркестері түркі тілдерінде көне дәуірден бері келе жатқан тілдік құбылыс болып табылады. V-VIII ғасырларда болған (оған дейін де) шығыс септік үш түрлі формада берілген сықылды: 1) жатыс жалғауы арқылы; 2) шығыс жалғауы арқылы; 3) атау формада. Алғашқы екеуінің қолданысы белгілі рулар мен тайпалар тілі шеңберінде болса керек. Кейін шығыс септік мағыналары -дан жалғауына телініп, толық қалыптасқанда, қалған екеуі бұл қызметте қолданылмайтын болған» (Ағманов, 1986: 111). Біздің айтпағымыз сол, ұзақ та тарихи даму тілдің ішкі бірліктерінің алмасуына мүмкіндік берді. Мүмкін, бұл жайтты синкреттілік деп айқындау, оның үстіне бертінгі жылдардың еншісіндегі екендігі тағы бар,

дұрыс бола да қоймас. Бірақ тарихи таразылау тілдің байырғы мәселелерін қопара зерделеуге әкеледі.

Тарихи таразылау дегеннен шығады. Сөйлемнің ішкі бірліктерінің диффуздық мәселесі қазақ ғалымдарының назарынан да тыс қалған жоқ. С.Аманжолов пікірінше, «Алғашқы сөз шыққан кезде, сөйлем осы күндегідей бірнеше сөзден құралмаған. Әр сөз, әр дыбыс бір-бір сөйлемнің қызметін атқара алатын болған. Оның себебі: ол кездегі дыбыстар шоғырмақты (диффузды), сөздер көп мағыналы еді; оның үстіне сөздің өзі аз еді. Бұлай болуы ол кездегі адам баласының ой-өрісінің, өндіріс құралының, қарым-қатынасының тарлығына, тайыздығына, аздығына, кемдігіне, қысқасы, өндіріс күшінің ыңғайына байланысты» (Аманжолов, 2010: 20). Бұл мәселеде Қ.Жұбанов тіпті тереңдей түсті: «...қазіргі жік жалғауларының бәрі де бір замандарда *мен, біз, сен, сіз, ол, олар* мағынасында болған, ал синтаксистік құрылымда келгенде, бұл сөздердің бәрі де бастауыш болған және ол заманда бастауыш мүшесі қазіргідей препозицияда емес, постпозицияда тұрған. Сонымен қазіргі жалғаулардың бірқатары ерте замандардағы бастауыш қызметін атқарған дербес мағыналы сөздер болған» (Жұбанов, 1999: 80).

Синтаксистегі синкреттілік мәселесін әлі де болса тың жатқан дүние деп қабылдауға болады. Мұның басты себебі аталған саланың тарихи қалыптасу және даму арнасы ашылмай қалғандығынан деп білеміз. Көне жәдігерлердің синтаксистік құрылысы 1940 жылдың аяғына таман Н.Сауранбаевтың еңбектерінде мысалдық деректер ретінде пайдаланылды да, 1960 жылдардың екінші жартысында Т.Қордабаев еңбегімен (Тарихи синтаксис мәселелері) түгенделе түсті. Көне түркі ескерткіштер тіліне қалам тартқан Ғ. Айдаров пен орта түркі ескерткіштерінің тілін безбенге салған Ә.Құрысжанов еңбектері тек қана синтаксистік құрылымға қатысты тұжырымдалмағаны тағы да ақиқат. Оның үстіне бұл еңбектердің өзі синхрондық тұжырымдарға сүйенуден туып, әбден танылған теоремаларды шегелеу мақсатында құрылды. Мұнан кейінгі уақыттарда (Ә.Ибатов, М.Томанов еңбектерін есептегенде) нақты ғылыми зерттеулерге көңіл аудару бәсең тартты. Демек, тарихи синтаксистің ашылмаған сыры әлі де болса көп. Бұл жағынан келгенде, тілдің басқа салаларының тарихи, оның ішінде синкреттілік тұрғыдан, зерделенуі бар екені ақиқат. Ал тілде танылған ғылыми ұсынымдардың синтаксистік бағытта да ілгерілету күшіне айналуын көздесек, «ежелгі дәуірлер мен тарихи кезеңдердегі қазақтың рухани-мәдени жүйесінің жаратылысы мен болмысын көнетүркілік тілдік деректер негізінде саралап тануға» ден қойғанымыз жөн болады. Себебі бұл бағыт, ғалым Ж.Манкеева атап өткеніндей, «қазіргі тіл біліміндегі өркенді арна».

Қорытынды

Қазақ тіл білімінің грамматикалық құрылысындағы өзгерістің бірі синкреттілік құбылыстың тарихи дамудан өтіп, синхрондылық қызметте де көрініс таба алатындығы болса керек. Әбден танылған «түбір синкретизімін» синтаксис саласында басқа қырынан танытуға болады. Ол, әрине, мұндай жағдайда сөйлем құрылысының әр алуандығынан туындайды, сөйлем сыңарларының, сөйлем мүшелерінің байланысу қабілетінен де өрбиді. Көптеген тіл білімдерінің синтаксистік синкреттілікке қатысты нақты тұжырымдары болмаса да, мұндай құбылыстық өзгеріске жақынырақ келетін басқа аталымдардағы бірліктерді танытып отырған. Біздің жұмысымыздың мақсаты да сол тілдердегі сондай бірліктердің зерделенуін байқату болды. Атқарылған жұмысты саралай келгенде, жалпы тіл білімі, оның ішінде қазақ тіл білімі үшін, әлі де болса тілдік бірліктердің ашылмай қалған тұсын анықтадық. Себебі бұл тіл білімі саласының қазіргі сұранысқа толықтай жауап беретіндігімен астарласып жатыр.

Қорыта келгенде, синкреттілік тіл білімінің грамматика саласына тән құбылыс. Ал оның синтаксистегі көрінісін қазақ ғалымдарының тұжырымдарынан тануға болады. Біріншіден, көне түбірлік «зат есім-етістік» тұлғасындағы морфологиялық танымнан синтаксистік танымға жарарлық тарқатудың жолы ашылады. Себебі олардың қазіргі көрінісінде есім-етістік боларлық байланыс бар. Мұндай синтаксистік танымға А.Байтұрсынұлының демеу сөздер

арқылы жеткізген түсіндірулері жетелейді. Екіншіден, жұрнақтар тек сөзтүрленімдік, я сөз тудырушылық қызмет қана атқармайды. Көсемше тұлғалы жұрнақтардың сөйлем байланыстырудағы амал-тәсілдік қызметі сөздер байланысына келгенде кем түспейді. Әсіресе, синтаксистік бірліктерді тарихи тұрғыдан сипаттауда бұған мейлінше көз жеткізуге болады. Қ.Жұбанұлы көрсетуіндегі мұндай ғылыми тұжырымдар кейіннен қазақ тіл білімін зерделеудегі басты ұстанымға (Е.Ағманов, Т.Сайрамбаев және т.б.) айналды. Үшіншіден, мақалалық деңгейдегі салғастырмалы ізденістер синтаксистік синкреттіліктің ізі үндіеуропа тілдерінен де кездесіп қалатындығын байқатты деуге негіз бар.

Әдебиеттер

- Ағманов Е. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі. – Алматы, 1986. – 112 б.
 Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. – Л., 1973 стр.– 368 с.
 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы, 2010. – 320 б.
 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы, 2013. – 640 б.
 Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – М., 2004. – 400 с.
 Есенов Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1995. – 136 б.
 Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы, 2013. – 640 б.
 Жұбанов Қ. Қазақ тілінің жоғарғы курсы: лекциялар желісі. – Алматы, 1999. – 112 б.
 Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 2009. – 352 с.
 Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 690 с.
 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2014. – 640 б.
 Мещанинов И.И. Проблемы развития языка. – Л, 1975. – 352 с. [https:// books.google.com](https://books.google.com)
 Реферовская Е.А. Синтаксис современного французского языка. – Л., 2010.– 240 с.
 Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2010. – 640 б.
 Скаличка В. Асимметричный дуализм языковых единиц. В книге: Парижский лингвистический кружок. – М., 1967. – 238-245 с.
 Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 1992. – 192 б.
 Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы, 2012. – 388 б.

References

- Agmanov E. (1986) Qazaq tiliniñ tarihi sintaksisi [Historical syntax of the Kazakh language]. – Almaty, 1986. - 112 p. (in Kazakh)
 Admoni V.G. (1973) Sintaksis sovremennog nemetskogo jazyka [Syntax of the modern German language]. – L., 1973.– 368 p. (in Russian)
 Amanjolov S. (1994) Qazaq ädebî tili sintaksisiniñ qısqaşa kwrsı [Brevis cursum in syntax de Kazakh litteratus]. – Almaty, 2010. - 320 p. (in Kazakh)
 Baitursynuly A. (2013) Qazaq til biliminiñ mäseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. Compiled by: G. Anes. – Almaty, 2013. – 640 p. (in Kazakh)
 Vilgelm von Gumbolt. (1984) Izbrannye trudy po jazykoznanii [Selected works on linguistics]. – M., 2004. – 400 p. (in Russian)
 Yesenov H. (1995) Qurmalas soilem sintaksisi [Syntax of a complex sentence]. –Almaty, 1995. – 136 p. (in Kazakh)
 Jubanuly Q. (2013) Qazaq til biliminiñ mäseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. Compiled by: G. Anes. – Almaty, 2013. – 640 p. (in Kazakh)
 Jubanov Q. (1999) Qazaq tiliniñ jogary kypsy: leksialar lelisi [Higher course of the Kazakh language: a course of lectures]. – Almaty, 1999. – 112 p. (in Kazakh)
 Zolotova G.A. (1973) Otserk vunktsionalnogo sintaksisa russkogo jazyka [An essay on the functional syntax of the Russian language]. – M., 2009. – 352 p. (in Russian)
 Lingvistitsesni yentsiklopeditsesni slovar (1990) [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. – M., 1990. – 690 p. (in Russian)
 Mankeeva J. (2014) Qazaq til biliminiñ mäseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. Compiled by: G. Anes. – Almaty, 2014. – 640 p. (in Kazakh)
 Meshaninov I.I. (1975) Problemy razvitia jazyka [Problems of language development]. – L., 1975. – 352 p. (in Russian) [https:// books.google.com](https://books.google.com)
 Referovskaya E.A. (1969) Sintaksis sovremennog frantsuzskogo jazyka [Syntax of the modern French language]. – L., 2010. – 240 p. (in Russian)
 Sairambaev T. (2010) Qazaq til biliminiñ mäseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. – Almaty, 2010. – 640 p. (in Kazakh)

- Skalitska V. (1967) Asimetritsnyi dualizm jazykovyh yedinit. V knige: Parijskii lingvistitseskii kruжок [Asymmetric dualism of linguistic units In the book: Prague Linguistic Circle]. – M., 1967. – 238-245 p. (in Russian)
- Tomanov M. (1992) Turki tilderiniñ salystyrmaly grammatikasy [Comparative grammar of the Turkic languages]. – Almaty, 1992. – 192 p. (in Kazakh)
- Til bilimi teriminderinin sozdigi (2012) [Dictionary of Linguistics terms– Almaty, 2012. – 388 p. (in Kazakh)]

Ә. Сейдамағ*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: assel.seidamat@gmail.com

ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ СТАНДАРТТАЛУЫ: СТЕРЕОТИП, КЛИШЕ, ШТАМП

Аннотация. Мақалада жалпы тіл білімі ғылымында кеңінен қолданылатын лингвистикалық категориялардың бірі стереотип, клише, штамп және стандарт ұғымдарының зерттелуі қарастырылады. Аталмыш ұғымдар сонымен қатар әлемдік лингвистикада когнитивті тіл білімі, этнолингвистика, лингвомәдениеттану және сөзқолданыс мәселелеріне қатысты сөз мәдениеті және стилистика салаларының нысаны ретінде де зерделеніп жүр. Лингвистикалық еңбектерде тілдегі стереотип, клише, штамп ұғымдарына қатысты тұрақты стереотипті ойлау моделі немесе дайын сөйлеу орамдары, тілдік бірліктердің дайын күйінде қайта қолданылуы сынды анықтамалар жиі айтылады. Мұның басты себебі – жалпы коммуникация барысында, қоғамдық тәжірибе, қайталанатын жағдаяттарға қатысты ақпараттың мазмұнын, берілу формасын стандарттап, сөйлеу формасы ретінде бекітіп, ақпарат алмасу үдерісін жеңілдетуге тырысатындығында. Осыған орай берілген ұғымдардың күрделі табиғатын түсіну және тілдегі репрезентациясын айқындау мақсатында әлемдік тіл білімінде қалыптасқан ғалымдардың көзқарастары мен тұжырымдары сипатталып талданады. Мақалада ғылыми тұжырымдарды негізге ала отырып, тілдегі стереотип, клише, штамп ұғымдарының өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ажырату және тілдік бірліктердің стандартталуына қатысын анықтауға талпыныс жасалады. Сонымен қатар тілдегі стереотип, клише және штамп құбылысының сөзқолданыс үдерісіне жағымды немесе жағымсыз әсерін анықтау мақсатында тілдің функционалды стильдерінде қолданылу ерекшеліктеріне талдау жасалады.

Тірек сөздер: стереотип, клише, штамп, функционалды стильдер, стандарттылық, тілдік бірліктердің стандартталуы.

А. Сейдамағ*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
*e-mail: asel.seidamat@tilbilimi.kz

СТАНДАРТИЗАЦИЯ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ: СТЕРЕОТИП, КЛИШЕ, ШТАМП

Аннотация: Статья посвящена изучению понятий стереотип, клише, штамп и стандарт в лингвистических исследованиях. В мировой лингвистике данные термины употребляются касательно проблем культуры речи и стилистики, затрагивающих вопросы когнитивного языкознания, этнолингвистики, лингвокультурологии и словоупотребления. В лингвистических исследованиях часто используются такие определения, как модель устойчивого стереотипного мышления или готовые речевые обороты, повторное использование языковых единиц в готовом виде применительно к понятиям стереотипа, клише, штампа в языке. Основная причина этого заключается в том, что в ходе коммуникации общественный опыт пытается упростить процесс обмена информацией, стандартизируя форму содержания, передачи информации, закрепляя ее как речевую форму. В связи с этим описываются и анализируются взгляды и выводы ученых в мировом языкознании с целью определения сложной природы данных понятий и репрезентации в языке. На их основе делается попытка разграничить взаимные сходства и различия понятий стереотипа, клише, штампа в языке. Также анализируется особенность их употребления в функциональных стилях речи с целью выявления положительного или отрицательного влияния явлений стереотипа, клише и штампа на речевой процесс.

Ключевые слова: стереотип, клише, штамп, функциональные стили, стандартизация, стандартизация языковых единиц.

A. Seidamat*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: asel.seidamat@tilbilimi.kz

STANDARDIZATION OF LANGUAGE UNITS: STEREOTYPE, CLICHE, STAMP

Abstract: The paper is dedicated to the study of the concepts of stereotypes, cliches, stamps, and standards widely used in linguistic science. In world linguistics, these terms are used concerning the problems of word culture and stylistics, affecting the issues of cognitive linguistics, ethnolinguistics, linguoculturology and word usage. In linguistic research, definitions such as a model of stable stereotypical thinking or ready-made speech turns, the reuse of language units in a ready-made form in relation to the concepts of a stereotype, cliché, and stamp in the language are often used. The main reason for this is that in the course of communication, public experience tries to simplify the process of information exchange, standardizing the form of content, transmitting information, and fixing it as a speech form. In this regard, the views and conclusions of some scholars in world linguistics are described and analyzed to determine the complex nature of these concepts and their representation in language. Based on them, an attempt is made to differentiate the mutual similarities and differences between the concepts of stereotype, cliché, and stamp in the language. The features of their use in functional speech styles are also analyzed to identify the positive or negative impact of the phenomena of stereotypes, cliché, and stamps on the speech process.

Keywords: stereotype, cliché, stamp, functional styles, standardization, standardization of language units.

Кіріспе

Әлемдік тіл білімі ғылымында кеңінен қолданылатын лингвистикалық категориялардың қатарында стереотип, клише, штамп, стандарт ұғымдары аталады. Және аталған ұғымдарға қатысты зерттеулер де мол. Аталмыш мәселеге қатысты бірін-бірі толықтыратын, өзара ұқсас, сондай-ақ бір-бірінен айырмаланатын пікірлер де кездеседі. Өйткені стереотип, клише, штамп ұғымдары тілдің қолданысына тікелей байланысты өзара мағыналас ұғымдар ретінде әдеби норма, функционалдық стиль, сөз стилистикасы салаларындағы зерттеулердің тікелей нысанасы ретінде талданады. Зерттеушілер осы салаларда стереотип, клише, штамп, стандарт құбылыстарын айналып өте алмайды. Осыған орай ауызша және жазба коммуникацияда тілдік бірліктердің тұрақты, дайын формула түріндегі қолданысы ретінде анықталатын терминдердің өзара байланысын, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау және қазіргі сөз қолданыстағы репрезентациясы тұрғысынан талдау мәселелері өзекті болып табылады.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысында берілген ұғымдардың өзара байланысын, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау үшін әлемдік тіл білімінде жарық көрген ғылыми еңбектер дереккөз ретінде пайдаланылды. Соның ішінде аталмыш ұғымдардың толық сипаттамасын беру мақсатында когнитивті тіл білімі, лингвомәдениеттану және этнолингвистика салаларындағы зерттеу жұмыстарына шолу жасалды. Стереотип, клише, штамп терминдеріне қатысты ғылыми пікірлерді зерделеу және қорыту, жүйелеу және лексикалық түсіндірмелі әдістер қолданылды.

Әдебиетке шолу

Жалпы адам санасында стереотиптің қалыптасуы тек лингвистика ғылымының аясында ғана емес, стереотипті ойлау, стереотипті таным, стереотипті қабылдау сынды күрделі ұғымдардың бірлігінде философия, психология, физиология және әлеуметтану ғылымдарының нысаны ретінде зерделеніп келеді. Стереотип құбылысының адам психологиясына және физиологиясына қатысты анықтамасы: «Стереотип – тұрақты өзгеріссіз қайталанатын шаблон, бейсаналы деңгейде қайталанатын тұрақты, өзгеріссіз іс-әрекет. Стереотиптің басты даралаушы қасиеті – жоғары тұрақтылық» (Головин, 1998: 478) деп көрсетілген. Сонымен қатар стереотип құбылысының күрделілігі адам санасының ойлау процесімен тығыз байланысты болып, қоршаған орта және қоғаммен қарым-қатынасын айқындайтын білім қорын қалыптастыруында. Осы орайда стереотип ұғымының мәнін қоғаммен байланысты аспектіде әлеуметтану және әлеуметтік психология ғылымында

берілген анықтамасы толықтай сипаттайды: «Әлеуметтік стереотип – әлеуметтік құбылыс немесе объект туралы адам санасындағы схемалы, стандартты түсінік. Әдетте эмоционалды боялған және жоғары тұрақтылыққа ие болып келеді...» (Прохоров, 1993: 1274).

Берілген анықтама стереотиптің әлеуметтік және танымдық маңызды қырларын ажыратады. Адамзат тарихында жиі қайталанатын жағдаяттарға жауап ретінде қоғам санасында тұрақты, дайын бейнелер және сол бейнелердің негізінде қалыпты ойлау моделі қалыптасқандығын айқындайды. Нәтижесінде адам санасында орныққан, нақты ұғымдық образ қалыптасады. Санада қалыптасқан тұрақты образ өз кезегінде адамның коммуникациялық қажеттілігіне сәйкес тіл арқылы жарыққа шығады. Тіл мен ойлау процесінің тығыз байланыстылығын ескеріп, стереотиптердің тілдік құралдар арқылы вербалдануы аталмыш құбылысты лингвистика ғылымының нысанына айналдырады.

Стереотиптің тіл білімі ғылымының аясында зерделенуіне септігін тигізген тұжырым американдық публицист У. Липманның еңбегінен басталады. 1922 жылы жарияланған Уолтер Липманның «Қоғамдық пікір» еңбегі стереотип концепциясын адам әлемінің субъективті бейнесінің тұрақтылығын сақтауға және өзіне дейінгі қоғам тәжірибесін ұтымды пайдалана отырып, ақпаратты қабылдау және саралау, өңдеу үдерісін жеңілдетуге көмектесетін адам санасындағы жүйелі, схемалы әлем бейнесі (Липман, 2004: 100) ретінде сипаттады. Сондай-ақ автор стереотиптер адамның ойлау процесіне жұмсайтын күш-қуатын үнемдейтіндігіне баса тоқталды. Аталмыш тұжырым стереотип құбылысының зерттелуін адамның танымдық, когнитивті ойлау моделі және қоғамның коммуникациялық әлеуетіне байланысты жүргізілуіне ықпал етті. Тілші ғалымдар санадағы стереотиптіліктің қалыптасуы мен тілдегі репрезентациясына сүйеніп, стереотиптерді тілдік (сөйлеу) және менталды (ойлау) стереотиптерге ажыратты. Э. Гюлих тілдік стереотипке (Sprachstereotype) – дайын, тұрақты тілдік формуланы, мысалы, «Guten Appetit!» (Асыңыз дәмді болсын!), ал менталды (ойлау) стереотиптеріне (Denk-Stereotype) – тұрақты дайын ойлау схемалары, атап айтқанда, жұмыс істейтін әйелдерге қатысты қалыптасқан стереотиптерді т.б. жатқызды (Вилинбаха, 2015: 9). Стереотиптерді топтастырудағы аталмыш бөлініс француз зерттеушісі Ш. Шапирдің еңбектерінде де сақталды. Зерттеуші менталды стереотиптердің көрінісі ретінде жекелеген ұлттарды даралайтын ұлттық қасиеттерге байланысты қалыптасқан ойлау стереотиптерін, ал тілдік стереотиптердің қатарын сөз қолданыста дайын формула сипатында қайталанатын идиома, дәйексөз және экспрессивті стереотипті оралымдар мен сыпайы сөйлеу формулаларымен толықтырды.

Менталды (ойлау) стереотиптері адам санасындағы қарапайым әлем бейнесінің көрінісі ретінде батыс және орыс тіл біліміндегі когнитивті және этнолингвистика ғылымдарының аясында, У. Хвастхоф, Е. Бартминский және В. А. Маслова сынды т.б. зерттеушілердің еңбектерінде қоғаммен, ұлтпен және ұлт мәдениетімен сабақтастырыла зерттелді. Бұған стереотиптің ассоциативті табиғаты, яғни оның белгілі бір этномәдениет өкілінің тілдік ойлау кешенін қалыптастыратын әлеуметтік мәдени бірліктерді құрауы және сол этномәдени ортада жергілікті нормативті ассоциациялар жиынтығы ретінде сөйлеу қарым-қатынасында қолданылуы әсер етті (Прохоров, 1997: 34). Әлеуметтік стереотип ұғымына кеңірек тоқталған У. Хвастхоф, оны белгілі бір мәдениеттің шеңберіндегі әлем туралы білімді көрсететін танымдық құрылым ретінде анықтап, оларды белгілі бір тілдік форма арқылы ғана емес, сонымен бірге имплицитті жолмен берілетіндігін атап өтті (Quasthoff, 1989: 192). Поляк зерттеушісі Ежи Бартминский стереотиптерді объектіге қатысты және оның мәдени тілдік бейнесін жасайтын белгілер жиынтығы (Бартминский, 2005: 364) ретінде анықтады. Сондай-ақ автор ұжымдық ойлау стереотиптерінің тілдегі көрінісін, статистикалық тұрғыдан зерттеуге болатын әртүрлі мәліметтердегі белгілі бір затқа немесе құбылысқа тән сипаттамалардың қайталануынан, сондай-ақ осы сипаттамалардың тілде тұрақты қалып алуын, тіліміздегі метафоралар, тұрақты тіркестер және мақал-мәтелдерді мағыналық талдау барысында көрінетіндігіне тоқталады. В.А. Маслованың лингвомәдениеттанымдық зерттеуінде: «Стереотип – это такое явление языка и речи, такой стабилизирующий фактор, который

позволяет, с одной стороны, хранить и трансформировать некоторые доминантные составляющие данной культуры, а с другой – проявить себя среди «своих» и одновременно опознать «своего» (Маслова, 2001: 110).

Отандық тіл білімінде стереотипті ұлттық мәдениетке қатысты талдау, халықтың тілдік санасында пайда болып, тіл арқылы жарыққа шығатын білім құрылымдары ретінде анықтаумен сипатталды. Зерттеуші Ә. Әлметова стереотипті эмоционалды бояуға қаныққан, тұрақтылығымен ерекшеленетін белгілі бір әлеуметтік құбылыс пен объектіге берілген стандартты образдар ретінде танып, тілде лингвомәдениеттанулық концепт ретінде өмір сүретіндігіне тоқталады. Зерттеушінің пікірі бойынша: «лингвомәдениеттанулық концепт дегеніміз – белгілі бір тілдік қоғамның санасында ұзақ жылдар електен өткен, екшелген, сол қоғам өкілдерінің айрықша тәжірибесі» (Әлметова, 2017: 3).

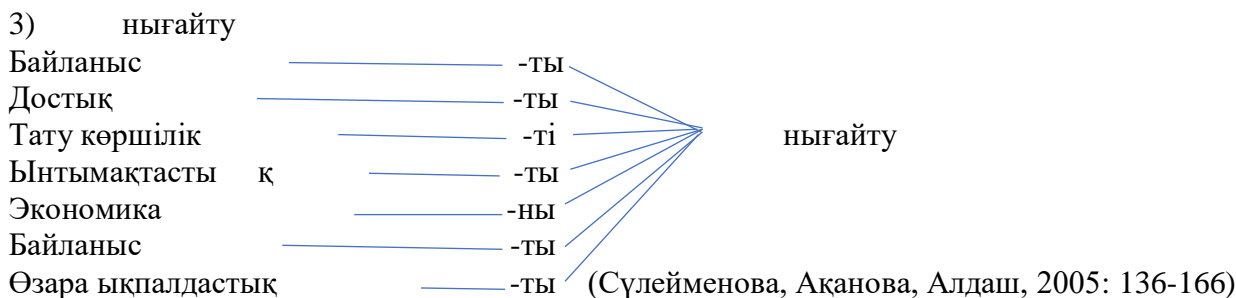
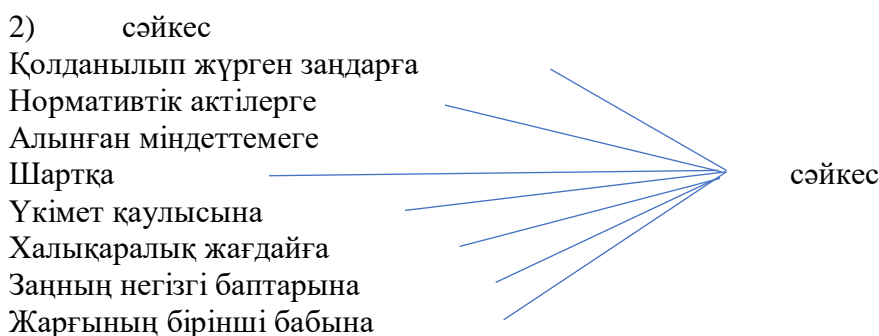
Нәтижелер және талқылау

Жоғарыда берілген жалпы тіл білімі ғылымында стереотип ұғымының анықталуына, сондай-ақ терминдік қолданысына қатысты пікірлерді саралай келе, аталмыш ұғымның лингвистикалық және психологиялық қыры айқындалады. Берілген анықтамалардың негізінде стереотипті айқындаушы басты белгілер ретінде: қалыптасқан бейне/стандартты образ, дайын бейне, тұрақты бейне, қалыптасқан немесе дайын ойлау жүйесі, когнитивті ойлау моделі сынды сипаттамалар жиі қолданылады. Олай болса, стереотип терминінің қолданысы тіл білімі ғылымында көбіне санадағы үдерістерге қатысты және когниция, концепт ұғымдарымен бірлікте жұмсалатынын байқаймыз.

Алдымен осы тұжырымдарға қатысты дайын бейне/ тұрақты бейне түрінде негізінен көркем жанрда образ жасайтын, ең бастысы – халықтың когнитивті санасында орныққан, «өзгертуге» болмайтын тұрақты тіркестерді көрсетелік.

Мысалы, *айдынды шалқар көл* (тазалық, кеңістік, мөлдірлік мағынасында); *айшылық алыс жер* (өте алыс, шалғай жер); *ат/тай шаптырым жер* (жақын қашықтық); *алалы жылқы ақтылы қой* (байлық, молдық); *ақ пен қызыл арасында* (күндіз бен кешкі мезгіл арасындағы уақыт) деген тұрақты тіркестер қазақ халқының ұғымында кеңістік, мезгіл, шаруашылыққа байланысты қалыптасқан тілдік бірліктер екендігі белгілі. Сонымен қатар *аузымен құс тістеген, бармақ батыру, бауырынан жарау, бетіне қан жүгіру, бет моншағы үзілу, көз жетер жер, көз қиығын салу, көз ұшында, арқа сүйеу, ажары кіру, ажары қашу*, сондай-ақ, *алтын жаға сөгілу* тәрізді фразалық орамдар да санада орныққан когнитивті стереотип болып табылады. Бұлай деуге негіз – көрсетілгендердің семантикасына тірек болып тұрған лексеманы оған мағыналас сөзбен алмастыруға болмайды, мысалы, *саусақ батыру, жанардың ұшында, ернімен құс тістеген, жорға шаптырым жер* сияқты өзгертулер бола алмайды. Өйткені когнитивті санадағы қалыптасқан модел халықтың табиғи ойлау және пайымдау нәтижесінен туындаған. Осындай фактілер когнитивті стереотип ретінде танылады. Когнитивті стереотиптің тағы бір белгісі – тіркестер құрамындағы жекелеген тілдік бірліктер және тұтастай алғанда, тұрақты образды тіркестің өзінің толық мағынасы қазіргі тілді қолданушыға «бейтаныс» болса да, ол санада қалыптасқан модел тұрғысында сақталады. Мысалы, *арқа сүйеу, көз қиығын салу, тал шыбықтай майысқан, тал мүсін, бота көз, ақыл таразысына салу* дегендердегі образға тірек болған сөздердің мағынасы соншалықты айқын, ал *алтын жаға сөгілу, алтыс екі айдалы* тіркестерінің мағынасында көмескілік бары екендігі мәлім.

Стереотиптердің тағы бір тобын тілдік стереотиптер деп атауға болады. Тілдік стереотип ресми іскери тілде, ресми ауызша сөзде, ғылым тілінде кең қолданылады. Тілдік стереотип бір тілдік бірліктің мағынасы арқылы қалыптасатын, ақпаратты шапшаң жеткізуге және қабылдауға бағытталған тіл жүйесінде бар құбылыс болып табылады. Қазақ тіліндегі байланысты, сәйкес сөздері тілдік стереотип түзетін лексемалардың қатарында. Сол сияқты синонимдік қатарлардың ішінде нығайту сөзі де тілдік стереотип түзуге қатысады.

Осы мәселелерге қатысты зерттеулердегі пікірлер стереотиптің қаншалықты күрделі құбылыс екендігін дәлелдейді. Сондықтан ең маңызды көзқарастарға тоқталамыз.

Стереотиптіліктің тілдік санада бейнеленген қоғамдық тәжірибе ретінде айқындалуы, индивидтің қарым-қатынасқа түсу барысында аталмыш стереотиптерді сөйленісте (речь) өндіруімен тұжырымдалады. Зерттеуші С.Е. Никитина стереотип ұғымының көптеген ғылым салаларының тоғысында қарастырылатын мағына кеңдігіне тоқталып, «белгілі бір тақырыпқа қатысты стереотипті ой қорытынды, әр кез сөйленісте (речь) бір формада қайталана отырып, тілдік клишеге айналады» (Никитина, 1995: 81) деген қорытындыға келеді. Сондай-ақ тілдік стереотиптер тұрақты ұжымдық менталды (ойлау) жүйесінің нәтижесі ретінде коммуникациядағы прагматикалық ерекшеліктеріне байланысты талданады. Бұл турасында стереотиптілік ұғымын әлеуметтік психологиядағы анықтамасымен байланыстыра зерттеген Ю. А. Сорокин, сөйлеу әрекетінде стереотип ұғымын мазмұндық қырынан, ал тілдегі берілу формасын клише және штамп түрінде ажыратуды ұсынады (Сорокин, 1978). Олай болса менталды стереотиптер тілдік стереотиптерге ауысуы барысында, адам санасында дайын, тұрақты образдардың тіл арқылы вербалдануы және өз санасында қалыптасқан ұжымдық образды бірнеше мәрте қайталауы, дайын тұрақты формулалы тілдік клишелерді қалыптастырады: стереотип→клише. Ал стереотиптен туындаған тілдік клише өз кезегінде, сөз қолдану барысында мәтінде ақпараттық жүктемесінен айырылып, басқа қолданыспен дисфункцияланса және сөз қолданушы тарапынан жағымсыз әсермен ассоциацияланса штампқа немесе таптаурынға айналады: клише→штамп. Бұл тұжырым лингвистикалық терминдер сөздігінде берілген клише мен штамп терминдерінің анықтамасымен сәйкеседі. Клише (франц. *cliche*) – белгілі бір жағдайларда және стандартты контексте қарым-қатынас

жасау барысында оңай айтылатын дайын сөйлем орамы, сөйлеу стереотипі. Лексикалық мағынасы мен экспрессивтілігі жойылған тілдегі штамп (дайын элемент) құбылысынан айырмашылығы, клише өзінің семантикасын және көптеген жағдайларда экспрессивтілігін сақтайтын құрылымдық бірлікті құрайды (Розенталь, Теленкова, 2001: 168). Ал штамп – лексикалық мағынасы көмескіленген және экспрессивтілігі жойылған тілдегі дайын оралымдар, сөз тіркесі (Розенталь, Теленкова, 2001: 610).

Сонымен, клише мен штамп құбылыстарын стереотиптіліктің әсерінен қалыптасқан вербалды қолданыстар ретінде танып, мәселеге нақты ойысар болсақ, берілген тұжырымдардың ішіндегі салмақтысы, екі ұғымды да біріктіретін белгісі – сөз тіркестерінің сөйленісте (речь) қайталанып, қайырадан бірнеше мәрте қолданысқа түсетіндігі. Бұл құбылыс сөзқолданыста бір жағынан тілдегі заңдылық ретінде тілдік бірліктердің стандартты (үлгілі, нормаға сай) қолданылуымен және ақпарат алмасу үдерісін жеңілдететін дайын формула түріндегі клише тұлғалардың оң бағалануымен сипатталса, екінші жағынан тілде қалып алған дайын формула түріндегі клише тұлғаларды экспрессия тудыру мақсатында шектен тыс, уәжсіз, орынсыз қолдануға байланысты штамп құбылысы (ақпараттық жүктемесінен айырылған сериялық қолданыстар) ретінде теріс бағаланды.

Е. В. Гринкеевич екі ұғымның аражігін нақты ажырату мақсатында келесідей айырымдық белгілеріне нұсқады: «1) клише және штамп тілдегі қызметіне қарай – клише көбіне тілдің ақпараттық қызметіне бекітілген, бірақ олар тілде басқа да (экспрессивті, фатикалық және т. б.) қызметтерді атқара алады. Ал штамп тілдің тек экспрессивті (бағалау, эмоциялар, мәлімдемелердің сыртқы түрін жақсарту) қызметіне арналған құрылымдар болып табылады; 2) мазмұны мен мағыналық ерекшеліктеріне қарай: клише – ұғымды беру мен пікір білдірудің негізгі құралы. Клише тұлғаларды сөйлем ішінде мағынасына нұқсан келмейтіндей басқа бірліктермен алмастыруға болмайды, ал штамп тілдік бірліктері қолданушының оларға жүктейтін үмітін ақтамаса да, мәтінге негізгі атаулардың экспрессивті синонимдері ретінде енгізіледі; 3) әсер ету сипаты бойынша адресатқа – сөз қолданыста клишені қолдану дәлелді, оң әсер етеді. Ал штамп тілдік бірліктері – мағыналық-құрылымдық жағынан ақпараттық жүктемесінен айырылған сериялық қолданыстар түрінде жұмсалыуына байланысты теріс қабылданады (Гринкеевич, 2011: 113).

Тілдегі клише мен штамп құбылысы тіл мамандары тарапынан сөз қолданыстың түрлі аспектілерімен сабақтастырыла зерттелуі және оң немесе теріс бағалануы, кез келген тілге тән, тіл қолданыстағы қалыпты әрі заңды құбылыс екендігін айқындайды. Тілдегі оң бағаланатын дайын күйінде қайта қолданылатын құрылымдар (клише) әдеби тілдің функционалды стильдерінің әрқайсысында көрініс табатын тілдік қолданыстар ретінде әр стильдің өзіне тән стилистикалық-прагматикалық ерекшеліктеріне байланысты талданады. Атап айтқанда, ресми және ғылыми тілдегі клише тұлғалардың қолданылуы стильдік қызметіне сай объективті, аса қажет, стильдік даралаушы белгісімен түсіндіріледі. Ісқағаздар тілінде де дайын күйінде қолданылатын клише тұлғалардың синтаксистік құрылымы сөз тіркесі және сөйлем деңгейінде көрінетіндігі айқындалды: кезекті демалыс, заң қабылданды, алғыс жариялансын, өзгерістер енгізілсін, күн тәртібі, басқа жұмысқа ауысуыма байланысты, қосымша қаржы бөлінді, еңбек тәртібін бұзуына байланысты, Келісімхатқа менің қатысуым кезінде қол қойылды; Менің атымнан өтініш білдіруге сенім білдіремін; Бекітемін; Растаймын; Рұқсат етілсін; Тапсырылсын т.б.

Зерттеуші М. Мәмбетова ресми іскери тілге клишеліктің тән болуын, бірыңғай типтік жағдаяттарды сипаттауда, мәтін құрастыруға кететін уақытты үнемдеуге көмектесетін, ресми ісқағаздар стилінің дәлдікке, түсініктілікке ұмтылуымен негіздейді. Ең бастысы, ресми іскери тілдегі клише тұлғалар ісқағаздар стилінің нормалылығын және стандарттылығын қамтамасыз ететін бірден-бір жүйелілік екендігін білдіреді: «Егер көркем әдебиет тілі қалыпқа сыймайтын арнасынан асып жатқан тіл болса, онда ресми-іскери тіл қалыпқа түскен тіл болуы қажет, сонда ғана ол дамыған, ресми стилі қалыптасқан тіл деп есептелмек» (Мәмбетова, 2011: 67).

Ғылыми тілдегі клише тұлғалар ғылыми стильдің нақтылық, дәлдік, бір мағыналық сынды стильдік-тілдік айырым белгілерінің әсерінен стандартталған жанрларында (диссертация, монография, автореферат т.б.) молынан қолданылады. Мысалы, зерттеу жұмысына қатысты деректерді сипаттауда автор келесідей клише қолданыстарға жүгінеді: автордың пікірі бойынша, ғылыми зерттеу жұмысының жаңалығы/өзектілігі/маңыздылығы, зерттеу жұмысының теориялық/практикалық маңызы, зерттеу нысаны, аспектісі, материалдары және әдіс-тәсілдері т.б. Зерттеуші Н. Ведякова ғылыми стильдің стандартталған жанрларындағы клише қолданыстардың тиімділігін ғылыми мәтіндегі клише тұлғалардың ақпараттық жүктемесіне қатысты айқындауды ұсынады. «Ғылыми мәтіндегі клише тұлғалар композиция элементтерін белгілейді, дәстүрлі түрде берілетін логикалық ой қорытындыны оңай тануға ықпал етеді және сол арқылы ғылыми мәтінді қабылдауды жеңілдетеді, алайда клише тұлғаларды орынсыз, қате қолданған жағдайда мазмұнсыздыққа және дисфункциялыққа ұшыратуы мүмкін» (Ведякова, 2015: 45).

Ал публицистикалық стильдегі клише тұлғалар бұқаралық ақпарат тілінің хабарлама қызметін іске асыратын, бірден-бір ұтымды қолданыстар болып табылады. Бұқаралық ақпарат тіліне алдын ала белгілі, қалыптасқан, дәлме-дәл орныққан механизмді мағынасы бар тіркелеген тұрақты формулалы жиындар тән. Жазба публицистика, әсіресе газет тіліндегі клише қолданыстар тілші мамандар тарапынан ұзақ уақыт бойы шектен тыс және орынсыз қайталанып, негізгі ойға зиян келтіретін штамп қолданыстармен шатастырылып теріс бағаланып келді. Алайда кейінірек газет тілінің кешенді, жан-жақты, терең зерттелуі штамп және клише терминдерінің ара жігі ажырап, соңғысының оң, жағымды бағалануын қалыптастырды. Бұл бірінші кезекте клише тұлғалардың прагматикасында тұрақтылықтың, нормалылықтың, бейтарап боямасының сақталуымен және тілдік бірліктердің стандартталуымен тығыз байланысты түсіндірілді. Тілдік бірліктердің стандартты қолданылуы және сөйлеу құрылымының автоматтануы газет тілінің өздігінен оған ешқандай зиян келтірмейтін орынды қыры болып табылады.

Клише немесе тұрақты сөйлеу формулалары, прагматикалық жағынан коммуникациялық, ақпараттық, тіпті кейде эмотивті қызмет атқара алатындықтан, функционалды стильдердің ішінде шығармашылықты талап ететін көркем әдебиет стилінде және әдеби тіл нормаларын қатаң сақтауды қажет етпейтін аузекі сөйлеу тілінде де әртүрлі дәрежеде кездеседі. Бұл жалпы клише құбылысының адам жадындағы есте сақтау, ақпаратты өңдеу, коммуникацияда қайта қолдану сынды психологиялық үдерістермен тығыз байланысын көрсетеді. Тілдегі клише құбылысы тілдік қатынастың түрлі саласында ойды жеткізудің жеңіл, нақты, жылдам жолы ретінде сипатталады. Мұның басты себебі – адам санасындағы стереотипті білім қорының сөйлесімде тұрақты сөйлеу формалары ретінде ұйымдасуы. Олай болса тілдік клише көбіне тұрақты, белгілі бір жағдаятқа қатысты қайталанып отыратын, сөйлеу әрекетінде ақпарат беру және қабылдау үдерісін жеңілдететін фразалық тіркестер екендігін аңғарамыз. Осы орайда қайта қолданушылық сипаты тән клише тұлғалардың жалпы тілдегі орны мен қызметіне және тілдік бірліктердің стандартты қолданылуына қатысты бір алуан сұрақтар туындайды. Атап айтқанда, клише құбылысының тіл қолданыстағы рөлі мен қызметі қандай? Дайын формула түріндегі қайта қолданушылық тән клише құбылысының тілдік бірліктердің стандартталуына қатысы қандай? Тілдік стандарт пен клише бір ме?

Л. В. Щерба бір типтік жағдаяттардың қайталануы негізінде қалыптасқан дайын тілдік формулалардың тілдегі берілу жолына қатысты былай дейді: «Біздің әдеби тіліміз көбінесе ой-пікірімізді өзі алдын ала дайындаған қалыптарға құю арқылы береді» (Щерба, 1957). Бұл тұрасында В. Виноградовтың заманауи әдеби тілдегі қолданыстарға қатысты пікіріне нұсқайық: «Қазіргі әдеби тіл жүйесінде сөздер бір-бірімен көбіне еркін, кездейсоқ іліккен компонент түрінде емес, дәстүрлі формула түріндегі құрылымдар ретінде жұмсалады. Адамдардың көпшілігі дайын формула, клише арқылы сөйлейді және жазады (Виноградов, 1983: 121). Тілдік нормаға сай сөзқолданыс жүйесімен бекіген дайын оралымдардың коммуникацияда қолданылуының жағымды жақтарына көптеген тілші ғалымдар тоқталған.

Атап айтқанда, Т. М. Дридзе қайталанатын тілдік жағдаяттарда қолданылатын дайын тілдік формулалардың (клише) болуы қалыпты және жалпыға түсінікті ақпарат алмасу үдерісінде қажет әрі маңызды екендігін атап өтеді (Дридзе, 1980).

Тіпті сөйлеу құрылымының автоматтылығы – тілдік сананың қарым-қатынас қажеттілігіне байланысты эволюциялық жолмен қалыптастырған бейсаналық реакциясы екендігімен түсіндіріледі. Дж. Ферс коммуникация барысында берілетін ақпараттың немесе жағдаяттың контекстінде тұтас адамның өмірлік тәжірибесі мен мәдени танымы, тарихы қамтылатындығына тоқталған. Сондай-ақ екі адам арасындағы ақпарат алмасу үдерісі мен берілу формасы, лексикалық мазмұны мен құрылымы жағынан алдын-ала дайындалған рәсімге ұқсайтындығын айрықша атап өтеді (Ферс, 1962: 74-90). Осыған орай дайын тілдік формулалы қолданыстарды (клише) тілдегі стандарттылық мәселесіне қатысты талдауда академик В. Г. Костомаровтың ойлары зерттеуіміздің маңызды қырларымен сабақтасады. Зерттеуші стандарттылық мәселесін жалпы тілге тән жағымды құбылыс ретінде танып, тілдегі дайын күйінде қайта қолданылатын клише тұлғаларды тілдік бірліктердің стандартталуымен байланыстырып, әдеби тілдің нормасына қатысты кеңірек түсінуді ұсынады. Тілдік бірліктердің стандартталуы – тілдің тарихи қолданылуы тәжірибесімен бекіген, тілдік құралдарды жүйелеп, топтап, нормаға сай дұрыс қолданудың нәтижесі. Мұның салдары тіл қолдануда тілдік бірліктердің табиғи сұрыпталуынан туындайтын заңды үдеріспен түсіндіріледі. Олай болса В. Г. Костомаров бойынша: «Тілдегі стандарт – нақты ақпарат беру үшін тілдік бірліктердің интеллектуалды ұйымдасуы, басты даралаушы қасиеті репродуктивтілігі және бір мағыналық сипаты, тілдегі экспрессиялыққа қарсы қойылып, әсіресе бейтарап нормативті боямасының болуымен ерекшеленеді» (Костомаров: 1971: 181). Зерттеуші тілге стандарттылықтың қажеттілігін және маңызын айқындауда келесідей пікір білдіреді: «Стандарттың қажеттілігі, біріншіден, жеке адам өзіндік ойын, пікірін білдіруі үшін коммуникацияда әр кез жаңа, ерекше тілдік құрылымдарды ойлап табуы мүмкін еместігіне байланысты. Бұл ақпарат алмасу үдерісін қиындатып, адамдардың бір-бірімен түсінісуіне кедергі болар еді» (Костомаров: 1971: 181). Ал бұл өз кезегінде қайта қолданушылық сипаты тән дайын оралымдар деген ұғымға саятын клише құбылысының сөзқолданыста баяндаудың стандартты формалары ретінде сипатталуымен түсіндіріледі.

Тілдегі стандарттылықты айқындауда әдеби тілдің функционалдық стильдерінің рөлі маңызды. Әдеби тілдің негізгі шарты нормалылық, сұрыпталған тіл болу қажеттілігі болса, бұл да – стилдердің негізгі ұстанымы. Олай болса, әдеби норма мен тілдік құралдардың стандартты қолданылуы тығыз байланысты. Әдеби норма дегеніміз – тілдік құралдардың стандартты қолданылуы (Алдаш, Сейдамат, 2021: 8).

Тілдің даму жүйесінде клише тұлғалардың қалыптасуы, толығыуы және қалыптануы тілдік бірліктердің стандартталуымен бірлікте жүретін үздіксіз үдеріс. Бұл ең алдымен, тілдің ақпараттық қызметінен шығады. Тілдің ақпараттық қызметі көбіне біртипті, тұрақты, қалыптасқан стандартты тілдік бірліктер арқылы жүзеге асады. Мұның себебі, ақпарат берудің тиімділігі нақтылық, бір мағыналық және шапшаңдықпен өлшенеді. Осы орайда клише қолданыстар, ақпаратты барша бұқараға түсінікті формада, нақты, жылдам жеткізуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Тілдегі стереотип, клише және штамп құбылысы – өзара тығыз байланысты, ауызша және жазба коммуникацияда сөзқолданыс барысында орын алатын заңды құбылыс. Берілген ұғымдардың басты ортақ белгісі – тіл бірліктерінің дайын күйінде қайта қолданылуымен және тіл бірліктерінің стандартталуымен сабақтастықта түсіндіріледі. Шынында да, индивидтің сөйлеу және жазу дағдысын меңгеруі тіл қолдану жүйесінің қалып алған заңдылықтарының болуымен, сонымен қатар тек лексикалық деңгейде ғана емес, грамматикалық, синтаксистік-құрылымдық деңгейде тіл бірліктерінің дайын орамдар ретінде қалыптасуымен тығыз байланысты. Осылайша коммуникация барысында, қоғамдық тәжірибе, қайталанатын

жағдаяттарға қатысты ақпараттың мазмұн, берілу формасы стандартталып, сөйлеу формасы ретінде бекітіліп, ақпарат алмасу үдерісі жеңілдетіледі. Бұл үдеріс түрінде байқалады. Дайын орамдар клише түрінде, одан әрі стандартталады. Клишенің шампқа айналатын тұстары да тілге тән. Ал стандартталған тілдік бірлік тілдің кез келген коммуникативті жағдаятта жұмсалым игерілміні, тілдің әлеуеті болып саналады. Осы себепті стандарт – норма ретінде бағаланады. Тілімізде лексикалық бірліктердің стандартты дайын тілдік құрылымдар ретінде ұйымдасуы болмаса, тіл білімінде тіл байлығының көрінісі ретінде тұрақты тіркестердің, метафора, тілдік бейнелі оралымдардың жинақталуы мүмкін болмас еді.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті ЖТН BR18574183 «Қазақ мәтінін автоматты тану: лингвистикалық модульдер мен іт-шешімдер әзірлемесі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Головин С. Ю. (1998) Словарь практического психолога. – Минск, 1998. – 301 с.
- Прохоров А. М. (1993) Большой энциклопедический словарь. – Москва, 1993. – 1632 с.
- Липман, У. (2004) Общественное мнение. – Москва: Институт фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
- Вилинбахова, Е. Л. (2015) Материалы к курсу лекций «Лингвистическое изучение стереотипов»: учебно-методическое пособие. СПб.: СПбГУ, 2015. – 72 с.
- Прохоров Ю. Е. (1997) Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. – Москва: ИКАР, 1997. – 226 с.
- Quasthoff U. M. (1989) Social prejudice as a resource of power: towards the functional ambivalence of stereotypes // Language, Power and Ideology- Studies in Political Discourse. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1989. P. 181-196.
- Бартминьский Е. (2005) Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике : [перевод с польского]. Москва: Индрик, – 2005. – 528 с.
- Маслова В. А. (2001) Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
- Әлметова Ә. С. (2017) Әлемнің тілдік бейнесі және стереотип. // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. №4 (168). 2017. – Б. 62-68.
- Сүлейменова Ә., Ақанова Д., Алдаш А. (2005) Ресми-іскери стиль: қазақша-орысша тіркесімдер сөздігі. Официально-деловой язык: казахско-русский словарь сочетаемости. Алматы: «Арман-ПВ», 2005. – 376 б.
- Никитина С. Е. (1995) Стереотипные суждения и речевые клише как культурный барьер. Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии тезисы конференции. Российская академия наук институт славяноведения и Балканистики. – Москва: 1995. – С. 81-83
- Сорокин Ю. А. (1978) Стереотип, штамп, клише: к проблеме определения понятий. Общение: теоретические и прагматические проблемы. – Москва: Наука, 1978. С. 133-138.
- Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. (2001) Словарь-справочник лингвистических терминов. – Москва: ООО «Издательство Астрель», 2001. – 624 с.
- Гринкевич Е. В. (2011) Речевые штампы и смежные с ними явления. Известия Южного федерального университета. Филологические науки, (4), 2011. – С. 112-118.
- Мәмбетова М. (2011) Ресми-іскери тілдегі клише тұлғалар. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 127 б.
- Ведякова Н. А. (2015) Клише и шаблон в тексте стандартизованного жанра. Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Russologica, 2015. – Т. 201. – № VIII. – С. 37-49.
- Щерба Л. В. (1957) Современный русский язык. – Москва, Учпедгиз, 1957. – 1130 с.
- Дридзе Т. М. (1980) Язык и социальная психология. – Москва, 1980. – С. 137-144.
- Виноградов В. В. (1983) Современный русский язык. – Москва, 1983. – 121 с.
- Ферс Дж. (1962) Техника семантики. – Москва, 1962. – С. 74-90.
- Костомаров В. Г. (1971) Русский язык на газетный полосе: Некоторые особенности языка современной газетной публицистики. – Москва, 1971. – 267 с.
- Алдаш А., Сейдамат Ә. (2021) Тілдегі стандарттылық және тілдік бірліктердің стандартталуы (проблеманың қойылысы). Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. «Филология ғылымдары» сериясы. №1(75). 2021. – 18-24 б.

References

- Golovin S. Yu. (1998) Slovar` prakticheskogo psixologa. – Minsk, 1998. – 301 s. [Golovin S. Yu. (1998) Dictionary of a practical psychologist. – Minsk, 1998. – 301 p.] (In Russian)
- Proxorov A. M. (1993) Bol`shoj e`nciklopedicheskij slovar` – Moskva, 1993. – 1632 s. [Proxorov A. M. (1993) Large Encyclopedic dictionary. – Moscow, 1993. – 1632 p.] (In Russian)
- Lipman U. (2004) Obshhestvennoe mnenie [Lipman U. (2004) Public opinion. – Moscow: Institut fonda «Obshhestvennoe mnenie», 2004. – 384 p.] (In Russian)
- Vilinbaxova E. L. (2015) Materialy` k kursu lekcij «Lingvisticheskoe izuchenie stereotipov»: uchebno-metodicheskoe posobie SPb.: SPbGU, 2015. – 72 s. [Vilinbaxova E. L. (2015) Materials for the course of lectures "Linguistic study of stereotypes". SPb.: SPbGU, 2015. – 72 p.] (In Russian)
- Proxorov Yu. E. (1997) Nacional`ny`e sociokul`turny`e stereotipy` rechevogo obshheniya i ix rol` v obuchenii russkomu yazy`ku inostrancev – Moskva: IKAR, 1997. – 226 s. [Proxorov Yu. E. (1997) National socio-cultural stereotypes of speech communication and their role in teaching Russian to foreigners] . – Moscow : IKAR, 1997. – 226 p. (In Russian)
- Quasthoff, U. M. Social Prejudice as a Resource of Power: Towards the Functional Ambivalence of Stereotypes. Language, Power and Ideology-Studies in Political Discourse. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1989. – P. 181-196. (In English)
- Bartmin`skij E. (2005) Yazy`kovej obraz mira: ocherki po e`tnolingvistike. Moskva: Indrik, – 2005. – 528 s. [Bartminski E. (2005) The linguistic image of the world: essays on ethnolinguistics. Moscow: Indrik, – 2005. – 528 p.] (In Russian)
- Maslova V. A. (2001) Lingvokul`turologiya: Uchebnoe posobie dlya studentov vy`sshih uchebnyh zavedenij. – Moskva: «Akademiya», 2001. – 208 s. [Maslova V. A. (2001) Linguoculturology: A textbook for students of higher educational institutions. – Moscow: «Akademiya», 2001. – 208 p.] (In Russian)
- Álmetova Á. S. (2017) Álenniń tildik beinesi jáne stereotip. Eurasian Journal of Philology: Science and Education. №4 (168). 2017. – B. 62-68. [Almetova A. S. (2017) Linguistic picture of the world and stereotype. Eurasian Journal of Philology: Science and Education. №4 (168). 2017. – P. 62-68.] (In Kazakh)
- Sylejmenova Je., Akanova D., Aldash A. (2005) Resmi-iskeri stil': kazaksha-oryssha tirkesimder sozdigi. Oficial'no-delovoj jazyk: kazahsko-russkij slovar' sochetaemosti. Almaty: «Arman-PV», 2005. – 376 b. [Suleimenova E., Akanova D., Aldash A. (2005) official-business style: a dictionary of Kazakh-Russian combinations. Official language: Kazakh-Russian language. Almaty: "Arman-PV", 2005. – 376 P.] (In Kazakh)
- Nikitina S. E. (1995) Stereotipny`e suzhdeniya i rechevy`e klishe kak kul`turny`j bar`er. Rechevy`e i mental`ny`e stereotipy` v sinxronii i diaxronii tezis`y konferencii. Rossijskaya akademiya nauk institut slavyanovedeniya i Balkanistiki. – Moskva, 1995. – S. 81-83. [Nikitina S. E. (1995) Stereotypical judgments and speech cliches as a cultural barrier. Rechevy`e i mental`ny`e stereotipy` v sinxronii i diaxronii tezis`y konferencii. Rossijskaya akademiya nauk institut slavyanovedeniya i Balkanistiki. – Moscow, 1995. – P. 81-83.] (In Russian)
- Sorokin Yu. A. (1978) Stereotip, shtamp, klishe: k probleme opredeleniya ponyatij. – Moskva: Nauka, 1978. – S. 133-138. [Sorokin Yu. A. (1978) Stereotype, stamp, cliché: on the problem of defining concepts. – Moscow: Nauka, 1978. – P. 133-138.] (In Russian)
- Rozental` D. E., Telenkova M. A. (2001) Slovar`-spravochnik lingvisticheskix terminov. – Moskva: OOO «Izdatel`stvo Astrel'», 2001. – 624 s. [Rozental` D. E., Telenkova M. A. (2001) Dictionary-reference book of linguistic terms. – Moscow: OOO «Izdatel`stvo Astrel'», 2001. – 624 p.] (In Russian)
- Grinkevich E. V. (2011) Rechevy`e shtampy` i smezhny`e s nimi yavleniya. Izvestiya Yuzhnogo federal`nogo universiteta. Filologicheskie nauki, (4), 2011. – S. 112-118. [Grinkevich E. V. (2011) Speech stamps and related phenomena. Izvestiya Yuzhnogo federal`nogo universiteta. Filologicheskie nauki, (4), 2011. – P. 112-118.] (In Russian)
- Mámбетова M. (2011) Resmi-iskeri tildegi klishe tulǵalar. – Almaty: Kazakh Universiteti, 2011. – 127 s. [Mambetova M. (2011) Cliché in official-business language. – Almaty: Kazakh University, 2011. – 127 p.] (In Kazakh)
- Vedyakova N. A. (2015). Klishe i shablon v tekste standartizovannogo zhanra. Annales Universatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Russologica, 2015. – T. 201. – № VIII. – S. 37-49. [Vedyakova N. A. (2015). Cliches and patterns in the text of a standardized genre. Annales Universatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Russologica, 2015. – T. 201. – № VIII. – P. 37-49.] (In Russian)
- Shherba L. V. (1957) Sovremenny`j russkij yazy`k. – Moskva, Uchpedgiz, 1957. – 1130 s. [Shherba L. V. (1957) Modern Russian language. – Moscow, Uchpedgiz, 1957. – 1130 p.] (In Russian)
- Dridze T. M. (1980) Yazy`k i social`naya psixologiya. – Moskva, 1980. – S. 137-144. [Dridze T. M. (1980) Language and social psychology. – Moscow, 1980. – P. 137-144.] (In Russian)
- Vinogradov V. V. (1983) Sovremenny`j russkij yazy`k. – Moskva, 1983. – 121 s. ([Vinogradov V. V. (1983) Modern Russian language. – Moscow, 1983. – 121 p.] (In Russian)
- Fers Dzh. (1962) Texnika semantiki. – Moskva, 1962. – S. 74-90. [Fers Dzh. (1962) Semantics technique. – Moscow, 1962. – P. 74-90.] (In Russian)

Kostomarov V. G. (1971) Russkij yazyk na gazetnyj polose: Nekotorye osobennosti yazyka sovremennoj gazetnoj publicistiki. – Moskva, 1971. – 267 s. [Kostomarov V. G. (1971) Russian on the newspaper page: Some features of the language of modern newspaper journalism. – Moscow, 1971. – 267 p.] (In Russian)

Aldash A., Sejdamat Ə. (2021) Tildegi standarttylyk zhәне tildik birlikterdiң standarttaluy (problemanyñ kojylsıy). Abaj atyndagy Qazaq җlttyk pedagogikalыk universiteti. «Filologija ғыlymdary» serijasy. №1(75). 2021. – 18-24 b. [Aldash A., Seidamat A. (2021) Language standardization and standardization of language units (problem presentation). Abai Kazakh National Pedagogical University. Series "philological Sciences". №1(75). 2021. - pp. 18-24.]

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

А.Е. Адишева, С.Б. Бектемірова ГЕОЛАНДШАФТТАҒЫ АНТРОПОМОРФТЫҚ КОДТЫҢ МИФТЕРДЕ БЕЙНЕЛЕНУІ	3
A. Akar, G.K. Myrzakhanova, K.K. Pirmanova WAYS OF TRANSFERRING PARTIALLY WORD-FORMING AFFIXES IN THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE	11
Т.Т. Аярова, Zh.В. Kurmambayeva, Hans Schahl LINGUOCULTURAL BASIS OF NUMERALS IN THE KAZAKH LANGUAGE	27
З.М. Базарбаева ТҮРКІ (ҚЫПШАҚ) ТІЛДЕРІНДЕГІ ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАРДЫҢ (ВОКАЛИЗМ) ЭВОЛЮЦИЯСЫ	34
И.Б. Байсыдық, К.Б. Кудеринова ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАҒЫМДЫ МІНЕЗ КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАНТТАРЫ	44
А.С. Барменкулова, А.Ә. Жаңабекова, Ж.А. Манкеева ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІҢ КОРПУСТА БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ	56
A.O. Berdeshova, G.S. Gabbasova, A.S. Nabidullin, Ch.K. Ordabayev, Nezir Temur FEATURES OF THE SPEECH CULTURE OF YOUNGER GENERATION AND THE INFLUENCE OF THE INTERNET LANGUAGE ON ITS FORMATION	67
В.Е. Boranbay, G.A. Kamisheva, G.S. Oralova, A.T. Tulebayeva THE SACRAL CONCEPT AND ITS INTERPRETATION	73
Б.Н. Бияров ТАЛАС ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕР	80
Б.К. Еликбаев, Г.Д. Кошикбаева, А.О. Ыбырайым ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СҰРАУ МӘНДІ СӨЙЛЕУ АКТІЛЕРІНДЕ БЕРІЛЕТІН КОММУНИКАТИВТІК СТРАТЕГИЯЛАР	90
К. Жанабаев, А. Мауленов, А.Ш. Тургенбаева, А.М. Фазылжанова ПОВТОР В УСТНОЙ ТРАДИЦИИ ЖЫРАУ: ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТЬ И ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОСТЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА	109
С.А. Жиренов, З.Б. Кулманова ҒАЛАМНЫҢ ДІНИ БЕЙНЕСІНІҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ	125
Z.A. Jumashova, Z.Z. Kuzembekova INFOGRAPHICS AS A MODERN METHOD OF TEACHING ENGLISH	133
М. Имангазина, Г.М. Мужигова А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «ТІЛ-ҚҰРАЛ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІ МЕН ГРАММАТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ БАЙЛАНЫСЫ	141

G.Zh. Iskakova, B. Shalabay

THE AUTHOR'S MODALITY IN A LITERARY TEXT AS A MANIFESTATION OF THE MORAL VALUES OF THE AUTHOR155

Б.Е. Кеңес, Ш. Құрманбайұлы

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ (IT) ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫСЫ169

Г.М. Мамырбек, А.А. Сейтбекова

«ХҰСРАУ УА ШЫРЫН» ЕСКЕРТКІШІНІҢ ГРАФИКАЛЫҚ, ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ182

Қ.Қ. Рысберген, Н.М. Уәли

ҚАЗАҚ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ СЕМАНТИКАСЫНЫҢ МӘДЕНИ РЕПРЕЗЕНТАТИВТІЛІГІ189

Б. Сағындықұлы

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ СИНКРЕТТІЛІК: СИНТАКСИСТІК АСПЕКТ.....201

Ә. Сейдамат

ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ СТАНДАРТТАЛУЫ: СТЕРЕОТИП, КЛИШЕ, ШТАМП210

Редакторы: А.Серікбаева
Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 854
Теруге берілді 14.02.2023. Басуға қол қойылды 15.03.2023.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 6,5
Есепке алынатын баспа табағы 6,75
Таралымы 200. Тапсырыс №46.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Редактор: А.Серикбаева
Технический редактор и верстальщик: Е. Б. Бесиров

ИБ № 854
Сдан на набор 14.02.2023. подписано в печать 15.13.2023.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание. Условный печатный лист 6,5 Лист
печатный учитываемый 6,75
Тираж 200. Заказ № 46.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МНВО РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Editor: A.Serikbayeva
Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 14.02.2023. Signed to the press on 15.03.2023.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 6,5
Printed sheet accounted for 6,75
Edition of 200. Order number 46.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
A. Baitursynuly Institute of linguistics. KN MSHE RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61